

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗΣ

**ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟ**

ΕΙΣ ΠΕΡΙ ΖΩΩΝ ΜΟΡΙΩΝ Α 1,3 - 2,10

ΑΘΗΝΑ 2006

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΓΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΑΡΙΘΜ. ΕΙΣΑΓ. 2973
ΠΑΡΕΛΗΡΗΣΕΙΣ 1850/51

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟ

ΕΙΣ ΠΕΡΙ ΖΩΩΝ ΜΟΡΙΩΝ Α 1,3 - 2,10

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗΣ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟ

ΕΙΣ ΠΕΡΙ ΖΩΩΝ ΜΟΡΙΩΝ Α 1,3 - 2,10

ΑΘΗΝΑ 2006

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Στό όπισθόφυλλο: τό όνομα «Άριστοτέλης» από τοιχογραφία
στον Άγιο Γεώργιο Νεγάδων Ζαγοραίου (1792).

© ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ, 2006
Κέντρον Έρεýνης τής Έλληνικής Φιλοσοφίας
Άναγνωστοπούλου 14 – 106 73 Άθήνα
ISBN: 960-404-092-8

«Δὲν εἶναι διόλου αὐτονόητο ὅτι ὁ κόσμος
τῆς μικροφυσικῆς εἶναι ὄντολογικὰ
οὐσιωδέστερος τοῦ κόσμου
τῆς μακροσκοπικῆς πραγματικότητας.
Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶμαι φαινομενολόγος
καὶ θεωρῶ ὅτι ἡ παλιὰ ἀναγωγικὴ πρόκληση
ποὺ συνίσταται στὸ νὰ ἐκλαμβάνουμε
τὸν στοιχειακὸ κόσμο ὡς πιὸ θεμελιώδη
ἀπὸ τὸν κόσμο ποὺ ἀποτελοῦμε
ἐσεῖς καὶ ἐγὼ ὅταν διαλεγόμασθε εἶναι,
κατὰ τὴν γνώμη μου, ἐντελῶς ἀβάσιμη»

René THOM*

* Qu'est-ce que la science?, *Approches du réel*, ἐκδ. M.-O. Monchicourt, Paris, Le Mail-Radio France, 1986, σ. 120 (ἡ μετάφραση εἶναι δική μου).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	σελ.
Προεισαγωγικά και Εὐχαριστίες	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου	
1. Τὸ αἶνιγμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου	17
2. Ὁ ἐπιλεγόμενος κύκλος σχολιαστῶν τῆς Ἄννας Κομνηνῆς: ἡ θέση τοῦ Robert Browning	22
3. Ἡ σχολιαστικὴ δραστηριότητα τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου	29
Περὶ ζώων μορίων, Α: Ἡ θέση τοῦ βιβλίου στὸ ἀριστοτελικὸ corpus.	
Περιεχόμενο, δομὴ καὶ παράδοση	
1. Γενικά γιὰ τὸ Περὶ ζώων μορίων	37
2. Ἡ θέση τοῦ Περὶ ζώων μορίων Α΄ στὰ βιολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους	44
(α) Ἡ ἄποψη τοῦ A.L. Peck	47
(β) Ἡ ἄποψη τοῦ I. Düring	48
(γ) Ἡ ἄποψη τοῦ G.E.R. Lloyd	49
(δ) Ἡ ἄποψη τοῦ M. Rashed	53
3. Ἡ δομὴ τοῦ Περὶ ζώων μορίων Α΄	55
(α) Ἡ δομὴ τοῦ Α΄ Βιβλίου κατὰ τὸν D.M. Balme	55
(β) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν I. Düring	55
(γ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν P. Louis	56
(δ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν A.L. Peck	57
(ε) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν J.-M. Le Blond	60
(στ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν Fr. Nuyens	61
(ζ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν J.G. Lennox	61
4. Ἡ μεσαιωνικὴ παράδοση τοῦ Περὶ ζώων μορίων Α΄	63
ΑΝΑΛΥΣΗ	
1. «Ὡσπερ... τὰ δίκαια γινομένας...» (1, 3-5)	
1.1. Θέση τοῦ προβλήματος	69
1.2. Οἱ θέσεις τῶν νεώτερων σχολιαστῶν γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ Εἰσαγωγή	
1.2.1. Οἱ ἀπόψεις τῶν Kullmann, Balme, Irwin, Le Blond, Düring	76

1.2.2. Οί θέσεις τοῦ Pierre Aubenque	79
1.3. Ὁ σχολιασμός ἀριστοτελικῶν ἔργων ὡς ἐπιστήμη στὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς παιδείας	82
2. «πεπαιδευμένος δέ λέγεται... ὡς δεῖ γεωμέτρην διαλέγεσθαι» (1, 13-18)	
2.1. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου	95
2.2. Ἐπιστήμη καὶ ἐπιστήμες στὸν Ἀριστοτέλη	
2.2.1. Ἡ αὐτονομία τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν	96
2.2.2. Ἐπιστήμη καὶ τέχνη	102
2.2.3. Ἐπιστήμη καὶ διαλεκτική	106
2.2.4. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων ὄντων	110
2.2.5. Ἡ γεωμετρία ὡς πρῶτο παράδειγμα.....	117
2.3. Ἀρχές καὶ θεωρήματα	
2.3.1. Ἀρχές καὶ θεωρήματα στὸν Ἀριστοτέλη.....	120
2.3.2. Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου: Φιλόπονος - Πρόκλος - Σπεύσιππος	124
2.3.3. Ἀρχές καὶ θεωρήματα στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο: τελευταῖες παρατηρήσεις	129
3. «ὅστις οὖν... εἰς ὧν τῷ ἀριθμῷ» (1, 18-24).	
3.1. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου	137
3.2. Ἡ ἀριστοτελικὴ ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ διαίρεση τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας	139
3.3. Ἡ τριμερὴς διαίρεση τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ δυαδικότητα τῶν Ἀρχῶν.	143
3.4. Τὸ ζήτημα τῆς πρώτης φιλοσοφίας καὶ τῆς καθολικῆς ἐπιστήμης.....	147
3.5. Ἡ πλατωνικὴ καταγωγή τῆς ἀριστοτελικῆς πρώτης φιλοσοφίας: ἡ θέση τοῦ E. de Strycker	156
3.6. Ἡ κριτικὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς καὶ ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος	159
3.7. Τὰ σχόλια τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαήλ Ἐφέσιου;) στὰ <i>Μετὰ τὰ φυσικά</i> Ε' - Ν'	
3.7.1. Μία πρόσφατη πολεμική: Luna, Tarán, Sharples	162
3.7.2. Ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ψευδεπίγραφος σχολιαστής;	166
3.7.3. Τὰ σχόλια στὰ <i>Μετὰ τὰ φυσικά</i> (ιδίως στὸ Ζ') καὶ ἡ παροῦσα προβληματική	170
3.8. Τελευταῖες ὑποθέσεις γιὰ τὸν ὅρισμό τοῦ πεπαιδευμένου στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο	183
4. «οὐ γὰρ πολλοί... οὐ πᾶς δέ πεπαιδευμένος ἐπιστήμων» (1, 24-2,3)	
4.1. Τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου	185
4.2. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἑνός	188
4.2.1. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Enrico Berti	194
4.2.2. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Michael C. Stokes	199
4.2.3. Ἄλλες ἀπόψεις: τὸ πρόβλημα τῆς ἐνολογίας	206
4.3. Νεοπλατωνικὴ καὶ βυζαντινὴ διάνοηση περὶ τοῦ ἑνός	208

4.4. Φύσις καὶ ἐπιστήμη	
4.4.1. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναφορᾶς στὰ <i>Φυσικά</i>	218
4.4.2. Φύσις καὶ τέχνη	225
4.5. Ἑνότητα καὶ πολλαπλότητα τῆς ἐπιστήμης	
4.5.1. Ἡ πρώτη ἐπιστήμη ὡς Ἀρχολογία, Ὄντολογία, Οὐσιολογία, Θεολογία καὶ Μοριολογία	230
4.5.2. Ἡ πρώτη ἐπιστήμη ὡς ἐπιστήμη	239
4.5.3. Τὸ πρόβλημα τῆς διαίρεσης	245
4.6. Πεπαιδευμένος, ἐπιστήμων, πεπαιδευμένος καὶ ἐπιστήμων	
4.6.1. Ἡ σχολιαστικὴ ἀρχαιολογία μιᾶς σχέσης	254
4.6.2. Κριτικὴ καὶ λογικὴ στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο	257
5. «εἰ δὴ ἐπὶ πάντων... ἐκ τῶν γεωμετρικῶν ἀρχῶν δέκνυνται» (2, 3-10)	
5.1. Τοποθέτηση τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου	265
5.2. Ἐπιστήμη καὶ κοινὴ νόηση στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο	
5.2.1. Τὸ φάσμα τοῦ παραλογισμοῦ καὶ τὰ καταληκτικὰ σχόλια στὰ <i>Ἠθικά Νικομάχεια</i>	267
5.2.2. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐγκωμίου τῆς μελέτης τῆς φύσης	275
5.2.2.1. Ἡ κλήση τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων ὄντων	278
5.2.2.2. Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ θέση	282
5.2.2.3. Τὸ παράδειγμα τῆς ἀνθρώπινης ἀνατομίας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἡδονῆς	297
5.3. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Πρόκλου	312
5.4. «Σκοπεῖν - θεωρεῖν»: τὸ πρόβλημα τῆς ἀποβλεπτικότητος	318
5.5. Ἡ ἐπιστημολογία τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου	323
Συγκεφαλαίωση	329
Εὐρετήριο ὀνομάτων	
Εὐρετήριο ἐλληνικῶν ὀνομάτων	333
Εὐρετήριο ξένων ὀνομάτων	335
English Summary	339

ΠΡΟΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Μέγαλο μέρος της ανάλυσης που ακολουθεί αφιερώνεται στα αριστοτελικά κείμενα και στις σχετικές με αυτά μελέτες. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνω ότι το κύριο αντικείμενο της εργασίας μου δεν είναι το *Περί ζώων μορίων* του Ἀριστοτέλους και τα ὅποια ἄλλα ἔργα του Σταγειρίτη ἔχουν να κάνουν με αυτό. Ἀντικείμενό μου είναι τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου. Ὅμως, καθὼς οἱ μελέτες που ἀφοροῦν στὸν ἐν λόγω σχολιαστὴ παραμένουν ὀλιγάριθμες καὶ τὸ ἔδαφος τῆς κριτικῆς δὲν ἐμφανίζεται ἀκόμη ἀρκετὰ σίγουρο, οἱ ἀναφορὲς στὴν αἰσθητικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἀκόμη ἀναγκαῖες καὶ μάλιστα πλειοψηφοῦν. Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐρευνητικὴ ἐπιφύλαξη, πιστεύω ὅτι ὁ Μιχαήλ ὡς σχολιαστὴς ἔχει τὴν δική του ἀξία καὶ πὼς τὰ σχόλιά του δὲν ἔχουν βάρος μόνο ὡς ὑποβοήθημα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἑνὸς ὑποτιθέμενου ἀρχικοῦ αἰσθητικοῦ πνεύματος. Ἀλλωστε, ὁ ἄνδρας αὐτὸς ἔζησε πολλοὺς αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, σὲ ἓνα περιβάλλον πού, ἂν καὶ συντηροῦσε θαυμαστὲς συνέχειες μετὰ τὸ κλασικὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, δὲν ἔπαυε νὰ ἔχει τὸν δικό του ρυθμὸ καὶ τόνο, τὴν δική του μορφὴ καὶ λάμψη. Βέβαια, στὴν πορεία τῆς μελέτης ἐμφανίζονται κάποιες ἀπόψεις καὶ σχηματισμένες ιδέες γιὰ τὸ αἰσθητικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐδῶ ἐξεταζόμενου προβλήματος που ἐκφράζουν τὸν συγγραφέα, χωρὶς ὥστόσο νὰ μονοπωλοῦν τὶς ἱστορικὲς τῆς φιλοσοφίας ἐπιδιώξεις τῆς ἐργασίας μου.

Ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τὴν ἀνάλυσή μου θὰ παραπέμψω σὲ ὅσα κείμενα ἄλλων, ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν, συγγραφέων πιστεύω ὅτι μποροῦν νὰ διαφωτίσουν τὸ ὑπὸ ἐξέταση ζήτημα. Τὸ πρό-

βλημα όμως έντοπίζεται άλλοι: ή μεθοδολογική πρόκληση στην όποία καλείται νά άπαντήσει μία έργασία σαν και αυτή δέν άφορα τόσο στην συνάφεια των άριστοτελικών ιδεών για την σχέση παιδείας και έπιστήμης όσο στην πρόσληψη και έκθεσή τους από ένα βυζαντινό σχολιαστή όπως ο Μιχαήλ Έφέσιος. Οί μέθοδοι που μπορούν νά ακολουθηθούν σε αυτή την περίπτωση είναι είτε ή ανάλυση των απόψεων του Έφέσιου και ή σύγκριση με τις ύπάρχουσες περι του άριστοτελικού έργου απόψεις για να καταδειχθεί ή όποια πρωτοτυπία του Βυζαντινού, είτε ή εξέταση των ύπαρχουσών απόψεων και ή ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα των σχολίων του Έφέσιου. Προτίμησα την δεύτερη προσέγγιση, ακριβώς επειδή άπουσιάζουν οί μεγάλες συνθετικές έργασίες για τον βυζαντινό σχολιαστή, οί όποιες και θα επέτρεπαν νά παραλείψουμε την βήμα-βήμα πρόοδο και σύγκριση μεταξυ πρωτοτύπου και σχολίων. Άλλωστε, αυτό έδω είναι τó πρώτο τέτοιο συνθετικό έργο στην διεθνή βιβλιογραφία με αντικείμενο τον βυζαντινό σχολιαστή.

Η παρούσα μονογραφία έχει μία ιστορία που νιώθω ότι οφείλω νά διηγηθώ. Η ένασχόλησή μου με την φιλοσοφική κίνηση στο Βυζάντιο τον 11ο/12ο αϊ. ξεκίνησε την εποχή της εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής για την ευτυχία στην βυζαντινή φιλοσοφία, υπό την καθοδήγηση του αγαπητού μου, και πολλών Έλλήνων, Καθηγητού κ. André Guillou. Προέκταση αυτής της αναζήτησης ήταν άρθρο μου σχετικά με τον ρητορικό χαρακτήρα της μαρτυρίας της Άννας Κομνηνής για τον Ιωάννη Ιταλό. Αργότερα, μία μελέτη μου για τον περι την Άννα Κομνηνή κύκλο σχολιαστών του Άριστοτέλους δημοσιεύθηκε σε δίτομο συλλογικό έργο αφιερωμένο στην άριστοτελική φιλοσοφία που εξέδωσε ο όμότιμος Καθηγητής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Δ.Ζ. Ανδριόπουλος και ακολουθήσαν άρθρα μου για την πολιτική φιλοσοφία της Άννας Κομνηνής, καθώς και για την έννοια του «τιμιωτέρου» στην

σχολιαστική παραγωγή του Μιχαήλ Ἐφέσιου. Κατὰ τὰ ἔαρινά ἑξάμηνα τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἐτῶν 2001-2002 καὶ 2002-2003 δίδαξα τὸ *Περὶ ζῶων μορίων*, Α΄ στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Οἱ φοιτητές μου μοῦ ἔθεσαν ἐκεῖνα τὰ πολύτιμα ἐρωτήματα ποὺ ἡ ἔρευνα μόνη κάποτε προσπερνᾷ. Πολλὰ ἀποκόμισα, ἐπίσης, ἀπὸ τὴν συνεργασία μου μὲ τὸν φίλο Καθηγητὴ τοῦ Α.Π.Θ. κ. Σωκράτη Δεληβογιατζῆ.

Ὅλους τοὺς ἀνωτέρω ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω γιὰ τὴν βοήθειά τους στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ παρόντος ἔργου, καθὼς καὶ τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς κ.κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο καὶ Εὐάγγελο Μουτσόπουλο, ἀντίστοιχα Πρόεδρο τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ Ἐπόπτη τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη τους καὶ τὴν εὐμένειά τους πρὸς τὸ πρόσωπό μου καὶ τὴν ἐργασία μου.

Γεώργιος Ἀραμπατζῆς

Σημείωση: Στὴν Ἀνάλυση ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν Εἰσαγωγή, τὰ χωρία ἀπὸ τὰ κείμενα ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν συγγραφέων ἐντοπίζονται σὲ ὑποσημειώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ: Ἀριστοτέλους *Περὶ ζῶων μορίων* Α΄ καὶ Μιχαήλ Ἐφέσιου εἰς *Περὶ ζῶων μορίων* Α΄, ὅπου οἱ παραπομπές, λόγῳ τῆς συχνότητάς τους, δίνονται ἀκριβῶς δίπλα στὸ παρατιθέμενο χωρίο μὲ σκοπὸ τὴν ἐξοικονόμηση τυπογραφικοῦ χώρου. Κατ' ἐξαίρεση, ἐπίσης, οἱ παραπομπές σὲ ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά χωρία ποὺ γίνονται ἀπὸ νεώτερους συγγραφεῖς τοποθετοῦνται μέσα στὸ κείμενο γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ γιὰ νὰ καταδηλώνεται εὐκρινῶς ἡ πατρότητα τῆς παραπομπῆς. Γιὰ ἐξοικονόμηση τυπογραφικοῦ χώρου, ἐπίσης, ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδας ἢ τῶν σελίδων ἀπὸ ἐπανειλημμένες ἀναφορές στὸν ἴδιο νεώτερο συγγραφέα δίνονται μέσα στὸ κυρίως κείμενο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΥ

1. Τὸ αἶνιγμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου

Παρόλο πὺν ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πλέον παραγωγικοὺς καὶ πρωτότυπους βυζαντινοὺς σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλους, πολὺ λίγα πράγματα γνωρίζουμε γιὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἐνῶ ἡ σχολιαστικὴ του δραστηριότητα δὲν ἔχει ἀκόμη φωτισθεῖ σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς. Ἀκόμη καὶ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο παρήγαγε τὸ ἐκτεταμένον ἔργο του χρειάσθηκε, σχετικὰ πρόσφατα, νὰ μετατεθεῖ τουλάχιστον μισὸ αἰῶνα ἀργότερα, προκειμένου νὰ προσαρμοσθεῖ στὰ νέα δεδομένα τῆς ἔρευνας.

Μεταξὺ τῶν ἔργων του ἀναφέρονται σχόλια στὰ ἀριστοτελικά ἔργα *Περὶ ψυχῆς*, *Περὶ χρωμάτων*, *Μικρὰ Φυσικά* (εἰδικώτερα στὰ *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν*, *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως*, *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως*, *Περὶ ἐνυπνίων*, *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς*, *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος*, *Περὶ νεότητος καὶ γήρως*, *Περὶ ἀναπνοῆς*), *Ἠθικά Νικομάχεια* βιβλία Ε', Ι', Κ', *Περὶ ζώων πορείας*, *Περὶ ζώων κινήσεως*, *Περὶ ζώων μορίων*, *Περὶ ἐρμηνείας*, *Μετὰ τὰ φυσικά*, *Φυσικὴ ἀκρόασις*, *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι*¹, καθὼς καὶ σχόλια καὶ ὑπομνηματισμοὶ στὰ *Πολιτικά*. Στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο ἀποδίδονται ἐπίσης

1. Πβ. Α. WARTELLE, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote*, Paris, Les Belles Lettres, 1963, σ. 193, γιὰ περαιτέρω παραπομπὲς σὲ χειρόγραφα καὶ βιβλιοθήκες. Πβ., ἐπίσης,

τὰ σχόλια στὸ *Περὶ ζώων γενέσεως* τοῦ ψευδο-Φιλοπόνου². Ἀπὸ τὰ σχόλια καὶ ὑπομνήματα αὐτὰ ἔχουν ἐκδοθεῖ στὴν σειρὰ τῶν *Commentaria in Aristotelem Graeca*³ τὰ σχόλια στὰ *Ἠθικὰ Νικομά-*

R.D. ARGYROPOULOS-Iannis CARAS, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Supplément*, Paris, Les Belles Lettres, 1980, σ. 75. Γιὰ τὴν σχολιαστικὴ ἀριστοτελικῶν ἔργων δραστηριότητα στὸ Βυζάντιο, πβ. K.I. OEHLER, *Aristotle in Byzantium, Greek, Roman and Byzantine Studies*, 5, 1964, σσ. 133-146, ἀναδημοσιευμένο γερμανικὰ *Aristoteles in Byzanz, Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter*, München, C.H. Beck, 1969, σσ. 272-286· πβ. καὶ τὴν βιβλιοκρισία τοῦ ἀνωτέρω ἔργου ἀπὸ τὸν L. TARÁN, *Gnomon*, 46, 1974, σσ. 534-547, ἰδίως σσ. 534-536· H. HUNGER, *Πλατωνισμός καὶ Ἀριστοτελισμός στὸ Βυζάντιο, Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, μτφρ. Λ. Μπενάκης, Ἀθήνα, MIET, 1987, σσ. 69 κ.έπ.· Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία, Βυζαντινὴ φιλοσοφία. Κείμενα καὶ Μελέτες*, Ἀθήνα, Παρουσία, 2002, σσ. 209-213, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία (πρώτη δημοσίευση στὸ *Ἀριστοτέλης. Ἀφιέρωμα στὸν John P. Anton*, Ἀθήνα, Ἑστία, 1994, σσ. 553-561)· πβ., ἐπίσης, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Grundbibliographie zum Aristoteles-Studium in Byzanz* (1987 mit Korrekturen und Ergänzungen 1987-2000), *αὐτόθι*, σσ. 217-248 (πρώτη δημοσίευση στὸ *Aristoteles. Werk und Wirkung, Paul Moraux gewidmet*, τόμ. 2, Berlin/New York, De Gruyter, 1987, σσ. 352-379)· *Commentaries and Commentators on the Logical Works of Aristotle in Byzantium*, *αὐτόθι*, σσ. 249-258 (πρώτη δημοσίευση στὸ *Gedankenzeichen. Festschrift für Klaus Oehler zum 60. Geburtstag*, hrsg. von R. Claussen, R. Daube-Schackat, Tübingen, Stauffenburg Verlag, 1988, σσ. 3-12)· *Commentaries and Commentators on the Works of Aristotle (except the Logical ones) in Byzantium*, *αὐτόθι*, σσ. 259-268 (πρώτη δημοσίευση στὸ *Historia Philosophiae Medii Aevii. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Festschrift für Kurt Flasch*, τόμ. 1, hrsg. von B. Mojsisch-O. Pluta, Amsterdam-Philadelphia, B.R. Grüner, 1991, σσ. 45-54)· K. IERODIAKONOU, *The Byzantine Reception of Aristotle's Categories*, *Synthesis Philosophica*, 20/1, 2005, σσ. 7-31.

2. Πβ. Richard SORABJI, *The Ancient Commentators on Aristotle, Aristotle Transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, ἐκδ. R. Sorabji, London, Duckworth, 1990, σ. 21.

3. *Commentaria in Aristotelem Graeca: εἰς Ἠθικὰ Νικομάχεια Ε'*, τόμ. XXII/3, ἐκδ. M. Hayduck, 1901· *εἰς Ἠθικὰ Νικομάχεια Ι' - Κ'*, τόμ. XX, ἐκδ. G. Heylbut, 1892· *εἰς Μικρὰ φυσικά*, ἐκδ. P. Wendland, τόμ. XXII/1, 1903· *εἰς*

χεια, *Μικρά Φυσικά*, *Περὶ ζώων πορείας*, *Περὶ ζώων κινήσεως*, *Περὶ ζώων μορίων*, *Περὶ ζώων γενέσεως* καὶ στὸ *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι*· ἔχουν ἐκδοθεῖ, ἐπίσης, σύντομα σχόλια στὰ *Πολιτικά* στὴν συνέχεια τοῦ ἴδιου τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν O. Immisch⁴. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν K. Praechter ὅτι στὸν Μιχαήλ ἀνήκουν ἐπίσης τὰ σχόλια τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου στὰ βιβλία Z' - N' τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά* ποὺ ὁλοκληρώνουν τὰ σχόλια στὰ βιβλία A' ἕως E'⁵. Μὲ τὸν Praechter συμφωνοῦν οἱ Mercken καὶ Ebbesen⁶, ἐνῶ ἄλλοι τὰ θεωροῦν προγενέστερα τοῦ

Περὶ ζώων μορίων, εἰς *Περὶ ζώων κινήσεως*, εἰς *Περὶ ζώων πορείας*, τόμ. XXII/2, ἐκδ. M. Hayduck, 1904· ψευδο-ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ (ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΣ), εἰς *Περὶ ζώων γενέσεως*, τόμ. XIV/3, ἐκδ. M. Hayduck, 1903· εἰς *Σοφιστικοὺς ἐλέγχους*, τόμ. II/3, ἐκδ. M. Wallies, 1898, πβ. καὶ *Commentators and Commentaries on Aristotle's Sophistici Elenchi*, Corpus Latinum Commentatorium in Aristotelem Graecorum, 7.2, ἐκδ. St. Ebbesen, Leiden, Brill, 1981, σσ. 153-199. Τὰ σχόλια στοὺς *Σοφιστ.* ἔλ. εἶχαν ἐκδοθεῖ τὸ 1520 ὡς ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως μὲ βάση τὴν ἀπόδοση σὲ κάποια μὴ ἀξιόπιστα χφφ. Τὸ 1898 ὁ Wallies ἐξέδωσε μία ὁμάδα χφφ. στὴν σειρὰ τῶν CAG καὶ ὀνόμασε τὸν συγγραφέα τοὺς ψευδο-Ἀλεξάνδρο. Ὁ St. Ebbesen ἔδειξε μὲ ποιὸ τρόπο ἐργάσθηκε ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ἐπάνω σὲ 3 ὁμάδες χφφ., μία ἀρχική, μία δεύτερη μὲ προσθήκες καὶ μία τρίτη, ὅπου οἱ προσθήκες εἶχαν ἐνταχθεῖ στὸ κυρίως σῶμα τῶν σχολίων· ὅλα τὰ σχόλια τῆς πρώτης ὁμάδας ἀναφέρουν ὡς συγγραφέα τὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο· πβ. St. EBBESEN, *αὐτόθι*, 7.1, σσ. 268 κ.ἐπ.

4. MICHAEL EPHESIUS, *Scholia et Glossae*, στὸ *Aristoteles. Politica*, ἐκδ. O. Immisch, Teubner, Leipzig, 1929²· Πβ. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Ἀγνοήθηκε στὸ Βυζάντιο ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 505-511 (πρώτη δημοσίευση στὸ *Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ. Πρακτικὰ Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάιος 1981), Ἀθήνα, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία, 1982, σσ. 230-236).

5. Πβ. Karl PRAECHTER, Βιβλιοκρισία τῶν *Commentaria in Aristotelem Graeca*, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 168, 1906, σσ. 861-907· πβ., ἐπίσης, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Review of the Commentaria in Aristotelem Graeca*, στὸ *Aristotle Transformed...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 31-54 (πρώτη δημοσίευση: *Die griechischen Aristoteleskommentare, Byzantinische Zeitschrift*, 18, 1909, σσ. 516-538).

6. Πβ. Richard SORABJI, *The Ancient Commentators...*, ἐνθ' ἀν., σ. 22. Πρόσφατα, ἡ διαμάχη αὐτὴ ἀναζωπυρώθηκε μεταξὺ C. Luna καὶ L. Tarán· πβ., *κατωτέρω*, σσ. 162 κ.ἐπ.

Συριανού⁷. Ὁ Μιχαήλ σχεδίαζε νὰ γράψει σχόλια στὸ *Περὶ χρωμάτων*⁸ καὶ τέτοια σχόλια ἐμφανίζονται νὰ σώζονται σ' ἓνα μόνο χφ.⁹ χωρὶς περαιτέρω λεπτομέρειες¹⁰, ἐνῶ μία λατινικὴ μετάφραση τῶν ἐν λόγῳ σχολίων ἐκδόθηκε τὸ 1575¹¹. Παλαιότερα εἶχε ἀναγγελθεῖ ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῶν σχολίων αὐτῶν¹² ἀλλὰ μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ. Στὰ σχόλιά του στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως*, ὁ Μιχαήλ κάνει λόγο γιὰ μία πραγματεία *Περὶ ὁρμῆς καὶ ὁρμητικῆς δυνάμεως*¹³, ἄγνωστη ἀπὸ τότε, ποὺ ὁ ἐκδότης τῶν σχολίων Hayduck καὶ ὁ Praechter θεώρησαν ὅχι ὡς σχολιαστικὸ ἀλλὰ ὡς πρωτότυπο ἔργο¹⁴. Ὁ P.L. Donini ὑποστήριξε ὅτι ὁ Μιχαήλ ἀναφέρεται μᾶλλον στὸ σχετικὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὰ σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως¹⁵. Τέλος, δὲν ἔχουν διασωθεῖ τὰ σχόλια τοῦ Ἐφέσιου στὰ

7. Ὅπως ὁ Leonardo TARÁN σὲ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ βιβλίου τοῦ Paul Moraux, *Der Aristotelismus*, I, στὸ *Gnomon*, 46, 1981, σ. 750.

8. Πβ. εἰς *Μικρὰ φυσικά*, 149, 16, CAG XXII/1, Wendland.

9. Πβ. A. WARTELLE, ἐνθ' ἄν.

10. Πβ. H.B. GOTTSCHALK, The De Coloribus and its Author, *Hermes*, 92/1, 1964, σ. 60.

11. *Ar. de Col. latine per E. MARGUNIUM, Accessit Michaelis Ephesii explicatio in eundem*, Patavii, 1575. Ἡ λατινικὴ μτφρ. τῶν σχολίων, μαζί μὲ γερμανικὴ μτφρ. στὸ ARISTOTELES, *De coloribus*, ἐκδ. G., Wöhrle, Berlin, 1999.

12. Πβ. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Ἡ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας 1947-1971, *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἄν., σ. 37 (πρῶτὴ δημοσίευση *Φιλοσοφία*, 1, 1971, σ. 413). Ἡ Κατερίνα Ἱεροδιακόνου ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐπὶ διδασκορία V. Papari ἐτοιμάζει, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Καθηγ. Harlfinger ἔκδοση τῶν σχολίων αὐτῶν ὡς μέρος τῆς διδασκορικῆς διατριβῆς της. Πβ. K. IERODIAKONOU, Some Observations on Michael of Ephesos's Comments on Nicomachean Ethics X, ἀνακοίνωση σὲ Συνέδριο περὶ τῶν σχολιαστῶν τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, University of Notre-Dame (ὑπὸ ἔκδοση· τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης μοῦ παραχώρησε εὐγενικὰ ἡ συγγραφέας).

13. Πβ. CAG, XXII/2, 114, 22-27· 116, 12-13· 117, 16-17, Hayduck.

14. Πβ. HAYDUCK, ὑποσημείωση στὴν σ. 114, 24, ἐνθ' ἄν· Karl PRAECHTER, Βιβλιοκρισίᾳ τῶν *Commentaria in Aristotelem Graeca*, ἐνθ' ἄν., σ. 882.

15. Pier Luigi DONINI, Il De Anima di Alessandro di Afrodizia e Michele Efesio, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 96/1, σειρὰ 3η, 1968, σσ. 316-323.

*Φυσικῆς Ἀκροάσεως, Περί οὐρανοῦ, Ρητορική κ.ἄ.*¹⁶

Τὸ ὄνομα Ἐφέσιος ἀνταποκρίνεται σὲ χαρακτηρισμὸ πού ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ ἀποδίδει στὸν ἑαυτό του. Στὰ σχόλιά του στὸ Κ' βιβλίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ἀναφέρει ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, ἀποκαλώντας τὸν Ἡράκλειτο συμπατριώτη του¹⁷. Στὸ παρελθὸν θεωροῦσαν, ἴσως ἀβάσιμα, ὅτι ἦταν μαθητὴς τοῦ περίφημου Μιχαήλ Ψελλοῦ (1018–περ. 1081)¹⁸. Ὁ Κ. Praechter, σὲ ἄρθρο του τοῦ 1931¹⁹, ὑποστήριξε ὅτι ὁ Μιχαήλ δίδασκε στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰ., ἀφοῦ τὰ περισσότερα Σχόλιά του συγγράφηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1040· ἡ χρονολόγηση τοῦ Praechter βασίζεται σὲ Ἀνωνύμου *Σύνοψη Λογικῆς καὶ τῆς Τετρακτύος*²⁰, τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο τῆς ὁποίας ἀναγράφει πὼς ὁλοκληρώθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1040 (= 6548 τῆς βυζαντινῆς χρονολόγησης). Ἡ ἐν λόγῳ *Σύνοψις* περιλαμβάνει κατὰ λέξη ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ στοὺς *Σοφιστικούς Ἐλέγχους*, ὅπου ὁ Ἐφέσιος σχολιαστὴς ἀναφέρεται σὲ παλαιότερα σχόλιά του στὴ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἰδιαίτερα στὰ *Ἀναλυτικὰ* καὶ τὰ *Τοπικά*, καθὼς καὶ σὲ σχόλιά του στὴ *Ρητορική* καὶ τὰ *Φυσικά*· μὲ περαιτέρω

16. Πβ. Karl PRAECHTER, *Review of the Commentaria in Aristotelem Graeca, Aristotle Transformed...*, ἐνθ' ἄν., σ. 51· πβ. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *Μιχαήλ Ἐφέσιος, Βυζαντινὴ φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἄν., σ. 658 (πρῶτη δημοσίευση στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικό*, τόμ. 6, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1987, σ. 215).

17. εἰς *Ἠθικά Νικομάχεια Κ'*, 570, 21: «τὸ δὲ λεγόμενον ὑπὸ τῆς λέξεως Ἡρακλείτου τοῦ Ἐφεσίου καὶ ἐμοῦ πολίτου».

18. Πβ. Herbert HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία...*, ἐνθ' ἄν., σ. 82.

19. K. PRAECHTER, Michael von Ephesos und Psellos, *Byzantinische Zeitschrift*, 31, 1931, σσ. 1-12.

20. *Anonymi Logica et Quadrivium, cum scholiis antiquis*, ἐκδ. J.L. Heiberg, Κοπεγχάγη, 1929· πβ., ἐπίσης, H. Paul F. MERCKEN, Εἰσαγωγή στὸ *The Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle, in the Latin Translation of Robert Grosseteste, Bishop of Lincoln († 1253)*, τόμ. 1, Leiden, E.J. Brill, 1973, σσ. 23 κ.ἐπ.

συγκρίσεις, ο Praechter έδειχνε ότι ο Μιχαήλ είχε σχολιάσει μέχρι το 1040 και άλλα έργα του Άριστοτέλους. Έπομένως, συμπεραίνει, δεν μπορεί να υπήρξε μαθητής του επιλεγόμενου «ύπάτου των φιλοσόφων» Μιχαήλ Ψέλλου, ο οποίος γεννήθηκε το 1018, αλλά μάλλον συνομήλικός του, αν όχι μεγαλύτερός του· ούτε μπορεί να έγραψε τα σχόλιά του αυτά ως καθηγητής στο πανεπιστήμιο που είχε ιδρύσει, μόλις το 1045, ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος²¹. Τελικώς, την συλλογιστική αυτή του Praechter κατέρριψε, αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο St. Ebbesen όταν έδειξε ότι τόσο η Άνωνύμου Σύνοψις Λογικής όσο και τα σχόλια στους Σοφιστικούς Έλέγχους του Μιχαήλ έχουν ως κοινή πηγή παλαιότερο σχολιασμό και έπομένως δεν υπάρχει αναγκαστική σχέση μεταξύ των δύο κειμένων²². κατά συνέπεια, δεν υπάρχει πλέον καμία ανάγκη να τοποθετείται η σχολιαστική δραστηριότητα του Μιχαήλ Έφεσιου στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα.

2. Ο επιλεγόμενος κύκλος σχολιαστών της Άννας Κομνηνής: ή θέση του Robert Browning

Η απόρριψη αυτή της χρονολόγησης του Praechter επιτρέπει, κατ' αρνητικό μάλλον παρά κατά θετικό τρόπο, την υποστήριξη μιās άλλης υπόθεσης ή όποια φαίνεται να κερδίζει έδαφος. Τα τελευταία χρόνια αποδίδεται στην πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή,

21. Για τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Κωνσταντινούπολη, πβ., κατωτέρω, σσ. 88-89, υπόσημ. 38.

22. Πβ. Sten EBBESEN, *Commentators and Commentaries ...*, 7.1, ένθ' άν., σσ. 262 κ.έπ. Ο St. Ebbesen έδειξε με ποιό τρόπο ο «Άνώνυμος Heiberg» συνέγραψε σχόλια που άν και το ένα χφ. τους χρονολογείται το 1040, το σύνολο σώμα ανάγεται μάλλον στο 1007· πβ., επίσης, H. Paul F. MERCKEN, *The Greek Commentators on Aristotle's Ethics*, αναθεώρηση της ανωτέρω εισαγωγής του (πβ. υπόσημ. 4), στο *Aristotle Transformed...*, ένθ' άν., σσ. 430-432.

κόρη τοῦ ἰδρυτῆ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν αὐτοκράτορα Ἀλεξίου καὶ συγγραφέως περίφημου ἱστορικοῦ ἔργου γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ πατέρα της, τῆς Ἀλεξιάδας, ὁ σχηματισμὸς ἑνὸς κύκλου σχολιαστῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ στηρίζεται σὲ ἐπιτάφιο λόγο γιὰ τὴν πριγκίπισσα ποὺ συνέταξε ὁ «μαῖστωρ τῶν ρητόρων» Γεώργιος Τορνίκης (12ος/13ος αἰ.). στὸν ἐν λόγω ἐπιτάφιο, διαβάζουμε: «Τεκμήριον τοῦ ταύτης φιλομαθοῦς τὰ πρὸς αὐτὴν ἐκπεφωνημένα τῶν παρ' ἡμῖν φιλοσόφων πονήματα, ἐφ' οἷς τῶν Ἀριστοτέλους μέχρις ἐκείνης ὑπομνηματισμοὶ μὴ συνεγράφησαν ἐξηγήσεων, ἀλλ' ἐξ ἀκροάσεως ἢ τούτων σαφήνεια διεδίδото παντοίως οὐκ ἀσφαλῆς οὐδ' οὕτω φιλότιμος. Λόγων γὰρ ἄσυλον ταμεῖον αἱ βίβλοι καὶ νοημάτων ἀκαθαίρετα μνημεῖα τὰ γράμματα, ἀκοὴ δὲ τὰ πολλὰ τῇ λήθῃ καθάπερ κλέπταις σεσύληται. Ἐγὼ δὲ καὶ τοῦ ἐξ Ἐφεσίων ἠκηκόειν σοφοῦ ταύτῃ τῆς τῶν ὀφθαλμῶν ἀβλεψίας τὴν αἰτίαν προσεπιρρίπτοντος, ὅτι παννύχοις σχολάσειεν ἀϋπνίας τοῖς ὀφθαλμοῖς διὰ ξηρασίαν παθήματα»²³. (Ὁ ἀνωτέρω τρόπος ὀνομασίας τοῦ Μιχαὴλ εἶναι τυπικὸς σὲ πολλὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων του²⁴).

Μὲ βάση τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ σὲ ὑπομνηματισμοὺς τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ συντάχθηκαν κατὰ παραγγελία τῆς πριγκίπισσας ἀπὸ φιλοσόφους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος—τοῦ ὁποίου, ὅπως λέγεται, πειράχθηκε ἡ ὄραση ἀπὸ τὴν ἔντονη

23. Λόγος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτῳ κυρᾶς Ἀννης τῆς καισαρίσσης, στὸ *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et Discours*, ἐκδ. J. DARROUZÈS, Paris, éd. du C.N.R.S., coll. Le Monde Byzantin, 1970, σ. 283, 4-12.

24. Πβ., π.χ., τὴν σημείωση τοῦ St. EBBESEN ὅτι ὅλα τὰ χφφ. τῶν σχολίων τοῦ Μιχαὴλ στοὺς *Σοφιστικούς Ἐλέγχους* προσδιορίζουν στὸν τίτλο μόνο «(τοῦ) Ἐφεσίου» ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κώδ. Paris. 1843, ποὺ ἐπιγράφεται «Μιχαὴλ φιλοσόφου τοῦ Ἐφεσίου». Μόνο πολὺ μετὰ τὸν 12ο αἰῶνα ἀρχίζουν ν' ἀποδίδονται τὰ σχόλια αὐτὰ στὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα· πβ. St. EBESSEN, *Commentators and Commentaries ...*, ἐνθ' ἀν., 7.3, σ. 48.

αὐτὴ δραστηριότητα—, ἀναπτύχθηκε ἡ θεωρία τοῦ Robert Browning περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς κύκλου σχολιαστῶν γύρω ἀπὸ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ. Στὸν κύκλο αὐτὸ συμμετεῖχαν κυρίως ὁ Εὐστράτιος Νικαίας, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται καὶ ἡ Κομνηνὴ στὴν Ἀλεξιάδα τῆς μὲ πολὺ κολακευτικὰ ἄλλωστε λόγια καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος, ἀμνημόνευτος ἀπὸ αὐτή. Ὅπως συνοψίζει ὁ ἴδιος ὁ Browning: «Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο καὶ τὴν ζωὴ του τίποτε δὲν ἦταν γνωστὸ μέχρι τῶρα καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὴν χρονολόγησή του τὸ καλὺτερο ποὺ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ ἦταν τὸ χρονικὸ διάστημα ἐνδέκατος/δωδέκατος αἰώνας. Ὁ Τατάκης στὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὴν βυζαντινὴ φιλοσοφία ὑποθέτει ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ καὶ προηγουνταν τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας²⁵. Τὸ παρὸν κείμενο [= ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Τορνίκη γιὰ τὴν Κομνηνὴ] συμπληρώνει τὰ κενὰ μὲ πολλὰ λεπτομέρειες. Τὰ σχόλια τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου συγγράφησαν τὴν περίοδο τῆς ἀπόσυρσης τῆς Ἄννας μετὰ τὸ 1118²⁶ καὶ πιθανότατα ὁλοκληρώθηκαν μέχρι τὸ 1138, ἀφοῦ μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν χρονιά, ἡ Ἄννα δεσμεύθηκε κυρίως στὴν συγγραφὴ τοῦ ἱστορι-

25. Ὁ Browning ἀναφέρεται στὸ B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, fasc. supplémentaire no II de l'«Histoire de la philosophie» d'É. Bréhier, Paris, Vrin, 1949, καὶ στὰ ἑλληνικά, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, μτφρ. Ε.Κ. Καλπουρτζῆ, ἐποπτεία καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση Λ.Γ. Μπενάκης, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 1977, σσ. 202, 206. Ὁ Τατάκης εἶχε ὑπόψη του τὸ προαναφερθὲν ἄρθρο τοῦ Praechter καὶ ἔτσι δὲν συμπεριέλαβε τὸν Μιχαὴλ στοὺς μαθητὲς τοῦ Ψελλοῦ (πβ., αὐτόθι, σ. 206 καὶ σ. 305, ὑποσημ. 352).

26. Ὁ Browning ἀναφέρεται ἐδῶ σὲ γεγονότα τῆς ζωῆς τῆς Ἄννας Κομνηνῆς. Αὐτὴ, ὅταν ὁ πατέρας τῆς αὐτοκράτορος Ἀλέξιος ἦταν ἐτοιμοθάνατος, προσπάθησε νὰ κερδίσει τὸ αὐτοκρατορικὸ χρῆσμα γιὰ τὸν σύζυγό της, Νικηφόρο Βρυέννιο, καὶ ὅταν ἡ προσπάθειά της αὐτὴ ἀπέτυχε, ἀναγκάσθηκε ἀπὸ τὸν νέο αὐτοκράτορα, τὸν ἀδελφὸ της Ἰωάννη, νὰ ἀποσυρθεῖ σὲ μοναστήρι. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες, πβ. στὸ κείμενο, κατωτέρω, σσ. 27 κ.ἐπ.

κοῦ ἔργου της [= τῆς Ἀλεξιάδας], τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ προοριζόταν νὰ εἶναι ἡ συνέχεια τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ ἀποθανόντα συζύγου της²⁷. Ὁ Karl Praechter σὲ ἓνα πολὺ γνωστὸ ἄρθρο²⁸ παρατηρεῖ ὅτι ὁποῖος κοιτάξει τὸν κατάλογο μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ ἔτυχαν σχολιασμοῦ ἀπὸ τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα ὡς τὸ πρῶμο Βυζάντιο θὰ ἐκπλαγεῖ ἀπὸ τρεῖς ἐλλείψεις: τὰ *Πολιτικά*, τὴ *Ρητορικὴ* καὶ τὰ ζωολογικὰ καὶ ἀνθρωπολογικὰ ἔργα του. Ὁκτακόσια χρόνια πρὶν γραφοῦν οἱ φράσεις αὐτὲς τοῦ Praechter, τὸ ἴδιο ζήτημα φαίνεται νὰ εἶχε καταπλήξει καὶ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, ἡ ὁποία εἶχε τοὺς τρόπους καὶ τὶς ἐπαφές γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὸ κενό. Ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος χάραζε ἐντελῶς νέους δρόμους ὅταν σχολίασε τὰ ζωολογικὰ καὶ ἀνθρωπολογικὰ ἔργα, τὴν *Ρητορικὴ* καὶ τὰ *Πολιτικά*. Τὸ ἔκανε δὲ αὐτὸ ὡς μέλος μιᾶς ἐπιστημονικῆς ομάδας ποὺ εἶχε ὁραματισθεῖ ἡ Ἄννα Κομνηνὴ καὶ ποὺ διευθυνόταν ἀπὸ τὴν ἴδια. Ὁ κατάλογος μὲ τὰ σχόλια τοῦ Ἐφέσιου δείχνει πόσο συστηματικὰ ἐφαρμόσθηκε τὸ σχέδιο τῆς Ἄννας ἢ τῶν συμβούλων της²⁹. Ὁ Browning κάνει μάλιστα τὴν ἐπίσης τολμηρὴ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἔργο τοῦ φιλοσοφικοῦ κύκλου τῆς Ἄννας Κομνηνῆς ἐπηρέασε τὸν Ἰάκωβο τῆς Βενετίας ποὺ ἴσως, ὅπως ὑπονοεῖται, νὰ ἐπισκέφθηκε τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο³⁰.

27. Ἐννοεῖται μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς Ἄννας σὲ μοναστήρι.

28. Ὁ Browning παραπέμπει στὴν βιβλιοκρισίᾳ τοῦ Praechter ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως· πβ. ὑπόσημ. 5.

29. R. BROWNING, An Unpublished Funeral Oration on Anna Comnena, *Proceed. Cambr. Philol. Soc.*, 188, 1962, σ. 7· ἡ ἴδια μελέτη στὸ R. BROWNING, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, κεφ. VII, London, Variorum Reprints, 1977.

30. Πβ., ἔνθ' ἀν., σ. 7· πβ. καὶ Richard SORABJI, The Ancient Commentators on Aristotle..., ἔνθ' ἀν., σ. 22· ὁ Ἰάκωβος τῆς Βενετίας (Iacobus Venetiensis), ἀφοῦ διέμεινε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος μεσαιωνικὸς μεταφραστὴς τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν Δύση· πβ. A. DE LIBERA, *La philosophie médiévale*, Paris, P.U.F., 1993, σ. 37.

Ἡ θεωρία αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Browning ὅταν ὁ συγγραφέας εἶχε γνώση τοῦ ἐπιτάφιου τοῦ Τορνίκη, ἀλλὰ ὁ ἐπιτάφιος λόγος δὲν εἶχε ἀκόμη ἐκδοθεῖ. Ὁ ἐκδότης τοῦ λόγου Darrouzès ἐπαναλαμβάνει τὶς θέσεις τοῦ Browning³¹. Ἐνας ἀριστοτελιστὴς σὰν τὸν Paul Moraux, τόνιζε ὅτι «τὸν 12ο αἰ., ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατείας Ἀννας Κομνηνῆς, τὸ ἐνδιαφέρον [γιά τὰ ἀριστοτελικά κείμενα] ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ βιβλία τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus, ποὺ οἱ φιλόσοφοι μέχρι τότε εἶχαν ἀγνοήσει. Τὰ *Πολιτικά*, τὰ ἔργα περὶ ζωολογίας καὶ ἡ *Ρητορική* τότε σχολιάσθηκαν, χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ πρώτη φορά. Ἐννοεῖται, βέβαια, ὅτι ἔχουμε στὰ χέρια μας πάμπολλα χειρόγραφα τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ φιλοτεχνήθηκαν ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 12ο αἰ.»³². Ἄν ἐξαιρέσουμε τὸν τίτλο τῆς αὐτοκρατείας ποὺ ἀποδίδεται στὴν Ἀννα Κομνηνή, φυσικά, ἀπὸ λάθος –ὅχι ὅτι ἡ ἴδια δὲν θὰ ἤθελε νὰ φέρει τὸν τίτλο αὐτὸν– ἔχουμε ἐδῶ μία οὐδέτερη παρουσίαση τῶν γεγονότων χωρὶς νὰ ἀκολουθεῖται ἢ νὰ διαψεύδεται ἡ θέση τοῦ Browning. Ἄλλοῦ ἐκφράσθηκαν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ βάσιμο τῆς ἐν λόγω ὑπόθεσης, ἀφοῦ τὰ καταληκτικὰ στοιχεῖα οὐσιαστικὰ ἀπουσιάζουν³³. Ὁ H. Hunger, ἀκολουθώντας τὸν Browning, πιθανολογεῖ ὅτι, ὑπὸ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς Ἀννας Κομνηνῆς, συνεργάσθηκαν μαζὶ μὲ τὸν Μιχαὴλ ὁ Εὐστράτιος Νικαίας, τὸν ὁποῖο καὶ ἀναφέρει ἡ Κομνηνὴ στὴν

31. J. DARROUZÈS, *Georges et Démétrios Tornikès...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 282-283, ὑπόσημ. 70. Σὲ βιβλιοκρισίᾳ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Darrouzès, φαίνεται νὰ φέρει αὐτὴ ἀρκετὰ λάθη· πβ. Δ.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, βιβλιοκρισία, *Ἑλληνικά*, 25/1, 1972, σσ. 237-240.

32. Paul MORAUX, *Les manuscrits d'Aristote, D'Aristote à Bessarion. Trois exposés sur l'histoire et la transmission de l'aristotélisme grec*, Québec, Les Presses de l'Université Laval, 1970, σ. 77.

33. Πβ. τὶς ἀντιρρήσεις τῆς Eva DE VRIES-VAN DER VELDEN (*Théodore Métochite, une réévaluation*, Amsterdam 1987, σ. 111, ὑπόσημ. 10) καὶ τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ Mercken (*The Greek Commentators on Aristotle's Ethics...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 436-437).

Ἀλεξιάδα της, καθώς και ἕνας τρίτος, ἀνώνυμος ὑπομνηματιστής, με σκοπὸ τὴν συγγραφὴ σχολίων στὰ Ἡθικά Νικομάχεια³⁴. Μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτή, ἐναρμονίζεται καὶ ἡ πιθανὴ κατανομὴ ἐργασίας στὸν σχολιασμό, καθώς ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος ἔχει σχολιάσει τὰ βιβλία Ε΄, Ι΄ καὶ Κ΄ τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων καὶ ὁ Εὐστράτιος, τὰ βιβλία Α΄ καὶ Ζ΄³⁵.

Εἶναι ἡ στιγμή νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ λίγο περισσότερο στὸ πρόσωπο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς³⁶. Ἡ πριγκίπισσα, πρωτότοκη κόρη τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ καὶ τῆς Εἰρήνης Δούκαινας, γεννήθηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1083 –«πορφυρογέννητη» ὀνομάζει ἡ ἴδια τὸν ἑαυτὸ της καὶ ὑπερηφανεύεται γι’ αὐτό– καὶ πέθανε γύρω στὸ 1153. Κατὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα της ἐπιχείρησε νὰ ἀνεβάσει στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο τὸν σύζυγό της Νικηφόρο Βουέννιο, ἐμποδίζοντας τὴν ἀνάρρηση σὲ αὐτὸν τοῦ ἀδελφοῦ της Ἰωάννη Β΄. Μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς προσπάθειάς της, ἔζησε σὲ ὑποχρεωτικὴ ἀπομόνωση, στὴ μονὴ τῆς Κεχαριτωμένης, ἐπιδιδόμενη στὴν συγγραφὴ ἐνὸς ἱστορικοῦ ἔργου, τῆς περίφημης Ἀλεξιάδας, τὸ ὁποῖο συνεχίζει τὸ προη-

34. Πβ., Herbert HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία...*, ἐνθ’ ἀν., σ. 82.

35. Πβ., ἀνωτέρω, ὑποσημ. 3. Γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Εὐστρατίου, πβ. εἰς Ἡθικά Νικομάχεια, 1, 6, CAG, XX, Heylbut, 1892· γιὰ τὰ ἄλλα, πβ. CAG, XIX, 1889, Heylbut καὶ XX, 1892, Heylbut.

36. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς στὴν ἐκτενὴ εἰσαγωγὴ τοῦ B. LEIB στὴν ἔκδοσή του (μὲ γαλλ. μτφρ.) τῆς Ἀλεξιάδας, σὲ 3 τόμους, Paris, Les Belles Lettres, Collection Byzantine, 1937, 1943 καὶ 1945, CLXXXII (Εἰσαγωγή) + 178 σσ., 246 σσ. καὶ 306 σσ. Γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, πβ. ἐπίσης τὴν κλασικὴ μελέτη τῆς G. BUCKLER, *Anna Comnena: A Study*, London, 1929. Τὸ κείμενο τῆς Ἀλεξιάδας ἐξέδωσαν πρόσφατα σὲ κριτικὴ ἔκδοση, πλούσια εὐρετηριασμένη, οἱ D.R. REINSCH καὶ Ἀθ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ, *Anna Comnenae Alexias*, 2 τόμοι, I. Prolegomena et Textus, II. Indices, Berlin & Hamburg, W. de Gruyter (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, τόμ. XL, 1 καὶ 2), 2001, 57* + 505 σσ. + 3 πίνακες καὶ 271 σσ., ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ.

γούμενο ιστορικό έργο του συζύγου της Νικηφόρου Βρυέννιου³⁷, αν και από τις περισσότερες πλευρές μάλλον το ξεπερνά, αποτελώντας ένα από τα ωραιότερα και σημαντικότερα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας. Η *Ἀλεξιάδα* θεωρείται γενικά ότι έχει τον χαρακτήρα ενός πανηγυρικοῦ ὑπὲρ τοῦ πατέρα τῆς πριγκίπισσας, Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Κρουμπάχερ, «τὸ ἰδεῶδες τῆς Ἑλληνικῆς εἶναι ὁ ἀπτικισμὸς» καὶ ἡ συγγραφέας, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν «βυζαντινὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν..., ἀνατρέφεται ἐντὸς τοῦ γνησίου ἀνθρωπισμοῦ»³⁸. Νεώτεροι μελετητές ἀμφισβήτησαν μία τέτοια συσχέτιση μὲ τὸν ἀνθρωπισμό³⁹. Εἶναι ἀλήθεια, πάντως, ὅτι στὴν *Ἀλεξιάδα* συναντοῦμε διαρκῶς παραπομπές στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία, στὸν Ὅμηρο μάλιστα σὲ μεγάλο ἀριθμό.

Ἡ ἴδια ἡ Κομνηνὴ στὸ «Προοίμιο» τῆς *Ἀλεξιάδας*, ὑπερηφανεύεται ὅτι κατέχει τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰς «ἀριστοτελικὰς τέχνας», τὸ ἴδιο ὅπως τὴν ρητορικὴ, τὸ «ἐλληνίζειν» καὶ τὰ μαθήματα τῆς τετρακτύος (Quadrivium)⁴⁰. Ἡ *Ἀλεξιάδα* δίνει πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ κίνησι τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὸν περίφημο Μιχαὴλ Ψελλό, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ τὸν

37. *Ἱστορία*, ἐκδ. Α. Meineke, CSHB, 1836· PG, 127, 24-216.

38. K. KRUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, γεν. εἰσαγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. 1, Ἀθήνα, Πάπυρος, 1955, σ. 283, ὑποσημ. 1.

39. Πβ. R. KATZ, *Ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ τὸ ἐπικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἀλεξιάδα τῆς Ἑλληνικῆς τῆς Κομνηνῆς*, *Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν*, ΚΘ', 1959, σ. 86: «ὁ Κρουμπάχερ παρετήρησεν ὁρθῶς τὴν ἀρχαιομάθειαν τῆς Ἑλληνικῆς, ἀλλ' ἀβασίμως, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀπεκάλεσε τὴν ἀρχαιομάθειαν ταύτην ἀνθρωπισμόν».

40. Γιὰ τὸ «Προοίμιο» τῆς *Ἀλεξιάδας*, πβ. Ἀθ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ, *Zum «Program» der Byzantinischen Historikerin Anna Komnene*, *Δώρημα Hans Diller. Zum 70. Geburtstag. Dauer und Überleben des Antiken Geistes*, Athen, Griechische Humanistische Gesellschaft, 1975, σσ. 127-146.

μαθητή του Ἰωάννη Ἰταλό, τὸν καταδικασμένο ὡς αίρετικό, γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἡ Ἱστορία τῆς Ἄννας συνιστᾶ μία ἀπὸ τὶς βασικὲς πηγές. Πρὸς τὸν Ἰταλό, ἡ Κομνηνὴ δείχνεται ἰδιαίτερα ἐπικριτικὴ⁴¹ ἀλλὰ καὶ ἡ δική της μαρτυρία ὀφείλει νὰ κοιταχθεῖ μὲ κριτικὸ μάτι⁴². Εὐνοϊκὴ παρουσιάζεται ἡ συγγραφέας ἀπέναντι στὸν Εὐστράτιο Νικαίας (περ. 1050 – περ. 1120)⁴³, μαθητὴ τοῦ Ἰταλοῦ, ὁ ὁποῖος, παρόλη τὴν ὑποστήριξη τοῦ αὐτοκράτορα, δὲν γλύτωσε καὶ αὐτὸς τὴν καταδίκη, ὡς αίρετικός. Γενικώτερα, ἡ ἐνασχόληση μὲ τὸν ἀριστοτελισμὸ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Κομνηνῆς δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετη, πιστεύουμε, πρὸς τὶς πολιτικὲς φιλοδοξίες της⁴⁴.

3. Ἡ σχολιαστικὴ δραστηριότητα τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου

Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ ἐξετασθεῖ σὲ βάθος κατὰ πόσο τὸ πνεῦμα τῆς Ἄννας Κομνηνῆς εἶναι σχετικὸ καὶ σὲ ποιά σημεία μὲ ἐκεῖνο τῶν λεγόμενων σχολιαστῶν τοῦ κύκλου της, τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου καὶ τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας⁴⁵. Σημαντικὸ

41. Ἀλεξιάς, V, 8, 1-8 (II, 32,34-37,10 Leib)· 9, 1-7 (II, 37,11-40,21 Leib)· X, 1, 1 (II, 187, 3-4 Leib).

42. Πβ. G. ARABATZIS, Blâme du philosophe, éloge de la vraie philosophie et figures rhétoriques. Le récit d'Anne Comnène sur Jean Italos revisité, *Byzantinische Zeitschrift*, 95/2, 2002, σσ. 403-415.

43. Ἀλεξιάς, XIV, 8, 9 (III, 182, 3-7 Leib).

44. Γιὰ τὴν «πολιτικὴ φιλοσοφία» τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, πβ. G. ARABATZIS, L'aristotélisme politique d'Anne Comnène, *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου «Ἡ κατ' Ἀριστοτέλη πολιτικὴ ἰσότης καὶ δικαιοσύνη καὶ τὰ προβλήματα τῆς σύγχρονης κοινωνίας»* (22-24 Σεπ. 1999), (ἔκδ. Δ.Ν. Κούτρας), Ἀθήνα, 2000, σσ. 28-36· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Βοιωτοὺς ὀνομάζειν». Σημειώσεις γιὰ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, *Βυζαντιακά*, 21, 2001, σσ. 119-132.

45. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔθεσα στὸ G. ARABATZIS, Michel d'Ephèse et le cercle philosophique d'Anne Comnène. Introduction à la question du τιμιώτερον, *Παρουασός*, ΜΣΤ' (2004), 2005, σσ. 105-112.

είναι ότι τόσο στον Μιχαήλ Ἐφέσιο όσο και στον Εὐστράτιο Νικαίας παρατηρούμε τὸ μείγμα ἐκεῖνο πλατωνισμοῦ καὶ ἀριστοτελισμοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπερηφανεύεται ἡ Κομνηνὴ στὸ «Προοίμιό» της⁴⁶. Αὐτὸ ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὸν Εὐστράτιο. Ὁ Paul Mercken γράφει ὅτι, «ἂν καὶ ὁ Εὐστράτιος στὰ Σχόλιά του ἔκανε φανερὴ χρῆση τῆς ἀριστοτελικῆς συλλογιστικῆς, ὅπωςδήποτε ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται ὡς πλατωνικὸς μᾶλλον παρὰ ὡς ἀριστοτελικὸς» καὶ μάλιστα ὡς «χριστιανὸς νεοπλατωνικὸς»⁴⁷. Ὁ Μιχαήλ, κατὰ τὸν Mercken πάντα, διαφέρει ἀπὸ τὸν Εὐστράτιο στὸ ὅτι δὲν προσπαθεῖ νὰ στριμώξει τὸν Ἀριστοτέλη σὲ νεοπλατωνικὸ ἔνδυμα· ὡστόσο, ὁ ἀριστοτελισμὸς του δὲν εἶναι ποτὲ ἀδιάλλακτος: ὁ Μιχαήλ ἀναφέρεται στὰ πλατωνικὰ δόγματα σὲ σχέση πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ μὲ τρεῖς τρόπους: (α) ὅταν κάποιες πλατωνικὲς θέσεις φαίνεται νὰ στηρίζουν κάποιες ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους· (β) ὅταν γίνεται μία σύντομη ἀναφορὰ σὲ διάσταση ἀπόψεων μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, καὶ (γ) ὅταν ὁ σχολιαστὴς ἐπιχειρηματολογεῖ ξεκάθαρα ἐναντίον πλατωνικῶν ἀντιλήψεων. Λιγότερο χριστιανὸς ἀπὸ τὸν Εὐστράτιο, ὁ Μιχαήλ μοιράζεται τὴν ἀπὸ κοινοῦ πρόσληψη Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, ὅσο καὶ ἂν ὁ ἴδιος συντάσσεται περισσότερο μὲ τὶς θέσεις τοῦ τελευταίου⁴⁸.

Τὰ σχόλια στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* δείχνουν ἀπὸ πολλὲς ἀπό-

46. Πβ. Paul F. MERCKEN, Εἰσαγωγή, *ἐνθ' ἄν.*, κεφ. Eustratius, σσ. 6-14 καὶ Michael of Ephesus, σσ. 22-28. Ἡ ἴδια ἀποτίμηση καὶ στὴν ἀναθεωρημένη μορφή τῆς Εἰσαγωγῆς του, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 410-419 καὶ 429-436. Πβ., ἐπίσης, Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Ἡ Ἀριστοτελικὴ Ἠθικὴ στὸ Βυζάντιο, *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου «Ἡ Ἀριστοτελικὴ Ἠθικὴ καὶ οἱ ἐπιδράσεις της»* (ἐκδ. Δ.Ν. Κούτρας), Ἀθήνα, Ἑταιρεία Ἀριστοτελικῶν Μελετῶν «Τὸ Λύκειον», 1996, σσ. 254 κ.ἐπ. καὶ *Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 275 κ.ἐπ.

47. P. MERCKEN, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 11, 13 (καὶ σσ. 416, 418).

48. *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 25, 26, 28 (καὶ σσ. 434-436). Πβ. τὴν ἀναθεώρηση τῶν θέσεων αὐτῶν ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ Κ. Ἱεροδιακόνου (Some Observations..., *ἐνθ' ἄν.*).

φεις πρωτότυπα. Βλέπουμε ἐδῶ τὴν ἐκδήλωση πραγματικῶν φιλοσοφικῶν ιδιοσυγκρασιῶν, ιδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στὸν Εὐστράτιο Νικαίας σύμφωνα μὲ τὴν μέχρι τώρα ἔρευνα. Γιὰ τὸν Μιχαήλ, ὁ Β.Ν. Τατάκης σημειώνει ὅτι αὐτὸς βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσῃ, κατὰ τὸν ὑπομνηματισμὸ του, ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν νέων ποὺ θυμίζουν ἐκεῖνες τοῦ Pestalozzi, ἐνῶ γιὰ τὸν Εὐστράτιο Νικαίας, ὑπενθυμίζει ὅτι τὰ σχόλιά του ἀπέσπασαν τὴν εὐνοϊκὴ κρίση τοῦ Schleiermacher, τοῦ γερμανοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου (1768-1834), ἐνὸς ἐκ τῶν πατέρων τῆς φιλοσοφικῆς ἐρμηνευτικῆς⁴⁹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ χριστιανικὸς πλατωνισμὸς τοῦ Εὐστρατίου, ποὺ κατὰ τὸν Mercken δὲν χαρακτηρίζει τὸν Μιχαήλ, εἶναι αὐτὸ ποὺ περισσότερο συγκίνησε τὸν Schleiermacher⁵⁰. Τὸ ἴδιο πιθανὸν εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ στάση τοῦ Εὐστρατίου ἦταν ἡ αἰτία τῶν διενέξεων του μὲ τὴν ἐκκλησία, σὲ μία ἐποχὴ ποὺ δὲν ἀνέχονταν ἐρμηνευτικοὺς νεωτερισμούς. Ὅπωςδήποτε, ἡ Ἄννα Κομνηνὴ μόνο καλὰ λόγια ἔχει νὰ πεῖ γιὰ τὸν Εὐστράτιο, τὴν διαλεκτικὴ δεινότητα τοῦ ὁποῖου ἐγκωμιάζει ἐνῶ καταδικάζει ἀνεπιφύλακτα ἐκείνη τοῦ δασκάλου του, Ἰωάννη Ἰταλοῦ⁵¹.

Ὅσο γιὰ τὰ Ἀνώνυμα σχόλια στὰ ὑπόλοιπα βιβλία τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ποὺ διασώζονται, αὐτὰ εἶναι πολὺ

49. Πβ. Β.Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, ἐνθ' ἄν., σσ. 206-207.

50. Οἱ ἀπόψεις τοῦ γερμανοῦ φιλοσόφου γιὰ τὰ βυζαντινὰ σχόλια στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, στὸ F. SCHLEIERMACHER, Ueber die griechischen Scholien zur Nikomachischen Ethik des Aristoteles, *Sämmtliche Werke*, Μέρος 3ο, τόμ. 2ος, Berlin, 1838, σσ. 309-326.

51. Πβ., ἀνωτέρω, ὑπόσημ. 40 καὶ 42. Ὁ Εὐστράτιος συμμετεῖχε στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, πατέρα τῆς Ἄννας, ἐναντίον τῶν Βογομύλων, ὅπου καὶ χρησιμοποίησε τὴν διαλεκτικὴ του δεινότητα ἐνάντια στοὺς αἵρετικούς. Τὴν διαλεκτικὴ δύναμη, ἀντίθετα, τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ ἐπικρίνει μὲ ὀξύ τρόπο ἡ Κομνηνὴ γιὰ τὶς ἐπικρίσεις της, πβ. G. ARABATZIS, *Blâme du philosophe...*, ἐνθ' ἄν.

δύσκολο και να χρονολογηθούν και να ένταχθούν, κατά συνέπεια, σε κάποιο δεδομένο ιστορικά κύκλο λογίων. Όπωςδήποτε, αυτά προέρχονται από πολλές και διάφορες πηγές και χρονολογούνται, επί το πλείστον, πριν από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.⁵² Άνώνυμα σχόλια έχουμε για τα Β', Γ', Δ', Ε' και Ζ' βιβλία του έργου του Άριστοτέλους ενώ σώζονται και σχόλια του Άσπασίου (άρχες του 2ου αι.) στο βιβλίο Θ'· τα σχόλια στο Η' βιβλίο, κατά τον Mercken⁵³, χρονολογούνται πολύ αργά κρίνοντας από την γλώσσα τους (έπομένως δεν προέρχονται από το περιβάλλον της Άννας Κομνηνής) και στο περιεχόμενό τους είναι πολύ φτωχά· του Β' βιβλίου, δεν είναι πολύ έκτεταμένα και αποτελούν μάλλον σύνθεση διαφορετικών ύπομνηματισμών⁵⁴. Τα σχόλια των Γ', Δ' και Ε' βιβλίων βρίθουν αναφορών στην αρχαιοελληνική φιλολογία⁵⁵. Από αυτή την άποψη είναι πιο κοντινά στο πνεύμα της Άννας Κομνηνής, ή όποια διαπνεόταν από τέτοιο αρχαιολατρικό της ελληνικής γραμματείας πόθο, ώστε ο ιστορικός της βυζαντινής λογοτεχνίας Κρουμπάχερ, όπως είπαμε, να διαβλέψει σε αυτή μία πρώιμη ανθρωπιστία⁵⁶.

Άπό τους νεώτερους εκδότες των *Ηθικῶν Νικομαχείων*, ο R. A. Gauthier έχει έντελῶς αντίθετη άποψη από εκείνη, την ὅλο εκτίμηση, του Schleiermacher⁵⁷. Ωστόσο, ή σχολιαστική δραστηριότητα του Μιχαήλ τράβηξε τὸ ενδιαφέρον αρκετῶν μοντέρνων έρευνητῶν τῶν σχολιασμῶν επάνω στα άριστοτελικά κείμενα.

52. MERCKEN, *ένθ' άν.*, σ. 420.

53. *Ένθ' άν.*, σσ. 437-438.

54. *Ένθ' άν.*, σσ. 422-423.

55. *Ένθ' άν.*, σσ. 423-429.

56. Πβ., *άνωτέρω*, σ. 28 και ύποσημ. 38 και 39.

57. Πβ. R.A. GAUTHIER, J.Y. JOLIF, *L'Éthique à Nicomaque. Introduction, traduction et commentaire*, Louvain-Paris, 1970, Introduction: σσ. 100-105 και 121.

Ἔτσι, ἡ M.C. Nussbaum βρῆκε τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως* ἰδιαίτερα βοηθητικὰ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου⁵⁸. Ὁ David Konstant μετέφρασε τὰ σχόλια τοῦ Ἐφέσιου στὸ βιβλίο I' τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*⁵⁹ καὶ ὁ Anthony Preus μετέφρασε καὶ ἀνέλυσε τὰ σχόλια στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως* καὶ *Περὶ ζώων πορείας*⁶⁰. Παλαιότερα εἶχε ἀναγγελεῖ μία ἀπὸ κοινοῦ μονογραφία τῶν Anthony Preus καὶ P. Mercken γιὰ τοὺς «ἀριστοτελιστὲς τῆς Ἄννας Κομνηνῆς»⁶¹, ἀλλὰ τὸ σχέδιο δὲν ὀλοκληρώθηκε.

Σημαντικὸ εἶναι, ἐπίσης, τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου βρίσκουμε τὸν πρῶτο σχολιαστὴ τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ ἀπὸ μία περίοδο παρατεταμένης μεσαιωνικῆς λήθης. Τὰ σχόλια αὐτὰ τοῦ Ἐφέσιου ἐκδόθηκαν μόλις τὸ 1909 ἀπὸ τὸν Otto Immisch ὡς συμπλήρωμα στὴν ἔκδοσή του τῶν *Πολιτικῶν* (ἀνατύπωση τὸ 1929)⁶². Γοητευτικὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση γιὰ κάποια σχέση τῶν σχολίων αὐτῶν μὲ τὴν ἐμπλοκὴ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐξουσία. Ἄν ὑπάρχει ἓνα κείμενο τοῦ Μιχαήλ ποὺ αὐτὸς ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὴν ἐγγύτητα μὲ τὴν βυζαντινὴ πριγκίπισσα, σίγουρα θὰ ἦταν αὐτὸ ἐδῶ. Στὰ ἐν λόγω σχόλια βρίσκουμε, μάλιστα, ὅπως παρα-

58. M. C. NUSSBAUM, *Aristotle's De Motu Animalium*, Princeton, Princeton University Press, 1978, ἰδίως σσ. 130, 308, 325, 327, 361, 383.

59. *Commentators on Aristotle on Friendship: Aspasius, On Aristotle Nicomachean Ethics 8, with Anonymous, Paraphrase of Aristotle Nicomachean Ethics 8 and 9, and Michael of Ephesus, On Aristotle Nicomachean Ethics 9*, ἀγγλ. μτφρ. D. KONSTAN, London, Duckworth, 2001 (τὸ κείμενο τοῦ Μιχαήλ στίς σσ. 131-231).

60. *Aristotle and Michael of Ephesus, On the Movement and Progression of Animals*, μτφρ. μὲ Εἰσαγωγή καὶ Σημειώσεις Anthony PREUS, Hildesheim-New York, Georg Olms, 1981. Τὸ κείμενο τῶν σχολίων τοῦ Μιχαήλ στίς σσ. 41-66 (Σχόλια στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως*) καὶ 117-146 (στὸ *Περὶ ζώων πορείας*).

61. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *Grundbibliographie...*, ἐνθ' ἀν., σ. 238.

62. Πβ., ἀνωτέρω, ὑπόσημ. 4.

τήρησε ήδη ο Ernest Barker, κάποιες πληροφορίες για το πρόσωπο του Μιχαήλ· ἐδῶ, ἐπιδεικνύει ὁ σχολιαστής ἓνα κριτικὸ πνεῦμα ἀπέναντι στὴν δεσποτικὴ πολιτεία τοῦ καιροῦ του, ὅταν γράφει: «δεσποτικὴ δέ ἐστὶν ἀρχή, οἷα ἡ καθ' ἡμῶν βασιλεία»⁶³. Κατὰ τὴν παλαιὰ χρονολόγηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του, ὁ Μιχαήλ ἀναφέρεται στὴν διακυβέρνηση τοῦ Ἀλεξίου Α΄· σύμφωνα μὲ τὴν νεώτερη χρονολόγηση, ἀναφέρεται στὴν μετὰ τὸ 1118 βασιλεία τοῦ Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ, ἀδελφοῦ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς πού, κατὰ τὴν πριγκίπισσα, ἄρπαξε τὸν θρόνο ἀπὸ τὴν ἴδια καὶ τὸν σύζυγό της Νικηφόρο Βρυέννιο. Ἀλλοῦ, ὁ Μιχαήλ δηλώνει τὴν δυσαρέσκειά του πρὸς τὸν βυζαντινὸ βασιλέα, ὅταν κατὰ τὸν σχολιασμὸ τῆς ρήσης τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι «οἱ τύραννοι πολεμοῦσι τοῖς ἐπιδεικνύουσιν», σημειώνει: «τοῦτο μάλιστα νῦν, φίλτατέ μοι Ἀριστοτέλες· διὰ τοῦτο πένης ἐγώ!»⁶⁴. Σύμφωνα, πάλι, μὲ τὶς νεώτερες ἀπόψεις, οἱ κριτικὲς αὐτὲς νύξεις θὰ ἀφοροῦν ὄχι στὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ ἀλλὰ μᾶλλον στὸν υἱὸ τοῦ βασιλέα Ἰωάννη Β΄. Σὲ αὐτὴ τὴν τελευταία περίπτωσι, ὁ Ἐφέσιος ἀνήκει στὴν ἴδια ἀντιπολιτευτικὴ μερίδα μὲ τὴν Ἄννα Κομνηνή. Ἀλλοῦ, πάλι, ὁ Μιχαήλ κάνει μία παρατήρηση γιὰ τοὺς Τούρκους ὅτι αὐτοὶ ἐπιθυμοῦν τὴν διατήρηση τοῦ status quo μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς ἂν καὶ ἦταν ἐξωτερικοὶ τοῦ κράτους τῶν τελευταίων καὶ πολυαριθμότεροί τους: «ὥς νῦν οἱ Τούρκοι ἔξωθεν ὄντες καὶ πλείους ἡμῶν ὄντες βούλονται ἡμᾶς σώζεσθαι· ἡ γὰρ σωτηρία κακείνων ἐστὶ»⁶⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν

63. Scholia et Glossae, *Aristoteles. Politica...*, ἐνθ' ἄν., σ. 311. Πβ. καὶ Ernest BARKER (μτφρ. μὲ Εἰσαγωγή καὶ Σημειώσεις), *Social and Political Thought in Byzantium. From Justinian I to the Last Palaeologus. Passages from Byzantine Writers and Documents*, Oxford, Clarendon Press, 1957, σ. 140.

64. Scholia et Glossae, in *Aristoteles. Politica...*, ἐνθ' ἄν., σ. 322. Πβ. καὶ Ernest BARKER, ἐνθ' ἄν., σ. 141.

65. Scholia et Glossae, in *Aristoteles. Politica...*, ἐνθ' ἄν., σ. 313. Πβ. καὶ Ernest BARKER, ἐνθ' ἄν., σ. 140.

Barker, πού ἀκολουθεῖ τὴν παλαιὰ χρονολόγηση, ὁ Μιχαὴλ ἀναφέρεται στὸ 1096 περίπου, ὅταν Βυζαντινοὶ καὶ Τοῦρκοι ἀντιμετώπιζαν ἓναν κοινὸ ἐχθρό, τοὺς Σταυροφόρους⁶⁶. Κατὰ τὴν νεώτερη χρονολόγηση, ὅμως, πρόκειται γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1130, ὅταν τὸ σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου ἦταν πολὺ ἀδύναμο καὶ ὁ Ἰωάννης ἐπέλεξε νὰ ἐπιτεθεῖ ἀντ' αὐτοῦ στὸ ἐμιράτο τῆς Μελιτηνῆς καὶ νὰ βαδίσει πρὸς τὴν Συρία⁶⁷. Γίνεται προφανὲς ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ὅτι τὰ σχόλια στὰ *Πολιτικά* πρέπει νὰ συνεγράφησαν μετὰ τὸ 1130 πού πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς χρονολογία *terminus post quem* τοῦ σχολιαστικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου.

Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ μὲ ὀριστικὸ τρόπο ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς, κύκλου σχολιαστῶν πού ἔβρισκε στήριξη καὶ ἔμπνευση στὴν πριγκίπισσα Ἄννα Κομνηνὴ — οἱ Εὐστράτιος Νικαίας καὶ Μιχαὴλ Ἐφέσιος δὲν εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ ὁμιλοῦμε περὶ περιβάλλοντος σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους⁶⁸. Τὸ νὰ σχηματίσει πάντως ἓναν τέτοιο κύκλο ἡ Ἄννα Κομνηνὴ δὲν ἦταν καὶ τόσο παράδοξο· ἡ μητέρα της, ἄλλωστε, ἡ περίφημη Εἰρήνη Δούκαινα, τὴν ὁποία ἡ Ἄννα θαύμαζε, εἶχε σχηματίσει ἐπίσης κύκλο λογίων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ οἱ Θεόδωρος Πρόδρομος καὶ Μιχαὴλ Ἰταλικός⁶⁹. Ἀδιαμφισβήτητο, ὥστόσο, παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ βυζαντινοὶ 11ος καὶ 12ος αἰῶνες μαρτυροῦν μία ἀνθησὴ τῶν

66. Ernest BARKER, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 140-141 καὶ ὑπόσημ. 2.

67. Πβ. G. OSTROGORSKY, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, ἐπιστημ. ἐπιμ. Εὐ. Χρυσός, τόμ. ΙΙΙ, Ἀθήνα, Ἱστορικαὶ Ἐκδόσεις Δ. Βασιλόπουλος, 1997⁵, σ. 45.

68. Πβ., *ἀνωτέρω*, ὑπόσημ. 32.

69. Πβ. D.I. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London, University of London, The Athlone Press, 1968, σσ. 72-74, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

ἀριστοτελικῶν σπουδῶν καὶ τοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων (κάτι ποὺ σημαίνει καὶ ἓναν πολλαπλασιασμό τῶν ἀριστοτελικῶν χειρογράφων) σὲ κύκλους λογίων, ποὺ δὲν ἦταν ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ ἐπιθυμίες καὶ τάσεις ποὺ ἐκδηλώνονταν σὲ κύκλους τῆς ἐξουσίας στὴν Κωνσταντινούπολη.

ΠΕΡΙ ΖΩΩΝ ΜΟΡΙΩΝ Α:
Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΣΤΟ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΟ CORPUS.
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ, ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Γενικά για τὸ Περί ζώων μορίων

Τὸ *Περί ζώων μορίων* ἀνήκει στὰ βιολογικά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους μαζί μὲ τά: *Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, *Περί ζώων κινήσεως*, *Περί πορείας ζώων*, *Περί ζώων γενέσεως*, ὁρισμένες μικρὲς πραγματεῖες ἀπὸ τὰ *Μικρὰ Φυσικά* (*Parva Naturalia*) καί, ἀπὸ μία ἄποψη, τὸ *Περί ψυχῆς*. Ἀπὸ αὐτά, ἄλλα συνιστοῦν ἓναν κατάλογο παρατηρήσεων (*Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*), ἄλλα εἶναι συστηματικά ἔργα βιολογίας (*Περί ζώων γενέσεως*, *Περί ζώων μορίων*), ἄλλα εἶναι μικρὲς μελέτες (*Μικρὰ Φυσικά*), ἐνῶ τὸ *Περί ψυχῆς* ἀποτελεῖ μία ξεχωριστὴ περίπτωση ἀνάπτυξης μιᾶς «ύλομορφικῆς», κατὰ ὁρισμένους, ἄποψης γιὰ τὴν ψυχή, ποὺ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐν γένει φιλοσοφικὴ ἐξέλιξη τοῦ Σταγειρίτη καὶ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν πλατωνισμό.

Στὸ πρῶτο βιβλίο τῶν *Μετεωρολογικῶν*, ὁ Ἀριστοτέλης δίνει ἓνα διάγραμμα τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀπὸ αὐτὸν ἐξεταζόμενων σχετικῶν ζητημάτων:

Περὶ μὲν οὖν τῶν πρώτων αἰτίων τῆς φύσεως καὶ περὶ πάσης κινήσεως φυσικῆς, ἔτι δὲ περὶ τῶν κατὰ τὴν ἄνω φορὰν διακεκοσμημένων ἄστρον καὶ περὶ τῶν στοιχείων τῶν σωματικῶν, πόσα τε καὶ ποῖα, καὶ τῆς εἰς ἄλληλα μεταβολῆς, καὶ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τῆς κοινῆς εἴρηται πρότερον. Λοιπὸν δ' ἐστὶ μέρος τῆς μεθόδου ταύτης ἔτι θεωρητέον, ὃ πάντες οἱ πρότερον μετεωρολογίαν ἐκάλουν (338 a 20-26).

Ἀφοῦ δὲ μιλήσει λίγο γιὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ θὰ πραγματευθεῖ στὰ *Μετεωρολογικά* του, καταλήγει:

«διελθόντες δὲ περὶ τούτων, θεωρήσωμεν εἴ τι δυνάμεθα κατὰ

τὸν ὑφηγημένον τρόπον ἀποδοῦναι περὶ ζώων καὶ φυτῶν, καθόλου τε καὶ χωρὶς· σχεδὸν γάρ τούτων ῥηθέντων τέλος ἂν εἴη γεγονὸς τῆς ἐξ ἀρχῆς ἡμῖν προαιρέσεως πάσης» (339 a 5-9).

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὡς βιολόγος δὲν ἀπέφυγε μία σειρὰ λαθῶν, ὅπως ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὀκτὼ πλευρὰ ἀντὶ γὰρ δώδεκα (*Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 493 b 15) ἢ ὅτι ἡ γυναίκα ἔχει λιγότερα δόντια ἀπὸ τὸν ἄνδρα (*Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν*, 501 b 20) –σημαντικὰ λάθη παρατήρησης–, ἢ ὅτι τὸ νοητικὸ κέντρο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ καρδιά καὶ ὄχι ὁ ἐγκέφαλος, γιατί ἡ θερμὴ φύση τῆς ἐναρμονίζεται περισσότερο μὲ τὴν ἔντονη δραστηριότητα τῆς νόησης παρὰ ὁ ψυχρὸς ἐγκέφαλος¹. τὸ τελευταῖο εἶναι ἓνα λάθος ποὺ ὀφείλεται σὲ ὅ,τι, συνήθως, ὀνομάζεται δογματισμός. Σύμφωνα, πάλι, μὲ τὸν W.D. Ross, «πολλὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους κέρδισαν τὸν θαυμασμὸ μεταγενέστερων ἐρευνητῶν. Γιὰ παράδειγμα, ἀναγνώρισε ὅτι τὰ κητώδη ἀνήκουν στὰ θηλαστικά (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 489 a 34 - b 2, 521 b 21-25, 566 b 2-17) – κάτι ποὺ ἀγνοοῦσαν ὅλοι οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς ὡς τὸν 16ο αἰῶνα. Διέκρινε τὰ χόνδρινα ψάρια ἀπὸ τὰ ὀστέινα, καὶ τὰ περιέγραψε μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια (*ἐνθ' ἀν.*, 489 a 34 - b 13· 6, 10· *Περὶ ζώων γενέσεως*, 733 a 6-17). Ἐπίσης περιέγραψε ἀναλυτικὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νεοσσοῦ καὶ ἐντόπισε τὴν ἐμφάνιση τῆς καρδιάς κατὰ τὴν τέταρτη ἡμέρα ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ αὐγοῦ ὡς «στιγμὴ αἱματίνη» (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 6, 3). Ἐπισήμανε μὲ ἐξαίρετο τρόπο τοὺς τέσσερις θαλάμους τοῦ στο-

1. Πβ. J.-M. LE BLOND S.J., *Aristote, Philosophie de la vie. Le livre premier du traité sur les Parties des Animaux* (Texte et Traduction, avec Introduction et Commentaire), Paris, Aubier Montaigne, 1945, σσ. 25 κ.ἐπ. J.M. ZEMB, Ἀριστοτέλης. Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ φιλοσοφία του μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη-Ἀρτεμη, ἐπιμέλεια-πρόλογος Β.Α. Κύρκος, Ἀθήνα, ἐκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, χ.χ., κεφ. «Ἡ πλάνη», σσ. 135-140.

μάχου τῶν μηρυκαστικῶν (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 507 a 33 - b 12· *Περὶ ζῶων μορίων*, 674 b 7-15). Ἀνακάλυψε ἓνα σημαντικό στοιχεῖο στὴν γονιμοποίηση τῶν κεφαλοπόδων ποὺ ἡ ἐπιστήμη τὸ ἐντόπισε ξανὰ μόλις τὸν 19ο αἰῶνα (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 5, 6). Οἱ περιγραφές τοῦ βαθρακόψαρου καὶ τῆς νάρκης εἶναι λεπτομερεῖς (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 620 b 11-29· *Περὶ ζῶων μορίων*, 696 a 27-33), καὶ ἐπιβεβαιώθηκαν στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ μεταγενέστερες ἔρευνες. Οἱ πληροφορίες του γιὰ τὸν τρόπο ἀνάπτυξης τῆς μέλισσας –ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴ βιολογικὴ τῆς δομὴ– εἶναι ἐντυπωσιακές (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 5, 21· 5, 22· 8, 27· 9, 40). Ἡ περιγραφή τοῦ ἀγγειακοῦ συστήματος τῶν θηλαστικῶν, μολονότι περιέχει στοιχεῖα ἀσαφῆ, εἶναι, στὴ βάση της, ἀπόλυτα σωστή (*Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, 513 a 15 - 515 a 26· *Περὶ ζῶων μορίων*, 3, 4· 3, 5)². «Ἀκόμη μεγαλύτερο θαυμασμό», γράφει ὁ Heidberg, «ἀπὸ ὅ,τι ἡ ἔκταση τοῦ ὕλικου ποὺ κατέκτησε, προκαλεῖ ἡ ὀξύνοια μὲ τὴν ὁποία τὸ διορατικὸ πνεῦμα του τὴν ταξινόμησε καὶ τὴν διάρθρωσε. Ἡ ταξινόμηση τοῦ ζωικοῦ βασιλείου βασιζόταν πράγματι πάνω σὲ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ οἱ βιολογικὲς ἀπόψεις του, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴν γέννηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ τὴν ἐποχὴ του καὶ ἔβρισκαν μὲ μεγαλοφυῆ διαίσθηση τὸ σωστό»³.

Στὶς ἔρευνες τοῦ W. Jaeger, ὁ ὁποῖος ἐφάρμοσε μία γενεαλογικὴ μέθοδο στὴν μελέτη τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων, ὀφείλουμε τὴν εἰκόνα μιᾶς σταδιακῆς ἐξέλιξης τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ ὅλο-ένα περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ Πλάτωνος καὶ στὴν τελευταία περίοδο τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητάς του ἀφιερώνεται στὶς ἐπιστημονικὲς καθαρὰ ἔρευνες. Σύμφωνα

2. Πβ., W.D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, Ἀθήνα, MIET, 1991, σσ. 164-165 καὶ 434 (ὑποσημειώσεις).

3. Ἀναφ. στὸ J.M. ZEMB, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 169.

μέ τόν Chroust, «ή εἰδυλλιακή καὶ ἡ, κατὰ κάποιο τρόπο, ἰδεαλιστική πεποίθηση [περὶ ἐνότητας τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου, δηλαδή ἡ σχολαστική ἄποψη] ταράχθηκε συθέμελα ὅταν τὸ ἔτος 1912 ὁ Werner Jaeger δημοσίευσε τὴν μελέτη του *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles*, καὶ ἀκόμη περισσότερο ὅταν, ἑνδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1923, ἐξέδωσε τὸ *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*»⁴. Κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἄσσο καὶ τὴν Μυτιλήνη, μεταξὺ δύο διαμονῶν στὴν Ἀθήνα, ὡς μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος πρῶτα καὶ ὡς σχολάρχης τοῦ Λυκείου, ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Jaeger, συνέγραψε τὰ πρῶτα μέρη τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά* (*Urmetaphysik*), τῶν *Ἠθικῶν* (*Urethik*) καὶ τῶν *Πολιτικῶν* (*Urpolitik*). Τὴν περίοδο αὕτὴ συνδέει ἀκόμη στενὰ τὴν θεολογία μὲ τὴν ἀστρονομία σὰν τὸν Πλάτωνα, ἂν καὶ ἐπικρίνει τὸν *Τίμαιο* (στὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας καὶ αἰωνιότητας τοῦ κόσμου). Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο, εἶναι πλέον ἕνας «ἐμπειριστής». Τότε συγγράφηκε αὐτὸ ποὺ συνιστᾷ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σωζόμενου σήμερα ἀριστοτελικοῦ corpus, «σὲ μορφὴ ἀκροαματικῶν (ἐσωτερικῶν) ἢ διδακτικῶν δοκιμίων, “πραγματειῶν”, ποὺ ἀπευθύνονταν πρὸς ἀνάγνωση καὶ σχολιασμό ἀπὸ ἕνα στενὸ κύκλο μαθητῶν, εἰδικῶν ἢ κριτικῶν». Τὴν ἴδια ἐποχὴ, πλέον, ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐξελιχθεῖ σ’ «ἕναν ἰδιοφυῆ ἐπιστημονικὸ ὀργανωτὴ τοῦ συνόλου τοῦ δυνάμενου νὰ γνωσθεῖ ἐμπειρικά εἴτε ἐπιστημονικὰ διαμέσου τῆς ἀκριβοῦς καὶ λεπτομερειακῆς μελέτης τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἔρευνάς τους»⁵.

Οἱ θέσεις αὐτὲς τοῦ Jaeger θεωρήθηκαν ἀπὸ πολλοὺς ὡς σχηματικές. Κατὰ τὸν I. Düring, «ἡ πρόοδος τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς

4. A.H. CHROUST, *The First Thirty Years of Modern Aristotelian Scholarship* (1912-1942), *Classica et Mediaevalia*, XXIV, 1963, σ. 27.

5. Συνοψίζει ὁ Chroust, ἔνθ’ ἄν., σσ. 31-34.

φιλοσόφου δέν μπορεί νά μετρηθεῖ μόνο μέ ὄρους απόστασης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἡ απόσταση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα δέν εἶναι κάποιος βέβαιος τρόπος γιὰ νά χρονολογηθεῖ ἡ ὁποία μετάλλαξη τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὑπὸ μία ἔννοια ἦταν ἕνας πλατωνιστῆς σὲ ὅλη τὴν ζωὴ του, ἰδιαίτερα σὲ τομεῖς ὅπου εἶχε ἐργασθεῖ ἤδη ὁ Πλάτων»⁶. Ἀλλοῦ, σημειώνει σχετικὰ μέ τὸ «ἀξιοθαύμαστο», κατ' αὐτόν, βιβλίο τοῦ Jaeger, ὅτι ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἕνας «μετριοπαθὴς ἐμπειρισμὸς: ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὶς θεωρησιακὲς τάσεις του»⁷. Ὁ Ross ἐπικρίνει τὴν ἄποψη τοῦ Jaeger ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κινήθηκε σταδιακὰ ἀπὸ ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν φιλοσοφία πρὸς ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. «Ἀκόμη λιγότερο μπορῶ νά συμφωνήσω», γράφει, «μέ τὴν ἄποψη τοῦ Jaeger ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης στὸ τέλος... ἐγκατέλειψε τὴν μελέτη τῶν γενικῶν ἰδεῶν γιὰ τὴν καταμέτρηση στεγνῶν στοιχείων, γιὰ πράγματα δηλαδὴ ὅπως οἱ περιγραφὲς τῶν πολιτευμάτων τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ἡ καταλογογράφηση τῶν νικητῶν τῶν Ὀλυμπιάδων»⁸. Ἡ ἄποψη αὕτῃ ἴσως εἶναι λίγο ἄδικη καθὼς, σύμφωνα μέ τὸν Chroust, «πέρα ἀπὸ τὸ δηλωμένο ἐνδιαφέρον του γιὰ πειραματικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς λεπτομέρειες, ὁ Ἀριστοτέλης καλλιεργεῖ ἀκόμη, ἂν καὶ μέ μειωμένο ἐνθουσιασμό, τὶς πρωταρχικὲς ἀνησυχίες τῆς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας – ὡς πρὸς αὐτὸ παραμένει πλατωνιστῆς – μέ τὸ νά ζητεῖ σὲ κάθε καθέκαστο ἢ στὸ κάθε φαινόμενο, τὸ μορφικὸ στοιχεῖο, τὸ “ἐνυλὸν εἶδος” – τὴν πρώτη ἀρχή.

6. I. DÜRING, *Aristotle's Protrepticus: An Attempt at Reconstruction*, 1961, σ. 284, ὑπόσημ. 5· ἀναφ. στὸ Chroust, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 56.

7. I. DÜRING, *Aristotle's De Partibus Animalium. Critical and Literary Commentaries*, Göteborg, 1943, σ. 37.

8. W.D. ROSS, *The Development of Aristotle's Thought, Articles on Aristotle. I. Science*, J. Barnes, M. Schofield & R. Sorabji ἐκδ., London, Duckworth, 1975, σσ. 8, 13.

Κατευθύνει τὴν προσοχή μας πρὸς τὴν φιλοσοφικὴ θέση ὅτι ἡ ἐμπειρία καὶ τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα ὁδηγοῦν στὴν ἀνακάλυψη, τὸν καθορισμὸ καὶ τὴν κατανόηση τῶν γενικῶν διαδικασιῶν καὶ τῶν παγκόσμιων νόμων. Στούς τομεῖς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἡ κανονιστικὴ-θεωρησιακὴ προσέγγιση ἀντικαθίσταται ἀπὸ μία νέα στάση ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τὶς πολλὲς πλευρὲς τῆς πραγματικῆς ζωῆς καὶ τὴν περίπλοκη ἐμπειρία της· στὸν τομέα τῆς μεταφυσικῆς, κάθε θεωρησιακὸ διαφέρον ἐστιάζεται στὸ πρόβλημα τοῦ ὄντος ἢ ὄν· καὶ τὸ (θρησκευτικὸ) ἐνδιαφέρον γιὰ θέματα ὅπως ἡ πραγματικότητα ἢ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἢ ὑπερβατικοῦ ὀριστικὰ ἐγκαταλείπεται»⁹. Ὁ P. Pellegrin σημειώνει ὅτι «στὸν ἓνα μοιάζει “φυσικὸ” ὅτι μετὰ τὶς μεταφυσικὲς περιπλανήσεις τῆς νεότητάς του, ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει στὴ θετικότητα τῆς ὥριμότητάς· σὲ κάποιον ἄλλο, ἀντίθετα, τὰ διστακτικὰ ἐμπειρικὰ βήματα τῆς νεότητάς δίνουν τὴν θέση στὴν ὑψηλὴ σύνθεση τῆς ὥριμης ἡλικίας. Πρὶν νὰ στηριχθοῦν πάνω στὰ κείμενα, οἱ ὑποθέσεις μας γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους βασίζονται στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὰ νεανικὰ χρόνια κάποιου»¹⁰. Σύμφωνα μὲ τὸν M. Rashed, ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴν γενετικὴ μέθοδο, «ταξινομώντας τὶς ιδέες μὲ βάση τὶς χρονολογίες, πληρώνει πολὺ ἀκριβὰ τὸ ἐγχείρημά του»¹¹. Κατὰ τὸν Chroust, ὡστόσο, «οἱ βασικὲς θέσεις ἢ ὑποθέσεις τοῦ Jaeger ἀπέδειξαν τὴν οὐσιαστικὴ λογικότητά τους καὶ τὴν ἀντικατάστατη ἀξία τους... καὶ κανεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιον πλή-

9. A.H. CHROUST, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 33-34.

10. P. PELLEGRIN, *Aristote: Les Politiques*, Paris, 1990, σ. 65.

11. Marwan RASHED, *Agrégat de parties ou vinculum substantiale? Sur une hésitation conceptuelle et textuelle du corpus aristotélicien, Aristote et le mouvement des animaux. Dix études sur le De motu animalium*, A. Laks – M. Rashed ἐκδ., Lille, Presses Universitaires du Septentrion, 2004, σ. 185.

ρως ἀγράμματο ἢ ἀνόητο, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ τὶς ἀγνοήσει»¹².

Ὁ Jaeger δὲν ἐφάρμοσε λεπτομερειακὰ τὴν ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ στὰ ἀριστοτελικὰ ἔργα περὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν. Μόνο περιστασιακὰ μίλησε γι' αὐτά¹³. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνέλαβε ὁ P. Gohlke, ὁ ὁποῖος διακρίνει δύο ομάδες ἔργων μὲ βασικὴ διαφορά ἀνάμεσά τους τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας δυνάμει-ἐνεργείας¹⁴. Τὴν θέση αὐτὴ ἀμφισβήτησε ὁ Mansion¹⁵. Ὁ Jaeger, πάντως, σημειώνει στὸ κλασικὸ ἔργο του γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις (καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐξελικτικὴ λογικὴ τοῦ ἴδιου), ἡ προέλευση τῶν ζωολογικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, χρονολογεῖται σὲ μεταγενέστερο χρόνο. Ἦδη, ὅμως, ἀπὸ τὸ 1910, ὁ D'Arcy Thompson ἔγραφε ὅτι μπορεῖ νὰ δειχθεῖ πὼς οἱ μελέτες φυσικῆς ἱστορίας τοῦ Ἀριστοτέλους διεξήχθησαν κατὰ τὴν μέση περίοδο τῆς δραστηριότητάς του, μεταξὺ τῶν δύο παραμονῶν του στὴν Ἀθήνα. Ὅπως συνοψίζει ὁ Ross, «τὸ 1910, ἓνα σημαντικὸ νέο κεφάλαιο στὴν συζήτηση περὶ τῆς χρονολόγησης τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους ἀνοίξε μὲ τὸν Πρόλογο τοῦ D'Arcy Thompson στὴν μετάφρασή του τοῦ *Περὶ ζῶα ἱστορίαι*. Ἐπέστησε ἐκεῖ (καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ σὲ ἄλλα βιολογικὰ ἔργα) τὴν προσοχὴ στὶς πολὺ συχνὲς ἀναφορὲς ποὺ γίνονται στὸ νησί τῆς Λέσβου καὶ στὴν γύρω του περιοχὴ... Σχεδὸν καθόλου ἀναφορὲς δὲν γίνονται στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ περίχωρά της... “Νομίζω μπορεῖ νὰ λεχθεῖ”, γράφει ὁ D'Arcy Thompson, “ὅτι οἱ μελέτες φυσικῆς

12. A.H. CHROUST, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 57.

13. Πβ. W. JAEGER, Die Schrift περὶ ζῶων κινήσεως, *Hermes*, 48, 1913, σσ. 13 κ.έπ.

14. P. GOHLKE, Zur Entstehungsgeschichte der Naturwissenschaftlichen Schriften des Aristoteles, *Hermes*, 59, 1924, σσ. 274-306· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Die Entstehung der aristotelischen Lehrschriften*, 1933· πβ. CHROUST, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 40.

15. A. MANSION, La genèse de l'œuvre d'Aristote d'après les travaux récents, *Revue Néoscholastique de philosophie*, 29, 1927, σσ. 307-341· πβ. CHROUST, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 40.

ίστορίας του Ἀριστοτέλους διεξήχθησαν, κατὰ τὸ μεγαλύτερο βαθμὸ τουλάχιστον, στὴν μέση περίοδο... μεταξύ δύο παραμονῶν στὴν Ἀθήνα" [= ἀπὸ τὸ 348/347 ὡς τὸ 335/334]»¹⁶. Κατὰ τὸν H.P. Lee ποὺ ἀκολουθεῖ κι αὐτὸς καὶ προεκτείνει τὴν θεωρία τῶν τοπωνυμιῶν τοῦ D'Arcy Thompson, ὁ Jaeger «χρονολογεῖ τὰ ἔργα αὐτὰ σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ ἐπειδὴ πιστεύει, γιὰ δικoὺς του λόγους, ὅτι ἡ ἐν λόγω δραστηριότητα ἦταν χαρακτηριστικὴ τῶν ὕστερων χρόνων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὄχι ἐπάνω στὴ βάση μιᾶς αὐτόνομης ἀνάλυσης τῶν ἰδίων τῶν ἔργων»¹⁷. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἀκολουθεῖται, σημειώνει ὁ Ross, καὶ ἀπὸ τὸν François Nuyens κάτω ἀπὸ μία ἄλλη συλλογιστικὴ, ἐκείνη τῆς ἐξέλιξης πρὸς μία ὕλομορφικὴ θεωρία περὶ ψυχῆς¹⁸.

2. Ἡ θέση τοῦ Περί ζώων μορίων Α' στὰ βιολογικὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους

Τὶς ἀπόψεις τοῦ Jaeger ἀνασκευάζει ὁ Fr. Nuyens σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ καὶ στὸ ἔργο ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ¹⁹. Ὁ Nuyens, στὸ πλαίσιο τῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκεῖ στὴν χρονολόγηση τοῦ Jaeger, τονίζει μὲ ἔμφαση τὸν διαφορετικὸ χαρακτήρα ἀνάμεσα στὸ Βιβλίο Α' καὶ τὰ Βιβλία Β' - Γ' τοῦ *Περί ζώων μορίων*. Ἐπισημαίνει τὶς πολλὲς ἀναφορὲς στὸ *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι* ποὺ βρίσκουμε μοιρασμένες στὰ Βιβλία Β' - Γ', τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ Β' Βιβλίου ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀρχὴ ἐνὸς διακριτοῦ ἔργου καὶ ὅτι στὸ *Περί ζώων γενέσεως* (Ε', 782 a 21-22) γίνεται παραπομπὴ σὲ ἔργο μὲ τὰ λόγια: «εἴρηται πρότερον ἐν ταῖς αἰτίαις ταῖς περὶ

16. W.D. ROSS, *The Development of Aristotle's Thought*, ἐνθ' ἄν., σσ. 2-3.

17. H.D.P. LEE, *Place-names and the Date of Aristotle's Biological Works*, *The Classical Quarterly*, XLII, 1948, σ. 62.

18. W.D. ROSS, *The Development of Aristotle's Thought*, ἐνθ' ἄν., σσ. 3 κ.ἐπ.

19. François NUYENS, *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, πρόλογος Α. Mansion, γαλλ. μτφρ., Louvain, Éditions de l'Institut supérieur de philosophie, 1973, σσ. 198-199.

τὰ μέρη τῶν ζώων»· ὅμως, τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ πολὺ καλὰ στὸ περιεχόμενο τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, Β' - Γ', ὅπως αὐτὸ δηλώνεται ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ Βιβλίου Β': «δι' ἧς δ' αἰτίας ἕκαστον τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον, ἐπισκεπτέον νῦν» (646 a 10-11). Ἀντίθετα, κατὰ τὸν Nuyens πάντα, «τὸ Βιβλίον Α' παρουσιάζει μία σειρὰ σκέψεων πάνω στὴν βιολογία, χαλαρὰ συνδεδεμένων μεταξύ τους, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν ὡς “εἰσαγωγή” σὲ ὁποιοδήποτε βιολογικὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτη». Ἐπίσης, συνεχίζει ὁ ἴδιος, στὸν κατάλογο τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων τοῦ Ἡσυχίου, σὲ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο καὶ συνιστᾷ τὸ «*appendix hesychiana*», γίνεται λόγος γιὰ ἓνα «περὶ ζώων μορίων γ», σὲ τρία δηλαδὴ βιβλία. Ἀκόμη παραπάνω, ὁ Nuyens διακρίνει μία σημαντικὴ διαφορὰ φιλοσοφικῆς θέσης ἀνάμεσα στὸ Βιβλίον Α' καὶ τὰ Βιβλία Β' - Γ': τὰ τρία βιβλία εἶναι ἀκόμη προσδεδεμένα σὲ μία μηχανιστικὴ ἐξήγηση τῆς φύσης, ἐνῶ τὸ πρῶτο βιβλίον χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα σταδιακὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μηχανιστικὴ θεώρηση πρὸς τὴν ὕλομορφικὴ. Τί ὑπονοεῖται ἐδῶ θὰ τὸ ἐξηγήσουμε ἀργότερα. Τὸ Α' Βιβλίον συμπερασματικὰ συνιστᾷ κάτι ἄλλο, μία φιλοσοφία τῆς Βιολογίας ἢ/καὶ μία μεθοδολογικὴ πραγματεία, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, ἀναιρεῖται ὁ δυῖσμός ψυχῆς καὶ σώματος, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ἔτσι ἀπολύτως προσαρμοσμένα τὸ ἓνα στὸ ἄλλο· ἔτσι, τὸ Α' αὐτὸ Βιβλίον συνδέεται μᾶλλον μὲ τὸ *Περὶ ψυχῆς*, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα πέρασμα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου.

Ὁ Nuyens προτείνει ἐπίσης μία χρονολόγηση τοῦ Α' Βιβλίου σύμφωνα μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι αὐτὸ συνιστᾷ ἓνα πολύτιμο *terminus ante quem* γιὰ τὰ ἔργα ὅπου δὲν τίθεται τὸ θέμα τῆς ψυχῆς ὡς μορφικοῦ αἰτίου τοῦ σώματος. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸ πιὸ πρόσφατο τμῆμα τῶν *Πολιτικῶν* ποὺ πρέπει νὰ γράφηκε μετὰ τὸ 336. Ἐπομένως, καταλήγει ὁ Nuyens, τὸ Α' Βιβλίον δὲν πρέπει νὰ γράφηκε πρὶν τὸ ± 330.

Ἦδη, ὁ Titze, στὴν πρὶν τὸν Jaeger περίοδο τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης, τολμοῦσε νὰ προτάσσει στὴν χωριστὴ ἔκδοση ἀπὸ αὐτὸν τοῦ Α΄ Βιβλίου τὸν τίτλο: «Ἀριστοτέλους λόγος ὁ περὶ φύσεως, τῆς ζωικῆς μάλιστα Μεθοδικός»²⁰. Ὁ Düring, γράφει ὅτι ὁ Titze «εἶδε πρῶτος ὅτι τὸ *Περὶ ζώων μορίων* Α΄ ἦταν μία γενικὴ εἰσαγωγή στὴν φυσικὴ ἐπιστήμη», καὶ πολὺ ὀρθὰ κατὰ τὴν γνώμη του²¹. Σχετικὰ μὲ τὴν θέση τοῦ *Περὶ ζώων μορίων* Α΄ στὸ ἀριστοτελικὸ corpus, ὁ ἴδιος Titze τὸ τοποθετεῖ στὴν ἀρχὴ ὅλων τῶν βιολογικῶν ἔργων τοῦ Σταγειρίτη. Τὴν ἀποψὴ του υἱοθέτησαν οἱ Spengel καὶ Schneider Saxo ἀλλὰ ἀμφισβήτησε ὁ Prantl²². Κατὰ τὸν J.M. Zemb, ἐπίσης, τὸ *Περὶ ζώων μορίων* Α΄, καὶ ἰδίως οἱ σελ. 644 b 22 κ.έπ., συνιστοῦν «μία “πραγματεία περὶ μεθόδου” ποὺ ἀντηχεῖ σὰν αἰώνια ὑποθήκη»²³. Στὶς ἴδιες σελίδες, ὁ Jaeger διέβλεπε τὴν «ὁμολογία ἐνὸς νέου ἰδανικοῦ» τοῦ Σταγειρίτη, ὅπου αὐτὸς περιέγραφε τὴν ἐξέλιξή του ἀπὸ τὴν θεωρησιακὴ φιλοσοφία πρὸς τὴν θετικότητα τῶν ἐπιστημῶν²⁴.

Σύμφωνα μὲ τὸν D.M. Balme, τὸ Α΄ Βιβλίον, «στὴν παροῦσα του μορφή, ἡ ὁποία ἀνάγεται ἤδη στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀνδρόνικου κατὰ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ., συνιστᾷ μία γενικὴ εἰσαγωγή στὴν ζωολογία, αὐτοτελὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τρία βιβλία τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*». Διατείνεται, μάλιστα, ὅτι τὸ Α΄ Βιβλίον εἶναι μία συλλογὴ πέντε ξεχωριστῶν ἀναπτύξεων²⁵.

20. F.-N. TITZE, *Aristoteles über die wissenschaftliche Behandlungsart der Naturkunde überhaupt, vorzüglich aber der Thierkunde*, Leipzig, 1823· πβ. καὶ M. RASHED, ἔνθ' ἄν., σ. 190.

21. I. DÜRING, *Aristotle's De Partibus Animalium...*, ἔνθ' ἄν., σ. 35.

22. Πβ. M. RASHED, ἔνθ' ἄν., σ. 190.

23. J. M. ZEMB, ἔνθ' ἄν., σ. 144.

24. Πβ. W. JAEGER, *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, ἀγγλ. μτφρ. *Aristotle. Fundamentals of the History of his Development*, Oxford, Clarendon Press, σ. 337.

25. D.M. BALME, *Aristotle's De Partibus Animalium I and De Generatione Animalium I*, Translated with Notes, Oxford, Clarendon Press, 1972, σ. 69.

Ὁ I. Düring τόνιζε ὅτι τὸ ἔργο «ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαφορετικά συγγράμματα. Τὸ πρῶτο βιβλίο εἶναι ἓνα εἶδος γενικῆς εἰσαγωγῆς· θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ὀνομάσουμε προγραμματικὸ σύγγραμμα, γιατί σ' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης ὑπερασπίζεται τὴν ζωολογία ὡς αὐτόνομη ἐπιστήμη καὶ πραγματεύεται κυρίως μεθοδολογικά ἐρωτήματα. Τὰ βιβλία Β-Δ ἀποτελοῦν ἓνα ἔργο μὲ συνοχή, τὸ ὁποῖο σχετίζεται μὲ τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*... Στὸν κατάλογο συγγραμμάτων τοῦ Ἑρμίππου ἀναγράφεται ἓνα ἔργο *Περὶ ζῶων μορίων* σὲ τρία βιβλία. Γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίο δὲν βρίσκουμε ἐνδείξεις οὔτε στοὺς πίνακες βιβλίων οὔτε ὑπὸ τὴν μορφή παραθεμάτων ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἀνδρόνικου»²⁶. Ὁ Düring προσέθετε ὅτι τὸ ἐν λόγω πρῶτο βιβλίο συνίσταται ἀπὸ διαφορετικά σχεδιάσματα, ἔχει χαρακτηριστὰ σημειώσεων καὶ μόνο ἀποσπασματικά ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἔχει ἐπεξεργαστεῖ ἀπὸ ἀποψη ὕφους.

(α) *Ἡ ἀποψη τοῦ A.L. Peck*

Σύμφωνα μὲ τὸν A.L. Peck²⁷, τὸ *Περὶ ζῶων μορίων* ἀποτελεῖ μέρος τῶν ζωολογικῶν ἔργων τοῦ Σταγειρίτη πού χωρίζονται ὡς ἑξῆς:

I. *Καταγραφές παρατηρήσεων*

Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι, σὲ 10 Βιβλία ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 10ο εἶναι πιθανῶς ψευδεπίγραφο

II. *Θεωρίες βασισμένες ἐπάνω σὲ παρατηρήσεις*

26. I. DÜRING, Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του, τόμ. Β', Ἀθήνα, MIET, 1994, σ. 307.

27. A.L. PECK, Introduction, *Aristotle, Parts of Animals*, πρόλογος F.H. Marshall, εἰσαγωγή, μτφρ. A.L. Peck, London-Cambridge Ma., Heinemann-Harvard University Press, 1961, σσ. 9 κ.ἐπ.

(α) *Περὶ ζώων μορίων*, σὲ 4 Βιβλία

Περὶ ζώων πορείας, σὲ 1 Βιβλίο

Στὰ δύο αὐτὰ ἔργα καταγράφεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ «ὔλη» τῶν ζώων διαρθρώνεται ὥστε νὰ ἐξυπηρετήσῃ διαφορετικοὺς σκοποὺς.

(β) *Περὶ ψυχῆς*, σὲ 3 Βιβλία

Τὸ ἔργο αὐτὸ πραγματεύεται τὴν «μορφὴν» τῶν ζώων, δηλ. τὴν ψυχὴν.

(γ) *Μικρὰ Φυσικὰ*

Περὶ ζώων κινήσεως, σὲ 1 Βιβλίο

Περὶ ζώων γενέσεως, σὲ 5 Βιβλία

Τὰ ἔργα αὐτὰ πραγματεύονται τὶς «κοινὲς στὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν» λειτουργίες καθὼς καὶ ὁρισμένα τμήματα τῆς ζωικῆς συμπεριφορᾶς.

Τὸ ἀντικείμενο γενικῶς τοῦ *Περὶ ζώων μορίων* δίνεται, κατὰ τὸν Peck, στὴν ἀρχὴ τοῦ Β' βιβλίου καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν Αἰτίων τῶν Μορίων τῶν ζώων· αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, πάντοτε κατὰ τὸν Peck, ὁ τίτλος τοῦ συγγράμματος. Μὲ τὸν ὅρο «μόρια», μάλιστα, δὲν ἐννοοῦνται μόνο τμήματα τοῦ ζωικοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ ἄλλα συστατικά του ὅπως τὸ αἷμα. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι τὸ Α' βιβλίο εἶναι μεθοδολογικὴ εἰσαγωγὴ στὰ ὑπολοιπα τρία Βιβλία καὶ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ διαφορετικὸ ἔργο.

(β) *Ἡ ἄποψη τοῦ I. Düring*

Κατὰ τὸν Düring²⁸, τὸ *Περὶ ζώων μορίων* ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης συλλογῆς βιολογικῶν μαθημάτων τοῦ Σταγειρίτη

28. I. DÜRING, *Aristotle's De Partibus Animalium...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 25 κ.ἐπ.

που εξελίσσονται μέσα στον χρόνο σε τρεις σειρές. Ἡ εξέλιξη αὐτὴ δὲν εἶναι γραμμική, ἀπὸ ἔργο σε ἔργο, ἀλλὰ νοηματική καὶ προσθετική, ἀνάλογη μὲ τὴν πρόοδο τῶν διαφερόντων τοῦ φιλοσόφου· οἱ τρεῖς αὐτὲς σειρές μαθημάτων διαρθρώνονται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

- I. Ἡ παλαιότερη σειρά μαθημάτων, ὅπου τὸ ζήτημα εἶναι ἡ συστηματικὴ ἔκθεση στοιχείων περὶ τῶν βιολογικῶν φαινομένων. Ἐδῶ ἀνήκουν τὸ *Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, μία πρώτη μορφή τῶν *Περὶ ζώων μορίων*, Β' - Δ' καὶ πιθανῶς τὸ *Περὶ ζώων πορείας*.
- II. Ἡ δεύτερη σειρά μαθημάτων, ὅπου γίνεται μία ἐξέταση τοῦ ζητήματος τῶν αἰτίων. Ἐδῶ ἀνήκουν τὰ *Περὶ ζώων μορίων*, Β' - Δ', *Περὶ νεότητος καὶ γήρως*, *Περὶ ἀναπνοῆς*, *Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου*, μία παλαιότερη μορφή τῶν *Μετεωρολογικῶν*, Δ', τοῦ *Περὶ αἰσθήσεως* καὶ *Περὶ ψυχῆς*.
- III. Ἡ τρίτη σειρά μαθημάτων, ὅπου ὁ φιλόσοφος ἐπιδίδεται σὲ μία νέα ἐπιστήμη τῆς ψυχῆς ὡς βιολογικοῦ προβλήματος. Ἐδῶ ἀνήκουν τὰ *Περὶ ζώων κινήσεως*, *Περὶ ζώων γενέσεως* καὶ τὸ *Περὶ ζώων μορίων*, Α' ὡς Γενικὴ Εἰσαγωγή στὴν σειρά αὐτὴ μαθημάτων ποὺ περιελάμβανε καὶ ὅλα τὰ προηγούμενα ἔργα.

Ὁ Düring προτείνει ὡς χρονολόγηση τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, Α', τὴν ἐποχὴ μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν Ἀθήνα, τὸ ἔτος 335 π.Χ.²⁹

(γ) Ἡ ἄποψη τοῦ G.E.R. Lloyd

Ὁ G.E.R. Lloyd³⁰ ἐμφανίστηκε νὰ προτάσσει μία χρονολογικὴ

29. Ἐνθ' ἄν., σ. 30.

30. G.E.R. LLOYD, The Development of Aristotle's Theory of the Classification of Animals, *Phronesis*, 6, 1961, σσ. 59-81, ἀναδημ. στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Methods and Problems in Greek Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, σσ. 8-26.

ἐξέλιξη τῶν βιολογικῶν ἔργων κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος τῆς ταξινόμησης τῶν ζώων, ὅπως αὐτὸ ἀναπτύσσεται στὸν Ἀριστοτέλη. Ὁ Lloyd διαπίστωσε στὸν Ἀριστοτέλη μία ἐξελικτική πορεία τοῦ ἐν γένει ζητήματος τῆς ζωικῆς ταξινόμησης σὲ σχέση καὶ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς διαίρεσης. Ὁ συγγραφέας καταγράφει μία πρώτη ἐξέταση τοῦ διαιρετικοῦ προβλήματος στὸ Ζ' τῶν *Τοπικῶν*, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης δὲν μοιάζει νὰ ἔχει διάθεση νὰ ἐπικρίνει τὴν χρήση τῆς διαιρετικῆς μεθόδου κατ' ἀντίθετες διαφορές, πλατωνικῆς καὶ ἀκαδημεικῆς προέλευσης, τὴν ὁποία θεωρεῖ ἔγκυρη γιὰ ταξινομικὴ χρήση. Σὲ μία ὕστερη περίοδο, ὁ φιλόσοφος ἐπικρίνει τὴν διαιρετικὴ μέθοδο στὸ *Ἀναλυτικὰ πρότερα*, Α, 31 καὶ στὸ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*, Β, 5 καὶ 13, ὅπου ἀπορρίπτει τὴν ἀκαδημεικὴ διαίρεση ὡς ἀποδεικτικὴ μέθοδο ἀλλὰ ὄχι ὡς τρόπο ὁρισμοῦ· οἱ ἀντίθετες διαφορές ἐδῶ ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀποκλειστικές. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ τῆς διαιρετικῆς μεθόδου ἀκολουθεῖται καὶ στὰ *Μ.τ.φ.*, Α, 8 καὶ 9. Στὸ *Μ.τ.φ.*, Ζ, 12, συντελεῖται μία πρόοδος στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, καθὼς τώρα ἐξετάζεται ἡ ἐνότητα τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαρτίζουν ἓναν ὁρισμό, ἐνῶ ὁ Σταγειρίτης πιστεύει ἀκόμη στὴν γονιμότητα τῆς διαιρετικῆς μεθόδου μὲ ἀντίθετες διαφορές. Μία τρίτη φάση στὴν πορεία τοῦ σχετικοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ παρατηρεῖται στὰ *Πολιτικά*, Δ, 4, ὅπου ἐμφανίζεται, κατὰ τὴν σύγκριση τῆς ταξινόμησης τῶν πολιτειῶν μὲ ἐκείνη τῶν ζώων, ἡ ἰδέα μιᾶς ἐπαγωγικῆς ἐξαντλητικῆς ταξινόμησης χωρὶς τὴν χρήση τῆς διαίρεσης· αὐτὴ τὴν τελευταία ταξινόμηση, ὥστόσο, δὲν φαίνεται ὁ Ἀριστοτέλης νὰ χρησιμοποίησε ποτὲ στὰ βιολογικά του ἔργα.

Ἀντίστοιχα πρὸς τὸ ἐξελικτικὸ αὐτὸ σχῆμα, ὁ Lloyd ἐξέτασε καὶ τὴν πρόοδο τῶν ταξινομικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους στὰ βιολογικά του ἔργα. Κατ' ἀρχάς, στὸ *Περὶ ζῶα ἱστορίαι*, Α, 1-6, ὁ Σταγειρίτης λέει ὅτι θὰ ἐξετάσει τὶς διαφορὲς μεταξὺ ζώων σὲ γενικὲς γραμμὲς («τύπων»)· χρησιμοποιοῦ ἀκόμη τὸ διαι-

ρειτικό μοντέλο ἂν καὶ παρουσιάζει ἐνδείξεις ἀπόρριψής του καὶ ἴσως γι' αὐτὸ θεωρεῖ τὴν ὅλη ἀνάλυσή του ἐδῶ ὄχι ἐπαρκῶς ἐπιστημονική. Τὸ *Περὶ ζώων μορίων*, Α, 2-4, ἔρχεται μετὰ τὴν πρώτη περίοδο καὶ ἀφιερώνεται σὲ μία κριτικὴ τοῦ πλατωνικοῦ διχοτομικοῦ συστήματος τῆς διαίρεσης, ἡ ὁποία πηγαίνει μακρύτερα ἀπὸ τὶς πραγματεύσεις τοῦ Ὁργάνου καὶ τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*, καθὼς ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὴν χρησιμότητά του ὅσον ἀφορᾷ στὴν ζωολογία. Ἡ ἀριστοτελικὴ αὐτὴ κριτικὴ ἀπευθύνεται ἀναμφίβολα στοὺς ἀκαδημεικοὺς ἀντιπάλους τοῦ Σταγειρίτη καὶ σημειώνει μία νέα φάση τοῦ στοχασμοῦ του περὶ ταξινόμησης. Στὴν πράξη, ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται τὴν ταξινόμηση κατὰ φυσικὲς ὁμάδες καὶ ἐπικαλεῖται τὴν πολλαπλότητα τῶν χρησιμοποιούμενων διαφορῶν, χωρὶς δυστυχῶς νὰ ἐξηγεῖ ποιὲς θὰ εἶναι οἱ διαφορὲς αὐτές. Ἔτσι, οἱ Ἀρχές του περὶ ζωολογικῆς διαφοροποίησης παραμένουν ἀδιευκρίνιστες καί, κατὰ τὸν Lloyd, παραπέμπουν ἄλλοτε στὴν τροποποιημένη ἀπὸ αὐτὸν διαιρητικὴ μέθοδο καὶ ἄλλοτε στὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο ποὺ ἐπικαλεῖται στὰ *Πολιτικά*. Κατὰ τὸν ἴδιο μελετητὴ, μία μεταβολὴ τῆς θεωρίας του περὶ ταξινόμησης παρατηρεῖται στὸ *Περὶ ζώων γενέσεως*, Β, 1, ὅπου ἐπισημαίνεται μία ἀλληλοκάλυψη τῶν γενῶν κατὰ τὴν ἀναπαραγωγή – «συμβαίνει δὲ πολλὴ ἐπάλλαξις τοῖς γένεσιν» (732 b 15). Ἡ παρατήρηση αὐτὴ συνεπάγεται μία κριτικὴ τῆς ταξινόμησης τῶν ζώων κατὰ τὸν τρόπο κίνησής τους ποὺ δὲν εἶναι συμβατὴ μὲ μία ταξινόμηση κατὰ τὴν ἀναπαραγωγή. Αὐτὴ ἡ τελευταία ὁδηγεῖ σὲ μία ταξινόμηση κατὰ τὴν τελειότητα τῶν νεογέννητων. Ἡ τελευταία αὐτὴ τρίτη φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀριστοτέλειου στοχασμοῦ γιὰ τὴν ταξινόμηση τῶν ζώων δὲν συνιστᾷ, ὥστόσο, ἐνδειξη γιὰ κάποια στροφὴ πρὸς ἐμπειρικότερες προσεγγίσεις.

Οἱ θέσεις αὐτές τοῦ Lloyd δέχθηκαν ἔντονες ἐπικρίσεις, τὶς ὁποῖες καταγράφει καὶ ὁ ἴδιος κατὰ τὴν ἀναδημοσίευση τοῦ

άρθρου του τοῦ 1961³¹. Ὁ Lloyd δέχεται ὅτι οἱ δυσκολίες τῆς θέσης του εἶναι αὐτὲς τῶν ἐξελικτικῶν θεωριῶν καὶ ὅτι οἱ ταξινομικὲς θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλους δύσκολα μποροῦν νὰ ἀπαντήσουν ὀριστικὰ στὰ προβλήματα ποὺ ἐνέχουν οἱ ἄλλες ἐξελικτικὲς προσεγγίσεις τῆς ἀριστοτέλειας φιλοσοφίας. Εἰδικώτερα, πάντως, ἀμφισβητήθηκε κατὰ πόσο ἡ ἀριστοτελικὴ ζωολογία ἐνέχει μία πραγματικὴ ταξινομικὴ προσπάθεια. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπόψη τοῦ Pierre Pellegrin³² καὶ τοῦ James Lennox³³. Ὅπως δὲ ποτε, ὁ Pellegrin ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης προσπαθεῖ νὰ ὁμαδοποιήσῃ τὰ ζῶα, ἂν καὶ ὄχι κατὰ ταξινομικὸ τρόπο³⁴. Οἱ ἀπόψεις τοῦ D.M. Balme παρουσίασαν μία σημαντικὴ στροφὴ: ἐνῶ θεωροῦσε ὅτι τὸ *Περὶ ζῶα ἱστορίαι* ἀποτελεῖ τὸ προκαταρκτικὸ στάδιο μιᾶς ταξινομικῆς προσπάθειας, ἀργότερα κατέληξε ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ ἔργο διαπνέεται ἀπὸ θεωρητικὲς παρὰ περιγραφικὲς ἀνησυχίες³⁵. Ὁ Lloyd, ὥστόσο, θεωρεῖ ἀδιαμφισβήτητη τὴν θέσιν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διατήρησε μία ἀνησυχία γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς διαίρεσης ὡς μέρος τῆς πλατωνικῆς κληρονομιάς, ἡ ὁποία σὲ αὐτόν, ὅπως καὶ στὸν Πλάτωνα, δὲν ὑστερεῖ σὲ

31. G.E.R. LLOYD, Introduction στὸ *The Development of Aristotle's Theory of the Classification of Animals, Methods and Problems in Greek Science*, ἐνθ' ἄν., σσ. 1-7.

32. Πβ. Pierre PELLEGRIN, *La classification des animaux chez Aristote. Statut de la biologie et unité de l'aristotélisme*, Paris, Les Belles Lettres, 1982.

33. Πβ. James LENNOX, Divide and explain: the *Posterior Analytics* in Practice, *Philosophical Issues in Aristotle's Biology*, A. Gotthelf-J. Lennox ἐκδ., Cambridge, Cambridge University Press, 1987, σσ. 90-119· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Kinds, Forms of Kinds and the More and the Less in Aristotle's Biology, *αὐτόθι*, σσ. 339-359.

34. Πβ. Pierre PELLEGRIN, *La classification...*, κεφ. 3, ἐνθ' ἄν.

35. Πβ. τὸ κατωτέρω ἄρθρο του τοῦ 1961 καὶ τὴν ἀναθεώρησή του τοῦ 1987: D.M. BALME, Aristotle's Use of Differentiae in Zoology, *Aristote et les problèmes de méthode*, ἐκδ. S. Mansion, Louvain, 1961· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Aristotle's Use of Division and Differentiae, *Philosophical Issues in Aristotle's Biology*, A. Gotthelf-J. Lennox ἐκδ., ἐνθ' ἄν., σσ. 69-89.

φιλοδοξίες ἐξήγησης τῆς ὅλης (καὶ τῆς ζωικῆς, ἐπομένως) πραγματικότητας³⁶.

(δ) Ἡ ἄποψη τοῦ M. Rashed

Μία ἀρκετὰ ἐξελιγμένη ἐπιχειρηματολογία προτείνεται ἀπὸ τὸν M. Rashed³⁷ ὡς πρὸς τὴν δόμηση τῶν βιολογικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους. Στὴν ἀρχή, κατ' αὐτόν, ἔχουμε τὸ «μεγάλο τρίπτυχο»:

Περὶ ζ. ἱστορίαι — Περὶ ζ. μορίων Β' - Δ' — Περὶ ζ. γενέσεως

«Ἡ ἀρχὴ τοῦ *Περὶ ζῶων μορίων Β'*», σημειώνει ὁ Rashed, «ἀναφέρεται στὶς ἐρευνες τοῦ *Περὶ ζῶα ἱστορίαι* καὶ τὸ τέλος τοῦ *Περὶ ζῶων μορίων Δ'* προαναγγέλλει τὴν ἄμεση συνέχεια στὸ *Περὶ ζῶων γενέσεως*».

Σὲ ἓνα δεύτερο χρόνο, προστίθενται τὰ ἔργα *Περὶ ζῶων πορείας* καὶ *Περὶ ψυχῆς*, ἔτσι πὺν νὰ ἔχουμε τὸ σχῆμα:

Περὶ ζ. ἱστορίαι — Περὶ ζ. μορίων, Β' - Δ' — Περὶ ζ. πορείας
— *Περὶ ψυχῆς — Περὶ ζ. γενέσεως*

Σύμφωνα μὲ τὸν Rashed, ἡ ἀρχὴ τοῦ *Περὶ ζῶων πορείας* συνδέεται μὲ τὸ *Περὶ ζῶων μορίων* καὶ προαναγγέλλει τὸ *Περὶ ψυχῆς*. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ἀφήνει, ὡστόσο, ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα τῆς θέσης τῶν *Μικρῶν φυσικῶν*, τοῦ *Περὶ ζῶων κινήσεως* καὶ τοῦ *Περὶ ζῶων μορίων Α'*. Εἰδικώτερα γιὰ τὸ τελευταῖο, σημειώνει πὺς μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ *Περὶ ζ. μορίων, Α'* εἶχε ἢ τὴν παροῦσα θέση του ἢ βρισκόταν στὴν ἀρχὴ ὅλων τῶν βιολογικῶν ἔργων. Ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη, ἡ ἐν λόγῳ πραγμα-

36. G.E.R. LLOYD, Introduction..., ἐνθ' ἄν., σσ. 6-7.

37. Marwan RASHED, Agrégat de parties..., ἐνθ' ἄν., σσ. 185-202.

τεία μπορεί νὰ τοποθετήθηκε εἴτε ἐξαρχῆς εἴτε ἀργότερα στὴν ἀρχὴ τοῦ βιολογικοῦ corpus· μπορεί, ὅμως, μόνο ἀργότερα ἀπὸ τὴν σύνταξη τοῦ μεγάλου τριπτύχου νὰ τέθηκε ἐπικεφαλῆς τοῦ *Περὶ ζώων μορίων Β' - Δ'* ἀφοῦ ἀλλιῶς θὰ εἶχε διαταράξει τὴν ὁμαλὴ συνέχεια τῶν δύο πρώτων ἀπὸ τὰ τρία ἔργα. Ὁ Rashed τείνει τελικῶς πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι τὸ *Περὶ ζώων μορίων Α'* τέθηκε ἀργὰ στὴν κεφαλὴ τοῦ βιολογικοῦ corpus· κι αὐτό, λόγω τῆς ὠριμότητος τοῦ ἔργου καὶ λόγω τοῦ ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὴν ψυχὴ παραπέμπει σὲ μία ἐποχὴ ὅπου τὸ βιολογικὸ καὶ τὸ ψυχολογικὸ συνέκλιναν στὸν Ἀριστοτέλη. Ἔτσι, ἔχουμε τὸ ἀκόλουθο σχῆμα:

Περὶ ζ. μορίων Α' — Περὶ ζ. ἱστορίαι — Περὶ ζ. μορίων Β' - Δ' — Περὶ ζ. πορείας — Περὶ ψυχῆς — Περὶ ζ. γενέσεως

Τελικῶς, μετὰ ἀπὸ περαιτέρω ἀναπτύξεις ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε πλήρως ἐδῶ, ὁ Rashed καταλήγει στὸ παρακάτω σχῆμα δόμησης τῶν ἀριστοτελικῶν βιολογικῶν ἔργων, περιλαμβανομένων τοῦ *Περὶ ζ. κινήσεως*, τῶν *Μικρῶν Φυσικῶν*, τὰ ὁποῖα χωρίζει σὲ δύο ὁμάδες, 1 καὶ 2, καὶ τοῦ *Περὶ φυτῶν*.

Περὶ ζ. μορίων Α' — Περὶ ζ. ἱστορίαι — Περὶ ζ. μορίων Β' - Δ' — Περὶ ζ. πορείας — Περὶ ψυχῆς — Μ. Φυσικά, 1 — Περὶ ζ. κινήσεως — Περὶ ζ. γενέσεως — Περὶ φυτῶν — Μ. Φυσικά, 2

Τὸ σχῆμα αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔρχεται σὲ ρῆξη μὲ τὴν ἀρχαία καὶ τὴν ἀραβικὴ παράδοση καὶ ποὺ ἀναφέρουμε ἐδῶ ὡς προῖόν τῆς πρόσφατης ἐπιστημοσύνης, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τοῦ κύριου ἐνδιαφέροντός μας, εἶναι ὥστόσο σημαντικὸ γιατί καταδεικνύει τὴν μεθοδολογικὴ σπουδαιότητα καὶ τὸ ἰδιαίτερο φιλοσοφικὸ βάρος τοῦ *Περὶ ζώων μορίων Α'*.

3. Ἡ δομὴ τοῦ Περὶ ζώων μορίων Α΄

Διάφοροι σχολιαστὲς πρότειναν, κατὰ καιροῦς, διαφορετικὸ τρόπο διάταξης τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν νοηματικῶν ἐνοτήτων τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, Α΄. Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν παρουσιάζονται μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τρόπους αὐτοὺς διάρθρωσης:

(α) Ἡ δομὴ τοῦ Α΄ Βιβλίου κατὰ τὸν *D.M. Balme*

Ὁ David Balme δίνει τὸ παρακάτω διάγραμμα τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ βιβλίου:

— τὸ Πρῶτο Κεφάλαιο θέτει τὶς Ἀρχές τῆς ζωολογικῆς ἐρμηνείας καὶ καταδεικνύει ποιὲς «Αἰτίες» ἐμπλέκονται ἐδῶ·

— τὰ Κεφάλαια Δύο καὶ Τρία εἶναι μία πολεμικὴ κριτικὴ τῆς Ἀκαδημεικῆς διχοτομικῆς μεθόδου ἀλλὰ χρησιμεύουν καὶ ὡς μία ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τοῦ ὁρισμοῦ τῶν εἰδῶν·

— τὸ Τέταρτο Κεφάλαιο ἐπεξηγεῖ τὸν τρόπο κατανομῆς τῶν διαφόρων ζώων σὲ γένη καὶ εἶδη, διακρίνοντας δύο τρόπους ὁμοιότητος ποὺ τώρα ἀποκαλοῦνται «ἀναλογία» καὶ «ὁμολογία»·

— τὸ Πέμπτο Κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαφορετικὲς ἐνότητες: πρῶτα, μία πρόσκληση γιὰ τὴν σπουδὴ τῆς ζωολογίας, ἐνάντια καὶ σ' ἓνα αἶσθημα ἀπώθησης· ὕστερα, μία ἀνάλυση τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων σωματικῶν μερῶν³⁸.

(β) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν *I. Düring*

Ὁ Düring, ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, χωρίζει τὸ Α΄ Βιβλίο στὰ παρακάτω διαφορετικὰ τμήματα:

(1) 639 a 1–642 b 4 κ.έπ.: περὶ τῆς μεθόδου στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη. Περὶ αἰτιότητος καὶ σκοπιμότητος καὶ τῆς σχετικῆς

38. D.M. BALME, *ἐνθ' ἄν.*

σημασίας τους στὰ φυσικὰ συμβάντα. Πραγμάτευση τοῦ ἐρωτήματος κατὰ πόσο οἱ ψυχικὲς λειτουργίες ἀνήκουν στὴν φυσικὴ ἐπιστήμη. (Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐπεξεργαστεῖ ὑφολογικὰ μόνο τὴν Εἰσαγωγή).

- (2) 642 b 5–644 a 11 κ.έπ.: κριτικὴ τῶν ταξινομικῶν μεθόδων τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σπενσίππου.
- (3) 644 a 12–b 21 κ.έπ.: ποιὲς ταξινομικὲς μέθοδοι πρέπει νὰ ἀκολουθηθοῦν. Ἡ ὀρθὴ περὶ φύσεως μέθοδος. Συνοπτικὴ κριτικὴ τῆς μεθόδου τῆς διχοτόμησης. Στὸ τέλος, σύντομη ἀνακεφαλαίωση.
- (4) 644 b 22–645 a 26 κ.έπ.: Ἡ ζωικὴ φύση ὡς ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας. (Ἐξαιρετικὸ κομμάτι ἀπὸ ὑφολογικὴ ἄποψη).
- (5) 645 a 26 ὡς τὸ τέλος: ἐδῶ καταδεικνύεται σύμφωνα μὲ ποιὲς ἀρχὲς μπορούμε νὰ μελετοῦμε τὰ ὄργανα καὶ τοὺς ἰστούς τῶν ζώων· «κατ' ἀρχήν, πρέπει νὰ γνωρίσουμε δεδομένα σχετιζόμενα μὲ τὶς διαφορὲς καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ζωικῶν εἰδῶν, ἔπειτα μπορούμε νὰ κάνουμε συγκρίσεις καὶ νὰ πραγματευθοῦμε τὶς αἰτίες. Συγκεκριμένα, αὐτὸ σημαίνει: πρῶτα πρέπει νὰ γνωρίσουμε τὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* καὶ ἔπειτα μπορούμε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν συγκριτικὴ ἀνατομία στὸ *Περὶ ζώων μορίων*»³⁹.

(γ) *Ἡ δομὴ κατὰ τὸν P. Louis*

Ὁ Pierre Louis στὴν ἔκδοσή του τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ Belles Lettres⁴⁰, δίνει τὴν παρακάτω δομὴ τοῦ κειμένου:

639 a 1 – b 10 : Γενικὲς ἐννοιες περὶ τῆς μεθόδου στὴν Βιολογία.

39. I. DÜRING, *Ὁ Ἀριστοτέλης, ἐνθ' ἄν.*

40. *Aristote, Les parties des Animaux*, εἰσαγωγή καὶ μτφρ. P. LOUIS, Paris, Les Belles Lettres, 1956, σσ. 1 κ.έπ.

- 639 b 11 – 640 a 9 : Τελολογία καὶ ἀναγκαιότητα.
 640 a 10 – 641 a 14 : Μορφή καὶ ὕλη.
 641 a 14 – 641 b 10 : Ἡ ζωτικὴ Ἀρχή.
 641 b 10 – 642 a 1 : Ἡ τάξη τοῦ κόσμου.
 642 a 1 – 642 a 13 : Ὁ ρόλος τῆς ἀναγκαιότητας.
 642 a 13 – 642 b 4 : Δὲν πρέπει νὰ παραβλέπεται οὔτε ἡ μορφή οὔτε τὸ εἶδος.
 642 b 5 – 642 b 20 : Κριτικὴ τῆς πλατωνικῆς διαίρεσης: οἱ ἀνεπάρκειές της.
 642 b 21 – 643 a 16 : Δυσκολίες ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν διχοτομικὴ μέθοδο.
 643 a 16 – 643 b 8 : Λάθη στὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἡ χρῆση τῆς διχοτομικῆς μεθόδου.
 643 b 9 – 644 a 11 : Ὅριστικὴ καταδίκη τῆς διχοτομικῆς μεθόδου.
 644 a 12 – 644 b 1 : Ἀρχές τῆς ὀρθολογικῆς ταξινόμησης.
 644 b 1 – 644 b 21 : Περίληψη τῆς προτεινόμενης μεθόδου.
 644 b 22 – 645 a 23 : Ἐνδιαφέρον τῆς βιολογίας.
 645 a 23 – 645 b 22 : Ὑπόμνηση τῆς προτεινόμενης μεθόδου.
 645 b 22 – 646 a 4 : Ὅρισμός κάποιων ἐννοιῶν.

(δ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν A.L. Peck

Ὁ Peck πάλι προτείνει τὴν παρακάτω σύνοψη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ:

639 a 15 κεφ. 1: Εἰσαγωγή. Περί τῆς μεθόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐδῶ ξεκινοῦν νὰ τίθενται δύο ἐρωτήματα:

(1) Ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ ἀρχίζει μὲ τὰ τελικὰ εἶδη καὶ νὰ περιγράφει τὰ χαρακτηριστικά τους ἢ μὲ τὰ χαρακτηριστικά ποὺ εἶναι κοινὰ σὲ ὅλα τὰ εἶδη;

639 b 8 κ.ἐπ.:

(2) Τὸ δεύτερο ἐρώτημα τίθεται μὲ τρεῖς τρόπους:

(α) πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὰ φαινόμενα καὶ μετὰ νὰ προχωροῦμε στὰ αἷτια;

(β) ποιά εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἷτία, ἡ τελικὴ ἢ ἡ ποιητικὴ; (τὸ ὑπο-ερώτημα αὐτὸ ἀπαντᾶται ἀμέσως: ἡ τελικὴ αἷτία, ἐνῶ γίνεται καὶ μία ἀναφορὰ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγκαιότητος).

(γ) πρέπει νὰ ἐξετάζουμε κατὰ πρῶτον τίς διαδικασίες μέσω τῶν ὁποίων μορφοποιοῦνται τὰ ζῶα ἢ τὰ χαρακτηριστικά τους στὴν ὁλοκληρωμένη τους μορφή;

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα (2):

Πρέπει νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὰ φαινόμενα, μετὰ νὰ πηγαίνουμε στὰ αἷτια καὶ τίς μορφωτικὲς διαδικασίες – ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, τὸ τελικὸ αἷτιο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ πρῶτιστα μᾶς ἐνδιαφέρει. Αὐτὴ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὸν τρόπο τῶν πρῶτων φυσικῶν φιλοσόφων ποὺ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸ ὑλικὸ αἷτιο καὶ μερικὲς φορές γιὰ τὸ ποιητικὸ αἷτιο. Ὅφειλουμε νὰ ξεκινοῦμε ἀπὸ τὸ τέλος καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχή.

640 b 17 κ.έπ.:

Ἐπομένως, πρέπει νὰ ἐξετάζουμε ὄχι μόνο τίς ἀρχικὲς οὐσίες ἀλλὰ καὶ τὰ ὁμοιομερῆ μέρη ποὺ γίνονται ἀπὸ αὐτές, καθὼς καὶ τὰ ἀνομοιομερῆ μέρη. Κάνοντας αὐτό, πρέπει νὰ προσέχουμε τὸ μορφικὸ αἷτιο ποὺ εἶναι πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αἷτιο: τὸ ζῶο ὡς ὁλοκληρωμένο ὅλον εἶναι πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τίς οὐσίες ποὺ τὸ ἀποτελοῦν.

640 b 30 κ.έπ.:

Ἀλλὰ, ἡ ἀπλὴ μορφή ἢ τὸ σχῆμα δὲν εἶναι ἀρκετά: ἡ «μορφοποιημένη ὕλη» δὲν εἶναι τὸ ζῶο. Ἡ μορφή στὸ πλήρες καὶ ἀληθὲς νόημά της συνεπάγεται τὴν ψυχὴ: κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ

ψυχή είναι τὸ ποιητικὸ καὶ τελικὸ αἷτιο τοῦ ζώου. Στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι ἡ ψυχή στὸ σύνολό της ἀλλὰ κάποιο τμῆμα τῆς ψυχῆς ποὺ ἐκπληρώνει αὐτὴ τὴν λειτουργία.

641 b 10 κ.ἐπ.:

Ἔτσι, ὁ κόσμος καὶ τὰ ζῶα ἐντὸς του εἶναι τὰ προϊόντα ἑνὸς αἰτίου ἀνάλογου πρὸς τὴν ἀνθρώπινη τέχνη: διέπονται ἀπὸ ἓνα τελικὸ αἷτιο.

642 a 1 κ.ἐπ.:

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγκαιότητα ἔχει τὴν θέση της στὸν κόσμο:

ὄχι (α) ἡ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα,
οὔτε (β) ἡ καταναγκαστικὴ ἀναγκαιότητα,
ἀλλὰ (γ) ἡ ὑποθετικὴ ἀναγκαιότητα.

642 b 5 κεφ. 2 κ.ἐπ.:

Ἐπικρίσεις τῆς διχοτομίας ὡς μεθόδου ταξινόμησης τῶν ζώων.

644 a 11 κεφ. 4 κ.ἐπ.:

Ἡ σωστὴ μέθοδος ταξινόμησης τῶν ζώων εἶναι κατὰ ομάδες, ὅπως τὰ πτηνὰ καὶ τὰ ψάρια.

644 a 23 κ.ἐπ.:

Ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα (1):

Πρέπει νὰ ἐξετάζουμε ομάδες καὶ ὄχι εἴδη (π.χ. τὰ πτηνὰ καὶ ὄχι τοὺς πελαργοὺς μόνο) καὶ ὅταν ἓνα εἶδος δὲν ἀνήκει σὲ μία εὐρύτερη ομάδα, τότε νὰ ἀσχολούμαστε μὲ εἴδη καὶ ὄχι μὲ ἄτομα (π.χ. μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὄχι τὸν Σωκράτη).

644 b 21 κεφ. 5 κ.ἐπ.:

Μία ἐκκληση γιὰ τὴν μελέτη τῶν ζώων.

645 b 1 κ.έπ.:

Τελική σύνοψη τῆς μεθόδου μὲ ἓνα συνδυασμὸ ἀπαντήσεων στὰ δύο ἀρχικά ἐρωτήματα:

- (1) πρῶτα ἐξετάζουμε τὰ κατηγορήματα πού εἶναι κοινὰ σέ μία ὁμάδα·
- (2) μετά, ἐξηγοῦμε τὰ ἐν λόγῳ κατηγορήματα.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁλοκληρώνεται ἀπὸ τὸν Peck ἡ σύνοψη τοῦ Α΄ Βιβλίου⁴¹.

(ε) *Ἡ δομὴ κατὰ τὸν J.-M. Le Blond*

Ὁ J.-M. Le Blond⁴² προτάσσει στὰ διάφορα μέρη τῆς μετάφρασῆς του τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, Α΄, ἀπὸ μελέτη του πού εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένη στὸ πρῶτο αὐτὸ Βιβλίο, τὴν παρακάτω διάρθρωση:

Κεφ. 1

- 639 a 1 κ.έπ. : Γενικὲς Ἀρχές
 640 b 29 κ.έπ. : Τὸ μορφικὸ αἶτιο
 641 a 18 κ.έπ. : Ἡ μορφὴ καὶ ἡ ψυχὴ
 641 b 13 κ.έπ. : Διάφορες παρατηρήσεις
 642 a 1 κ.έπ. : Οἱ δύο τρόποι τῆς μεθόδου

Κεφ. 2

- 642 b 5 κ.έπ. : Κατὰ τῆς πλατωνικῆς διαίρεσης

Κεφ. 3

- 642 b 21 κ.έπ. : Συνέχεια τῆς κριτικῆς τῆς πλατωνικῆς διαίρεσης

Κεφ. 4

- 644 a 12 κ.έπ. : Ἀρχές τῆς ταξινομήσεως

41. A.L. PECK, Introduction, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 12 κ.έπ.

42. Πβ. J.-M. LE BLOND S.J., *Aristote, Philosophie de la vie...*, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 81 κ.έπ.

Κεφ. 5

644 b 22 κ.έπ.: Ἐνδιαφέρον τῆς βιολογίας.

(στ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν *Fr. Nuyens*

Τέλος, ὁ Nuyens προτείνει τὴν ἀκόλουθη, σημαντικὰ πιὸ ἀπλῆ, δομὴ τοῦ Α' Βιβλίου:

Κεφάλαιο 1 : Βιολογία καὶ βιολόγοι.

Κεφάλαια 2-4 : Μελέτη περὶ ταξινόμησης.

Κεφάλαιο 5 : Σημασία τῆς βιολογικῆς ἔρευνας. Ἀκολουθοῦν κάποιες παρατηρήσεις πάνω στὴν βιολογικὴ μέθοδο⁴³.

(ζ) Ἡ δομὴ κατὰ τὸν *James G. Lennox*

Ὁ James G. Lennox, ὁ ὁποῖος ἔχει μελετήσει συστηματικὰ τὴν βιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους, συνοψίζει σὲ μελέτημά του μία θεματικὴ μᾶλλον διάρθρωση τοῦ *Περὶ ζώων μορίων Α'*⁴⁴. Γι' αὐτόν, τὸ πρῶτο αὐτὸ βιβλίο συνιστᾷ τὴν ἔκθεση ἑνὸς ὁλοκληρωμένου ἐρευνητικοῦ προγράμματος⁴⁵, καθόσον διαβλέπει ὅτι ἐδῶ ἱκανοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες προϋποθέσεις: (α) ὁ καθορι-

43. François NUYENS, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 199, ὑπόσημ. 160.

44. James G. LENNOX, *The Disappearance of Aristotle's Biology: A Hellenistic Mystery, The Sciences in Greco-Roman Society*, ἐκδ. T.D. Darnes, Edmonton, Academic Printing & Publishing, 1994, σσ. 7-24, ιδίως σσ. 8-11.

45. Ὁ Lennox χρησιμοποίησε τὸν ὄρο «ἐρευνητικὸ πρόγραμμα», ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν οὐγγρικῆς καταγωγῆς ἐπιστημολόγο Imre Lakatos, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐρμηνεύσει γιατί οἱ ἐπιστημονικὲς βλέψεις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐγκαταλείφθηκαν κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Lennox, «μὴ ἱκανοποιητικὴ» κατὰ τὸν ἴδιο (*ἔνθ' ἄν.*, σσ. 12 κ.έπ.), εἶναι πὼς δὲν ὑπῆρξε, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἡ ἀποφασισμένη νὰ υἱοθετήσῃ τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀριστοτέλους ομάδα. Μὲ τὸν ὄρο «ἐρευνητικὸ πρόγραμμα», ὁ Lakatos ὑποδείκνυε, ἀνάμεσα στὴν κανονιστικὴ Ἐπιστήμη τοῦ Thomas Kuhn καὶ τὸν σφαλματοθήρα Ἐπιστήμονα τοῦ Karl Popper, τὴν μέση ὁδὸ τῆς ἐπιστημονικῆς ομάδας· πβ. Imre LAKATOS, *The Methodology of Scientific Research Programmes*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978.

σμός ενός αυτόνομου πεδίου έρευνας· (β) ή θεωρητική γνώση του έν λόγω πεδίου· (γ) ή εκπόνηση έρευνητικῶν Ἀρχῶν, καί (δ) ό προσδιορισμός έννοιῶν καί μεθόδων για την διεξαγωγή της έρευνας. Ἄν τὰ πρῶτα δύο μποροῦν νά θεωρηθοῦν, λίγο ὡς πολύ, ὡς αὐτονόητα, οἱ έρευνητικές Ἀρχές πού ὑποβαστάζουν τὸ έρευνητικό πρόγραμμα εἶναι ἐκεῖνες τῆς ὑποθετικῆς ἀναγκαιότητας καί τῆς λειτουργικῆς θεωρίας τῆς μορφῆς ἐνάντια σέ μία οὐσιοκρατία χωρὶς ἐμπράγματο περιεχόμενο.

Τέλος, τὸ τελευταῖο, καίριο για ἐμᾶς, αἶτημα, περί προσδιορισμοῦ έννοιῶν καί μεθόδων, ἱκανοποιεῖται στὰ ἀκόλουθα χωρία τοῦ έργου, ὅπου:

(i) προτάσσεται ή τελολογική ἀντί τῆς αἰτιολογικῆς έρευνας (639 b 11-21)·

(ii) επικρίνεται ή πλατωνική διαίρεση καί προτάσσεται μία μὴ διχοτομική, πολλαπλῶν διαφορικοτήτων μέθοδος για την ἐπιτυχημένη χρήση τῆς διαίρεσης στήν ζωολογία (642 b 5 - 643 b 8· 643 b 9-26· 644 a 6-11)·

(iii) προτείνεται μία ἐπεξηγηματική μέθοδος ὅχι μόνο τῶν προσδιοριστικῶν χαρακτηριστικῶν ενός ζώου ἀλλὰ καί τῆς ὑποθετικῆς ἀναγκαιότητάς τους, τῶν καθεαυτό συμβεβηκότων χαρακτηριστικῶν του καί ἐκείνων πού προσδιορίζουν τὸ «εὖ ζῆν» ενός ζώου, ἔτσι ὥστε ὅλα αὐτὰ νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης (π.χ., 640 a 33 - b 4· 642 a 31- b 4)·

(iv) διευκρινίζονται οἱ συνθῆκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ή γενική κατανόηση ενός χαρακτηριστικοῦ εἶναι προτιμητέα ἀπὸ μία κατὰ περίπτωση ἀνάλυση (639 a 15- b 3, 644 a 12- b 15)·

(v) διακρίνονται ή ταυτότητα κατ' εἶδος, ή ταυτότητα κατὰ τὴν μορφή καί ή ταυτότητα κατ' ἀναλογία· στήν πρώτη, σημαντικὸ ρόλο παίζει τὸ «μᾶλλον καί ἥττον» (644 b 1-15, 645 a 36 - 645 b 28).

Ἐξάλλου, ὁ Lennox τόνισε ὅτι ἡ παραπάνω θεματική, κατὰ τὶς ἔννοιες καὶ τὶς μεθόδους, διάταξη ποὺ προτείνει δὲν εἶναι ἐξαντλητική.

*
* *

Οἱ διαφορετικοὶ αὐτοὶ τρόποι διάταξης τῶν κυρίαρχων νοηματικῶν ἐνοτήτων τοῦ Βιβλίου ἀντανακλοῦν, κατὰ τὴν γνώμη μου, τὴν δυσκολία τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ βασικοῦ νοηματικοῦ ἴστοῦ του, κάτι ποὺ γίνεται ἀκόμη πιὸ ὀλοφάνερο ὅταν ἐνσκόπτουμε ἐπάνω στὴν ἐργασία τῶν ἐρευνητῶν-σχολιαστῶν. Εἶναι γι' αὐτὸ ποὺ τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου στὸ ἐν λόγω ἔργο ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς σχολιαστικῆς καὶ φιλοσοφικῆς δραστηριότητος τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ κύκλου του.

4. Ἡ μεσαιωνικὴ παράδοση τοῦ Περί ζώων μορίων, Α΄

Κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχή, ἡ βιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους φαίνεται νὰ πέφτει στὴν λήθη, κάτι ποὺ γιὰ ὀρισμένους συνιστᾷ ἓνα «μυστήριο». «Τὸ μυστήριο εἶναι τὸ ἀκόλουθο: ἡ περίοδος ποὺ ἀκολούθησε τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλους ἐμφανίζει ἀναπάντεχες ἐξελίξεις στὴν ἀστρονομία, τὴν ἰατρική, τὴν ὀπτική, τὴν ἀριθμητική, τὴν γεωμετρία καὶ τὴν μηχανική — εἶναι ἡ πρώτη ἀνθήση τῶν “εἰδικῶν ἐπιστημῶν”. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Θεόφραστος πού, πολὺ δίκαια, θεωροῦνται οἱ δημιουργοὶ τῆς ζωολογίας καὶ τῆς βοτανικῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἡγοῦνται τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιολογίας. Ἀλλὰ κάτι τέτοιο δὲν συνέβη. Δὲν θεωρῶ ὑπερβολὴ ὅτι τὸ ἐπόμενο ἔργο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ βιολογικὴ πραγματεία – ἡ ὁποία νὰ ἐστιάζει στὴν θεωρητικὴ πραγμάτευση τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν ὡς τέτοιων– εἶναι τὸ *De*

Animalibus τοῦ Ἀλβέρτου τοῦ Μέγα, κατὰ τὸν 12ο αἰ. μ.Χ.»⁴⁶.

Ὁ Paul Moraux⁴⁷ συνοψίζει μὲ τὰ παρακάτω λόγια τὴν κληρονομιά τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων*, Α': «Ἦδη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (περ. 257-180 π.Χ.) συνέταξε μία ἐπιτομὴ τῶν ζωολογικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου δὲν λείπουν τὰ δάνεια ἀπὸ τὸ *Περὶ ζῴων μορίων*. Εἶναι, ὡστόσο, δηλωτικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὅλα τὰ συλλεγόμενα ἀποσπάσματα τοῦ δὲν τὸν βλέπουμε νὰ παραπέμπει καθόλου στὸ Α' τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων*· οἱ καθεαυτὸ φιλοσοφικὲς ιδέες δὲν τραβοῦσαν διόλου τὸν συλλέκτη. Ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος, ὡς μέγας ἐγκυκλοπαιδιστὴς ποὺ ἦταν, σίγουρα χρωστᾷ πολλὰ στὴν ἐν λόγω πραγματεία τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνας ἐνδελεχὴς συμπιληματίας, ποὺ πάνω ἀπ' ὅλα ἐνδιαφερόταν νὰ συλλέγει, προσεκτικά, στοιχεῖα χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους. Γράφει κάπου: “Ἀφήνουμε στὸν κάθε ἀναγνώστη νὰ κρίνει αὐτὰ τὰ στοιχεῖα· στόχος μας εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν φαινομένων καὶ ὄχι τὸ κυνήγι τῶν σκοτεινῶν αἰτίων τους”⁴⁸. Τίποτε δὲν εἶναι πιὸ διαμετρικὰ ἀντίθετο πρὸς τοὺς μείζονες στόχους τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων*. Ἐνας ἄλλος μέγας συμπιληματίας, ὁ Ἀθήναιος, ἀναφέρεται πολὺ συχνὰ στὸ *Περὶ ζῴων μορίων*, ἀλλὰ ἡ ἐπιτομὴ ποὺ εἶχε ὑπόψη τοῦ μὲ αὐτὸν τὸν τίτλο στὴν πραγματικότητά προερχόταν ἀπὸ τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἑλληνες σχολιαστὲς

46. James G. LENNOX, *The Disappearance of Aristotle's Biology*, ἐνθ' ἄν., 1994, σ. 7.

47. Paul MORAUX, *Galen and Aristotle's De partibus animalium, Aristotle on Nature and Living Things. Philosophical and Historical Studies presented to David M. Balme on his Seventieth Birthday*, ἐκδ. A. Gotthelf, Pittsburgh, PA-Bristol, Mathesis-Bristol Classical Papers, 1985, σσ. 340-341.

48. ΠΛΙΝΙΟΣ, *Nat. Hist.*, XI, 8: «denique existimatio sua cuique sit; nobis propositum est naturas rerum manifestum indicare, non causas indicare dubias»· πβ. P. MORAUX, ἐνθ' ἄν., σ. 344, ὑποσ. 33.

τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ γνώση τους τοῦ *Περὶ ζώων μορίων* εἶναι μᾶλλον ἐπιφανειακή. Τὸ ἔργο μοιάζει νὰ τοὺς ἐνδιέφερε μόνο στὸ μέτρο πὺν θὰ μπορούσαν νὰ ἀνακαλύψουν ἐκεῖ κάτι χρήσιμο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ *Περὶ ψυχῆς* ἢ τῶν *Μικρῶν φυσικῶν*. Πρέπει νὰ περιμένουμε τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο γιὰ νὰ δοῦμε ἕναν ἀριστοτελιστὴ πὺν μελέτησε τὸ *Περὶ ζώων μορίων* περισσότερο σὲ βάθος καὶ μάλιστα μπῆκε στὸν κόπο νὰ τὸ σχολιάσει».

Εἰδικώτερα, κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο, ἔχουμε μία ἐπιτομὴ τῶν γνώσεων περὶ ζώων· «ἡ Συλλογὴ», γράφει ὁ H. Hunger, «τῆς περὶ ζώων ἱστορίας, χερσαίων, πτηνῶν τε καὶ θαλαττίων», τῆς ὁποίας σώζονται δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα συνολικὰ βιβλία, ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ἀποσπάσματα τῆς ἱστορίας τῶν ζώων καὶ ἄλλων φυσικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους ὅπως παραδίδονται ἀπὸ τὸν ἀλεξανδρινὸ λόγιον Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο, καθὼς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς (Αἰλιανό, Διόδωρο κ.ἄ.). Τὸ βιβλίον 1 πραγματεύεται διαφόρους τρόπους ταξινόμησης καὶ ἀναπαραγωγῆς τῶν ζώων, τὸ βιβλίον 2 «τὸν βίον καὶ τὸ ἦθος τῶν ζωοτοκούντων»⁴⁹. Τὸ βιβλίον 1 ἐξέδωσε ὁ V. Rose⁵⁰ ἐνῶ καὶ τὰ 2 βιβλία ἐξέδωσε ὁ Σπ. Λάμπρος⁵¹. Ὡστόσο, τὰ θεωρητικὰ ζητήματα τῆς βιολογικῆς ἐπιστήμης δὲν ἔχουν θέση στὴν ἐν λόγω ἐπιτομή⁵². Πράγματι, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν P. Louis, πρέπει νὰ περιμένουμε τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο γιὰ νὰ δοῦμε ἕνα «σημαντικὸ κείμενο»⁵³.

49. H. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία...*, ἐνθ' ἄν., Γ', σ. 79.

50. *Anecdota Graeca et Graecolatina* II, Βερολίνο 1870 (ἀνατ. Amsterdam, 1963), σσ. 1-40, κείμενο 17-40.

51. *CAG, Supplementum Aristotelicum I 1, Aristophanis aliorumque de historia animalium excerpta*, Βερολίνο 1885.

52. Γιὰ τίς ἐπιδράσεις τῆς συλλογῆς, πβ. E.L. DE STEFANI, *Un Epitome Laurenziana della "Sylloge Constantini de natura animalium"*, *Studi It. Class.*, 20, 1913, σσ. 189-203.

53. P. LOUIS, *Introduction*, ἐνθ' ἄν., σ. XXXIX.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς μεσαιωνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἔργου, θὰ πρέπει νὰ κάνουμε πρῶτα ἀναφορὰ σὲ ἐκεῖνες πρὸς τὴν ἀραβικὴ γλῶσσα. Ἔτσι, ἔχουμε τὴν μετάφραση τοῦ ἱατροφιλόσοφου Yahyâ ibn al-Bitrîq τῶν ἔργων *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, *Περὶ ζώων μορίων* καὶ *Περὶ ζώων γενέσεως* ποὺ φιλοτεχνήθηκε τὸν 9ο αἰῶνα στὴν Βαγδάτη, κατὰ τὸ χαλιφάτο τοῦ Ἀλ-Μαμούν (813-833 μ.Χ.)⁵⁴. Ἡ ἀραβικὴ μετάφραση, ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ Ἀραβες ἰδιαίτερα ἀγαποῦσαν τὸ *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι*, ἔφερε τὸν τίτλο *Kitāb al-Hayawān*. Ἀπὸ ἐδῶ ἐξέδωσε ὁ R. Kruk τὸ τμῆμα μὲ τὴν μετάφραση τοῦ *Περὶ ζώων μορίων* (Βιβλία 11 μὲ 14) στὸ ὁποῖο ἔδωσε τὸ συμβατικὸ ὄνομα *Kitāb A'dā' al-Hayawān*⁵⁵. Ὁ Kruk ἀμφισβήτησε μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ὁ al-Bitrîq εἶναι ὁ μεταφραστὴς τοῦ σύνολου ἔργου ἐνῶ προέταξε τὴν θέση τῆς συριακῆς διαμεσολάβησης μεταξὺ τοῦ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου καὶ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης⁵⁶. Σημείωσε ἐπίσης ὅτι τὸ *Περὶ ζώων μορίων* σχολίασαν οἱ μεγάλοι Ἀραβες φιλόσοφοι Ibn Sina (Avicenna, † 1037), Ibn Rushd (Averroes, † 1321) καὶ Ibn Bājja (Avempace, † 1139)⁵⁷. Πιθανῶς, ἀπὸ αὐτὴ τὴν μετάφραση, ἔδωσε ὁ Michael Scotus τὴν δική του λατινικὴ μετάφραση *De Animalibus* κατὰ τὸν 13ο αἰ.⁵⁸, τὴν ὁποία σχολίασαν, ἀργότερα, ὁ Robert Grosseteste⁵⁹ καὶ ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχή,

54. Πβ. A.L. PECK, Introduction, ἐνθ' ἀν., σ. 40· πβ., ἐπίσης, A. DE LIBERA, ἐνθ' ἀν., σσ. 72-74.

55. Remke KRUK, *The Arabic Version of Aristotle's Parts of Animals, Book XI-XIV of the Kitāb al-Hayawān*, Amsterdam-Oxford, North-Holland Publishing Co., 1979, coll. Aristoteles Semitico-Latinus.

56. Ἐνθ' ἀν., σ. 18.

57. Ἐνθ' ἀν., σ. 37.

58. Ἡ μετάφραση τοῦ Scotus ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1217. Πβ. ἐνθ' ἀν., σ. 14.

59. Ὁ Robert Grosseteste, πρῶτος καγκελάριος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης καὶ ἐπίσκοπος τοῦ Lincoln ἀπὸ τὸ 1235 ὥς τὸν θάνατό του τὸ 1253,

ὁ Θωμᾶς Ἀκρινάτης παρήγγειλε μεταφράσεις τῶν βιολογικῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους στὸν Γουλιέλμο τοῦ Moerbeke⁶⁰. τὸ πρῶτο ἔργο ποὺ μετέφρασε αὐτὸς ἦταν τὸ *Περὶ ζώων μορίων*, γύρω στὸ 1260, ὅταν βρισκόταν στὴν Θήβα. Ἀργότερα, κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, τὸ ἔργο μετέφρασαν πρῶτοι στὰ λατινικὰ δύο Ἕλληνες βυζαντινοὶ στὴν Ἰταλία, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος καὶ ὁ Θεόδωρος Γαζαῖος⁶¹.

Βέβαια, καθόλη τὴν παράδοση τοῦ ἔργου λίγη διάκριση γίνε-

ὑπῆρξε σημαντικὴ πολιτικὴ, ἐκκλησιαστικὴ, ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μορφή· μεταφραστὴς ὁ ἴδιος τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἀπέδωσε στὰ λατινικὰ τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* καί, μὲ χαρακτηριστικὴ εὐσυνειδησία, τὰ ἑλληνικὰ σχόλια στὸ ἔργο αὐτό, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὰ σχόλια τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου. Γιὰ τὴν προσωπικότητα αὐτὴ, πβ. L. BAUR, *Die Philosophie des Robert Grosseteste*, Aschendorff, 1917· E. FRANCESCHINI, *Roberto Grossatesta, vescovo di Lincoln, e le sue traduzioni latini*, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 93/2, 1933· H.S. THOMPSON, *The Writings of Robert Grosseteste*, Cambridge, Cambridge University Press, 1940· *Robert Grosseteste, Scholar and Bishop* (ed. D.A. Callus), London, Clarendon Press, 1955· J. McEvoy, *The Philosophy of Robert Grosseteste*, Oxford, Clarendon Press, 1982.

60. Ὁ Γουλιέλμος τοῦ Moerbeke λέγεται ὅτι ὑπῆρξε φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Θωμᾶ Ἀκρινάτη· ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὴν δεκαετία τοῦ 1260, προφανῶς γιὰ νὰ συλλέξει χειρόγραφα· ἀργότερα ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ ὀνομάσθηκε Ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1285. Εἶναι γνωστὸς ὡς ὁ πρῶτος μεταφραστὴς στὰ λατινικὰ τῶν *Πολιτικῶν* καὶ τῆς *Ποιητικῆς*, καθὼς ἐπίσης τῶν *Περὶ ζώων κινήσεως* καὶ *Περὶ ζώων πορείας*. Πβ., σχετικὰ, L. MINIO-PALUELLO, Moerbeke, William of, *Dictionary of Scientific Biography*, C.G. Gillispie ed., New York, 1974, ὅπου καὶ παλαιότερη περαιτέρω βιβλιογραφία.

61. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν λατινικῶν μεταφράσεων, πβ. A.L. PECK, Introduction, ἐνθ' ἄν., σσ. 41 κ.ἐπ., καθὼς καὶ B.G. DOD, Aristoteles Latinus, *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*, N. Kretzmann, Anth. Kenny, J. Pinborg eds, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, σσ. 45-79. Γιὰ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις, πβ. καὶ Dimitri GUTAS, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)*, London, New York, Routledge, 1998.

ται, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, ἀνάμεσα στὸ Α΄ καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία Βιβλία. Ἡ διάκριση ἄλλωστε δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ γίνει ἀφοῦ οἱ παλαιότεροι ἀπὸ τὸν Μιχαήλ περὶ τὴν ζωολογία σχολιάζοντες ἀρνοῦνταν νὰ ἀγγίξουν τὰ μεθοδολογικὰ ζητήματα ποὺ θέτει τὸ Βιβλίο Α΄. Οὔτε ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος κάνει τὴν ἐν λόγω διάκριση. Ὡστόσο, τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος σημαντικὸς μεσαιωνικὸς σχολιαστὴς τοῦ ἔργου, ὅπως εἶδαμε, παροτρύνει τὸν μελετητὴ νὰ ἐρευνήσῃ ἰδιαίτερα τὸν σχολιασμὸ τοῦ σημαντικώτατου Α΄ αὐτοῦ Βιβλίου.

ΑΝΑΛΥΣΗ

1.

«Ὡςπερ ἐν τοῖς ἠθικοῖς ἐπιγραφόμενοις Νικομαχείοις πρότερον προεῖπε ποταπὰς δεῖ ζητεῖν τὰς ἀποδείξεις τὰς περὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ δίκαια γινόμενας...» (1, 3-5).

1.1. Θέση τοῦ προβλήματος

Ὁ Μιχαήλ ἀρχίζει τὰ σχόλιά του ἀναφερόμενος στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια, τὰ βιβλία Ε', Ι' καὶ Κ' τῶν ὁποίων, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, σχολίασε καὶ ὁ ἴδιος μέσα στὸ πλαίσιο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ λεγόμενου κύκλου τῶν σχολιαστῶν τῆς Ἄννας Κομνηνῆς – ἐφόσον ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ ὑπόθεση ἀποδειχθεῖ πέρα ὡς πέρα βάσιμη. Τὸ χωρίο στὸ ὁποῖο παραπέμπει εἶναι, καὶ κατὰ τὸν ἐκδότη, τὸ ἀκόλουθο:

πεπαιδευμένου γάρ ἐστιν ἐπὶ τοσοῦτον τὰκριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται· παραπλήσιον γάρ φαίνεται μαθηματικοῦ τε πιθανολογούντος ἀποδέχεσθαι καὶ ῥητορικὸν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν. ἕκαστος δὲ κρίνει καλῶς ἃ γινώσκει, καὶ τούτων ἐστὶ ἀγαθὸς κριτής. καθ' ἕκαστον ἄρα ὁ πεπαιδευμένος, ἀπλῶς δὲ ὁ περὶ πᾶν πεπαιδευμένος¹.

Μὲ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια, ὁ Μιχαήλ εἰσάγει τὸ ἀκόλουθο κείμενό του, κεντρικῆς σημασίας γιὰ τὴν ὅλη περαιτέρω ἀνάλυσή του, ποὺ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ

1. Ἠθικὰ Νικομάχεια, Α', 1094 b 23-1095 a 2.

ζήτημα τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ἔργου τῆς «παιδείας» καὶ τοῦ ἔργου τῆς «ἐπιστήμης» καὶ τῶν μεταξὺ τους σχέσεων:

πεπαιδευμένος δὲ λέγεται οἷον φέρε εἰπεῖν ἐπὶ γεωμετρίας οὐχ ὁ ἔχων ἀκριβεστάτην πάντων ἔξιν τῶν γεωμετρικῶν θεωρημάτων (ὁ γὰρ τοιοῦτος κυρίως ἐπιστήμων ὀνομάζεται), ἀλλ' ὁ ἔχων γεωμετρικὰς ἀρχὰς καὶ τινων θεωρημάτων γνῶσιν καὶ δυνάμενος ἐκ τούτων κρίνειν τὸν διαλεγόμενον ὡς γεωμέτρην κατὰ τὰς γεωμετρικὰς ἀρχὰς καὶ ὡς δεῖ γεωμέτρην διαλέγεσθαι. ὅστις οὖν ἔχει ἀρχὰς γεωμετρικὰς ἀριθμητικὰς τε καὶ ἀστρονομικὰς καὶ φυσικὰς, καὶ ἀπλῶς ἀπασῶν τεχνῶν τε καὶ ἐπιστημῶν, καὶ δυνάμενος ἐκ τούτων κρίνειν τὸν τε φυσικόν, εἰ φυσικῶς διαλέγεται, καὶ τὸν μαθηματικόν, εἰ μαθηματικῶς, καὶ τοὺς ἄλλους ὁμοίως, ὁ δὴ τοιοῦτος ὀνομάζεται ὅλως πεπαιδευμένος ἥγουν περὶ ἅπαντα πεπαιδευμένος καὶ ἀπάντων ἀρχὰς ἔχων καὶ πάντων κριτικὸς νομιζόμενος, εἷς ὢν τῷ ἀριθμῷ· οὐ γὰρ πολλοὶ ὁ τοιοῦτος, ἀλλ' εἷς. ὅστις δὲ ἔχει ἀρχὰς μιᾶς τινος φύσεως καὶ ἐπιστήμης, οἷον γεωμετρίας μόνης, οὗτος διάκειται περὶ ἓν τι μόριον τῆς ὅλης ἐπιστήμης ὡς ὁ πρότερος περὶ ἅπαντα. ἐκ δὴ τούτων δῆλον ὅτι ὁ μὲν ἐπιστήμων πεπαιδευμένος ἐστίν, οὐ πᾶς δὲ πεπαιδευμένος ἐπιστήμων. εἰ δὴ ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, δεῖ καὶ τῆς περὶ φύσεως ἱστορίας ὑπάρχειν ἀρχὰς καὶ ὄρους τοιούτους, πρὸς οὓς ἀναφέρων ὁ ἀκροώμενος ἀποδέξεται τὰ δεικνύμενα χωρὶς τοῦ πῶς ἔχει τὰληθές. εἰ γὰρ τοῦτό ποτε θεωρεῖ, ἀλλ' οὖν οὐ προηγουμένως ὁ πεπαιδευμένος σκοπεῖ, καὶ ἂν ἀληθές ἢ μὴ τὸ δεικνύμενον ἢ (ἐπιστήμονος γὰρ ἐστὶ τοῦτο), ἀλλ' ἔργον ἐστὶν αὐτῷ θεωρῆσαι, εἰ γεωμετρικόν ἐστι τὸ δεικνύμενον, εἰ ἐκ τῶν γεωμετρικῶν ἀρχῶν δείκνυται (1, 13-2, 10).

Τὸ σχολιαζόμενο δὲ ἀπὸ τὸν Μιχαήλ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὸ Περί ζώων μορίων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Περὶ πᾶσαν θεωρίαν τε καὶ μέθοδον, ὁμοίως ταπεινότεραν τε

καὶ τιμιωτέραν, δύο φαίνονται τρόποι τῆς ἕξεως εἶναι, ὧν τὴν μὲν ἐπιστήμην τοῦ πράγματος καλῶς ἔχει προσαγορεύειν, τὴν δ' οἶον παιδείαν τινά. πεπαιδευμένου γάρ ἐστι κατὰ τρόπον τὸ δύνασθαι κρῖναι εὐστόχως τί καλῶς ἀποδίδωσι ὁ λέγων. τοιοῦτον γάρ δή τινα καὶ τὸν ὅλως πεπαιδευμένον οἴομεθ' εἶναι, καὶ τὸ πεπαιδεῦσθαι τὸ δύνασθαι ποιεῖν τὸ εἰρημένον. πλὴν τοῦτον μὲν περὶ πάντων ὡς εἰπεῖν κριτικόν τινα νομίζομεν εἶναι ἓνα τὸν ἀριθμὸν ὄντα, τὸν δὲ περὶ τίνος φύσεως ἀφωρισμένης· εἴη γάρ ἂν τις ἕτερος τὸν αὐτὸν τρόπον τῷ εἰρημένῳ διακείμενος περὶ μόριον (639, 1-12).

Τοῦ χωρίου τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Μιχαήλ, προηγεῖται μία ἀναφορὰ στὴν ἔννοια τοῦ «ἐπὶ τὸ πολὺ»², πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης:

λέγοιτο, δ' ἂν ἱκανῶς, εἰ κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην διασαφηθείη. τὸ γὰρ ἀκριβὲς οὐχ ὁμοίως ἐν ἅπασιν τοῖς λόγοις ἐπιζητητέον... ἀγαπητὸν οὖν περὶ τοιούτων καὶ ἐκ τοιούτων λέγοντας παχυλῶς καὶ τύπῳ τὰληθὲς ἐνδείκνυσθαι, καὶ περὶ τῶν ἐς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ ἐκ τοιούτων λέγοντας τοιαῦτα καὶ συμπεραίνεισθαι. Τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ἀποδέχεσθαι χρεῶν ἕκαστον τῶν λεγομένων³.

Τὸ ἴδιο προαναφερθὲν χωρίο τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων στὸ ὁποῖο παραπέμπει στὴν ἀρχὴ τῶν σχολίων του ὁ Μιχαήλ συνεχίζεται μὲ μία ἀναφορὰ στὸ ζήτημα τῆς ἐμπειρίας -ὡς συσσώρευσης πείρας καὶ ὄχι ὡς αἰσθητηριακὸ δεδομένο- καὶ εἰδικώτερα τῆς πολιτικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς διδαχῆς τῆς:

2. Ἡ ἔκφραση «(ὡς) ἐπὶ τὸ πολὺ» σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ «ἀεὶ» σημαίνει τὸ «ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον», «ὡς ἐπὶ τὸ πλῆθος» καὶ ὑποκαθιστᾷ τὸ ἀναγκαῖον καὶ αἰδίων στὸν ὑποσελήνιο κόσμον· πβ. J. TRICOT, *Aristote, Éthique à Nicomaque*, Paris, Vrin, 1972, σ. 38, σημ. στὸν στ. 21.

3. Ἠθικά Νικομάχεια, Α', 1094 b 11-23.

διό τῆς πολιτικῆς οὐκ ἔστιν οἰκεῖος ἀκροατῆς ὁ νέος· ἄπειρος γάρ τῶν κατὰ τὸν βίον πράξεων, οἱ λόγοι δ' ἐκ τούτων καὶ περὶ τούτων. ἔτι δὲ τοῖς πάθεσιν ἀκολουθητικὸς ὢν ματαίως ἀκούεται καὶ ἀνωφελῶς, ἐπειδὴ τὸ τέλος ἐστὶν οὐ γνῶσις ἀλλὰ πράξις. διαφέρει δ' οὐθὲν νέος τὴν ἡλικίαν ἢ τὸ ἦθος νεαρός· οὐ γὰρ παρὰ τὸν χρόνον ἢ ἔλλειψις, ἀλλὰ διὰ τὸ κατὰ πάθος ζῆν καὶ διώκειν ἕκαστα. τοῖς γὰρ τοιούτοις ἀνόνητος ἢ γνῶσις γίνεται, καθάπερ τοῖς ἀκροατέσιν· τοῖς δὲ κατὰ λόγον τὰς ὁρέξεις ποιούμενοις καὶ πράττουσι πολυωφελές ἂν εἴη τὸ περὶ τούτων εἰδέναι⁴.

Ἄλλα ἀριστοτελικά χωρία ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐδῶ ἀνάπτυξη τῶν ἰδεῶν εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα: πρῶτον, αὐτὸ ἀπὸ τὰ Ἠθικά Εὐδήμεια:

διαφέρουσι δ' οἱ λόγοι περὶ ἐκάστην μέθοδον οἳ τε φιλοσόφως λεγόμενοι καὶ μὴ φιλοσόφως. διόπερ καὶ τῶν πολιτικῶν οὐ χρή νομίζειν περίεργον εἶναι τὴν τοιαύτην θεωρίαν, δι' ἧς οὐ μόνον τὸ τί φανερόν, ἀλλὰ καὶ τὸ διὰ τί. φιλόσοφον γὰρ τὸ τοιοῦτον περὶ ἐκάστην μέθοδον. δεῖται μέντοι τοῦτο πολλῆς εὐλαβείας. εἰσὶ γάρ τινες οἱ διὰ τὸ δοκεῖν φιλοσόφου εἶναι τὸ μὴθὲν εἰκῇ λέγειν ἀλλὰ μετὰ λόγου, πολλάκις λανθάνουσι λέγοντες ἀλλοτρίους λόγους τῆς πραγματείας καὶ κενούς. Τοῦτο δὲ ποιοῦσι ὅτε μὲν δι' ἄγνοιαν ὅτε δὲ δι' ἀλαζονείαν· ὑφ' ὧν ἀλίσκεσθαι συμβαίνει καὶ τοὺς ἐμπείρους καὶ δυναμένους πράττειν ὑπὸ τούτων τῶν μήτ' ἐχόντων μήτε δυναμένων διάνοιαν ἀρχιτεκτονικὴν ἢ πρακτικὴν. Πάσχουσι δὲ τοῦτο δι' ἀπαιδευσίαν· ἀπαιδευσία γάρ ἐστι περὶ ἕκαστον πρᾶγμα τὸ μὴ δύνασθαι κρίνειν τοὺς τ' οἰκεῖους λόγους τοῦ πράγματος καὶ τοὺς ἀλλοτρίους. Καλῶς δ' ἔχει καὶ τὸ χωρὶς κρίνειν τὸν τῆς αἰτίας λόγον καὶ τὸ δεικνύμενον, διὰ τε τὸ

4. Ἐνθ' ἀν., 1095 a 2-11.

ρήθην ἀρτίως, ὅτι προσέχειν οὐ δεῖ πάντα τοῖς διὰ τῶν λόγων, ἀλλὰ πολλάκις μᾶλλον τοῖς φαινομένοις (νῦν δ' ὁπότ' ἂν λύειν μὴ ἔχωσιν, ἀναγκάζονται πιστεύειν τοῖς εἰρημένοις), καὶ διότι πολλάκις τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ λόγου δεδειχθαι δοκοῦν ἀληθές μὲν ἐστίν, οὐ μέντοι διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν δι' ἣν φησιν ὁ λόγος. ἔστι γὰρ διὰ ψεύδους ἀληθές δεῖξαι· δῆλον δ' ἐκ τῶν ἀναλυτικῶν⁵.

Ἄλλοις ἢ «ἀπαιδευσία» σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἄγνοια περὶ τῶν ἀποδεικτικῶν διαδικασιῶν:

ὅσα δ' ἐγχειροῦσι τῶν λεγόντων τινὲς περὶ τῆς ἀληθείας, ὃν τρόπον δεῖ ἀποδέχεσθαι, δι' ἀπαιδευσίαν τῶν ἀναλυτικῶν τοῦτο δρῶσιν⁶.

καί,

ἔστι γὰρ ἀπαιδευσία τὸ μὴ γινώσκειν τίνων δεῖ ζητεῖν ἀποδείξιν καὶ τίνων οὐ δεῖ⁷.

Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο τοῦ πεπαιδευμένου, στὰ Μετὰ τὰ φυσικά πάλι, ἀναφέρεται:

διὸ δεῖ πεπαιδεῦσθαι πῶς ἕκαστα ἀποδεκτέον, ὥς ἄτοπον ἅμα ζητεῖν ἐπιστήμην καὶ τρόπον ἐπιστήμης· ἔστι δ' οὐδέτερον ῥᾶδιον λαβεῖν. τὴν δ' ἀκριβολογίαν τὴν μαθηματικὴν οὐκ ἐν ἅπασιν ἀπαιτητέον, ἀλλ' ἐν τοῖς μὴ ἔχουσιν ὕλην. διόπερ οὐ φυσικὸς ὁ τρόπος· ἅπαντα γὰρ ἴσως ἢ φύσις ἔχει ὕλην. διὸ σκεπτέον πρῶτον τί ἐστίν ἡ φύσις· οὕτω γὰρ καὶ περὶ τίνος ἢ φυσικὴ δῆλον ἔσται, καὶ εἰ μιᾶς ἐπιστήμης ἢ πλειόνων τὰ αἷτια καὶ τὰς ἀρχὰς θεωρῆσαι ἐστίν⁸.

5. Ἠθικά Εὐδήμεια, Α, 6, 1216 b 35 - 1217 a 17.

6. Μ.τ.φ., Γ, 1005 b 2-5.

7. Ἐνθ' ἀν., 1006 a 6-7.

8. Μ.τ.φ., α, 995 a 12-19.

Τέλος, είναι και τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* πάλι, ὅπου τίθεται τὸ ζήτημα τοῦ ἐστιακοῦ λεγόμενου νοήματος (focal meaning) στὸν Ἀριστοτέλη⁹, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω σὲ σχέση μετὰ τὸν τρόπο πού ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ὑποστασιοποιεῖ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἐπιστήμη σὲ πεπαιδευμένο καὶ ἐπιστήμονα. Διαβάζουμε:

ἀνάγκη ἄρα τρία φιλίας εἶδη εἶναι, καὶ μήτε καθ' ἓν ἀπάσας μήθ' ὥς εἶδη ἐνὸς γένους μήτε πάνταν λέγεσθαι ὁμωνύμως. Πρὸς μίαν γάρ τινα λέγονται καὶ πρώτην, ὥσπερ τὸ ἱατρικόν. καὶ ψυχὴν ἱατρικὴν καὶ σῶμα λέγομεν καὶ ὄργανον καὶ ἔργον, ἀλλὰ κυρίως τὸ πρῶτον. πρῶτον δ' οὗ λόγος ἐν ἡμῖν ὑπάρχει. οἷον ὄργανον ἱατρικόν, ᾧ ἂν ὁ ἱατρός χρήσαιο· ἐν δὲ τῷ τοῦ ἱατροῦ λόγῳ οὐκ ἔστιν ὁ τοῦ ὁργάνου. Ζητεῖται μὲν οὖν πανταχοῦ τὸ πρῶτον. διὰ δὲ τὸ καθόλου εἶναι τὸ πρῶτον, λαμβάνουσι καὶ πρῶτον καθόλου· τοῦτο δ' ἐστὶ ψεῦδος¹⁰.

Εἶναι, ἐπίσης, σημαντικό ὅτι ὁ Μιχαήλ στοὺς ὑπομνηματισμούς του ἐπὶ τῶν *Πολιτικῶν* παραπέμπει στὴν ἀνωτέρω Εἰσαγωγή του ἀπὸ τὰ σχόλια στὸ *Περὶ ζώων μορίων*. Μάλιστα χάρις στὴν παραπομπή του αὐτὴ μπόρεσε ὁ ἐκδότης Otto Immisch νὰ ταυτίσει τὸν ἀνώνυμο σχολιαστὴ τῶν *Πολιτικῶν* στὸ πρόσωπο τοῦ Ἐφέσιου¹¹. Τὸ κείμενο τῆς παραπομπῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

9. Οἱ πολλὲς σημασίες ἐνὸς ὅρου γίνεται στὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἀναφέρονται σὲ μία πρώτη σημασία ὅπως τὸ «ἱατρικόν» στὸν «ἱατρόν». Τὸ ζήτημα ἔτυχε σημαντικῆς ἀνάπτυξης καθόλη τὴν ἱστορία τοῦ ἀριστοτελισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Γιὰ περισσότερη βιβλιογραφία, πβ. V. DÉCARIE, *Aristote, Éthique à Eudème*, Paris, Vrin, Montréal, Presses de l'Université de Montréal, 1984, σσ. 156-157, ὑπόσημ. 43. Ὁ ὅρος «focal meaning» ἀνήκει στὸν G.E.L. OWEN, *Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle, Aristotle and Plato in the Mid-fourth Century*, I. Düring-G.E.L. Owen ἐκδ., Göteborg, 1960, σσ. 163-190, ἀναδημ. στὸ G.E.L. OWEN, *Logic, Science, and Dialectic: Collected Papers in Greek Philosophy*, Ithaca NY, 1986, σσ. 180-199.

10. *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, H, 2, 1236 a 15-25.

11. Πβ. O. IMMISCH, *Praefatio, Aristotelis Politica*, ἐνθ' ἀν., σ. XVIII.

δημιουργόν λέγοι ἄν τὸν ἐμπειρικόν, ἀρχιτεκτονικόν τὸν λογικόν. ἢ δημιουργοὺς λέγοι ἄν τοὺς οὗς νῦν ὑπουργοὺς καλοῦσιν, ἀρχιτεκτονικοὺς δὲ τοὺς λεγομένους νῦν ἰατροὺς καὶ ἀρχιάτρους. τίνες δὲ εἰσιν οἱ περὶ πᾶσαν τέχνην καὶ ἐπιστήμην πεπαιδευμένοι, εἴρηται αὐτῷ ἐν τῷ προοιμίῳ εὐθὺς τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ περὶ ζώων μορίων, εἴρηται δὲ καὶ ἐμοὶ ἐκεῖσε ἐξηγουμένῳ τὸ βιβλίον¹².

Ἡ παραπομπή αὐτὴ στὸ εἰς *Περὶ ζώων μορίων* ἀπὸ τὰ εἰς τὰ *Πολιτικά* σχόλια, ποὺ εἶδαμε πιὸ πρὶν πόσο σημαντικὰ εἶναι γιὰ τὸν Ἐφέσιο, δείχνει τὴν σημασία τοῦ ἀποσπάσματος περὶ παιδείας καὶ ἐπιστήμης. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν χρονολόγηση τῶν σχολίων στὰ *Πολιτικά* ποὺ κάναμε παραπάνω¹³, τὸ ἔτος 1130 τίθεται ὡς *terminus ante quem* τῶν σχολίων στὸ *Περὶ ζώων μορίων*. Μόνο μὲ αὐτὴ τὴν χρονικὴ σειρὰ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται ὁ Μιχαήλ ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ἔργο.

*

*

*

Ἀνακεφαλαιώνοντας, τὰ κείμενα ποὺ θέτουν, κατ' ἀρχάς, τὸ πρόβλημα ποὺ σχεδιάζουμε νὰ ἀναλύσουμε ἐδῶ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

(i) ἡ εἰσαγωγή τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου στὰ σχόλιά του στὸ *Περὶ ζώων μορίων* (1,3-2,10): στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ θὰ ἀναφερόμαστε στὸ ἑξῆς ὡς ἡ Εἰσαγωγή τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου·

(ii) τὸ χωρίο ἀπὸ τὰ σχόλιά του στὰ *Πολιτικά* ποὺ παραπέμπει στὴν παραπάνω Εἰσαγωγή (306, 28-34)·

(iii) τὸ πρωτότυπο ἀριστοτελικὸ κείμενο ποὺ σχολιάζεται

12. εἰς *Πολιτικά*, 306, 28-34 Immisch.

13. Πβ., ἀνωτέρω, σ. 35.

στήν Εἰσαγωγή τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου (639, 1-12)· στο ἀπόσπασμα αὐτό θὰ ἀναφερόμαστε στο ἑξῆς ὡς ἡ Εἰσαγωγή τοῦ Ἀριστοτέλους·

(iv) τὰ ἄλλα ἀριστοτελικά κείμενα στὰ ὁποῖα παραπέμπει τὸ τελευταῖο χωρίο, μὲ πρῶτο τὸ διευρυμένο χωρίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* στο ὁποῖο παραπέμπει ὁ ἴδιος ὁ Ἐφέσιος (1094 b 11-1095 a 11)· ἀκόμη, τὰ *Ἠθικά Εὐδήμεια* (Α, 6, 1216 b 35 - 1217 a 17· Η, 2, 1236 a 15-25) καὶ τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Γ, 1005 b 2-5· 1006 a 6-7· α, 995 a 12-19).

1.2. Οἱ θέσεις τῶν νεώτερων σχολιαστῶν γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴν Εἰσαγωγή

1.2.1. Οἱ ἀπόψεις τῶν Kullmann, Balme, Irwin, Le Blond, Düring

Προτοῦ προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος προσλαμβάνει καὶ διατυπώνει τὶς θέσεις του γιὰ τὴν παιδεία καὶ ἐπιστήμη καὶ τὴν μεταξύ τους σχέση, ὀφείλουμε νὰ δοῦμε μὲ ποιὸ τρόπο οἱ μοντέρνοι σχολιαστὲς ἀντιμετώπισαν τὴν ἀρχικὴ διάκριση τοῦ Ἀριστοτέλους.

Κατὰ τὸν Kullmann, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀφιερώσει πολλὲς μελέτες στὴν Βιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐδῶ ὁ Σταγειρίτης ξεκινᾷ τὸ ἔργο του μὲ μία γενικώτερη ὑπόθεση: ὑπάρχουν δύο τρόποι ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησης, αὐτὸς τῆς ἐπιστήμης καὶ αὐτὸς τῆς παιδείας (*Art bildung*). Ὁ πεπαιδευμένος εἶναι ὁ ἱκανὸς νὰ κρίνει, νὰ διαλέγεται καὶ νὰ ἐκθέτει. Ὁ ξεχωριστὸς αὐτὸς ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματεύεται τὸ κάθε ἐπιστημονικὸ πεδίο καὶ ἐκεῖνο, ἐπομένως, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν («τῆς περὶ φύσιν ἱστορίας»), ὅπου θὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐξετάζει τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους ἀναφορᾶς (*Richtpunkte*) ὡς τρόπους παράστασης (*Darstellung*). Μὲ τὸ «ἱστορία» σημαίνεται ὅ,τι ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν παρατήρηση τῶν γεγονότων. Μὲ τὴν μεσολάβηση τῶν «ὄρων», ὁ τρόπος τῆς ἐκθεσης τῆς «ἱστορίας» γίνεται

προσιτός στην κριτική του πεπαιδευμένου. Ο Kullmann τονίζει ότι η εισαγωγή αυτή του Ἀριστοτέλους είναι ικανή να ξεσηκώσει πολλές και ποικίλες ἐρμηνείες. Είναι χαρακτηριστικό, τέλος, ότι μεταφράζει καί, συνεπώς, προσλαμβάνει ως Prestige τὸν ὄρο «τιμιώτερον» σὲ σχέσηὴ πρὸς τὶς ἐπιστῆμες¹⁴.

Κατὰ τὸν Balme, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει μεταξὺ τριῶν εἰδῶν ἀνθρώπων: (1) τὸν εἰδικὸ ὁ ὁποῖος κατέχει τὰ (ἐμπειρικά;) δεδομένα τῆς ἐπιστήμης του· (2) τὸν πεπαιδευμένο, ὁ ὁποῖος, εἴτε εἶναι εἰδικὸς εἴτε δὲν εἶναι, μπορεῖ νὰ διαβλέπει κατὰ πόσο μία ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση βασίζεται ἐπάνω στὶς πρέπουσες Ἀρχές· (3) τὸν ἄνθρωπο ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ κάνει αὐτὸ γιὰ μία ἐπιστήμη, ἀλλὰ ὄχι γιὰ μία ἄλλη. Ἡ διάκριση μεταξὺ (2) καὶ (3) ὑπάρχει καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (Α', 1095 a 1)¹⁵. Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Ἀριστοτέλους («καθ' ἕκαστον ἄρα ὁ πεπαιδευμένος, ἀπλῶς δὲ ὁ περὶ πᾶν πεπαιδευμένος») εἶναι ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος¹⁶.

Κατὰ τὸν Terence Irwin, ὁ ἀριστοτελικὸς πεπαιδευμένος εἶναι ὁ ἰκανὸς νὰ κρίνει τὴν διαφορὰ μεταξὺ, π.χ., τῶν φιλολογικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἀναφέρεται στὴν διάκριση τῶν μεθόδων, τῶν πρώτων Ἀρχῶν τῆς κάθε ἐπιστήμης ποὺ προηγοῦνται τῶν ἐπιστημονικῶν ἀποτελεσμάτων καὶ στὸ κατὰ πόσο μία καθέκαστη ἐπιστήμη ἀντιστοιχεῖ στὴν καθέκαστη μέθοδο καὶ στὶς οἰκειές πρώτες Ἀρχές¹⁷. «Ὁ πεπαιδευμένος τοῦ Ἀριστοτέλη», καταλήγει ὁ Irwin, «εἶναι ὁ ἀνα-

14. Wolfgang KULLMAN, *Wissenschaft und Methode. Interpretationen zur aristotelischen Theorie der Naturwissenschaft*, Berlin-New York, De Gruyter, 1974, σσ. 6-7.

15. D.M. BALME, *De Partibus Animalium I...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 70-71.

16. Πβ., ἄνωτέρω, σ. 69.

17. Terence IRWIN, *Aristotle's First Principles*, Oxford, Clarendon Press, 1988, σσ. 27-29.

γνώστης στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου. Ἔργα ὅπως τὰ *Φυσικά*, *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθορᾶς*, *Περὶ ψυχῆς* καὶ τὰ *Ἀναλυτικά* ὕστερα δὲν ἀπευθύνονται πρωταρχικά στὸν φυσικὸ ἐπιστήμονα ἀλλὰ σὲ αὐτὸν ποὺ ἀναστοχάζεται περὶ φύσεως καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης»¹⁸.

Οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς ἐκτιμήσεις τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ *Περὶ ζῶων μορίων* ἔχουν νὰ κάνουν καὶ μὲ τὶς διαφορετικὲς φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκκινοῦν κάθε φορὰ οἱ σχολιαστὲς. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Kullmann καὶ τοῦ Balme, π.χ., εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ δύο φιλοσοφικῶν λεξιλογίων, ἑνὸς ποὺ προέρχεται, χονδρικά, ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ κληρονομιά καὶ ἑνὸς ποὺ βασίζεται σὲ πλέον ἀναλυτικὲς προσεγγίσεις.

Γιὰ τὸν J.-M. Le Blond, ἡ Εἰσαγωγή αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου καὶ ἡ πρόταξη τοῦ πεπαιδευμένου δίπλα στὸν ἐπιστήμονα, καταδεικνύει μία ὀλοφάνερη ὑποχώρηση τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς θέσεις πιὸ διαλεκτικὲς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν κατὰ καιροὺς ὑποτίμησή του τῆς διαλεκτικῆς γιὰ χάρη τῆς καθεαυτοῦ ἐπιστήμης (πβ. *Τοπ.*, 100 a 18, 104 b 5, 105 b 20· *Σοφ. ἔλ.*, 172 a 12). Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ὑπαναχώρησής του, κατὰ τὸν Le Blond, εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπευθύνεται ἐδῶ, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία, στὸ ἀθηναϊκὸ πεπαιδευμένο κοινὸ ποὺ ἔτρεφε ἰδιαίτερη ἀγάπη στὴν διαλεκτικὴ¹⁹. Γιὰ τὸν Le Blond, ἡ Εἰσαγωγή αὐτὴ εἶναι πολὺ κοντινὴ στὸ Α' τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*²⁰.

Ὁ Düring, χωρὶς νὰ ἀναλύει καθόλου τὴν ἀριστοτελικὴ αὐτὴ Εἰσαγωγή –κάτι περίεργο ἂν σκεφθοῦμε τὶς λεπτόλογες ἀναλύ-

18. Ἐνθ' ἄν., σ. 29.

19. J.-M. LE BLOND, S.J., *Aristote. Philosophie de la vie...*, ἔνθ' ἄν., σσ. 52-54.

20. Ἐνθ' ἄν., σ. 130.

σεις του άλλων χωρίων τοῦ ἰδίου ἔργου—, ἀμφισβήτησε τὴν ὑποτιθέμενη προσχώρηση τοῦ Ἀριστοτέλους σὲ πιὸ διαλεκτικὲς θέσεις, καθὼς καὶ τὴν γενικότερη κατάταξη τῶν βιολογικῶν ἔργων σὲ μία ἐμπειρική, ξεκάθαρα διακριτή, ὕστερη φάση τῆς φιλοσοφίας του. Κατ' αὐτόν, τὸ Α' Βιβλίο τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων* μένει συνεπὲς στὶς Ἀρχές τῆς θεωρησιακῆς (speculative) φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους²¹.

1.2.2. Οἱ θέσεις τοῦ Pierre Aubenque

Ἐκτενέστερα στὴν ἐν λόγω εἰσαγωγή τοῦ Ἀριστοτέλους ἀναφέρθηκε ὁ Pierre Aubenque²². Αὐτὸς ἀμφισβήτησε τὴν καθιερωμένη ἄποψη γιὰ τὴν διάσταση μεταξὺ διαλεκτικῆς καὶ ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη. Γράφοντας γιὰ τὸ χωρίο 639 a 1-12, λέει: «Τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι ξεκάθαρο, ἂν καὶ παράδοξο: ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαραθέτει τὴν ἐπιστημονικὴ ἱκανότητα ποὺ εἶναι ἐπακριβὴς ἀλλὰ περιορισμένη πρὸς τὴν γενικὴ παιδεία ποὺ εἶναι λεκτικὴ (ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐπιστήμη τοῦ πράγματος) ἀλλὰ καθολικὴ καί, ἀντὶ νὰ προτιμήσει τὴν πρώτη (κάτι ποὺ θὰ φαινόταν φυσιολογικὸ γιὰ ἓνα ἐπιστημονικὸ ἔργο), ἀποδίδει στὸν ἀπλῶς πεπαιδευμένο μία κριτικὴ δύναμη γιὰ ὅλες τὶς διακριτὲς γνώσεις ἢ, τουλάχιστον, γιὰ τὴν μορφή ποὺ αὐτὲς οἱ γνώσεις προσλαμβάνουν» (145-146). Πιο κάτω, σημειώνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναθέτει στὸν πεπαιδευμένο τὸ ἔργο τῆς κρίσης γιὰ «τὸν τρόπον τῶν δεικνυμένων» χωρὶς νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀλήθειά τους.

Κατὰ τὸν Aubenque, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιφυλάσσει γιὰ τὸν πε-

21. I. DÜRING, *Aristotle's De Partibus Animalium...*, ἐνθ' ἂν., σσ. 34 κ.έπ.

22. Πβ. Pierre AUBENQUE, Science, culture et dialectique chez Aristote, *Congrès de Lyon. Actes du congrès de l'Association Guillaume Budé*, Paris, Les Belles Lettres, 1960, σσ. 144-149.

παιδευμένο την ένασχόληση με τα παρακάτω προβλήματα: ο βιολόγος πρέπει να ξεκινά από την μελέτη των ειδών ή των ζωτικών λειτουργιών; Πρέπει, σαν τον αστρονόμο, να ξεκινά από τις εμπειρικές έρευνες και να προχωρά προς τις αιτίες ή, μήπως, να προχωρά αντίθετα; Με μια λέξη, είναι στην κριτική ικανότητα του πεπαιδευμένου που έμπιπτουν όλα τα περιεχόμενα ερωτήματα. Ο Aubenque απορρίπτει την θέση του Le Blond ότι ο Άριστοτέλης μιλά έτσι επειδή απευθύνεται σε ένα κοινό πεπαιδευμένων και ζητεί να προσαρμόσει τα λεγόμενά του πάνω τους. Αναφέρεται στο χωρίο των *Ηθικών Νικομαχείων* (Α, 1094 b 23 κ.έπ.) για να θεμελιώσει την έρμηνεία του.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Aubenque επιμένει στην επιστημολογική λειτουργία του πεπαιδευμένου: «αυτός ασκεί την κριτική του δύναμη όχι πάνω στην αλήθεια του επιστημονικού λόγου αλλά πάνω στην μορφή του· υπό αυτόν τον όρο, η κριτική δύναμή του είναι δικαιωματικά καθολική· με πιο θετική έννοια, είναι δική του αρμοδιότητα να αναθέτει στον κάθε επιστήμονα και, πιο γενικά, στον κάθε “είδικό” το είδος του λόγου που αρμόζει στο αντικείμενό του, με άλλα λόγια να κατανέμει στο έσωτερικό του ανθρώπινου λόγου γενικώς το πεδίο του κάθε διακριτού λόγου» (146-147)²³. Ο γενικός χαρακτήρας της παιδείας κατασημαίνει στον Άριστοτέλη μία κριτική λειτουργία. Ο

23. Το ίδιο έργο αναγνωρίζει ο Άριστοτέλης στην διαλεκτική, στα έργα του *Τοπικά* καθώς και στο *Σοφιστικοί Έλεγχοι*: «ή δ’ αυτή [ή διαλεκτική] και πειραστική. Ουδέ γάρ η πειραστική τοιαύτη ἐστίν οἷα ἡ γεωμετρία, ἀλλ’ ἦν ἂν ἔχοι καὶ μὴ εἰδώς τις. Ἐξεστὶ γὰρ πείραν λαβεῖν καὶ τὸν μὴ εἰδότα τὸ πρᾶγμα τοῦ μὴ εἰδότος, εἴπερ καὶ δίδωσιν οὐκ ἐξ ὧν οἶδεν οὐδ’ ἐκ τῶν ιδίων, ἀλλ’ ἐκ τῶν ἐπομένων, ὅσα τοιαῦτά ἐστιν ἃ εἰδότα μὲν οὐδὲν κωλύει μὴ εἰδέναι τὴν τέχνην, μὴ εἰδότα δ’ ἀνάγκη ἀγνοεῖν. Ὡστε φανερόν ὅτι οὐδενὸς ὠρισμένου ἢ πειραστικὴ ἐπιστήμη ἐστίν. Διὸ καὶ περὶ πάντων ἐστί» (*Σοφ. Έλεγχοι*, 11, 172 a 21-29).

ἐρωτηματικός και «ἐρευνητικός» χαρακτήρας τῆς διαλεκτικῆς ὑποσημαίνει τὸν καθολικὸ χαρακτήρα της (πβ., *Τοπικά*, Α, 2, 101 b 2). Τέλος, εἶναι ἡ διαλεκτικὴ πού, κατὰ τὸν Σταγειρίτη, ἔχει τὸ προνόμιο τῆς σύλληψης τῶν σχέσεων τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν μεταξύ τους καὶ τῆς κοινῆς τους βάσης· καθὼς αὕτῃ δὲν περιορίζεται σὲ κανένα συγκεκριμένο γένος, ἡ διαλεκτικὴ «ἐπικοινωνεῖ» μὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες (πβ., *Ἀναλυτ. ὕστ.*, Α, 11, 77 a 29) καὶ ἐπανευρίσκει ἔτσι, στὸ μέτρο πού δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἐπιστήμη, τὴν συνοπτικὴ λειτουργία πού εἶχε ἡ διαλεκτικὴ στὸν Πλάτωνα ὡς ὑπέρτατη ἐπιστήμη (147).

Ἡ ταύτιση κάπως τῆς διαλεκτικῆς μὲ τὴν γενικὴ παιδεία σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ἐπιστῆμες συναντᾷ τὴν σοφιστικὴ κριτικὴ ἐνάντια στὸν πλατωνικὸ διαλεκτικὸ ὑπερ-ἐπιστήμονα: δὲν μπορεῖ κάποιος νὰ εἶναι ἱκανὸς σὲ ὅλα ἢ στὸ ὅλο. Ἡ ἰδέα μιᾶς καθολικῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀντιφατικὴ ἀφοῦ ἡ ἐπιστήμη εἶναι κατατμηματικὴ: κλείοντας τὸν ἄνθρωπο σὲ μία ὀρισμένη σχέση πρὸς τὸ εἶναι, τὸν ἀποκλείει ἀπὸ τὴν ὁλότητα. Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε: καθιστώντας τὸν ἄνθρωπο ἕναν “ἀρχηγό” (οἱ ἀρχηγοὶ ἔλεγε ὁ Πλάτων εἶναι αὐτοὶ πού γνωρίζουν), ἡ ἐπιστήμη ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους· ἐξειδικεύοντάς τον, τὸν χωρίζει καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του (ἕνας ἄλλος τρόπος μὴ-ἐνότητας). Οἱ κοροϊδίες τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν πλατωνικῶν ἐνάντια στὴν γενικὴ παιδεία τῶν σοφιστῶν (πβ., *Χαρμίδης*, 17 c· 171 d· *Εὐθύδημος*, 305 c κ.ἐπ.· *Πρωταγόρας*, 319 b κ.ἐπ.· καὶ ἰδίως τὸν νόθο πλατωνικὸ διάλογο *Ἀντερασταί*, 135 c κ.ἐπ.) δὲν ἔπαισαν ἐντελῶς τὸν Ἀριστοτέλη. Στὸ μέτρο πού ἡ διαλεκτικὴ δὲν εἶναι ἐπιστήμη μπορεῖ, παραδόξως, νὰ ἀξιολογηθεῖ καὶ πάλι ἐπιστημονικὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (147-148).

Κατὰ τὸν Aubenque, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανευρίσκει κάποιες σοφιστικὲς ἐνοράσεις, ἰδίως τοῦ Γοργία, γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν τέχνη· ἡ ἐπιστήμη εἶναι στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐπιστήμης· ὁ

ἄνθρωπος μιᾶς εἰδικότητας δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖ ὅτι εἶναι ἄνθρωπος μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ὅτι ἡ ὁποια αὐθεντία του προέρχεται ἀπὸ τὴν συγκατάθεση τῶν ἄλλων. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, ὡς ἀνθρώπινη δραστηριότητα, παραμένει στὴν δικαιοδοσία τοῦ «ἀνθρώπου ἢ ἄνθρωπος», τοῦ ἀπλῶς ἀνθρώπινου ἀνθρώπου. Ὁ Ἀριστοτέλης πηγαίνει ἀκόμη παραπέρα: εἶναι στὸ πεδίο ἀκριβῶς ποὺ ὁ ἐπιστήμων θεωρεῖ ὡς ἀποκλειστικὰ δικό του –τῆς μεθοδολογίας καὶ τῆς θεμελίωσης τῶν ἐπιστημονικῶν Ἀρχῶν– ποὺ ὁ ἐπιστήμων περιπίπτει στὴν δικαιοδοσία τοῦ διαλεκτικοῦ ἢ καὶ ἀπλῶς τοῦ πεπαιδευμένου. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς διδάσκει ὅτι τὰ θεμέλια τῆς κάθε ἐπιστήμης διαφεύγουν τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης καθὼς καὶ ἡ θέση της καὶ ἡ σημασία της στὸ πλαίσιο τοῦ ἀνθρώπινου λόγου ἐν γένει²⁴. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς ἔφησε ἓνα αὐθεντικὰ ἐπιστημονικὸ ἔργο δείχνει ἐπιπλέον τὴν σημασία τῆς ἄρνησής του νὰ θεωρήσει τὴν ἐπιστήμη ὡς ἀπόλυτη ἀξία (148-149).

1.3. Ὁ σχολιασμὸς ἀριστοτελικῶν ἔργων ὡς ἐπιστήμη στὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς παιδείας

Παράλληλα μὲ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἐπιστήμη κατὰ τὴν ἀριστοτελική φιλοσοφία ὀφείλει νὰ τεθεῖ, ἐφόσον ἐστιάζουμε ἐδῶ ἐπάνω στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο, καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν θέση τοῦ σχολιασμοῦ τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων ὡς ἐπιστήμη στὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς παιδείας, ὅπου ὁ ὅρος «παιδεία» ὀφείλει νὰ διασταλεῖ μέχρι τὴν ἐπικάλυψη καὶ τοῦ ὅρου «πολιτισμός». Ἡ διερεύνηση τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἐννοήσουμε καλύτερα τὴν ἀξία τῆς ἐπιστήμης στὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου σχολιαστικοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου ἀλλὰ

24. Ἡ θέση αὕτη συναντᾶ κάποιες σύγχρονες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀξία τῆς ἐπιστήμης. Πρόχειρα μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ τὸ ὄνομα τοῦ Max WEBER, *Le savant et le politique*, Paris, Plon, 1959.

καὶ νὰ δοῦμε μέσα σὲ ποιὲς συντεταγμένες θὰ προσλάμβανε ὁ ἴδιος ὡς Βυζαντινός, τουλάχιστον κατ' ἀρχάς, τὴν προσωπικὴ σχολιαστικὴ τοῦ ἐπιστημονικῶν ἔργων δραστηριότητα.

Ἔτσι, στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐφέσιου περίπου, καὶ στὸ ἴδιο τὸ περιβάλλον τῶν Κομνηνῶν, μὲ τὸ ὅποιο, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, εἶδαμε τί στενὲς σχέσεις φέρεται νὰ εἶχε ὁ σχολιαστής, ἀνήκουν οἱ παρακάτω γραμμὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Θεόδωρου Προδρόμου ἀπὸ Λόγο τοῦ «εἰς τὸν πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνόν»: ἐδῶ διαβάσουμε σὲ ἐλαφρὸ τόνο γιὰ τὴν σημαντικὴ θέση ποὺ κατεῖχε ὁ Σταγειρίτης στὴν βυζαντινὴ φιλοσοφικὴ παιδεία: «ἐνθεν μὲν Πλάτων ὁ θεῖος, ἐκεῖθεν δὲ Ἀριστοτέλης μετὰ τῆς συνήθους κουρᾶς καὶ τοῦ δακτυλίου καὶ ὁ σιωπῶν κεινοσὶ Πυθαγόρας, ἔτι δὲ Εὐκλείδης ὁ μαθηματικὸς καὶ Ἀντισθένης ὁ κυνικὸς καὶ Κλεάνθης ὁ στωικὸς, βίβλους ἅπαντες ἐξημμένοι καὶ τόμους ἀμφιγραφεῖς· καὶ πλείους γε τῶν ἄλλων Ἀριστοτέλης· κἂν μὲν ἀναπτύξῃ τὴν λογικὴν, βαβαὶ τῆς ἐκ τῶν ἀναποδείκτων ἀποτεξεύσεως, ἂν δ' ἐκείνην συμπτύξας ἀναπτύξῃ τὴν φυσικὴν, εὐθὺς ἐκεῖθεν μυρία προκύπτει δείματά τε καὶ φάσματα, τυφῶνες, πρηστήρες, ἐξαίσιοι κεραυνοί, γῆς παλμοί, χαλάζης καταπετρώσεις, νιφάδος καταφοραί, ῥᾶβδοι, βόθυνοι, χάσματα· καὶ ὅλως ἐκάστη τῶν βίβλων ἴδια προβάλλεται οἱ τὰ δείματα· Πλάτων δὲ καὶ μόνης ἐπιγραφῆς θεαγωγεῖ καὶ ἀνάγει καὶ ὑψηλοὺς ἀπεργάζεται»²⁵.

Παρόμοια καὶ σὲ σχολικὸ ἐγχειρίδιο μεταγενέστερης κάπως ἐποχῆς, ὅπου ὁμως συνεχίζεται τὸ γενικώτερο πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς παιδείας, τονίζεται ἡ σημασία τῆς παιδείας στὸν Ἀριστοτέλη καὶ δίνεται ἓνα πρόγραμμα εἰσαγωγῆς στὸ ἔργο του: «τί

25. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος εἰς τὸν πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. Ed. Kurtz, *Byzantinische Zeitschrift*, 16, 1907, σσ. 115, 114-124.

μετά τὸ ὄργανον δεῖ ἀναγινώσκειν; φυσικά· μεθ' ἃ τὸ περὶ οὐρανοῦ, τὰ μετέωρα, τὰ μετὰ τὰ φυσικά, τὰ περὶ ζώων πορείας, τὸ περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν, τὸ περὶ ψυχῆς καὶ ὅσα ἄλλα τοῦ Ἀριστοτέλους· τὴν ῥητορικὴν αὐτοῦ, τὰς πολιτείας, τὰ οἰκονομικά, τὰ ἠθικά· εἶτα ἀριθμητικὴν, γεωμετρίαν, μουσικὴν καὶ τὰ ἀποτελεσματικά, ἥτοι τὴν ἀστρονομίαν· ἐξῆς τὰ τοῦ Πλάτωνος μετὰ τῶν αὐτοῦ ἐξηγητῶν Πρόκλου καὶ Ἰαμβλίου· ἐξηγηταὶ Ἀριστοτέλους· πρῶτος Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιανός, Ἀμμώνιος, Πορφύριος, ὁ Φιλόπονος καὶ ἕτεροι πολλοί»²⁶.

Ὡστόσο δὲν ἦταν πάντοτε τέτοια ἡ πρόσληψη τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πατερικῆς διανόησης, ἡ κριτικὴ ποὺ ἐπιφυλασσόταν στὸ ἀριστοτελικὸ ἔργο ἦταν ἀπὸ τὶς πλεον αἰχμηρές. Ὁ Σταγειρίτης κατακρινόταν ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ τοὺς χριστιανοὺς ἀπολογητὲς γιὰ θεωρίες ὅπως ἡ αἰδιότητα τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἄρνηση ὑπαρξῆς δημιουργοῦ στὴν φιλοσοφία του, κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο ἐκτιμόταν ἰδιαίτερα ὁ πλατωνικὸς *Τίμαιος*²⁷. Ὡστόσο, ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἐλληνιστικῶν συγγραφέων (καὶ κάποιων χριστιανῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας) γνώριζαν τὸν Ἀριστοτέλη μόνο μέσα ἀπὸ τοὺς πρώιμους διαλόγους του²⁸.

Ἡ ἀπολογία τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἐπιτελεῖται πανηγυρικὰ στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ποὺ θεωρεῖται γενικῶς ὁ πρῶτος σχολαστικὸς ἢ ὁ πρόδρομος τῶν σχολαστικῶν. Ἡ ὅλη ἐκθεση τοῦ διαλεκτικοῦ τμήματος τοῦ κορυφαίου ἔργου τοῦ χριστιανοῦ στοχαστῆ μὲ τὸν τίτλο *Πηγὴ Γνώσεως* εἶναι ἐμφανέστατα ἀριστοτελική. Ἀλλά, ἤδη στὸν ὅρισμό τῆς φιλοσοφίας ποὺ

26. M. TREU, Ein byzantinisches Schulgespräch, *Byzantinische Zeitschrift*, 2, 1893, σ. 99.

27. Πβ. A.J. FESTUGIÈRE, Aristote dans la littérature grecque chrétienne jusqu'à Théodoret, *L'idéal religieux des Grecs et l'Evangile*, Paris, 1932, σσ. 221-263.

28. A. H. CHROUST, *The First Thirty Years...*, ἐνθ' ἄν., σ. 35.

δίνει ὁ Δαμασκηνός, τὰ ἀριστοτελικά στοιχεῖα συνυπάρχουν μὲ τὰ πλατωνικά καὶ τὰ ἀμιγῶς χριστιανικά. Διαβάζουμε:

α. Φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις τῶν ὄντων, ἥ ὄντα ἐστί, τουτέστι γνῶσις τῆς τῶν ὄντων φύσεως. Καὶ πάλιν· β. Φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τουτέστιν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων. γ. Φιλοσοφία πάλιν ἐστὶ μελέτη θανάτου τοῦ προαιρετικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ· διττὴ γὰρ ἡ ζωὴ ἥ τε φυσική, καθ' ἣν ζῶμεν, καὶ ἡ προαιρετική, καθ' ἣν προσπαθῶς τῆς παρούσης ζωῆς ἀντεχόμεθα. Διττὸς καὶ ὁ θάνατος ὃ τε φυσικός, ὃς ἐστὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος, καὶ ὁ προαιρετικός, καθ' ὃν, τῆς παρούσης ζωῆς καταφρονοῦντες, πρὸς τὴν μέλλουσαν ἐπειγόμεθα. δ. Φιλοσοφία αὐθὶς ἐστὶν ὁμοίωσις Θεῷ. Ὅμοιούμεθα δὲ Θεῷ κατὰ τὸ σοφόν, ἥτοι τὴν τοῦ ἀγαθοῦ γνῶσιν τὴν ἀληθῆ καὶ κατὰ τὸ δίκαιον, ὃ ἐστὶ τὸ τοῦ ἴσου διανεμητικὸν καὶ ἀπροσωπώληπτον ἐν κρίσει, καὶ κατὰ τὸ ὀσιον δέ, τὸ ὑπὲρ τὸ δίκαιον, ἥτοι τὸ ἀγαθόν, τὸ εὐεργετεῖν τοὺς αὐτὸν ἀδικοῦντας. ε. Φιλοσοφία ἐστὶ τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν. Ἡ γὰρ φιλοσοφία ἀρχὴ ἐστὶ πάσης τέχνης· δι' αὐτῆς γὰρ πᾶσα τέχνη εὑρεταὶ καὶ πᾶσα ἐπιστήμη. Τέχνη μὲν οὖν ἐστὶν ἡ ἐν τισι σφαλλομένη κατὰ τινας, ἐπιστήμη δὲ ἡ ἐν μηδενὶ σφαλλομένη, μόνη δὲ ἡ φιλοσοφία οὐ σφάλλεται. Καθ' ἑτέρους δὲ τέχνη μὲν ἐστὶ ἡ διὰ χειρῶν ἐργαζομένη, ἐπιστήμη δὲ πᾶσα λογικὴ τέχνη, γραμματική, ρητορικὴ καὶ αἱ τοιαῦται. στ. Φιλοσοφία πάλιν ἐστὶ φιλία σοφίας, σοφία δὲ ἀληθῆς ὁ Θεός ἐστίν· ἡ οὖν ἀγάπη ἡ πρὸς τὸν Θεὸν αὕτη ἐστὶν ἡ ἀληθῆς φιλοσοφία²⁹.

Ὁ ὁρισμὸς αὐτὸς ἔχει βέβαια κληρονομηθεῖ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἀρχαίους σχολαστικούς³⁰. Ἐναν παρόμοιο ὁρισμό,

29. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Πηγὴ Γνώσεως, Διαλεκτικά γ'. Περί φιλοσοφίας, 3,2-27.

30. Πβ. G. PODSKALSKY, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, Munich, 1977, σ. 22, ὑπόσημ. 63.

πιό συνοπτικό, και χωρίς την έκτεταμένη αναφορά στον Θεό, δίνει ο Δαβίδ κατά τον 6^ο αἰῶνα³¹. Στόν ὀρισμὸ αὐτόν τῆς φιλοσοφίας μπορούμε νὰ δοῦμε νὰ συνυπάρχουν στοιχεῖα σωκρατικο-πλατωνικῆς φιλοσοφίας (ἡ φιλοσοφία ὡς «ὁμοίωσις μετὸν Θεόν» καὶ ὡς «μελέτη θανάτου»), περιπατητικῆς φιλοσοφίας (ἡ γνώση τῶν «ὄντων ἢ ὄντα» καὶ ἡ ἔκφραση περὶ τῆς φιλοσοφίας ὡς «τέχνης τεχνῶν καὶ ἐπιστήμης ἐπιστημῶν») καὶ στήν περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, στοιχεῖα χριστιανικῆς εὐσέβειας, ἢ, ἀλλιῶς, δυναμικῆς ὀρθόδοξης γνωσιοθεωρίας³². Ἡ σύγκλιση πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἦταν βέβαια μέρος τοῦ προγράμματος τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν, τοῦ Πορφυρίου γιὰ παράδειγμα³³. Ἡ ἴδια ἡ σχολιαστικὴ ἔλκει τὴν

31. Πβ. ΔΑΒΙΔ, *Προλεγόμενα*, 20, 27-31, CAG XVIII/2 Busse: «1. γνώσις τῶν ὄντων ἢ ὄντα ἐστί. 2. γνώσις θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων. 3. μελέτη θανάτου. 4. ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν ἀνθρώπῳ. 5. τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν. 6. φιλία σοφίας»· πβ. John DUFFY, *Hellenic Philosophy in Byzantium and the Lonely Mission of Michael Psellos*, *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, ἐκδ. Katerina Ierodiakonou, Oxford, Clarendon Press, 2002, σ. 141.

32. Πβ. André GUILLOU, *Piété filiale, piété impériale*, *Mélanges P. Lévêque*, I, Besançon, 1988, σσ. 143-163.

33. Πβ. γιὰ τὸν Πορφύριο, καὶ τὸ φερόμενο, χαμένο πιά, ἔργο του, *Περὶ τοῦ μίαν εἶναι τὴν Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους αἵρεσιν*, *SUDA Lexicon*, ἐκδ. A. Adler, Leipzig, 1935, IV, 178, 21-22· πβ., ἐπίσης, J. BIDEZ, *Vie de Porphyre, le philosophe néo-platonicien. Avec les fragments des traités Περὶ ἀγαλμάτων et De regressu animae*, Gent, 1913, σ. 32, καὶ R. BEUTLER, *Porphyrios*, *RE*, XXII (1953), σ. 20; πβ. Georges ARABATZIS, *Éthique du bonheur et orthodoxie à Byzance (IVe - XIIe s.)*, Paris, Pierre Belon (diff. Du Boccard), 1998, σσ. 72-73· εἶναι ἀλήθεια, ἐπίσης, ὅτι ὁ Πορφύριος φέρεται νὰ ἔγραψε *Περὶ διαστάσεως Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους <Πρὸς Χρυσάοριον>*· πβ. ΗΛΙΑΣ, *εἰς Πορφ. εἰσαγ.*, ἐκδ. A. Busse (CAG XVIII 1), Berlin, 1900, 39, 6-8· καὶ J. BIDEZ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 31, R. BEUTLER, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 21. Γιὰ τὸν R. Sorabji, ἡ θεωρία τῆς ἁρμονίας μεταξὺ τῶν φιλοσοφῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ξεκινᾷ ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀντίοχο, τὸν 1ο αἰ. π.Χ. καὶ εἶναι ἐμφανὴς στόν *Διδασκαλικό*, 4, τοῦ Ἀλκίνοου· πβ. R. SORABJI, *The Philosophy of the Commentators 200-600 AD, A Sourcebook. Vol. 3. Logic and Metaphysics*, London, Duckworth, 2004, σ. 37. Εἶναι μετὰ τὸν Πορφύριο,

καταγωγή της από την διδακτική μέθοδο του Πλωτίνου³⁴. Στην νεοπλατωνική επίδραση αποδίδεται συχνά και η ιδιαιτερότητα της φιλοσοφικής δραστηριότητας στο Βυζάντιο, όχι μόνο σε κατευθείαν δάνεια που βρίσκουμε στους Πατέρες της εκκλησίας ή στο έργο του ψευδο-Διονυσίου του Ἀρεοπαγίτη, που βασίστηκε σε μέγιστο βαθμό στον Πρόκλο, αλλά και στην ίδια την γνωσιοθεωρητική μέθοδο των Βυζαντινών³⁵. Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ συνέχειες, ἡ διείσδυση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς σχολιαστικῆς δραστηριότητος χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ ρήξεις, ὅπως τὸ περίφημο κλείσιμο τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τῶν

πάντως, πὺν ἡ θεωρία ἀποκτᾶ ἰσχὺν: ὁ Ἰάμβλιχος ἀρνεῖται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαρατίθεται στὸν Πλάτωνα (apud ΗΛΙΑΣ, εἰς Κατηγ., 123, 1-3). Ὁ Συριανὸς καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Προκλὸς ἐνῶ δέχονται τὴν ἐναρμόνιση (ΣΥΡΙΑΝΟΣ, εἰς Μ.τ.φ., 80, 4-7· ΠΡΟΚΛΟΣ, εἰς Τίμ., 1.6,21-7,16) δὲν συμφωνοῦν μὲ τὸν Ἰάμβλιχο στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ μαθητὴς ὁμῶς τοῦ Προκλὸς Ἀμμώνιος παραδέχεται τὴν συμφωνία τῶν δύο φιλοσόφων καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο (apud ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ, εἰς Μ.τ.φ., 69, 17-21· 71, 28). Ἀκόμη περισσότερο, κατὰ τὸν Sorabji, «αὐτὸ πὺν ξεκίνησε ὡς ἐπιθυμία ἐναρμόνισης τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὸν Πλάτωνα κατέληξε νὰ κάνει τὸν Ἀριστοτέλη ἀσφαλὴ γιὰ τὸν Χριστιανισμό»· πβ. R. SORABJI, The Ancient Commentators..., ἐνθ' ἄν., σσ. 3-5.

34. Πβ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Περὶ τοῦ Πλωτίνου βίου*, 14.

35. Ὑποστηρίχθηκε παλαιότερα ἀπὸ τὸν A. Catoire (Philosophie byzantine et philosophie scolastique. Simples notes, *Echos d'Orient*, 12/77, 1909, σσ. 193-201) ὅτι ἡ ἰδιομορφία τῆς βυζαντινῆς διανόησης ὀφείλεται στὸν διαφορετικό, ἀπὸ τὴν Δύση, τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ δένδρου τῶν Κατηγοριῶν τοῦ Πορφυρίου. Διαβάσουμε: «Δὲν θὰ πάψω νὰ ἐμμένω στὴν διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς σχολιαστικῆς θεώρησης. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἔγκειται στὸν τρόπο ἀνάγνωσης τοῦ δένδρου τοῦ Πορφυρίου... Οἱ σχολιαστικοὶ ἐκκينوῦν ἀπὸ τὴν οὐσία, *res universalissima*, καὶ κατεβαίνουν κατὰ τὸ γένος καὶ τὸ εἶδος, γιὰ νὰ προσεγγίσουν τὴν συγκεκριμένη πραγματικότητα, τὴν ὁποία καὶ συναντοῦν στὸν τελευταῖο ὅρο, δηλαδὴ στὸ καθέκαστον. Ὅμως, ἂν δὲν προσέξει κανεὶς, αὐτὴ ἡ μέθοδος, *per descendum*, μπορεῖ νὰ τὸν κάνει νὰ πιστέψει ὅτι κάθε διακλάδωση τοῦ δένδρου τοῦ Πορφυρίου εἶναι σὲ θέση νὰ συνεισφέρει μίᾳ δική της συγκεκριμένη πραγματικότητα... Οἱ Ἕλληνες εἰσέρχονται στὸ δέντρο τοῦ Πορφυρίου ἀπὸ κάτω καὶ ἡ ἐρευνά τους, ἡ “θεώρησις”, ἀνε-

Ἀθηνῶν τὸ 529 ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, τὸ ὁποῖο, ὡστόσο, ἱστορικὰ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιβεβαιωθεῖ³⁶.

Ἡ σημαντικώτερη ὁμως μορφή τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου στὸ φιλοσοφικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο ἐπιστημονικὸ ἢ καὶ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο εἶναι ὁ Μιχαήλ Ψελλός. Παλαιότερα θεωρήθηκε ὅτι ὁ Ἐφέσιος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ, ἀργότερα σύγχρονός του καὶ τώρα, πάλι, μεταγενέστερός του χωρὶς ὅπωςδήποτε νὰ ἔχουν περαιτέρω διευκρινισθεῖ οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο³⁷. Ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ψελλοῦ ἔχει σὲ ἱκανὸ βαθμὸ διερευνηθεῖ χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ προσφορά του ἔχει πλήρως ἀποτιμηθεῖ. Γενικῶς, ἡ συμβολή του στὴν παιδεία εἶναι γενικῶς ἀναγνωρισμένη στὸ πνευματικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ θεσμικὸ ἐπίπεδο καθὼς ἦταν ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους τῆς ἀναβίωσης τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου³⁸· δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο

βαίνει πρὸς τὴν φύση. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ στοχασμός τους ἐπικεντρώνεται ἀρχικὰ στὸ συγκεκριμένο καὶ ὑπαρκτὸ καθέκαστον, ὅπως αὐτὸ ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, μὲ τὸ σύνολο τῶν οὐσιαστικῶν ἢ συμβεβηκότων ιδιοτήτων του. Αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τοῦ πρώτου στοχασμοῦ εἶναι ἡ ὑπόσταση. Ἐπειτα ἡ νόηση ἀναλύει τὴν πραγματικότητα καὶ ὁ στοχασμός, προχωρώντας *per ascensum*, θεωρεῖ τίς γενικὲς καὶ εἰδητικὲς διαφορὲς καὶ τὸ σύνολο τῶν συμβεβηκότων χαρακτηριστικῶν». Πβ. καὶ Georges ARABATZIS, *Éthique du bonheur...*, ἐνθ' ἀν., σ. 76, ὑπόσημ. 12.

36. Γιὰ μία ἐκθεση τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων γιὰ τὸ θέμα, πβ. George ARABATZIS, *The Closure of the Academy of Athens, Meet the Philosophers of Ancient Greece*, ἐκδ. Patricia O'Grady, London, Ashgate, 2004, σσ. 247-249.

37. Πβ., *ἀνωτέρω*, σσ. 21-22.

38. Πβ., σχετικά, Wanda WOLSKA-CONUS, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque, Travaux et Mémoires*, 6, *Recherches sur le XIe siècle*, 1976, σσ. 223-243· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos, Travaux et mémoires*, 7, 1971, σσ. 1-103. Γιὰ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευση στὸ Βυζάντιο, πβ. F. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig-Berlin, 1926, ἀνατύπ., Amsterdam, 1964·

καὶ μὲ τὴν φιλοσοφικὴ συνεισφορά του³⁹. Ἕνας βυζαντινολόγος σὰν τὸν Lemerle ἔγραφε: «Εἶναι στὸ δίπολο ρητορικὴ-φιλοσοφία, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται πάμπολλες φορές μὲ ἐμφατικὸ τρόπο, πὺν ὁ Ψελλὸς δίνει τὴν πρώτη θέση: αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ δημιουργεῖ ψευδαισθήσεις· ὁ Ψελλὸς δὲν εἶναι φιλόσοφος, μόνο κάποιος πὺν ἀναδιφεῖ στὰ τῆς φιλοσοφίας ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα πράγματα. Ἡ ἀξία του ἔγκειται στὸ ὅτι ἀνέτρεξε στὶς πηγές: στὴν ρητορικὴ πηγαίνει πὺν πίσω ἀπὸ τὸν Ἑρμογένη· στὴν φιλοσοφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸν Πρόκλο, εἶναι πάντοτε ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὸς ὁποῖους ἀνα-

Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α/1, Ἀθήναι, 1948, σσ. 35-137· Robert BROWNING, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London, Variorum Reprint, 1977 (πολλές μελέτες στὸν ἴδιο τόμο εἶναι πολὺ σημαντικές γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παιδείας στὸ Βυζάντιο)· P. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*, μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1981· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le gouvernement des philosophes: l'enseignement, les écoles, la culture, Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris, CNRS, 1977, σσ. 193-248· P. SPECK, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, München, 1974· καὶ τὸ πολὺ χρήσιμο, παρόλο πὺν ἀναφέρεται σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, C.N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, 1204 - ca. 1310, Λευκωσία, 1982· Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Ἡ μορφή καὶ φιλοσοφία τῆς παιδείας στὸ Βυζάντιο*, *Ἡ φιλοσοφία τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας*, ἐκδ. Κ. Βουδούρης, Ἀθήνα, 1991, σσ. 72-91· Μ.Ι. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Τὸ Πανεπιστήμιον: προέλευσις καὶ στάδια ἐξελίξεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν*, *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, 17, σσ. 134-144.

39. Ὁ Ψελλὸς γιὰ μεγάλο διάστημα θεωροῦνταν νεοπλατωνιστής· πβ., Christian ZERVOS, *Un philosophe néoplatonicien du XIe siècle : Michel Psellos, sa vie, son oeuvre, ses luttes philosophiques, son influence*, Paris, E. Leroux, 1920· ὁ Λ. Μπενάκης τόνισε τὴν σχολιαστικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους πλευρὰ τοῦ Ψελλοῦ (πβ. Ein unedierter Kommentar zur Physik des Aristoteles von Michael Psellos, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 335-358· Die aristotelische Begriffe Physis, Materie, Form nach Michel Psellos, *αὐτόθι*, σσ. 359-387· Michael Psellos' Kritik an Aristoteles und seine eigene Lehre zur «Physis» - und «Materie-Form» - Problematik, *αὐτόθι*, σσ. 395-409).

φέρεται... όταν υπερηφανεύεται ότι αυτός και μόνον αυτός ανακάλυψε εκ νέου όλη την “φιλοσοφία”, αυτό δέν είναι παρὰ μία ακόμη εκδήλωση τής ματαιοδοξίας του» (...) «ό Jean Gouillard στο τέλος του άρθρου του για την θρησκεία τών φιλοσόφων [εκείνης τής εποχής στο Βυζάντιο] θέτει τὸ ακόλουθο ἐρώτημα: “ή φιλοσοφία τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἕνας στοχασμός ἢ ἕνα ὕφος [style]; καὶ ἀπαντᾷ ὅτι πρόκειται “για μία αἰσθητική στάση πού ἀπέβη σέ αὐτόν δεύτερη φύση”»⁴⁰. Ἀλλοῦ ὁ Lemerle καταγράφει τήν παρακάτω ἐκτίμηση γιά τὸν Ψελλό: «σέ αὐτόν ἡ πολυμαθία σκότωσε τὸν στοχασμό»⁴¹.

40. Paul LEMERLE, *Le gouvernement des philosophes...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 244, 246. Ὁ Lemerle ἀναφέρεται στοῦ Jean GOUILLARD, *La religion des philosophes*, *Travaux et Mémoires*, 6, σσ. 305-324, ἐδῶ σσ. 321 κ.ἐπ.. Ἡ προσέγγιση τοῦ Ψελλοῦ ὡς «ἐστὲτ» τίθεται καὶ στοῦ Ja. N. LJUBARKIJ, *Michail Psell-Licnost' I Tvorcestvo*, Μόσχα, 1978 (ἐλλην. μτφρ. Ἀργ. Τζέλεσι: *Ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ. Συνεισφορά στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ οὐμανισμοῦ*, Ἀθήνα, Κανάκης, 2005).

41. Ἐνθ' ἀν., σ. 245 καὶ ὑποσημείωση 120. Ἡ ἐκτίμηση ἀνήκει στὴν G. AUJAC, *Michel Psellos et Denys l'Halicarnasse: le traité “sur la composition des éléments du langage”*, *Revue des études byzantines*, 33, 1975, σ. 275. Κάτι πού ἐπίσης ἀπωθεῖ τὸν καλοπροαίρετο ἀναγνώστη εἶναι ἡ ἴδια ἡ προσωπικότητα τοῦ Ψελλοῦ πού μοιάζει νὰ συγκεντρώνει ὅλα τὰ μειονεκτήματα πού ἀναγνώρισαν καὶ κατήγγειλαν οἱ ἱστορικοὶ καὶ φιλόλογοι μελετητὲς τοῦ Βυζαντίου στοὺς βυζαντινοὺς λογίους: ὑπερβολικὸς ἐγωισμὸς, οἴηση, ἀλαζονεία, μικρότητες καὶ ἀπουσία ἀξιοπρέπειας. Γιά κάποιους, ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν βυζαντινῶν λογίων ἐπανευρίσκονται στὸν Ψελλό σὲ ὑπερθετικό ὅμως βαθμό. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ πορτραῖτο τοῦ Ψελλοῦ πού φιλοτεχνεῖ ὁ Καραγιαννόπουλος: «Ἐκεῖ πού υπερβάλλει ἴσως πάντα ἄλλον Βυζαντινόν, προγενέστερον ἢ μεταγενέστερόν του, εἶναι εἰς τὴν ἀνεντιμότητα καὶ τὴν ποταπότητα τοῦ χαρακτήρος του. Ἐλεεινὸς καὶ χαμερπὴς κόλαξ, ἰδιοτελής, ματαιόδοξος καὶ φιλάρεσκος, κατέπληξε τοὺς συγχρόνους του καὶ καταπλήσσει καὶ σήμερον ἔτι ὅσους τὸν πλησιάζουν, διὰ τὴν τελείαν ἑλλειψιν ἀρχῶν, πού τὸν διακρίνει... Ἀναλόγως τῶν περιστάσεων δύναται ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ἢ νὰ τὸ καταρρακώσῃ ἢ νὰ τὸ ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν παράδεισον... Ἦτο ταπεινὴ ψυχὴ ὁ

Μία άλλη σημαντική ρήξη με τὸ παρελθὸν εἶναι αὐτὴ ποὺ πραγματοποιεῖται στὸν σχολιαστικὸ κύκλο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ὅταν ἀναλαμβάνεται, ἰδίως ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο, ὁ σχολιασμὸς ἀριστοτελικῶν ἔργων ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ αἰῶνες πολλούς, ὅπως τὸ *Περὶ ζώων μορίων* ἢ τὰ *Πολιτικά*, τὰ ἔργα δηλαδή ἐκεῖνα ποὺ ἐμπράκτως δηλώνουν τὴν πίστη τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν αὐτονομία τῶν καθέκαστων ἐπιστημῶν. Ἡ σχολιαστικὴ αὐτὴ πρακτικὴ διαφοροποιεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὴν παράδοση ποὺ ἤθελε τὰ ἐπιστημολογικὰ ἐρωτήματα, καὶ μάλιστα τὰ ἀριστοτελικά τέτοια, νὰ ἀπορροφοῦνται στὰ κείμενα περὶ ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς παιδείας⁴². Τὸ ἐρώτημα ποὺ θὰ ὀφείλε νὰ τεθεῖ ἐδῶ εἶναι κατὰ πόσο οἱ ἐπιμέρους ἐπιστῆμες στὸ Βυζάντιο ἦταν ἐφαρμοσμένες ἐπιστῆμες ἐνῶ ἡ ἐπιστημολογία τους ἐπαφίονταν στὸν σχολιασμό. Νὰ μὴ λησμονοῦμε, ἐπίσης, καὶ τὰ ὅποια ἐπιβιώματα στὸ Βυζάντιο τῆς

Ψελλός, πλήρης ὑποκρισίας καὶ ἀθλιότητος...». Καὶ καταλήγει ὁ Καραγιαννόπουλος παραφράζοντας τὴν γνωστὴ περὶ ἀγάπης ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Τοιοῦτος ἦτο ὁ Ψελλός. Ἀσκὸς γνώσεων, χωρὶς αἰσθήματα εὐγενικά. Κύμβαλον ἀλαλάζον καὶ χαλκὸς ἡχῶν, ἐστερημένος παντὸς ἵχνους χριστιανικῆς ἀγάπης. Τρανὴ ἀπόδειξις τοῦ ὅτι σοφία ἄνευ ἀρετῆς καταντᾷ ἀπλῇ πανουργία»· πβ. Ἰω. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Β': *Ἱστορία Μέσης Βυζαντινῆς Περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1992⁴, σσ. 510-511. Ἄν ἀποφύγουμε τοὺς καθαρὰ ἠθικοὺς χαρακτηρισμοὺς, ποὺ ὅπωςδήποτε εἶναι δύσκολο νὰ ὑπερπηδηθοῦν, τὸ φαινόμενο στὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἡ ἐμφάνιση προσωπικοτήτων σὰν τὸν Ψελλὸ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ «βυζαντινὸς ἀτομικισμός» (individualism)· (πβ. Georges ARABATZIS, *Éthique du bonheur...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 130 κ.ἐπ.). Ὡς ἀντίβαρο στὶς ἐκτιμήσεις αὐτὲς πρέπει νὰ προβάσουμε ὅτι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη σημαδεύθηκε καὶ ἀπὸ διώξεις τῶν φιλοσόφων, τοῦ ἰδίου τοῦ Ψελλοῦ πρῶτα πρῶτα, ποὺ κατόρθωσε νὰ πείσει γιὰ τὴν εὐσέβειά του, καὶ κατόπιν τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ καὶ τοῦ μαθητῆ ἐκείνου, Εὐστρατίου Νικαίας.

42. Πβ., *ἀνωτέρω*, Εἰσαγωγή, σσ. 63 κ.ἐπ. Δηλωτικὸ τῆς παράδοσης αὐτῆς εἶναι ἡ παρακάτω Εἰσαγωγή ἀπὸ πραγματεία τοῦ Θεοφίλου, ἱατροῦ, ποὺ ἐπι-

παγιωμένης κατά την αρχαιότητα περιφρόνησης πρὸς τὶς ἀποκαλούμενες «βαναύσους τέχνας»⁴³. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ στὶς σημα-

γράφεται «Γαληνοῦ περὶ χρείας μορίων καὶ ἐνεργείας», σὲ ἔκδοση Ch. DAREMBERG (*Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, III, Paris, Hachette, 1906, σσ. 17-18)· ἂν καὶ τὸ ἐκδόμενο χφ. χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 16ο αἰ., ὅπωςδήποτε ἀντανაკλᾷ μία παλαιότερη καὶ καλὰ ριζωμένη τάση τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης): «ἐνέργεια μὲν οὖν μορίου χρείας οὕτω διαφέρει τῷ τὴν κίνησιν εἶναι δραστικὴν, τὴν δὲ ταῦτόν τῷ πρὸς τῶν πολλῶν εὐχρηστίᾳ καλουμένη, δραστικὴν δ' εἶπον κίνησιν τὴν ἐνέργειαν, ἐπειδὴ πολλαὶ τῶν κινήσεων γίνονται κατὰ πάθος, ἃς δεῖ καὶ παθητικὰς ὀνομάζειν, ὅσαι κινούντων ἐτέρωθι (ἐτέρων τι?) ἐγγίνονται τισιν· οὕτω γοῦν καὶ τῶν ἐν τοῖς κώλοις ὀστέων ἔστι τις κίνησις ὑπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς μερῶν (μυῶν ἢ νεύρων) γινομένη, ποτὲ μὲν ἔξω, ποτὲ δ' εἰς κινούντων τὰ κατὰ τὰς διαρθρώσεις ὀστᾶ· πρὸς μὲν οὖν τὸ πρῶτως κινεῖν, ὅπερ ἔστι τὸ ἡγεμονικόν, ὀργάνων λόγον ἀμιγῆς ἔχουσι, πρὸς δὲ τὸ κινούμενον ὁστοῦν (ὅσον;) ὑφ' ἑαυτῶν (διαβ. ὑπ' αὐτῶν) καὶ τοῦτον μὲν, ἀλλὰ καὶ τὸν τοῦ δημιουργοῦ. πρώτη μὲν οὖν χρεία τοῖς ζώοις ἢ ἐκ τῶν ἐνεργειῶν ἔστι, δευτέρα δ' ἐκ τῶν μορίων· ἰστέον γε μὴν ὅτι ἐνέργειά ἐστι κίνησις δραστικὴ φύσεως, χρεία δ' ὑπαιρετικὴ κίνησις, οἷον ἐνεργὸν μὲν ἔστι μόριον ἢ γαστήρ, χρειώδη δὲ τὰ ἔντερα. Δεῖ δὲ εἰδέναι, ὅτι τὰ μὲν ἐνεργὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ χρειώδη λέγονται καὶ εἰσὶ παντὶ τῷ σώματι, ὡς γαστήρ, ἥπαρ, ἐγκέφαλος, καρδία, τὰ δὲ χρειώδη οὐκέτι καὶ ἐνεργὰ, ὡς ὑμένες, χόνδροι, σύνδεσμοι, ὀστᾶ, ὅτι τῇ κατασκευῇ καὶ [τῇ] κινήσει τῇ κατὰ (τὰ κάτω?) τὸ μόριον ἐνέργεια προτέρα, τῷ δ' ἀξιώματι προτέρα μὲν ἢ χρεία, δευτέρα δ' ἐνέργεια, καὶ τὸ μὲν ἀληθινὸν κάλλος εἰς τὸ τῆς χρείας ἀναφέρεται κατόρθωμα· πρῶτος δὲ σκοπὸς ἀπάντων τῶν μορίων τῆς κατασκευῆς ἢ χρεία, ἔξ ἐπιμέτρου δὲ καὶ τῆς εὐμορφίας ποτὲ καταστοχάζεσθαι τὴν φύσιν ἀναγκαῖον. Ὅτι τῆς ψυχῆς μέρη εἰσὶ τρία, λογικόν, θυμικόν, ἐπιθυμητικόν· τὸ μὲν οὖν λογικόν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ, τὸ δὲ θυμικόν ἐν τῇ καρδίᾳ, τὸ δὲ ἐπιθυμητικόν ἐν τῷ ἥπατι· ἅπαντα οὖν τὰ συμπερικείμενα τῇ καρδίᾳ μόρια θυμικὰ παρὰ τῶν ἱατρῶν προσηγορεῖται, τουτέστι θώραξ, πνεύμων, λάρυγξ, ἀρτηρία, ὥσπερ καὶ τὰ συμπερικείμενα τῷ ἥπατι ἐπιθυμητικά, ἥγουν (ὥς;) ἡ κοιλία, τὰ ἔντερα, ὁ σπλήν, οἱ νεφροί, ἡ χοληδόχος κύστις, καὶ ἡ κοίλη φλέψ· τὰ οὖν θυμικὰ μόρια καὶ τὰ ἐπιθυμητικά χωρίζει τὸ διάφραγμα ὅπερ καὶ φρένες ὀνομάζεται, καὶ τὰ μὲν θυμικὰ εἰσιν ὑπεράνω τῶν φρενῶν, τὰ δ' ἐπιθυμητικά εἰσιν ὑπὸ τὰς φρένας...».

43. Πβ. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολ.*, 590 c 2-4· ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολ.*, Γ 5, 1287 a 20-22, καὶ μὲ πιὸ εὐτράπελο τρόπο, ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Βίος Λουκ.*, 9-11· ἡ τάση αὕτη βρῖσκει ὁλόθερμη ὑποστήριξη καὶ στὸν ΠΛΩΤΙΝΟ, *Ἐνν.*, III, 8, 4, 45-47.

σίες του ὅρου «τιμιώτερον», πού ἐντάσσεται καί αὐτός, ὅπως εἶδαμε, στὰ πλαίσια τῆς βυζαντινῆς παιδείας καί ἐπιστήμης, παρατηροῦμε ἐδῶ μία κοινωνιολογική διάσταση· ὁ ὅρος μπορεῖ νὰ ἀπηχεῖ καί ἀναφορές στήν διάκριση μεταξύ «Εὐτελῶν καί Ἐντίμων» στό Βυζάντιο⁴⁴.

Σημαντικό εἶναι τὸ στοιχεῖο ὅτι ἀπὸ τὸν Ψελλὸ ὡς τὴν Ἄννα Κομνηνὴ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀπόδοση στὸν Ἀριστοτέλη τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ εἰδικοῦ περὶ τῶν ἐπιστημῶν. Ἔτσι, ὁ Ψελλὸς γράφει:

*Πλάτων φιλοσοφεῖ καὶ Σωκράτης διαλέγεται καὶ Ἀριστοτέλης τεχνολογεῖ*⁴⁵.

Τὴν ἴδια παιδευτικὴ ἀποστολὴ ἀναγνωρίζει στὸν Ἀριστοτέλη καί ἡ Ἄννα Κομνηνὴ ὅταν λέει ὅτι ἡ ἴδια κατὰ τὶς σπουδὲς της:

*... καὶ τὰς ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξαμένη*⁴⁶.

Παράλληλα, συνεχίζεται καί ἡ ἀπὸ παλιὰ ἀσκούμενη κριτικὴ κατὰ τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν ὡς διαιρέσεων τῆς φιλοσοφίας, μὲ σημεῖο αἰχμῆς ὅμως πιά τὸν Πλάτωνα, ὅπως βλέπουμε στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα: «φιλοσοφίαν δὲ τὴν ἀνωτάτω ἀσκῶν ὁμοιοῦτο θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν, ἐν μόνον συλλογιζόμενος τὸ τῶν θεῶν ἀπάντων εἶναι ποιητὴν, τὸν ποιητὴν κριτὴν, τὸν θεόν

44. Πβ. Μεν. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Κοινωνικαὶ τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 12, 1965, 169-198· Πβ. καὶ F. DÖLGER, *Beitrage zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Byzantinisches Archiv 9, Leipzig-Berlin, 1927.

45. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς περὶ ἐρμην.*, 6, 7-8· πβ. Κ. ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, *Psellos' Paraphrasis on Aristotle's De interpretatione, Byzantine Philosophy...*, ἐνθ' ἀν., σ. 163, καὶ ὑποσημ. 50.

46. Ἀλεξιάς, *Πρόλογος*, 1, 2, 5-6. Τὴν ἴδια γνώση ἀναγνωρίζει ἡ Κομνηνὴ καί στὸν ὄχι πολὺ ἀγαπητὸ της Ἰωάννη Ἰταλό· πβ. αὐτόθι, 5, 9, 1, 5.

πάντως (ἀπάντων;) κριτὴν εἶναι. Τὰς δὲ προτάσεις καὶ τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὰ σοφίσματα ὡς ἀραχνῶν ὄντα ὑφάσματα τοῖς ἐπὶ κοπρίας κειμένοις παρήκεν. Ἀστρονομίας δὲ καὶ γεωμετρίας καὶ ἀριθμητικῆς κατεφρόνησεν ὡς ἀνυπάρχοντων ὄντων· πῶς γὰρ ἂν ὑποσταίῃ ἀκαριαῖα καὶ γραμμαὶ ἄρτιοί τε καὶ περισσάρτιοι καθ' ἑαυτὰ ἐν ὑποστάσει μὴ ὄντα; πῶς δαὶ καὶ Πλάτων ὁ τούτων ἐπιστήμων δι' αὐτῶν ἐπὶ τὰ νοητὰ ἀνάγεται, ὁ τοῖς ὄφουσιν ὁμοίως ἐν τῇ τῶν παθῶν ἰλυσπώμενος ἰλὺι καὶ ἀποπληθούσης γιατρὸς καὶ γνάθων ἀποφαινόμενος»⁴⁷.

Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι οἱ βυζαντινοὶ 11ος/12ος αἰῶνες ἐμφανίζουν μία ἀναγέννηση στὰ γράμματα καὶ ὁ σχολιασμὸς συνιστᾷ τμῆμα τῆς κίνησης αὐτῆς. Τώρα, ἐγκύπτουν στὰ ἀριστοτελικά ἔργα μορφές ὅπως τῶν Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἰωάννη Ἰταλοῦ, Θεοδώρου Σμύρνης, Θεοδώρου Προδρόμου, Εὐστρατίου Νικαίας⁴⁸. Γεγονὸς εἶναι, ἐπίσης, ὅτι παρατηρεῖται, σὲ σχέση μὲ παλαιότερα, μία ἀναβίωση τοῦ φυσικοῦ Ἀριστοτέλους⁴⁹. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα, μαζὶ μὲ ὅσα ἄλλα στοιχεῖα παρατέθηκαν πρὶ πάντων, ἀποτελοῦν τὴν παρακαταθήκη τῆς σχολιαστικῆς δραστηριότητος τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου.

47. Ἐκδ. Van den Ven, 109, 13-23· πβ. John DUFFY, *Hellenic Philosophy...*, ἐνθ' ἄν., σ. 143, καὶ ὑπόσημ. 21.

48. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες καὶ βιβλιογραφία, πβ. H. HUNGER, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία...*, Α', ἐνθ' ἄν., σσ. 79 κ.ἐπ.

49. Πβ. H. ΠΟΝΤΙΚΟΣ, Ἡ ἀναβίωση τοῦ φυσικοῦ Ἀριστοτέλη τὸν 11ο αἰ. στὸ Βυζάντιο, *Δωδώνη*, τόμ. 21, μέρος 3, 1992, σσ. 83-99.

2.

«πεπαιδευμένος δὲ λέγεται οἷον φέρε εἰπεῖν ἐπὶ γεωμετρίας οὐχ ὁ ἔχων ἀκριβεστάτην πάντων ἕξιν τῶν γεωμετρικῶν θεωρημάτων (ὁ γὰρ τοιοῦτος κυρίως ἐπιστήμων ὀνομάζεται), ἀλλ' ὁ ἔχων γεωμετρικὰς ἀρχὰς καὶ τινων θεωρημάτων γνῶσιν καὶ δυνάμενος ἐκ τούτων κρίνειν τὸν διαλεγόμενον ὡς γεωμέτρην κατὰ τὰς γεωμετρικὰς ἀρχὰς καὶ ὡς δεῖ γεωμέτρην διαλέγεσθαι» (1, 13-18).

2.1. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου

Ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ἐμφανίζεται στὸ ἀνωτέρω χωρίο νὰ κάνει μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα διάκριση ὅσον ἀφορᾷ στὴν σχέση μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος. Πεπαιδευμένος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει ἀκριβέστατη ἕξι ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν θεωρημάτων ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ γνωρίζει τὶς Ἀρχές τῆς συγκεκριμένης ἐπιμέρους ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ κάποια ἀπὸ τὰ θεωρήματά της. Κατὰ τὸν Le Blond, ὁ Μιχαήλ ἐννόησε καλὰ ὅτι ἡ γενικὴ παιδεία προϋποθέτει ἐπίσης μία κάποια γνώση τῆς ἐπιστήμης καὶ δὲν εἶναι μόνο τυπική¹. Ὁ ἐπιστήμων, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὀνομάζεται «κυρίως ἐπιστήμων» στὸ μέτρο ἀκριβῶς ποὺ ἔχει ἕξι ὅλων τῶν θεωρημάτων τῆς ἐπιστήμης του. Μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ἔτσι ὅτι ἀπὸ τοὺς περὶ τὴν ἐπιστήμη, ὅποιος δὲν εἶναι «κυρίως» ἐπιστήμων εἶναι πεπαιδευμένος. Τὸ ἐνδιαφέρον στὶς ἀνωτέρω ἐκφράσεις τοῦ Μιχαήλ ἔγκειται στὰ παρακάτω σημεῖα:

(i) ἡ συγκεκριμένη διάκριση σὲ Ἀρχές καὶ θεωρήματα ἢ ὅποια

1. J.-M. LE BLOND, *Aristote....*, ἐνθ' ἄν., σ. 130.

δέν τίθεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὴν Εἰσαγωγή του· σὲ τί συνίσταται ἡ διάκριση αὐτή;

(ii) ὁ «κυρίως ἐπιστήμων» ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἕξι τῶν θεωρημάτων· ὅμως, ἡ ἀριστοτελικὴ διμερὴς διάκριση τῶν ἕξεων² σὲ ἕξι πρὸς παιδεία καὶ ἕξι πρὸς ἐπιστήμη, ἐδῶ δὲν ἀναπτύσσεται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, καθὼς ὁ πεπαιδευμένος φαίνεται νὰ κατέχει τὶς Ἀρχές μιᾶς ἐπιμέρους ἐπιστήμης καὶ κάποιων θεωρημάτων της·

(iii) τέλος, ὁ Μιχαὴλ περιγράφει ὅτι ὑπάρχει ἤδη μία διαλογικὴ διαδικασία σχετικὴ μὲ τὸ πεδίο τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης, ὅπως, παραδειγματικὰ ἐδῶ, τῆς γεωμετρίας.

Ἐπάνω στὴν βάση αὐτῶν τῶν πρώτων διαπιστώσεων, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυσή τους, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἐπιστήμη καὶ τὶς ἐπιστῆμες στὸν Ἀριστοτέλη.

2.2. Ἐπιστήμη καὶ ἐπιστῆμες στὸν Ἀριστοτέλη

2.2.1. Ἡ αὐτονομία τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε ὁ στοχαστὴς ἐκεῖνος ποὺ ὑπερασπίσθηκε μὲ ἔντονο τρόπο τὴν αὐτονομία τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν σὲ ἀντίθεση μάλιστα πρὸς τὸν δάσκαλό του Πλάτωνα ποὺ ὑπο-

2. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἕξεως, ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ρητὰ ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἕξις (*Κατηγ.*, 8, 8 b 25-31). Ἀλλοῦ, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι σχέση (*Κατηγ.*, 7, 6 b 28-34· *Τοπ.*, 6, 6, 145 a 13-18) χωρὶς ὥστόσο αὐτὴ νὰ παύει νὰ εἶναι ἕξις, γιατί στα *Μ.τ.φ.*, Δ, 20, 1022 b 10-12, ἡ ἕξις μπορεῖ νὰ εἶναι καθεαυτὸ ἢ σὲ σχέση. Γιὰ τὴν ἀναγωγή τῆς ἐπιστήμης στὴν ἕξι πβ. καὶ *Πολ.*, Δ, 1, 1288 b 17. Ἡ ἐπιστήμη λέγεται ἐπίσης ἕξις ἀποδεικτικὴ (*Μ.τ.φ.*, 1139 b 18-33)· ἡ νόησις εἶναι ἡ ἕξις τῶν Ἀρχῶν (*Μ.τ.φ.*, 1140 b 31 - 1141 a 8). Πβ. καὶ *Ἀναλ. ὕστ.*, Β, 19. 99 b 15- 100 b 17. Ἡ ἕξις μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ «διάθεσις», μὲ μία πιὸ μόνιμη, ὅμως, χροιά· πβ. *Μ.τ.φ.*, Δ, 20, 1022 b 10.

στήριζε τὴν ἐνότητα ὅλων τῶν ἐπιστημῶν σὲ μία ὑπερ-ἐπιστήμη, τὴν διαλεκτική³. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τῆς μιᾶς πλατωνικῆς ὑπερ-ἐπιστήμης ἐγείρει τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἐνότητας τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης καὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐπιστημῶν στὸν ἀριστοτελικὸ στοχασμό. Ἔτσι, διαβάσουμε:

Μία δ' ἐπιστήμη ἐστὶν ἡ ἐνὸς γένους, ὅσα ἐκ τῶν πρώτων σύγκειται καὶ μέρη ἐστὶν ἡ πάθη τούτων καθ' αὐτά. Ἐτέρα δ' ἐπιστήμη ἐστὶν ἑτέρας, ὅσων αἱ ἀρχαὶ μήτ' ἐκ τῶν αὐτῶν μήθ' ἕτεραι ἐκ τῶν ἑτέρων. Τούτου δὲ σημεῖον, ὅταν εἰς τὰ ἀναπόδεικτα ἔλθῃ· δεῖ γὰρ αὐτὰ ἐν τῷ αὐτῷ γένει εἶναι τοῖς ἀποδεδειγμένοις. Σημεῖον δὲ καὶ τούτου, ὅταν τὰ δεικνύμενα δι' αὐτῶν ἐν ταύτῳ γένει ὥσι καὶ συγγενῇ⁴.

Ἄλλου, τονίζεται ὅτι:

ἅπαντος δὲ γένους καὶ αἰσθησις μία ἐνὸς καὶ ἐπιστήμη⁵.

Τμηματική, ἐπίσης, ἡ ἐπιστήμη, δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο γένος:

μεταβάλλειν δ' ἐξ ἄλλου γένους εἰς ἄλλο γένος οὐκ ἔστιν ἀλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός, οἶον ἐκ χρώματος εἰς σχῆμα⁶.

Ὁρος τῆς ἐνότητας μιᾶς ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη, κατὰ τὸν Berti, εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ γένους καὶ ἡ συμπερίληψη ὅλων τῶν ὄρων τῆς σὲ ἓνα γένος⁷. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ κάθε ἐπι-

3. Πβ. *Πολιτεία*, 534 e : «[ἡ διαλεκτική] ὥσπερ θριγκὸς τοῖς μαθήμασιν».

4. Ἀναλυτ. ὕστ., Α', 28, 87 a 38 - b 4· πβ. καὶ Α', 7.

5. *Μ.τ.φ.*, Γ', 2, 1003 b 19-20.

6. *Μ.τ.φ.*, Ι', 7, 1057 a 26-27.

7. Enrico BERTI, *L'unità del sapere in Aristotele*, Padova, Cedam, 1965, σσ. 32 κ.έπ.

στήμη εἶναι ἐπιστήμη ἑνὸς ἀντικειμένου μόνο. Πολλὰ ἀντικείμενα μποροῦν νὰ ἐμπίπτουν στὴν δικαιοδοσία μιᾶς ἐπιστήμης ἀρκεῖ νὰ εἶναι μέρη, δηλαδή εἶδη, ἑνὸς ἴδιου γένους. Οἱ Ἀρχές τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ ἀνήκουν, ἐπίσης, στὸ ἴδιο γένος καὶ ἂν οἱ Ἀρχές δύο ἐπιστημῶν προέρχονται ἀπὸ τὶς ἴδιες Ἀρχές, τότε δὲν πρόκειται γιὰ δύο ἀλλὰ γιὰ μία ἐπιστήμη. Ἀντίστροφα, ἂν οἱ Ἀρχές μιᾶς ἐπιστήμης δὲν προέρχονται ἀπὸ τὶς Ἀρχές μιᾶς ἄλλης, τότε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο ἐπιστήμες (32). Μήπως, ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν «τιμιότητα» τῶν ἐπιστημῶν σὲ σχέση μὲ τὴν φιλοσοφία, ἡ ὁποία δὲν γνωρίζει κανένα ὄριο ὡς πρὸς τὴν προβληματική της; Στὴν πραγματικότητα, λέει ὁ Berti, ὁ Σταγειρίτης προτάσσει μὲ κάθετο τρόπο τὴν αὐτονομία τῶν ἐπιστημῶν, χωρὶς καμία διάθεση ἀναγωγῆς τους σὲ μία καθολικὴ ἐπιστήμη ποὺ θὰ ἦταν ἡ φιλοσοφία. Στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα ἀποκλείει κάθε πιθανότητα ἀπὸ τὶς Ἀρχές μιᾶς καθολικῆς ἐπιστήμης, δηλαδή τῆς φιλοσοφίας, νὰ προέρχονται οἱ Ἀρχές τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν: «τὰς δ' αὐτὰς ἀρχὰς πάντων εἶναι τῶν συλλογισμῶν ἀδύνατον» (Α', 32, 88 a 18-19)· καὶ προσθέτει: «οὐδὲ γὰρ τῶν ἀληθῶν αἱ αὐταὶ ἀρχαὶ πάντων. ἕτεραι γὰρ πολλῶν τῷ γένει αἱ ἀρχαί, καὶ οὐδ' ἐφαρμόττουσαι, οἷον αἱ μονάδες ταῖς στιγμαῖς οὐκ ἐφαρμόττουσιν· αἱ μὲν γὰρ οὐκ ἔχουσι θέσιν, αἱ δὲ ἔχουσιν» (ἐνθ' ἀν., 30-34). Οἱ διάφορες Ἀρχές, ὅμως, δὲν συνιστοῦν ἓνα κοινὸ γένος; Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζεται γι' αὐτὸ μὲ τὸν παρακάτω τρόπο: «εἰ δὲ λέγοι τις τὰς πρώτας ἀμέσους προτάσεις, ταύτας εἶναι ἀρχὰς, μία ἐν ἑκάστῳ γένει ἐστίν. εἰ δὲ μήτ' ἐξ ἀπασῶν ὡς δέον δείκνυσθαι ὅτι οὐν μήθ' οὕτως ἑτέρας, λείπεται εἰ συγγενεῖς αἱ ἀρχαὶ πάντων, ἀλλὰ ἐκ τωνδὶ μὲν ταδί, ἐκ δὲ τωνδὶ ταδί» (88 b 21-25). Οἱ Cherniss καὶ Ross θεωροῦν ὅτι ἡ θέση περὶ κοινότητας τῶν Ἀρχῶν ἀνήκει στὸν Σπεύσιππο, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ἡ γνώση κάθε τμήματος τῆς πραγματικότητας ὀφείλει νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς γνώσης τῆς πραγματικότητας (35 καὶ ὑπόσημ.

72)⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης ἄλλωστε διακρίνει δύο εἰδῶν Ἀρχές: “ἐξ ὧν” καὶ “περὶ ὅ” (35). Ἡ μὴ κοινότητα τῶν Ἀρχῶν ὀφείλεται στὴν μὴ ἀναγώγιμη πολλαπλότητα τῶν γενῶν τοῦ ὄντος. Τὸ μόνο κοινὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ Ἀρχὴ τῆς μὴ ἀντίφασης καὶ τοῦ ἀποκλειόμενου τρίτου. Πβ. καὶ Ἀν. πρ., Α, 76 a 16-22. Ὁρισμένοι (Φιλόπονος, Ἀκρινάτης κ.ἄ.) διέκριναν ἐδῶ μία ἀναφορά στὴν «πρώτη φιλοσοφία».

Τὸ ζήτημα τῆς αὐτονομίας τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν παρουσιάζεται μὲ τρόπο διαφωτιστικὸ καὶ σὲ ἄρθρο τῆς Joan Kung⁹, ὅπου διαπιστώνεται, ἐπίσης, ὅτι ἀντίθετα μὲ τὴν πλατωνικὴ θέση περὶ μιᾶς ἐνοποιημένης ἐπιστήμης τοῦ πραγματικοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης μιᾶ στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα καὶ ἄλλου ὑπὲρ μιᾶς ἐπιστημονικῆς γνώσης ποὺ ὀφείλει νὰ ἀναζητεῖται σὲ διαφορετικά, καλὰ καθορισμένα πεδία, ποὺ διέπονται ἀπὸ δικές τους διακριτὲς Ἀρχές, ἀληθεῖς καὶ ἀναγκαῖες (πβ. Ἀναλ. πρ., 46 a 17 κ.ἐπ.: Ἀναλυτ. ὕστ., 74 b 25, 76 a 26-30, 84 b 14-18, 88 a 31· Περὶ οὐρ., 306 a 6 κ.ἐπ.: Περὶ ζώων γεν., 644 b 22 κ.ἐπ.). Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποδεικνύει ἐπίσης τὴν σειρὰ παρουσίας τῶν ἐπιστημῶν (Μετεωρ., 338 a 20-29, 339 a 5-9· πβ. Περὶ οὐρ., 268 a 1-6, Περὶ ζώων μορίων, 644 b 22 κ.ἐπ.). Στὴν θεωρία τῆς ἀπόδειξης τῶν Ἀναλ. ὕστ., Α', ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀρχές δὲν μποροῦν νὰ ὑπερβαίνουν γένη (ἐπιστημῶν). Κάποιο θεώρημα μιᾶς ἐπιστήμης μπορεῖ νὰ δειχθεῖ ἀπὸ μία ἄλλη ἐπιστήμη, μόνο ὅταν ἡ πρώτη εἶναι ἐξαρτημένη καὶ ὑποδεέστερη τῆς ἄλλης (75 b 14-17) καὶ ὅταν ἡ ἀνώτερη ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ αἰτιολογήσει ἓνα «γεγονός» τῆς κατώτερῆς τῆς ἐπιστήμης (78 b

8. Ὁ Berti ἀναφέρεται στὰ H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, I, Baltimore, The John Hopkins Press, 1944, σ. 73 καὶ W.D. ROSS, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*, Oxford, 1957², σ. 605

9. Joan KUNG, *Aristotle's De Motu Animalium and the Separability of the Sciences*, *Journal of the History of Philosophy*, XX/1, 1982, σσ. 65-100.

34 - 79 a 6) (65). Όστόσο, δεν αποκλείεται ή εύριστική χρήση ύλικου από άλλα επιστημονικά πεδία (πβ., *Τοπ.*, 1, 14· *Περὶ ζώων μορίων*, Α' 639 b 17 κ.έπ., 641 a 6-14, 642 a 10-14, 645 b 15-20· *Φυσ.*, 192 b 8-34, 199 a 8-21, 199 a 33 - b 5).

Υπάρχουν όμως και πιο πρόσφατες προσεγγίσεις της θεωρίας της επιστήμης στον Άριστοτέλη που μιλούν, πέρα από την κατά Berti ένότητα της γνώσης και για μία ένότητα της επιστήμης στον Άριστοτέλη. Τέτοιες είναι οι θέσεις του M. Wilson, ό οποίος επιχειρεί μία πιο πρωτότυπη προσέγγιση της αριστοτελικής επιστημολογίας¹⁰. Ο συγγραφέας βασίζεται στις αναλύσεις των τελευταίων ετών που υποστηρίζουν ότι ή φιλοσοφία της επιστήμης που αναλύεται στα *Αναλυτικά Ύστερα*, όπως θα δοῦμε πιο κάτω, μορφώνει την ίδια την επιστημονική πρακτική του Άριστοτέλους. Κατά τον Wilson, επίσης, ό Άριστοτέλης αντιδρά στην επιστημολογική πυραμίδα του Πλάτωνος, που έλεγε ότι κανείς δεν μπορούσε να γνωρίζει κάτι αν δεν κατείχε την μέθοδο (διαλεκτική) να τὰ γνωρίζει όλα. Στα *Αναλυτικά Ύστερα* τονίζεται ή αὐτονομία των επιστημών κατά τὸ αντικείμενό τους και καθεαυτές, όμως, κατά τον Wilson, υπάρχουν ισχυροί δεσμοί μεταξύ των επιστημών: ό ίδιος προτείνει μία τυπολογία της ένότητας των επιστημών κατά την *αναλογία*, κατά την *έστιακότητα* (focality) και *συσσωρευτικῶς*:

(α) ή *αναλογία* επιτρέπει την παράλληλη πραγμάτευση των αντικειμένων δύο επιστημών χωρίς να παραπέμπει σε μία καθολική επιστήμη (ή αναλογία εμφανίζεται ιδιαίτερα ισχυρή στις αναπτύξεις των *Αναλυτικῶν ὕστερων* και στα βιολογικά έργα του Άριστοτέλους). Όπου υπάρχουν ανάλογες αποδείξεις, τότε μπορεί να δημιουργείται, γενικεύοντας τις αναλογίες, μία νέα επιστήμη.

10. M. WILSON, *Aristotle's Theory of the Unity of the Science*, Toronto, Buffalo & London, University of Toronto Press, 2000, X + 271 σσ.

(β) Ἡ ἐστιακότητα (focality) ἐπιτρέπει τὴν σύνδεση στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ἐπιστήμης. Ἐάν καὶ ἡ ἐστιακότητα εἶναι πρωταρχικὰ ἓνα γλωσσικὸ φαινόμενο –ὕπὸ τὴν εὐρεῖα ἀναλυτικὴ ἔννοια¹¹–, αὕτη βασίζεται ὥστόσο, κατὰ τὸν συγγραφέα, σὲ σχέσεις ἐπεξηγηματικῆς τῶν πραγμάτων: τὰ πράγματα, λέει, δὲν μποροῦν νὰ σχετίζονται ἐστιακῶς χωρὶς νὰ σχετίζονται καὶ καθεαυτὰ· καταλήγει ὅτι μία ἐπιστήμη μὲ ἐστιακὴ ἐνότητα εἶναι μία κανονιστικὴ ἀποδεικτικὴ ἐπιστήμη (Kuhn). Ἐάν αὕτη εἶναι μία πολὺ στενὴ θεώρηση τῆς ἐστιακῆς ἐνότητας, ὥστόσο ὑπάρχει καὶ μία πιὸ διευρυμένη θεώρηση: οἱ ὅροι ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ μία ἀπόδειξη μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν, ὥς ἓνα βαθμὸ, ἀντικείμενα ἀφαίρεσης καὶ νὰ γίνουν καθεαυτὰ ἀντικείμενα τῆς ἐπιστήμης. Ἐάν δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀντικείμενα ἀφαίρεσης, τότε θὰ ἔχουν καίριες καθεαυτὸ σχέσεις μὲ τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἐπιστήμης στὴν πρωταρχικὴ, πρὸ-ἀφαιρέσεως, φάση τῆς καὶ τὸ σύνολο πλέγμα τῶν ἡμι-αὐτόνομων ἐπιστημῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐνοποιημένο ὑπὸ τὸ πρῖσμα μιᾶς γενικώτερης θεώρησης τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς ἐπιστήμης. Ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ἢ ὄν εἶναι μία ἐστιακὴ ἐπιστήμη ὑπὸ τὴν στενὴ ἔννοια (δηλαδή μία κανονιστικὴ ἐπιστήμη) ἀλλὰ ἡ μεταφυσικὴ στὸ σύνολό της (καὶ ἰδιαίτερα ὅταν στοχάζεται τὸ Ἔν) εἶναι ἐστιακὴ ἐπιστήμη ὑπὸ τὴν εὐρεῖα ἔννοια.

(γ) Τέλος, ἡ συσσώρευση ἐπιτρέπει τὴν ἐνοποίηση ἐπιστημονικῶν πεδίων ποὺ δὲν ἐνοποιοῦνται κατὰ τὰ κριτήρια τῶν Ἀναλυτικῶν ὑστέρων· πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ μία τεχνικὴ ὅπου τὰ πρῶτα μέλη μιᾶς σειρᾶς ἐμπεριέχονται λογικὰ καὶ ὄντολογικὰ στὰ ὕστερα μέλη. Ὁ Wilson διακρίνει τὴν συσσώρευση ἀπὸ τὴν ἀναλογία καὶ τὴν ἐστιακότητα, καταδεικνύοντας τὴν συσσωρευτικὴ διαδικασία στὰ διάφορα εἶδη ψυχῆς

11. Πβ., ἀνωτέρω, σ. 74.

πού παρατίθενται στο *Περὶ ψυχῆς* καὶ στὰ διάφορα εἶδη φιλίας τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*.

Ὅφείλουμε νὰ ποῦμε ἐδῶ ὅτι ἡ τελευταία παρουσίαση τῆς ἐνότητας τῆς ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη, στὰ πλαίσια μιᾶς ἀναλυτικῆς τῶν ἐπιστημολογικῶν ὄρων, κάνει ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικό, κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστημολογίας, τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἐμπειρίας, ὅπως αὐτὸ τέθηκε ἰδίως στὶς ἐξελικτικὲς προσεγγίσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σταγειρίτη, τῆς κινούμενης (ὅπως λέγεται) ἀπὸ τὸν πλατωνικὸ ρεαλισμὸ πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸ ἐμπειρισμό.

2.2.2. Ἐπιστήμη καὶ τέχνη

Στὸν Ἀριστοτέλη διακρίνουμε μία παράδοξη κίνηση διάκρισης ἀλλὰ καὶ ταύτισης τῶν ἐπιστημῶν μὲ τὶς τέχνες, ὅπου ὡς τέχνες ὀφείλουμε νὰ θεωρήσουμε καὶ τὶς κατασκευαστικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως ἡ ναυπηγικὴ γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ τὶς ἱατρικὲς ἐπιστῆμες.

Οἱ σχέσεις τέχνης καὶ ἐπιστήμης ἀναλύονται στὸ Βιβλίο Ζ' τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*. Ἐκεῖ τίθεται ἡ διάκριση σὲ δύο μέρη τοῦ λόγον ἔχοντος τμήματος τῆς ψυχῆς: τὸ λογιστικὸν μέρος καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν μέρος. Μὲ τὸ λογιστικὸν θεωροῦμε πράγματα πού ἐπιδέχονται ἀλλαγῆς ἐνῶ μὲ τὸ ἐπιστημονικόν, πράγματα πού δὲν ἐπιδέχονται ἀλλαγῆς (1139 a 5-15). Τὸ λογιστικὸν μέρος ἀντιστοιχεῖ στὴν πρακτικὴ διάνοια καὶ ζητεῖ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ σφάλμα σὲ σχέση μὲ τὴν «ὀρθὴ ὁρεξή». Τὸ ἐπιστημονικὸν ἀντιστοιχεῖ στὴν θεωρητικὴ διάνοια καὶ ζητεῖ ἀπλᾶ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ λάθος (1139 a 25-30). Στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* ἀναφέρονται οἱ ἀρετὲς τῆς κατὰ λόγον ψυχῆς πού εἶναι πέντε: τέχνη, ἐπιστήμη, φρόνησις, σοφία, νοῦς, καὶ δίνεται μία μᾶλλον αὐστηρὴ εἰκόνα τῆς ἐπιστήμης ὡς ἀξιούσης τὸ «ἀκριβολογεῖσθαι»:

Ἀρξάμενοι οὖν ἄνωθεν περὶ αὐτῶν πάλιν λέγωμεν. Ἐστω δὴ οἷς ἀληθεύει ἡ ψυχὴ τῷ καταφάναι ἢ ἀποφάναι, πέντε τὸν ἀριθμόν· ταῦτα δ' ἐστὶ τέχνη, ἐπιστήμη, φρόνησις, σοφία, νοῦς· ὑπολήψει γὰρ καὶ δόξη ἐνδέχεται διαψεύδεσθαι. Ἐπιστήμη μὲν οὖν τί ἐστίν, ἐντεῦθεν φανερόν, εἰ δεῖ ἀκριβολογεῖσθαι καὶ μὴ ἀκολουθεῖν ταῖς ὁμοιότησιν. Πάντες γὰρ ὑπολαμβάνομεν, ὃ ἐπιστάμεθα, μὴ ἐνδέχεσθαι ἄλλως ἔχειν τὰ δ' ἐνδεχόμενα ἄλλως, ὅταν ἔξω τοῦ θεωρεῖν γένηται, λανθάνει εἴ ἐστίν ἢ μή. Ἐξ ἀνάγκης ἄρα ἐστὶ τὸ ἐπιστητόν, αἰδίου ἄρα τὰ γὰρ ἐξ ἀνάγκης ὄντα ἀπλῶς πάντα αἰδία, τὰ δ' αἰδία ἀγέννητα καὶ ἀφθαρτα. Ἐτι διδακτὴ πᾶσα ἐπιστήμη δοκεῖ εἶναι, καὶ τὸ ἐπιστητόν μαθητόν. Ἐκ προγινωσκομένων δὲ πᾶσα διδασκαλία, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς ἀναλυτικοῖς λέγομεν· ἡ μὲν γὰρ δι' ἐπαγωγῆς, ἡ δὲ συλλογισμῶ. Ἡ μὲν δὴ ἐπαγωγή ἀρχὴ ἐστὶ καὶ τοῦ καθόλου, ὃ δὲ συλλογισμός ἐκ τῶν καθόλου. Εἰσὶν ἄρα ἀρχαὶ ἐξ ὧν ὁ συλλογισμός, ὧν οὐκ ἐστὶ συλλογισμός· ἐπαγωγή ἄρα. Ἡ μὲν ἄρα ἐπιστήμη ἐστὶν ἑξῆς ἀποδεικτική, καὶ ὅσα ἄλλα προσδιορίζομεθα ἐν τοῖς ἀναλυτικοῖς· ὅταν γὰρ πῶς πιστεύῃ καὶ γνώριμοι αὐτῷ ὧσιν αἱ ἀρχαί, ἐπίσταται· εἰ γὰρ μὴ μᾶλλον τοῦ συμπεράσματος, κατὰ συμβεβηκὸς ἔξει τὴν ἐπιστήμην. Περὶ μὲν οὖν ἐπιστήμης διωρίσθω τὸν τρόπον τοῦτον¹².

Ἡ εἰκόνα αὐτή, ἄλλωστε, δὲν ἀντιτίθεται στὸν τρόπο αὐτονόμησης τῶν ἐπιστημῶν ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω. Ὅπως σημειώνει ὁ P. Rodrigo, καταθέτοντας μία διαδεδομένη ἄποψη: «ἔτσι, μιλώντας μὲ ἀκρίβεια [“ἀκριβολογεῖσθαι”], δὲν ὑπάρχει ἐπιστήμη ὡς τέτοια παρὰ μόνο ὅταν ἔχουμε ἀναγνωρίσει τὸ ἀναγκαῖον. Αὐτὸ σημαίνει τὴν ἀναγνώριση, ἀπὸ τῆς μίας, τοῦ ἀκίνητου ὄντος (μαθηματικοῦ, ἀστρικοῦ, θεϊκοῦ) καί, ἀπὸ τὴν

12. Ἠθικά Νικομάχεια, Ζ, 3, 1139 b 14-36.

ἄλλη, αὐτοῦ πού εἶναι ἀκίνητο σέ κάθε ὄν, τήν οὐσία του. Ἔτσι, ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νά δέχεται ἐπιμέρους ἐπιστῆμες ὅπως τήν φυσική, τήν ἠθική, τήν πολιτική»¹³. Ὡστόσο, θά πρέπει νά ὑπενθυμισθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δέν βλέπει τήν ἐπιστήμη μέ τὰ σύγχρονα μάτια, ὡς μία ἐν πολλοῖς πειραματική διαδικασία, ἀλλά ὡς τήν κατοχή βέβαιης γνώσης, τὸ «ἐπίστασθαι... ἀπλῶς»¹⁴, ὡς γνώση τῶν αἰτίων, στὰ πλαίσια ἐνὸς ἐπαγωγικοῦ συστήματος. Στὸ Β' τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά* φθάνει νά ὑποστηρίξει πῶς ἡ Φυσική δέν εἶναι ἐπιστήμη. Δέν ὑπάρχει, λέει, γνώση τοῦ συμβεβηκότος, γιατί ἡ ἐπιστήμη εἶναι μόνο τοῦ «ἀεὶ» ἢ τοῦ «ἐπὶ τὸ πολὺ»¹⁵. Ἡ τέχνη, ἀπὸ τήν ἄλλη, διαφέρει ἀπὸ τήν ἐπιστήμη στὸ ὅτι ἔχει νά κάνει μέ τὰ περὶ τήν γένεσιν, τὰ μὴ ἀναγκαῖα, πού οἱ Ἀρχές τους βρίσκονται ἐκτός τους¹⁶. Ἔτσι, ὑπὸ αὐτὴ τήν προοπτική, ἡ διάκριση μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης ἀνάγεται στὴν διάκριση μεταξὺ τοῦ καθαρῶς θεωρησιακοῦ καὶ τοῦ καθαρῶς πρακτικοῦ.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ Σταγειρίτης ἀφήνεται σέ μία σειρά λεπτῶν διακρίσεων τόσο γιὰ τήν ἐπιστήμη ὅσο καὶ γιὰ τήν τέχνη πού προοδευτικὰ τείνουν πρὸς τήν λίγο ὥς πολὺ ταύτισή τους. Ὡς «δύναμις μετὰ λόγου», ἡ τέχνη μπορεῖ νά παράγει ἀντίθετα ἀποτελέσματα: ἡ ἱατρική, γιὰ παράδειγμα, μπορεῖ νά παράγει καὶ υἰγεία καὶ ἀσθένεια. Ἡ ἴδια ἱατρική, ὅμως, ὀρίζεται καὶ ὡς τέχνη καὶ ὡς ἐπιστήμη. Στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, πάλι, δείχνει τήν ἐπιστήμη νά ἀσκεῖται ἀπὸ τεχνίτες¹⁷. Στὰ *Φυσικά* του, λέει,

13. Πβ. Pierre RODRIGO, *Aristote, l' eidétique et la phénoménologie*, Grenoble, Millon, 1995, σ. 14.

14. Ἀναλ. ὕστ., 71 b 10-15.

15. *Μ.τ.φ.*, Ε', 2, 1027 a 20.

16. *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ζ, 4, 1140 a 1-23.

17. *Ἐνθ' ἀν.*, Β, 5, 1106 b 5-15.

ὅτι ἂν ἡ ἐπιστήμη μελετᾷ τὸ εἶδος καὶ τὴν ὕλη, τὸ ἴδιο κάνει καὶ ἡ Φυσική¹⁸. Τέλος, εἶδαμε παραπάνω ὅτι στήν ἀρχὴ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, τὸ ἀκριβὲς ζητεῖν στήν τέχνη καὶ ἐπιστήμη (1094, b 1 κ.έπ.) ἐμφανίζεται ὡς ἔργον τοῦ πεπαιδευμένου¹⁹. Ἡ μείξις αὐτὴ ἐπιστήμης καὶ τέχνης δικαιολογεῖται στήν ἀρχὴ τῶν Μετὰ τὰ φυσικά ὡς κοινὴ διάκρισή τους ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας:

Πρὸς μὲν οὖν τὸ πράττειν ἐμπειρία τέχνης οὐδὲν δοκεῖ διαφέρειν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐπιτυγχάνοντας ὁρῶμεν τοὺς ἐμπεῖρους τῶν ἄνευ τῆς ἐμπειρίας λόγον ἔχόντων. Αἴτιον δ' ὅτι ἡ μὲν ἐμπειρία τῶν καθ' ἕκαστόν ἐστι γνῶσις, ἡ δὲ τέχνη τῶν καθόλου, αἱ δὲ πράξεις καὶ αἱ γενέσεις πᾶσαι περὶ τὸ καθ' ἕκαστόν εἰσιν· οὐ γὰρ ἄνθρωπον ὑγιάζει ὁ ἰατρεύων, πλὴν ἄλλ' ἢ κατὰ συμβεβηκός, ἀλλὰ Καλλίαν ἢ Σωκράτην ἢ τῶν ἄλλων τινὰ τῶν οὕτω λεγομένων, ᾧ συμβέβηκε καὶ ἀνθρώπῳ. Ἐὰν οὖν ἄνευ τῆς ἐμπειρίας ἔχη τις τὸν λόγον, καὶ τὸ μὲν καθόλου γνωρίζῃ, τὸ δ' ἐν τούτῳ καθ' ἕκαστον ἀγνοῇ, πολλάκις διαμαρτήσεται τῆς θεραπείας· θεραπευτὸν γὰρ τὸ καθ' ἕκαστον μᾶλλον. Ἀλλ' ὁμως τό γε εἰδέναι καὶ τὸ ἐπαῖειν τῇ τέχνῃ τῆς ἐμπειρίας ὑπάρχειν οἴομεθα μᾶλλον, καὶ σοφωτέρους τοὺς τεχνίτας τῶν ἐμπεύρων ὑπολαμβάνομεν, ὡς κατὰ τὸ εἰδέναι μᾶλλον ἀκολουθοῦσαν τὴν σοφίαν πᾶσιν. Τοῦτο δ', ὅτι οἱ μὲν τὴν αἰτίαν ἴσασιν, οἱ δ' οὐ. Οἱ μὲν γὰρ ἐμπειροὶ τὸ ὅτι μὲν ἴσασιν, διότι δ' οὐκ ἴσασιν· οἱ δὲ τὸ διότι καὶ τὴν αἰτίαν γνωρίζουσι. Διὸ καὶ τοὺς ἀρχιτέκτονας περὶ ἕκαστον τιμιωτέρους καὶ μᾶλλον εἰδέναι νομίζομεν τῶν χειροτεχνῶν καὶ σοφωτέρους, ὅτι τὰς αἰτίας τῶν ποιουμένων ἴσασιν, τοὺς δ' ὥσπερ καὶ τῶν ἀψύχων ἔνια, ποιεῖν μὲν, οὐκ εἰδότα δὲ ποιεῖν ἃ ποιεῖ, οἷον καίει τὸ πῦρ. Τὰ μὲν οὖν ἄψυχα φύσει

18. Φυσ., Β', 2, 194 a 21-27.

19. Ἠθικά Νικομάχεια, Α, 1, 1094 b 23-27.

τινὶ ποιεῖν τούτων ἕκαστον, τοὺς δὲ χειροτέχνας δι' ἔθος, ὡς οὐ κατὰ τὸ πρακτικοὺς εἶναι σοφωτέρους ὄντας, ἀλλὰ κατὰ τὸ λόγον ἔχειν αὐτοὺς καὶ τὰς αἰτίας γνωρίζειν. Ὅλως τε σημεῖον τοῦ εἰδότως τὸ δύνασθαι διδάσκειν ἐστίν, καὶ διὰ τοῦτο τὴν τέχνην τῆς ἐμπειρίας οἴομεθα μᾶλλον ἐπιστήμην εἶναι· δύνανται γάρ, οἱ δὲ οὐ δύνανται διδάσκειν²⁰.

Ἀμέσως ὕστερα, ὥστόσο, δίνεται μία πιὸ ἱεραρχημένη καὶ σὲ βαθμίδες ἀναγωγῆς πρὸς τὴν θεωρητικὴ σφαῖρα εἰκόνα τῶν σχέσεων ἐμπειρίας, τέχνης καὶ ἐπιστήμης, ὅπου τὸ μοντέλο διάκρισης τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων παρουσιάζεται νὰ εἶναι πάντοτε σὲ ἰσχύ:

εἴρηται μὲν οὖν ἐν τοῖς Ἡθικοῖς τις διαφορὰ τέχνης καὶ ἐπιστήμης καὶ τῶν ἄλλων τῶν ὁμογενῶν· οὗ δ' ἕνεκα νῦν ποιούμεθα τὸν λόγον, τοῦτ' ἐστίν, ὅτι τὴν ὀνομαζομένην σοφίαν περὶ τὰ πρῶτα αἰτία καὶ τὰς ἀρχὰς ὑπολαμβάνουσι πάντες, ὥστε, καθάπερ εἴρηται πρότερον, ὁ μὲν ἐμπειρος τῶν ὁποιανῶν ἐχόντων αἰσθησιν εἶναι δοκεῖ σοφώτερος, ὁ δὲ τεχνίτης τῶν ἐμπεύρων, χειροτέχνου δὲ ἀρχιτέκτων, αἱ δὲ θεωρητικαὶ τῶν ποιητικῶν μᾶλλον. Ὅτι μὲν οὖν ἡ σοφία περὶ τινος αἰτίας καὶ ἀρχὰς ἐστὶν ἐπιστήμη, δῆλον²¹.

2.2.3. Ἐπιστήμη καὶ διαλεκτικὴ

Εἶδαμε ὅτι στὴν διατύπωση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία στρέφεται τὸ παρὸν κεφάλαιο, ἡ διαλεκτικὴ ἐμφανίζεται νὰ παίζει ἓνα ρόλο ὃχι μόνο σὲ διεπιστημονικὸ ἐπίπεδο, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ νεώτερους σχολιαστὲς τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς κάθε ἐπιστήμης (γεω-

20. Μ.τ.φ., 981 a 12 - b 9.

21. Μ.τ.φ., 981 b 25 - 982 a 3.

μετρία), στο μέτρο που το «διαλέγεσθαι» συνιστά βασικό τρόπο έκθεσης του ιδιαίτερου χαρακτήρα της κάθε επιμέρους επιστήμης. Ἡ ἐξέταση, ἐπομένως, τῆς θέσης τῆς διαλεκτικῆς στήν συνάρθρωση τῶν ἰδεῶν ἐδῶ παρουσιάζεται ὡς καίρια. Γενικῶς, θεωρεῖται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀνήκει, ὅπως ὁ Kant ἀργότερα, στοὺς ἐπικριτικούς τῆς διαλεκτικῆς φιλοσόφους σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν δάσκαλό του Πλάτωνα²². Ὡστόσο, ἡ στάση του εἶναι ὅτιδήποτε ἄλλο ἀπὸ μονομερῆς καί, μάλιστα, ἐπιφυλάσσει ἕναν ιδιαίτερο ρόλο στήν διαλεκτική, τόσο στήν σχέση της μὲ τὴν ἐπιστήμη ὅσο καὶ στήν σχέση της μὲ τὴν φιλοσοφία. Ἡ διαλεκτική ἐμφανίζεται μάλιστα ὡς ὁ λόγος ὁ εἰδικευμένος σὲ κοινὲς ἔννοιες σὲ ὅλες τὶς τέχνες καὶ ἐπιστῆμες, τὴν στιγμή που ὁ ἐπιστήμων μπορεῖ νὰ ἐλέγχει μόνο τὰ τῆς ἐπιστήμης του.

Δῆλον οὖν ὅτι οὐ πάντων τῶν ἐλέγχων ἀλλὰ τῶν παρὰ τὴν διαλεκτικὴν ληπτέον τοὺς τόπους· οὗτοι γὰρ κοινοὶ πρὸς ἅπασαν τέχνην καὶ δύναμιν. Καὶ τὸν μὲν καθ' ἐκάστην ἐπιστήμην ἐλεγχον τοῦ ἐπιστήμονός ἐστι θεωρεῖν, εἴτε μὴ ὧν φαίνεται εἴ τ' ἐστι· τὸν δ' ἐκ τῶν κοινῶν καὶ ὑπὸ μηδεμίαν τέχνην τῶν διαλεκτικῶν²³.

Ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο²⁴, ὁ Aubenque ἐπιφύλαξε στήν διαλεκτική, ὅπως αὐτὴ ἐννοεῖται στήν ἀριστοτελικὴ Εἰσαγωγὴ τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, τὴν ἴδια περίπου λειτουργία μὲ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα. Κατὰ τὸν Aubenque, σὲ ἄλλο δημοσίευσμά του²⁵, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαραθέτει τὴν διαλε-

22. Πβ. Σωκράτης ΔΕΛΗΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ἀριστοτέλης καὶ διαλεκτική, Ἀριστοτέλης, ἐκδ. Δ.Ζ. Ἀνδριόπουλος, ἐπιμ. Γ. Ἀραμπατζῆς, Ἀθήνα, Παπαδήμας, 2003, σσ. 71-85.

23. Σοφ. ἔλ., 9, 170 a 34-39.

24. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 79-82.

25. Pierre AUBENQUE, La dialectique chez Aristote, *L'attualità della problematica aristotelica*, Padova, Antenore, 1970, σσ. 9-31.

κτική στην αποδεικτική όπως αυτή ή τελευταία εμφανίζεται στα *Ἀναλυτικά ὕστερα* (τὰ ὅποια, ἄλλωστε, οἱ παλαιοὶ σχολιαστὲς ὀνόμαζαν «Ἀποδεικτικά»). Στην οὐσία, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιτίθεται στην μεταφορική χρήση τῆς διαλεκτικῆς ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Πλάτων ὡς διάλογο τῆς ψυχῆς μὲ τὸν ἑαυτὸ της· τὴν ἀντιμετωπίζει, μᾶλλον, ὡς τὴν τέχνη τοῦ διαλόγου ὅπως τὴν ἀσκοῦσαν οἱ Σοφιστές. Στὰ παλαιότερα βιβλία τοῦ Ὀργάνου, τὰ *Τοπικά* καὶ τοὺς *Σοφιστικούς ἐλέγχους*, ἡ διαλεκτική δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιπαρατεθεῖ στην ἀποδεικτική, γιατί αὐτὴ ἡ τελευταία δὲν εἶχε ἀκόμη συλληφθεῖ καὶ ἐκτεθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. «Ἐπομένως», γράφει ὁ συγγραφέας, «ἡ ἀριστοτελικὴ διαλεκτικὴ δὲν γεννήθηκε, ὅπως πίστευαν συχνὰ κατὰ τὸν 19ο αἰ., ἀπὸ μία διεύρυνση τῆς λογικῆς, τὴν αὐστηρότητα τῆς ὁποίας θυσίασε γιὰ νὰ τὴν ἐφαρμόσει σὲ τομεῖς, ὅπως ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ, ὅπου ἡ λογικὴ αὐστηρότητα δὲν ἴσχυε πλέον· εἶναι, ἀντίθετα, ἡ λογικὴ καί, πιὸ συγκεκριμένα, ἡ ἀποδεικτικὴ, δηλαδή ἡ θεωρία τοῦ ἀποδεικτικοῦ λογισμοῦ, ἀντικείμενο τῶν *Ἀναλυτικῶν ὑστέρων*, ἡ ὁποία περιορίζει τὴν διαλεκτικὴ σὲ ἓνα συγκεκριμένο χῶρο: αὐτὸν τῶν πιθανῶν Ἀρχῶν» (15). Ἡ διαλεκτικὴ δὲν εἶναι ἀντίθετη στην ἐπιστήμη ἀλλὰ εἶναι ἡ μήτρα ἀπ' ὅπου προῆλθε ἡ ἐπιστήμη χάρις σὲ μία ἐξειδικευτικὴ διαδικασία. Ἡ ἐπιστήμη, ὥστόσο, χάρις στὸν ἀναντίρρητο χαρακτήρα τῶν Ἀρχῶν τῆς ὁδηγεῖ στὸν μονόλογο, καταναγκάζοντας τοὺς ἀντιπάλους τῆς στὴν σιωπὴ. «Ἡ ἀναγνώριση αὐτῆς τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου σημαίνει τὴν ἀπαγόρευση τῆς καθολικῆς ἐπιβολῆς τοῦ ποὺ θὰ ὁδηγοῦσε στὸν παραλογισμό καὶ τὴν βία» (17). Ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος ἔχει τὴν ἀνάγκη τῆς κατάφασης τοῦ κοινοῦ λόγου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ προέρχεται καὶ ἡ διαλεκτικὴ παίζει ἐδῶ ἓναν ξεκάθαρα ρυθμιστικὸ ρόλο. Ἡ πηγὴ τῆς ἐξάρτησης αὐτῆς ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ βρίσκεται στὸν ἀναπόδεικτο χαρακτήρα τῶν πρώτων Ἀρχῶν. Ἡ ἱεράρχηση τῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ λιγότερο σὲ περισσότερο θεμελιώδεις ἀνακόπτει προ-

σωρινά τὸ πρόβλημα, χωρὶς νὰ λύνει τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ τὸ διατρέχει: ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπόδειξης δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀπόδειξη, ἀλλὰ μὲ τὴν διαλεκτικὴ. «Ἀποδείξεως ἀρχὴ οὐκ ἀπόδειξις» (Ἀναλ. ὕστ., Β', 19, 100 b 13).

Βλέπουμε ὅτι γιὰ τὸν Aubenque ἡ διαλεκτικὴ συνιστᾶ σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστημολογίας ἐνῶ καὶ ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται βαθιὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν σύγχρονη ἐπιστημολογία. Γιὰ τὸν Berti²⁶, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ διαλεκτικὴ ἐντάσσεται σὲ ἓνα διπλὸ καθεστῶς: στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀριστοτελικὴ συλλογιστικὴ εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἀνάλυσης μιᾶς πρότασης στὰ λογικὰ στοιχεῖα της, ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μέρος τῆς ἀναλυτικῆς αὐτῆς διαδικασίας. Ἀλλὰ, στὸ μέτρο ποὺ τόσο ἡ διαλεκτικὴ ὅσο καὶ ἡ συλλογιστικὴ εἶναι τεχνικὲς ἐπιχειρηματολογίας, ἡ διαλεκτικὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἀναλυτικὴ διαδικασία, δηλαδή μὲ τὴν λογικὴ. Αὐτὸ ποὺ διακρίνει τὴν διαλεκτικὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη εἶναι ὅτι οἱ Ἀρχές τῆς πρώτης ἀνήκουν στὸν τομέα τῆς γνώμης· ἡ πρώτη αὐτῇ διάκριση ἀφορᾷ στὴν τιμὴ ἀληθείας τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ διαλεκτικῶν προτάσεων. Κατὰ τὴν χρησιμότητα, ὅμως, ἡ διαλεκτικὴ ἐμφανίζεται ὡς ἀναγκαῖο τμῆμα τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν· ἀποκτᾶ ἔτσι ἓνα θετικὸ περιεχόμενο, τοποθετούμενη κάπου μεταξὺ τῆς καθαρῆς θετικότητας τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἀρνητικῆς ρητορικότητας τῶν Σοφιστῶν.

Ὁ Berti ἀναφέρεται, ἐπίσης, στὴν ἀνάλυση τοῦ Aubenque γιὰ τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, ὅπου θεωρεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος ταυτίζει τὴν διαλεκτικὴ μὲ τὴν παιδεία. Κάτι τέτοιο, ὅμως, δὲν εἶναι ἀκριβές: θὰ λέγαμε, μᾶλλον, ὅτι ὁ Aubenque ὑποστηρίζει πὼς ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ὁ προνομιακὸς τόπος ἀνάδειξης τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης καὶ πὼς ἡ τελευταία δὲν ἔξα-

26. E. BERTI, La dialettica in Aristotele, *L'attualità...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 33-80.

ντλεϊ ακριβῶς ὅλη τὴν πολιτιστικὴ δυναμικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Διευκρινίζει σωστά, ὡστόσο, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Aubenque ἐντάσσονται στὴν γενικότερη θεωρία του ὅτι τὸ βάθος τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εἶναι ἡ ἀποδεικτικὴ ἀλλὰ ἡ προβληματικὴ διαδικασία²⁷. Ὁ Berti ἀντιπαραθέτει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διαλεκτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μέθοδο τῆς φιλοσοφίας «λόγω τοῦ ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας, ἐπάνω στὸν ὁποῖο θεμελιώνεται μία γνώση· ἐδῶ ἡ κριτικὴ, δηλαδή ἡ ἀρνητικὴ, λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς ὑποσημαίνει τὴν διάκριση μεταξὺ προβληματικῆς καὶ συστηματικῆς φάσης τῆς φιλοσοφίας» (62).

2.2.4. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων ὄντων

Οἱ βιολογικὲς λεγόμενες ἐπιστῆμες στὸν Ἀριστοτέλη, οἱ ὁποῖες καλύπτουν σημαντικότερο τμῆμα τοῦ ἔργου του, δημιουργοῦν κάποιες ἐπιπλέον δυσκολίες γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης ἢ τῶν ἐπιστημῶν ἢ τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπιστημολογία – ἐφόσον δεχθοῦμε ὅτι ὑπάρχει διακριτὰ κάτι τέτοιο στὸν Ἀριστοτέλη. Οἱ ἔρευνες τῆς φύσης τῶν ἔμβιων ὄντων ὑπακούουν ἄραγε στὶς γενικὲς ἀρχές τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστημολογίας ἢ ὑποχωροῦν μπροστὰ στὴν ἀνάγκη καὶ τὶς δυσκολίες τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας, ἰδίως ἂν δεχθοῦμε τὸ σχῆμα ποὺ θέλει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ προσχωρεῖ κατὰ τὸ τελευταῖο μέρος τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητάς του σὲ ἐμπειρικότερες προσεγγίσεις τοῦ ὑπαρκτοῦ κόσμου. Τὸ καίριο ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν J. Barnes, ποὺ περιγράφει τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς βιολογικῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «ἀπὸ τὴν μία, ἔχουμε μία ὕψιστα τυπο-

27. Πβ. Pierre AUBENQUE, *Le problème de l'être chez Aristote*, Paris, P.U.F., 1962, σσ. 295-302.

ποιημένη θεωρία περί επιστημονικής μεθοδολογίας· από την άλλη, μία πρακτική αμόλυντη από κάθε τυπικότητα, ή οποία επιδεικνύει κάποιες δικές της πλούσιες και ποικίλες μεθοδολογικές φιλοδοξίες. Πώς μπορούν να συνδυασθούν αυτά τα δύο;»²⁸. Ο ίδιος ο Barnes επηρεάσθηκε από την θέση του Solmsen ότι τα Ἀναλ. ὕστερα ἐμπεριέχουν μία προσυλλογιστική θεωρία της αποδεικτικής ἐπιστήμης²⁹.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀναλύσεις πού περιέχονται σὲ μία συλλογὴ μελετημάτων τοῦ James G. Lennox³⁰. Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει ἐδῶ μὲ ποιὸ τρόπο, στὸν τομέα τῆς βιολογίας, ἐφαρμόζεται τὸ πρόγραμμα τῶν Ἀναλυτικῶν ὑστέρων (σ. XXIII). Ὁ Lloyd, γιὰ παράδειγμα, ἀντίθετος τοῦ Lennox σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀμφισβητεῖ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς συλλογιστικῆς στὴν βιολογία, σημειώνοντας ὅτι δὲν ὑπάρχουν στὴν βιολογία ὁρισμοί, ἀξιώματα καὶ πρῶτες ἀρχές· καί, ἐπίσης, ὑποστηρίζει, ἄλλου εἴδους ἀναγκαιότητα διέπει τὸν λογικὸ καὶ ἄλλου εἴδους τὸν φυσικὸ κόσμος (4-5, 99)³¹. Ὁ Lennox ἀμφισβητεῖ τὴν λογικὴ αὐτὴ γιὰτὶ ὁ ἴδιος δὲν ζητεῖ μία πλήρη ἐφαρμογὴ τῆς συλλογιστικῆς στὴν βιολογία· δὲν δέχεται μία εὐκλείδεια ἀξιωματικὴ στὴν βιολογία (33). Ἐπιμένει στὴν σημασία τῶν Ἀναλυτικῶν ὑστέρων, μετὰ ἀπὸ μία προσαρμογὴ τους στὴν βιολογία, ὅπου θὰ ἐπιχειροῦνται πολλὲς μερικὲς διαφοροποιήσεις ἀντὶ γιὰ τὴν μείζονα διάκριση

28. J. BARNES, Aristotle's Theory of Demonstration, *Articles on Aristotle I: Science*, J. Barnes, M. Schofield, R. Sorabji ἐκδ., London, 1975, σ. 66.

29. F. SOLMSEN, *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik*, Berlin, Neue Philologische Untersuchungen 4, 1929.

30. James G. LENNOX, *Aristotle's Philosophy of Biology: Studies in the Origins of Life Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

31. Πβ., G.E.R. LLOYD, Aristotle's Zoology and his Metaphysics: The Status Questionis, *Biologie, logique et métaphysique chez Aristote*, D. Devereux, P. Pellegrin ἐκδ., Paris, CNRS, σσ. 7-35· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Aristotelian Explorations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

πού ὀφείλεται στήν διαφορετική ἀναγκαιότητα τῶν κόσμων, τοῦ αἰώνιου κόσμου καί τοῦ κόσμου τῆς γενέσεως (5)· ζητεῖ, δηλαδή, ὁ συγγραφέας μία διεύρυνση τῆς πρόσληψης τῶν Ἀναλυτικῶν ὑστέρων καί μία διεύρυνση τῶν Μετά τὰ φυσικά, ὡς πρὸς τὴν θεωρία τῆς μορφῆς στὸ *Περὶ ζῶων μορίων*. Ἐπιμένει στήν συνέχεια μεταξὺ τοῦ βιβλίου Α' καί τῶν Β'-Γ' τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἔργου καί ὄχι στήν διαφοροποίησή τους. Τὸ μεγάλο πρόβλημα καί ἐδῶ εἶναι τὸ σχῆμα περὶ μιᾶς φιλοσοφίας τῆς βιολογίας στὸ Π. ζ. μορίων, Α', βασισμένης στὰ Ἀναλ. ὕστ. καί ἐφαρμοσμένης στὰ Π. ζ. μορίων, Β'-Γ'. Καταλήγει ὁ συγγραφέας ὅτι ἡ ζωολογία καί ἡ βιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εἶναι ἐμπειρικές, ἀλλὰ οὔτε καί ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν μιᾶς Θεᾶς Φύσης (Dea Natura)³².

Σημαντικὲς ἀναλύσεις στὸ ζήτημα τῶν ἐπιστημῶν τῶν ἔμβιων ὄντων στὸν Ἀριστοτέλη ἔχει προσφέρει καί ὁ W. Kullmann. Σὲ μία πρώτη μελέτη του ἐξετάζει πρῶτα τὶς θεωρητικὲς ἐκφράσεις τῆς ἀριστοτελικῆς μεθοδολογίας καί κατόπιν τὴν μέθοδο πού ὁ Ἀριστοτέλης στήν πραγματικότητα χρησιμοποιοῖ, κάνοντας ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὰ Μ.τ.φ. Μ', 10 ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐπιστημῶν³³. Σὲ μεταγενέστερο βιβλίο του –ἀρχικά, μία σειρὰ διαλέξεων στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Freiburg (1960-1964)– ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μία ἔκθεση τῆς θεωρίας τοῦ

32. Ὑπονοεῖται ἐδῶ μία φύση πού λειτουργεῖ στοχοθετικά ἐπάνω στὴ βάση κάποιας ἀπόκρυφης δύναμης· ἡ ἐν λόγω προσωποποίηση εἶχε μεγάλη διάδοση ἰδίως τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης.

33. W. KULLMANN, Zur wissenschaftlichen Methode des Aristoteles, *Synusia. Festgabe für Wolfgang Schwadewaldt zum 15. März 1965 im Namen seiner Tübinger Schüler*, hrsg. von H. Flashar und K. Gaiser, Pfullinger, 1965, σσ. 247-274. Πβ., Μ.τ.φ., Μ, 10, 1086 b 19 -22, 1087 a 15-25: «ἂν δέ τις θῇ τὰς οὐσίας χωριστάς, πῶς θήσει τὰ στοιχεῖα καί τὰς ἀρχὰς αὐτῶν; εἰ μὲν γὰρ καθ' ἕκαστον καὶ μὴ καθόλου, τοσαῦτ' ἔσται τὰ ὄντα ὅσαπερ τὰ στοιχεῖα, καὶ οὐκ ἐπιστητὰ τὰ στοιχεῖα (...) ἡ γὰρ ἐπιστῆμη ὥσπερ καὶ τὸ ἐπίστασθαι, διττόν, ὧν τὸ μὲν

Ἀριστοτέλους για τις φυσικές ἐπιστῆμες ὅπου ἰδιαίτερη προσοχή δίνεται στὴν διαφορὰ μεταξὺ τῶν κανόνων ποὺ τίθενται στὰ λογικὰ ἔργα καὶ τις ἐπιστημονικὲς ἔρευνες ποὺ ἀναπτύσσονται στὰ ἔργα ποὺ ἐξετάζουν τις διάφορες ὁψεις τῆς φύσης. Τὸ βιβλίο ξεκινᾷ μὲ μακροσκελῆ σχόλια ἐπάνω στὸ *Περὶ ζώων μορίων Α'*, ὅπου τίθεται, ὅπως εἶδαμε, τὸ ζήτημα τῆς «παιδείας». Ὡς πρὸς αὐτό, ὁ συγγραφέας παραπέμπει στὰ *Μ.τ.φ.*, α, 994 b 32 κ.ἐπ. σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκπαιδεύεται κανεὶς στὴν μέθοδο τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης· πραγματευόμενος τὴν ἀστρονομία, τὴν φυσικὴ καὶ τὴν ζωολογία, ἀναλύει τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ ὑποδιαίρει τὴν ἔρευνα σὲ δύο στάδια, τὸ «τί ἐστίν» καὶ τὸ «διατί ἐστίν»³⁴. Σὲ ἄλλο αὐτοτελὲς ἔργο του, ὁ Kullmann ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θέτει διακριτὲς τις διαφόρους μεθόδους τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς μεταφυσικῆς. Ὑποστηρίζει αὐτὸ ἀναφερόμενος στὸ ἀμφιλεγόμενο βιβλίο Λ 7, 1072 b κ.ἐπ., ὅπου ὁ Σταγειρίτης μορφώνει τὴν ἰδέα μιᾶς ἱεραρχίας τῶν τελῶν καὶ, ἐπομένως, μιᾶς οἰκουμενικῆς τελολογίας. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται μία σημαντικὴ διάκριση μεταξὺ (α) ἐνὸς ἀκίνητου τέλους, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται ἓνα πρᾶγμα ἀλλὰ ποὺ δὲν χρειάζεται τὴν ἐμφάνιση τοῦ πράγματος καί, (β) ἓνα κινητὸ τέλος, χάρις τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται τὸ πρᾶγμα καὶ τὸ ὁποῖο χρειάζεται τὴν ἐμφάνιση τοῦ πράγματος.

δυνάμει τὸ δὲ ἐνεργείᾳ. ἡ μὲν οὖν δύναμις ὥς ὕλη τοῦ καθόλου οὕσα καὶ ἀόριστος τοῦ καθόλου καὶ ἀορίστου ἐστίν, ἡ δ' ἐνέργεια ὠρισμένη καὶ ὠρισμένου τόδε τι οὕσα τοῦδὲ τινος. ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκὸς ἡ ὁψις τὸ καθόλου χρῶμα ὁρᾷ, ὅτι τόδε τὸ χρῶμα ὃ ὁρᾷ χρῶμά ἐστιν· καὶ ὃ θεωρεῖ ὁ γραμματικός, τόδε τὸ ἄλφα ἄλφα, ἐπεὶ εἰ ἀνάγκη τὰς ἀρχὰς καθόλου εἶναι, ἀνάγκη καὶ τὰ ἐκ τούτων καθόλου, ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἀποδείξεων. εἰ δὲ τοῦτο, οὐκ ἔσται χωριστὸν οὐθέν οὐδ' οὐσία. ἀλλὰ δῆλον ὅτι ἔστι μὲν ὥς ἐπιστήμη καθόλου, ἔστι δ' ὥς οὗ».

34. W. KULLMANN, *Wissenschaft und Methode*, ἐνθ' ἂν.

Υπάρχουν σημαντικές εφαρμογές αυτής της διάκρισης στις επιστημονικές συγγραφές του Ἀριστοτέλους. Ὁ συγγραφέας υπογραμμίζει ὅτι ὑπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ τῆς τελολογίας τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά* καὶ ἐκείνης τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων καὶ καταλήγει ὅτι λείπει ἓνας συνδετικός κρίκος μεταξύ μεταφυσικῆς καὶ βιολογικῆς τελολογίας³⁵. Ἀργότερα, ὁ ἴδιος τονίζει ὅτι ἐκεῖ ὅπου ὁ Πλάτων ἔλπιζε ὅτι ἡ διαλεκτική θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συλλάβει τὸ σύνολο τῆς πραγματικότητας ἀπὸ μία καὶ μοναδική ἀνυποθετική Ἀρχή, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιτρέπει στὴν κάθε ξεχωριστὴ ἐπιστήμη τὶς δικές της Ἀρχές ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, ἀλλιῶς ἡ πρόοδος θὰ ἦταν ἀδύνατη στὶς ἐπιστῆμες. Οἱ περιπτώσεις τῆς βιολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς (ὡς ἐπιστημολογικά, σχεδόν, παραδείγματα) δείχνουν ὅτι καὶ οἱ σημερινές ἐπιστῆμες ἀποτελοῦν κληρονομιά τοῦ Ἀριστοτέλους³⁶. Τελικῶς, ἀναρωτιέται κατὰ πόσο ὑπάρχει κάποιος τρόπος νὰ συνδεθοῦν οἱ διάφοροι τύποι τοῦ τελικοῦ αἰτίου ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης διαπλέκει σὲ διάφορα ἔργα του. Γιὰ ν' ἀπαντήσῃ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση, ὁ συγγραφέας παραπέμπει ἀκόμη στὸ *Μ.τ.φ.*, Λ 7, καὶ κάνει τὴν περιγραφὴ τριῶν εἰδῶν τελολογίας. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ εἶδη μόνο ἡ κίνηση πρὸς τὸν Θεὸ μπορεῖ νὰ συστήσῃ μία γενικὴ θεωρία τῆς κίνησης. Ἔτσι, καταλήγει πὼς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατορθώνει νὰ συστήσῃ ἓνα «οἰκουμενικὸ τελολογικὸ κοσμοεἶδωλο (Weltbild)»³⁷.

35. W. KULLMANN, *Die Teleologie in der aristotelischen Biologie. Aristoteles als Zoologe, Embryologe und Genetiker, vorgelegt von W. Beierwaltes am 21. Oktober 1978*, (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse), Heidelberg, 1979.

36. W. KULLMANN, *Aristoteles' Bedeutung für die Einzelwissenschaften*, *Freiburger Universitätsblätter*, 73, 1981, σσ. 17-31.

37. W. KULLMANN, *Different concepts of the final cause in Aristotle, Aristotle on nature and living things. Philosophical and historical studies presented to David M. Balme on his seventieth birthday*, ἐκδ. A. Gotthelf, Pittsburgh-Bristol, 1985, σσ. 169-175, ἐδῶ σ. 174.

Ἰδιαίτερη προσοχή στὶς σχέσεις βιολογικῶν ἐπιστημῶν καὶ φιλοσοφίας ἔδωσε ὁ Anthony Preus σὲ σχετικὴ μονογραφία του³⁸. Ὁ συγγραφέας ἐδῶ ἐμμένει στὴν αὐτονομία τῆς βιολογικῆς σφαίρας στὸν Ἀριστοτέλη, ἅξιας καθεαυτῆς γιὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη, σὲ ἀντίθεση πρὸς θεωρίες ὅπως τοῦ Πλάτωνος, ποὺ ἀνάγουν τὴν ἐν λόγῳ σφαῖρα σὲ κάποιο δημιουργικὸ ἕτερον. «Ὁ Ἀριστοτέλης», γράφει, «πιστεύει πὼς τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν κατανόηση ἑνὸς φυσικοῦ πράγματος βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ ὄχι κάπου ἐκτός του καὶ ὅτι εἶναι ἐμπειρικὰ παρατηρήσιμο»³⁹. Ἡ μεταφυσικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς προσέγγισης εἶναι ἀντι-ντετερμινιστικὴ καθόσον φιλοδοξεῖ νὰ τοποθετήσῃ κάθε τμῆμα τοῦ ἔμβιου ὅλου μέσα σὲ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο ὅπου καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνεταί κατανοητό. Συνάμα, ἀρνεῖται νὰ προσχωρήσῃ σὲ μία φιλοσοφία τῆς φύσης, μέσα στὴν ἐξελικτικὴ κίνηση τῆς ὁποίας θὰ βλέπαμε νὰ ἀπορροφᾶται τὸ ἔμβιο ἄτομο καὶ ἡ τελολογία του· ἀντίθετα, τὸ ἔμβιο ἄτομο στὸν Ἀριστοτέλη ἀποδεικνύεται μεταφυσικῶς πρῶτο. Οἱ φιλοσοφικὲς Ἀρχές ποὺ διέπουν τὴν μελέτη τῆς βιολογικῆς σφαίρας εἶναι αὐτὲς τοῦ «εἶδους» καὶ τοῦ «τέλους».

Στὰ προβλήματα τῆς ἐπιστημολογίας τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν ἀναφέρεται καὶ ἓνας συλλογικὸς τόμος μὲ κάποια ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἄρθρα τῆς σχετικῆς πρόσφατης, ἀγγλοσαξονικῆς κυρίως, παραγωγῆς⁴⁰. Μεταξὺ τῶν ἐκεῖ δημοσιευμένων ἄρθρων, σημειώνουμε αὐτὸ τοῦ Gotthelf, κατὰ τὸν ὁποῖο ὀφείλουμε νὰ ἐξετάζουμε τὸ ἂν ὑπάρχει μία ἀξιωματικὴ δομὴ στὸ *Περὶ ζώων*

38. Anthony PREUS, *Science and Philosophy in Aristotle's Biological Works*, New York-Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1975.

39. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 249.

40. *Philosophical Issues in Aristotle's Biology*, Allan Gotthelf & James G. Lennox ἐκδ., Cambridge-New York-New Rochelle-Melbourne-Sydney, Cambridge University Press, 1987.

μορίων, με τρόπο διακριτό από το ἐρώτημα κατά πόσο οί ἐξηγήσεις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχουν συλλογιστική μορφή⁴¹. Οἱ Gotthelf, Balme καὶ Cooper ἐπιμένουν στὴν κεντρικὴ σημασία τῆς τελολογίας τῆς ὁργανικῆς ἀνάπτυξης στὴν φυσικὴ τελολογία τοῦ Ἀριστοτέλους⁴². Ὁ Balme, πάλι, σὲ ἄλλο μελέτημά του στὸν ἴδιο τόμο, καταδεικνύει τὴν ἀξία τῆς γέννησης ὡς τὴν βασικὴ τάση τῶν φυσικῶν εἰδῶν τῶν ἔμβιων πλασμάτων νὰ συντηροῦνται⁴³. Ὁ Cooper ἐμφανίζεται ἀντίθετος σὲ παλαιότερο δημοσίευμα τοῦ Balme γιὰ τὸ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης μπορεῖ νὰ λέει ὅτι ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα εἶναι ὑποθετικὴ χωρὶς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν ὑλικὴ ἀναγκαιότητα ὡς μορφή τῆς ὑποθετικῆς ἀναγκαιότητος⁴⁴. Ὁ Balme ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ταύτιση μορφῆς καὶ εἶδους ποὺ ἀποδίδεται συνήθως στὸν Ἀριστοτέλη ὡς σημεῖο τῆς οὐσιοκρατίας του δὲν ἀπαντᾶται στὰ βιολογικὰ ἔργα του – ἡ οἰκεία Ἀρχὴ ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ ἔμβιες μορφές ὁργανώνονται γιὰ τὴν μέγιστη λειτουργικὴ ἀπόδοση⁴⁵.

Ἡ Martha C. Nussbaum, στὴν ἔκδοσή της τοῦ *Περὶ ζώων κινήσεως*, ἀμφισβήτησε τὴν συνήθη θεώρηση τῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὑποστήριξε ὅτι στὸ παραπάνω μικρὸ καὶ μεταγενέστερο ἔργο του ἀπέρριψε τὴν πρώιμη φιλοσοφία του τῆς ἐπιστήμης ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται στὸ Ὅργανο· ἐδῶ, ἰσχυρίζεται, ὁ Σταγειρίτης δίνει μία λιγότερο κατατμημένη καὶ περισσότερο εὐέλικτη εἰκόνα τῆς ἐπιστήμης (Δοκίμια 2 καὶ 3 τῆς ἔκδοσής της). Ὑποστηρίζει, περαιτέρω, ὅτι (1) ἡ βιολογικὴ μελέτη τῆς κίνησης τῶν ζώων εἶναι ἀτελής χωρὶς τὴν ἐπίκληση

41. A. GOTTHELF, First Principles in Aristotle's *Parts of Animals*, *Philosophical Issues...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 167-198.

42. A. GOTTHELF, Aristotle's Conception of Final Causality, *Philosophical Issues...*, ἔνθ' ἀν., σσ. 204-242· J. M. COOPER, Hypothetical Necessity and Natural Teleology, *αὐτόθι*, σσ. 243-274· D.M. BALME, Teleology and Necessity, *αὐτόθι*, σσ. 275-285.

43. D.M. BALME, Aristotle's Biology was not Essentialist, ἔνθ' ἀν., σσ. 291-312.

44. J. M. COOPER, Hypothetical..., ἔνθ' ἀν.

45. D.M. BALME, Aristotle's Biology..., ἔνθ' ἀν.

τῶν εὐρημάτων τῆς κοσμολογίας γιατί (α) ἡ κοσμολογία ἐγγυᾶται τὶς φυσικὲς συνθήκες διεξαγωγῆς τῆς κίνησης καὶ (β) ἡ θεωρία τῆς οὐράνιας κίνησης πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἱκανοποιητικὰ ἡ φυσιολογικὴ πραγμάτωση τῆς ἐπιθυμίας· (2) ἡ βιολογία εἶναι ἐπίσης ἀναγκαία γιὰ νὰ ὁλοκληρωθοῦν ἱκανοποιητικὰ τὰ συμπεράσματα περὶ τοῦ ἀκίνητου κινουῦντος στὸ *Φυσικ.*, Θ' καὶ ὅτι ἐκεῖ οἱ γενικὲς Ἀρχές γύρω ἀπὸ τὴν κίνηση στὸν κόσμον πρέπει νὰ διασταυρῶνονται μὲ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζώων⁴⁶.

Τὸ ζήτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων ὄντων δὲν ἀφορᾷ τόσο στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὀρίζεται ἡ μέθοδος τοῦ Ἀριστοτέλους σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ του ὡς φυσιοδίφη, ὅπως πίστευαν παλαιότεροι μελετητές⁴⁷. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἡ παραδειγματικὴ θέση τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων ὄντων στὸ σύστημα τῶν ἐπιστημῶν ποὺ μοιάζει νὰ προτείνει, ἢ ποὺ μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι προτείνει, ὁ Ἀριστοτέλης. Σχετικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ ποὺ κάνει ὁ James Lennox στὶς θέσεις τοῦ παλαιοντολόγου G.G. Simpson· αὐτὸς ὁ τελευταῖος ὑποστήριξε ὅτι οἱ ἐπιστῆμες θὰ πρέπει νὰ ἔχουν μᾶλλον τὴν βιολογία παρὰ τὴν φυσικὴ ὡς παράδειγμά τους ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἐξετάζει τὰ ὄντα ποὺ ἐμπεριέχουν ὅλες τὶς Ἀρχές τῆς φύσης ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐξετάζει τὶς Ἀρχές τῶν φυσικῶν μόνο ἀντικειμένων⁴⁸.

2.2.5. Ἡ γεωμετρία ὡς πρῶτο παράδειγμα

Εἶδαμε ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος χρησιμοποιεῖ ὡς πρῶτο παρά-

46. M. C. NUSSBAUM, *Aristotle's De Motu...*, ἐνθ' ἀν.· πβ. καὶ Joan KUNG, *Aristotle's ...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 66-67.

47. Πβ., γιὰ παράδειγμα, Maurice MANQUAT, *Aristote naturaliste*, Paris, Vrin, 1932.

48. Πβ. James G. LENNOX, *Commentary, On the Parts of the Animals I-IV*, ἐνθ' ἀν., σ. 119.

δειγμα («φέρει εἰπεῖν») τῶν σχέσεων παιδείας καὶ ἐπιστήμης, Ἀρχῶν καὶ θεωρημάτων, τὴν Γεωμετρίαν. Ἡ πρόταξη αὐτὴ τῆς Γεωμετρίας δὲν εἶναι ἄσχετη πρὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ θέτει τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ ὡς παράδειγμα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ κάθε γένους ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου—ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ ἀοριστία τοῦ ἀντικειμένου τῆς διαλεκτικῆς τὴν ἀποκλείει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἀποδεικτική—, κάτι ποὺ συνιστᾷ ὅρο *sine qua non* προκειμένου νὰ προσδιορισθεῖ καὶ ἡ κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμη καθεαυτή⁴⁹:

διὰ τοῦτο τῇ γεωμετρίας οὐκ ἔστι δεῖξαι ὅτι τῶν ἐναντίων μία ἐπιστήμη, ἀλλ' οὐδ' ὅτι οἱ δύο κύβοι κύβος· οὐδ' ἄλλη ἐπιστήμη τὸ ἐτέρας, ἀλλ' ἡ ὅσα οὕτως ἔχει πρὸς ἄλληλα ὥστ' εἶναι θάτερον ὑπὸ θάτερον, οἷον τὰ ὀπτικά πρὸς γεωμετρίαν καὶ τὰ ἁρμονικά πρὸς ἀριθμητικήν. οὐδ' εἴ τι ὑπάρχει ταῖς γραμμαῖς μὴ ἢ γραμμαὶ καὶ ἢ ἐκ τῶν ἀρχῶν τῶν ἰδίων, οἷον εἰ καλλίστη τῶν γραμμῶν ἢ εὐθεῖα ἢ εἰ ἐναντίως ἔχει τῇ περιφερεῖ· οὐ γὰρ ἢ τὸ ἴδιον γένος αὐτῶν, ὑπάρχει, ἀλλ' ἢ κοινόν τι⁵⁰.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐδῶ ἡ θέση σχετικὰ νεώτερου σχολιαστῇ ποὺ βλέπει στὴν γεωμετρικὴ ἀξιωματικὴ τὸ πρῶτο παράδειγμα τῆς ἀριστοτελικῆς ἀξιωματικῆς. Γιὰ τὸν H.D.P. Lee⁵¹, ἡ εὐκλείδεια γεωμετρία εἶναι ἐν πολλοῖς μία συστηματοποίηση τῶν ἀριστοτελικῶν θέσεων, ὅπου οἱ κάποιες ἀλλαγές στὴν ὁρολογία εἶναι ἐνδεικτικὲς καὶ μιᾶς ἀλλαγῆς στὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία· ἔτσι ὁ ὅρος «αἵτημα» χρησιμοποιεῖται ἐπιπλέον

49. E. BERTI, *La dialettica in Aristotele*, ἐνθ' ἄν., σσ. 38-39.

50. Ἀναλυστ. ὕστ., Α', 7, 75 b 12-20.

51. H.D.P. LEE, *Geometrical Method and Aristotle's Account of First Principles*, *The Classical Quarterly*, 29/2, 1935, σσ. 113-124.

τῆς ἀριστοτελικῆς «ὑπόθεσης» γιὰ νὰ καταδειχθεῖ μία μεγαλύτερη ἀποδεικτικὴ δυνατότητα – κάτι ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε ἀκριβῶς νὰ ἀποκλείσει εἰσάγοντας τὸν ὅρο «ὑπόθεση» ἀντὶ τοῦ ὅρου «αἴτημα» ποὺ τοῦ ἦταν ἐπίσης γνωστός (117). Ἀκόμη περισσότερο, ἡ γεωμετρικὴ ἀξιωματικὴ συνδέει ἄμεσα τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπιστημολογία μὲ τὴν πλατωνικὴ διαλεκτικὴ· κι αὐτὸ γιὰτὶ ἡ ζήτησις τῶν Ἀρχῶν εἶναι ὑπόθεση τοῦ νοῦ καὶ ὄχι τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Lee παραθέτει τὰ ἐπόμενα δύο ἀποσπάσματα πρὸς ὑπεράσπιση τῆς θέσης του: «ἐπεὶ δὲ τῶν περὶ τὴν διάνοιαν ἔξεων, αἷς ἀληθεύομεν, αἱ μὲν αἰεὶ ἀληθεῖς εἰσὶν, αἱ δὲ ἐπιδέχονται τὸ ψεῦδος, οἷον δόξα καὶ λογισμός, ἀληθὴ δ' αἰεὶ ἐπιστήμη καὶ νοῦς, καὶ οὐδὲν ἐπιστήμης ἀκριβέστερον ἄλλο γένος ἢ νοῦς, αἱ δ' ἀρχαὶ τῶν ἀποδείξεων γνωριμώτεραι, ἐπιστήμη δ' ἅπασα μετὰ λόγου ἐστὶ, τῶν ἀρχῶν ἐπιστήμη μὲν οὐκ ἂν εἴη, ἐπεὶ δ' οὐδὲν ἀληθέστερον ἐνδέχεται εἶναι ἐπιστήμης ἢ νοῦν, νοῦς ἂν εἴη τῶν ἀρχῶν, ἔκ τε τούτων σκοποῦσι καὶ ὅτι ἀποδείξεως ἀρχὴ οὐκ ἀπόδειξις, ὥστ' οὐδ' ἐπιστήμης ἐπιστήμη» (Ἀναλυτ. ὕστ., Α', 3, 19-23)· καί, ἀκόμη πιὸ ξεκάθαρα: «ἡ μὲν γὰρ ἐπιστήμη τῶν μετ' ἀποδείξεως ὄντων ἐστίν, αἱ δ' ἀρχαὶ ἀναπόδεικτοι, ὥστ' οὐκ ἂν εἴη περὶ τὰς ἀρχὰς ἡ ἐπιστήμη, ἀλλ' ὁ νοῦς» (Ἠθικὰ Μεγάλ., Α', 1197 a 21-23). Κατὰ τὴν γεωμετρικὴ μέθοδο, ἡ πλατωνικὴ νόησις προσλαμβάνει τίς Ἀρχές, τόσο στὴν ἀνιούσα ὅσο καὶ στὴν κατιούσα διαλεκτικὴ κίνησις. Στὸν Πλάτωνα, ὡστόσο, ἡ ἐπιμέρους ἐπιστήμη γεωμετρία διαφέρει τῆς κατιούσας διαλεκτικῆς καθόσον ἐνέχει μία ἀπόλυτη τελολογικὴ πλευρά⁵². Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ ἀντισταθμίζει ἡ ἀνιούσα διαλεκτικὴ.

Τὴν θέσιν περὶ σχέσεων ἀριστοτελικῆς καὶ εὐκλείδειας ἀξιωματικῆς ὑποστηρίζει καὶ ὁ J. Barnes⁵³, ὁ ὁποῖος διακρίνει τόσο

52. Πβ. *Πολιτεία*, 6, 510 c - 511 d.

53. J. BARNES, *Aristotle's Theory of Demonstration*, ἐνθ' ἄν., σσ. 69 κ.ἐπ.

στὸν Ἀριστοτέλη ὅσο καὶ στὸν Πλάτωνα τὰ στοιχεῖα μιᾶς προ-εὐκλείδειας ἀξιοματικῆς, ἡ ὁποία πιθανῶς ὀφείλεται στὴν περι-ρέουσα ἐπιστημονικὴ ἀτμόσφαιρα καί, εἰδικώτερα, σὲ ἔργα γεωμετρικῆς ἀξιοματικῆς σήμερα χαμένα⁵⁴.

2.3. Ἀρχές καὶ θεωρήματα

2.3.1. Ἀρχές καὶ θεωρήματα στὸν Ἀριστοτέλη

Τὸ ζήτημα τῆς ἀξιοματικῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους θεωρεῖται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα· καὶ ἡ ὄχι μικρότερη δυσκολία του ἔγκειται στὸ ὅτι «εἶναι ἐξαιρετικά δυσχερὲς νὰ ἱκανοποιήσει κανεὶς ταυτόχρονα τὶς λογικὲς καὶ τὶς φιλολογικὲς ἀπαιτήσεις πού θέτει ἡ ἔκθεση τῆς ἐν λόγῳ θεωρίας»⁵⁵. Κατὰ τὸν συγγραφέα τῶν παραπάνω γραμμῶν, H. Scholz, μία ἐπιστήμη

54. Τόσο ὁ Lee ὅσο καὶ ὁ Barnes στηρίζονται σὲ παλαιότερες ἐργασίες εἴτε τοῦ T.L. HEATH, *The Thirteen Books of Euclid's Elements*, Cambridge (?) 1925² εἴτε τοῦ B. EINARSON, *On certain Mathematical Terms in Aristotle's Logic*, *American Journal of Philology*, 57, 1936, σσ. 33-54, 151-172. Γενικῶς, θεωρεῖται ὅτι ὁ Σταγειρίτης, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Πλάτωνα, παραμέρισε κάπως τὰ μαθηματικά σὲ ὄφελος τῆς φυσικῆς. Ἡ ἀποψη αὕτη, κατὰ περιοχές, ἔχει ἀμφισβητηθεῖ. Γιὰ τὸν Kurt von FRITZ (*Die Ἀρχὴ in der griechischen Mathematik*, *Archiv für Begriffsgeschichte*, 1, 1955, σσ. 13-103), γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔδειξε ὅτι οἱ ἀποδεικτικὲς ἐπιστῆμες πρέπει νὰ θεμελιώνονται σὲ ἀναπόδεικτες Ἀρχές. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ καιροῦ του δὲν τὸν βοήθησε στὴν διάκριση στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν τῶν Ἀρχῶν ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἐπηρέασε τὴν ἐξέλιξη τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης μὲ τὸ νὰ ζητεῖ τὴν ὑπέρβαση τῶν χασμάτων στὴν μαθηματικὴ θεμελίωση. Ὅταν οἱ σχολιαστὲς του στράφηκαν σὲ αὐτὸν δὲν σκέφθηκαν, ὅσον ἀφορᾷ στὴν μαθηματικὴ φιλοσοφία του, τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀνανέωση τῆς ἀξιοματικῆς βάσης τῶν μαθηματικῶν. Τέλος, τὰ μοντέρνα μαθηματικά ἀπορρίπτουν τὴν ἰδέα τῶν ἀναπόδεικτων Ἀρχῶν γιὰ πιὸ «ἀσυνεπῆ συστήματα». Πβ., μία μὴ κοινότοπη ἀποψη γιὰ τὴν σχέση Ἀριστοτέλους καὶ μαθηματικῶν, στὸ R. SORABJI, *Aristotle, Mathematics, and Colour*, *Classical Quarterly*, 22, 1972, σσ. 293-308.

55. H. SCHOLZ, *The Ancient Axiomatic Theory, Articles on Aristotle I: Science...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 50-87, ἐδῶ σ. 51.

στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως αὐτὴ περιγράφεται στὰ *Ἀναλυτικά ὕστερα*, εἶναι μία σειρά προτάσεων ἐπάνω σ' ἓνα τμήμα τοῦ ἐπιστητοῦ (γένος), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄλλες εἶναι πρῶτες προτάσεις—ἀξιώματα, ἀρχαί, πρῶτα—καὶ ἄλλες δευτερεύουσες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὶς πρῶτες, δηλ. *θεωρήματα*. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅρος δὲν ἀπαντᾶται στὰ *Ἀναλυτικά ὕστερα* οὔτε σὲ ἄλλα λογικά ἔργα τοῦ Σταγειρίτη, ὥστόσο κατὰ τὸν Scholz εἶναι ἰσοδύναμος μὲ τὸν ὅρο ποὺ ἐκεῖ χρησιμοποιεῖται: τὸ *ἀποδεδειγμένον*⁵⁶. Κατὰ τὸν H.D.P. Lee⁵⁷, στὸν Ἀριστοτέλη, οἱ πρῶτες Ἀρχές τῆς ἐπιστημονικῆς ἀπόδειξης πρέπει νὰ ἔχουν τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά: (α) πρέπει νὰ εἶναι ἀληθεῖς (ὥστε καὶ τὰ συμπεράσματα τῆς ἀπόδειξης νὰ εἶναι ἀληθῆ)· (β) πρέπει νὰ εἶναι πρῶτες καὶ ἀναπόδεικτες· ἂν χρειάζονται ἀπόδειξη δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι πρῶτες· (γ) πρέπει νὰ εἶναι ἀναγκαῖες· (δ) πρέπει νὰ εἶναι πιὸ νοητὲς καὶ πρότερες τῶν συμπερασμάτων· (ε) πρέπει νὰ εἶναι αἰτίες τῶν συμπερασμάτων. Οἱ πρῶτες Ἀρχές εἶναι τριῶν εἰδῶν: (i) τὰ ἀξιώματα, οἱ γενικὲς Ἀρχές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν πιθανότητα τοῦ γινώσκειν, οἱ κοινὲς ἔννοιες ποὺ ἰσχύουν γιὰ πολλὰς ἐπιστῆμες· (ii) οἱ ὁρισμοὶ ποὺ ἀφοροῦν στὸ γένος τοῦ κάθε ἀντικειμένου καὶ ὄχι στὴν ὑπαρξή του καὶ ποὺ ἡ ἰσχὺς τους περιορίζεται σὲ κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμη· καὶ (iii) οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἀφοροῦν στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐξεταζόμενου ἀντικειμένου καὶ ἰσχύουν, ὅπως καὶ οἱ ὁρισμοί, στὰ πλαίσια τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης. Τὰ ἀξιώματα, εἰδικώτερα, μπορεῖ νὰ εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο καθολικά ὅπως ἡ πρόταση ὅτι ἀπὸ ἴσα βγαίνει ἴσο (ποὺ ἀφορᾷ μόνο στὴν κατηγορία τοῦ ποσοῦ) καὶ οἱ Ἀρχές τῆς μὴ-ἀντίφασης καὶ τοῦ ἀποκλειόμενου μέσου ποὺ εἶναι οἱ πραγματικὰ μόνες καθολικὲς

56. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 52 καὶ ὑπόσημ. 3.

57. H.D.P. LEE, *Geometrical Method...*, *Ἐνθ' ἀν.*, σσ. 113-124. Ὁ Lee γιὰ τὴν ἀνάλυσή του βασίζεται στὰ *Ἀναλ. ὕστ.*, Α', 2 καὶ 6.

Ἀρχές⁵⁸. Τὶς ἀρχές τὶς μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν νοῦ καὶ τὴν ἐπαγωγή ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἐθισμό, ὅπου ἐθισμός εἶναι ἓνα εἶδος ἠθικῆς ἐπαγωγῆς: «τὸ δ' ὅτι πρῶτον καὶ ἀρχή, τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγῇ θεωροῦνται, αἱ δ' αἰσθήσει, αἱ δ' ἐθισμῷ τινί, καὶ ἄλλα δ' ἄλλως» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Α, 1098 b 2-4) (121). Ἡ διαλεκτικὴ βοηθᾷ, ἐπίσης, νὰ γνωρίζουμε τὶς ἀρχές (*Τοπ.*, Α', 2, 101 a 36). Ὡστόσο, πούθενά ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐξετάζει ἀπὸ κοινοῦ τὴν θέσιν ὅτι οἱ Ἀρχές μαθαίνονται μὲ τὴν διαλεκτικὴ καὶ τὴν θέσιν ὅτι οἱ Ἀρχές μαθαίνονται μὲ τὴν ἐπαγωγή (122)⁵⁹.

58. Πβ. καὶ E. BERTI, *La dialettica...*, ἐνθ' ἂν., σ. 39.

59. Πβ. καὶ Ἀναλ. ὕστ., Α', 10, 76 a 31- b 22: «Λέγω δ' ἀρχὰς ἐν ἐκάστῳ γένει ταύτας ἅς ὅτι ἔστι μὴ ἐνδέχεται δεῖξαι, τί μὲν οὖν σημαίνει καὶ τὰ πρῶτα καὶ τὰ ἐκ τούτων λαμβάνεται, ὅτι δ' ἔστι, τὰς μὲν ἀρχὰς ἀνάγκη λαμβάνειν, τὰ δ' ἄλλα δεικνύναι· οἷον τί μονάς ἢ τί τὸ εὐθύ καὶ τρίγωνον, εἶναι δὲ τὴν μονάδα λαβεῖν καὶ μέγεθος, τὰ δ' ἕτερα δεικνύναι. ἔστι δ' ὧν χρῶνται ἐν ταῖς ἀποδεικτικαῖς ἐπιστήμαις τὰ μὲν ἴδια ἐκάστης ἐπιστήμης τὰ δὲ κοινά, κοινὰ δὲ κατ' ἀναλογίαν, ἐπεὶ χρήσιμόν γε ὅσον ἐν τῷ ὑπὸ τὴν ἐπιστήμην γένει· ἴδια μὲν οἷον γραμμὴν εἶναι τοιανδί καὶ τὸ εὐθύ, κοινὰ δὲ οἷον τὸ ἴσα ἀπὸ ἴσων ἂν ἀφέλῃ, ὅτι ἴσα τὰ λοιπά. ἱκανὸν δ' ἕκαστον τούτων ὅσον ἐν τῷ γένει· ταῦτό γὰρ ποιήσει, κἂν μὴ κατὰ πάντων λάβῃ ἀλλ' ἐπὶ μεγεθῶν μόνον, τῷ δ' ἀριθμητικῷ ἐπ' ἀριθμῶν. ἔστι δ' ἴδια μὲν καὶ ἃ λαμβάνεται εἶναι, περὶ ἃ ἡ ἐπιστήμη θεωρεῖ τὰ ὑπάρχοντα καθ' αὐτά, οἷον μονάδας ἢ ἀριθμητικὴ, ἢ δὲ γεωμετρία σημεία καὶ γραμμάς. ταῦτα γὰρ λαμβάνουσι τὸ εἶναι καὶ τοδί εἶναι. Τὰ δὲ τούτων πάθη καθ' αὐτά, τί μὲν σημαίνει ἕκαστον, λαμβάνουσιν, οἷον ἢ μὲν ἀριθμητικὴ τί περιττὸν ἢ ἄρτιον ἢ τετράγωνον ἢ κύβος, ἢ δὲ γεωμετρία τί τὸ ἄλογον ἢ τὸ κεκλάσθαι ἢ νεύειν, ὅτι δ' ἔστι, δεικνύουσι διὰ τε τῶν κοινῶν καὶ ἐκ τῶν ἀποδεδειγμένων. καὶ ἡ ἀστρολογία ὡσαύτως. πᾶσα γὰρ ἀποδεικτικὴ ἐπιστήμη περὶ τρία ἐστίν, ὅσα τε εἶναι τίθεται (ταῦτα δ' ἐστὶ τὸ γένος, οὗ τῶν καθ' αὐτά παθημάτων ἐστὶ θεωρητικὴ), καὶ τὰ κοινὰ λεγόμενα ἀξιώματα, ἐξ ὧν πρώτων ἀποδείκνυσι, καὶ τρίτον τὰ πάθη, ὧν τί σημαίνει ἕκαστον λαμβάνει. ἐνίας μέντοι ἐπιστήμας οὐδὲν κωλύει ἓνια τούτων παρορᾶν, οἷον τὸ γένος μὴ ὑποτίθεσθαι εἶναι, ἂν ἡ φανερόν ὅτι ἔστιν (οὐ γὰρ ὁμοίως δῆλον ὅτι ἀριθμὸς ἔστι καὶ ὅτι ψυχρὸν καὶ θερμόν), καὶ τὰ πάθη μὴ λαμβάνειν τί σημαίνει, ἂν ἡ δῆλα· ὥσπερ οὐδὲ τὰ κοινὰ οὐ λαμβάνει τί σημαίνει τὸ ἴσα ἀπὸ ἴσων ἀφελεῖν, ὅτι γνώριμον. ἀλλ' οὐδὲν ἥττον τῇ γε φύσει τρία ταῦτά ἐστι, περὶ ὃ τε δείκνυσι καὶ ἃ δείκνυσι καὶ ἐξ ὧν».

Ὁ ὅρος «θεώρημα» σχετιζόμενος μὲ τὸν ὅρο «θεωρία» ἔχει ἰδιαίτερο βάρος στὴν ἀριστοτελική φιλοσοφία, ἰδιαίτερα ἂν σκεφθοῦμε τὸ ἐγκώμιο ποὺ πλέκει ὁ Σταγειρίτης τῆς θεωρητικῆς ζωῆς στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Κ'. Μεταξὺ τῶν χρήσεων ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ ὅρου «θεώρημα» εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθες: «διὰ τῶν ἀστρολογικῶν θεωρημάτων»⁶⁰. «ἐν τοῖς περὶ τὸν ἄνω τόπον θεωρήμασι»⁶¹. «ὅσα συνάγουσιν ἐκ τῶν μαθηματικῶν θεωρημάτων»⁶². Ὁ Ἀριστοτέλης ἐμφανίζεται νὰ διαχωρίζει κάποτε τὸ θεώρημα ἀπὸ τὴν πράξη. Ἔτσι:

Πῶς δὲ νοῶν ὅτε μὲν πράττει ὅτε δ' οὐ πράττει, καὶ κινεῖται, ὅτε δ' οὐ κινεῖται; ἔοικε παραπλησίως συμβαίνειν καὶ περὶ τῶν ἀκινήτων διανοούμενοις καὶ συλλογιζομένοις ἀλλ' ἐκεῖ μὲν θεώρημα τὸ τέλος (ὅταν γὰρ τὰς δύο προτάσεις νοήσῃ, τὸ συμπέρασμα ἐνόησε καὶ συνέθηκεν), ἐνταῦθα δὲ ἐκ τῶν δύο προτάσεων τὸ συμπέρασμα γίνεται ἢ πράξις, οἷον ὅταν νοήσῃ ὅτι παντὶ βαδιστέον ἀνθρώπῳ, αὐτὸς δ' ἄνθρωπος, βαδίζει εὐθέως, ἂν δ' ὅτι οὐδενὶ βαδιστέον νῦν ἀνθρώπῳ, αὐτὸς δ' ἄνθρωπος, εὐθύς ἡρεμεῖ⁶³.

Ἄλλοῦ πάλι διακρίνει τὰ θεωρήματα σὲ ἐκεῖνα ποὺ τείνουν πρὸς τὴν γνώση τοῦ πράγματος καὶ σὲ ἄλλα ποὺ τείνουν πρὸς κτήσεις πραγμάτων καὶ πρὸς πράξεις:

Πολλῶν δ' ὄντων θεωρημάτων ἃ περὶ ἕκαστον πράγμα καὶ περὶ ἐκάστην φύσιν ἀπορίαν ἔχει καὶ δεῖται σκέψεως, τὰ μὲν αὐτῶν συντείνει πρὸς τὸ γνῶναι μόνον, τὰ δὲ καὶ περὶ τὰς κτήσεις καὶ περὶ τὰς πράξεις τοῦ πράγματος⁶⁴.

60. *Μετεωρ.*, 3, 339 b 8.

61. *Ἐνθ' ἀν.*, 3, 339 b 36-37.

62. *Μ.τ.φ.*, N, 1093 b 15-16.

63. *Περὶ ζώων κινήσεως*, 7, 701 a 7-15.

64. *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, A, 1214 a 8-12.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ὅρος «θεώρημα» ὡς γεωμετρικὴ ἢ μαθηματικὴ ἀπόδειξη κατάγεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ ἀπὸ κάποιο σύγχρονό του μαθηματικό. Ἡ λέξη «θεωρήματα» ἐμφανίζεται μία φορὰ στὸν Πλάτωνα ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τῶν δημόσιων ἐορτῶν, δηλαδή ὡς τμῆμα τοῦ ὁρατοῦ⁶⁵.

2.3.2 Τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου: Φιλόπονος - Πρόκλος - Σπεύσιππος

Τὸ πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει ἐδῶ εἶναι ἀπὸ ποιά πηγὴ ἄντλησε ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος τὴν διάκριση σὲ Ἀρχές καὶ θεωρήματα. Ἐνα δεῦτερο ἐρώτημα ἀφορᾷ στὴν ἀξία ποὺ ἀποκτᾷ ἡ ἐν λόγω διάκριση στὰ ἐννοιολογικὰ πλαίσια τοῦ σχολιαστικοῦ ἔργου του. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν, κατ' ἀρχάς, τὰ σχόλια τοῦ Θεμιστίου στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα, δὲν ἐμπεριέχουν κάποια σημαντικὴ ἀναφορὰ στὴν διάκριση μεταξὺ Ἀρχῶν καὶ θεωρημάτων. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Ἰωάννη Φιλόπονο, ὅπου ἐμφανίζονται καὶ οἱ ὅροι «ἀξίωμα, ὑπόθεσις, ὁρισμός», ἀλλὰ καὶ ἡ ρητὴ διάκριση σὲ Ἀρχές καὶ θεωρήματα:

συγκεῖσθαι δέ φησι τὰ θεωρήματα τὰ ἐπιστημονικὰ ἐκ τῶν οἰκείων ἀρχῶν, διότι τῇ συνθέσει τῶν ἀρχῶν τὰ θεωρήματα γίνονται. οἷον στοιχεῖά ἐστι τοῦ γεωμέτρου γραμμαί, σημεία, ἐπίπεδα, γωνίαι, κύκλοι καὶ τὰ τοιαῦτα· ταῦτα οὖν ἐπισυντιθέμενα ἀλλήλοις ποιοῦσι τὰ ἐν γεωμετρίᾳ ἐπιστημονικὰ θεωρήματα ⁶⁶.

Στὸν Φιλόπονο, ἐπίσης, βλέπουμε νὰ διατυπώνεται ἡ θέση τῆς διάκρισης τῶν Ἀρχῶν σὲ κατὰ γένος ἐπιστῆμες μὲ τὶς παρακάτω ἐκφράσεις:

65. *Νόμοι*, 953 a 3-4. Πβ. L. TARÁN, *Speusippus of Athens*, Leiden, Brill, 1981, σ. 426, ὑπόσημ. 245.

66. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, εἰς Ἀναλ. ὕστ., CAG 13/3, 302, 15-21.

δεῖ οὖν τὰς ἑτέρας ἐπιστήμας μήτε ταῖς αὐταῖς κεχρηῆσθαι ἀρχαῖς μήτε τὴν ἑτέραν τοῖς τὴν ἑτέρας θεωρήμασιν ὥς ἀρχαῖς κεχρηῆσθαι. Δῆλον, φησὶν, ὅτι αὐταὶ εἰσιν ἕτεραι ἐπιστήμαι ἃς εἰρήκαμεν, ὅταν εἰς τὰς ἐκάστης ἀναποδείκτους ἀρχὰς ἀνέλθῃ⁶⁷.

Ἀρχές καὶ θεωρήματα διαπλέκονται σὲ μία σχέση πρότερου-ὕστερου, ὅπου τὰ πρότερα θεωρήματα γίνονται Ἀρχές τῶν δευτέρων θεωρημάτων κ.ο.κ.:

Ἀεὶ γὰρ τὰ πρότερα θεωρήματα ἀρχαὶ καὶ προτάσεις γίνονται τῶν δευτέρων· ὁ γὰρ δέδεικται ἐν τῷ προτέρῳ θεωρήματι, τοῦτο εἰς τὴν ἀπόδειξιν τοῦ δευτέρου παρείληπται, καὶ οὕτως ἐπὶ πάντων⁶⁸.

Ἡ σχέση αὕτη συνοδεύεται καὶ ἀπὸ μία ἱεράρχηση τῶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία καὶ ἐπιτρέπει τὴν γνώση τῶν Ἀρχῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν:

πῶς οὖν φησιν οὐχ ὑφεκτέον λόγον περὶ τῶν ἀρχῶν; εἰ γὰρ δεῖ καὶ περὶ τῶν τῆς ὑπερκειμένης προσεχῶς ἐπιστήμης καὶ ἐξ ἧς τὰ οἰκεῖα κατασκευάζει ἐρωτώμενον ἀποκρίνασθαι, οἷον τὸν ἱατρὸν περὶ φυσικῶν καὶ τὸν ὀπτικὸν περὶ γεωμετρικῶν, φυσικὸν δέ ἐστι θεώρημα καὶ τὸ περὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων, ἅτινά εἰσι τοῦ ἱατροῦ ἀρχαί, καὶ περὶ τούτων ἄρα ἀποκρίνεται ὁ ἱατρός· καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὡσαύτως. ἔλεγε δὲ πρὸς τὴν ἀπορίαν ταύτην ὁ φιλόσοφος ὅτι ἀναγκαῖον μὲν εἶδέναι τὰ τῆς ἐπάνω ἐπιστήμης τὴν ὑποκάτω, εἴπερ δι' αὐτῶν τὰ οἰκεῖα ἀποδείκνυσιν, οὐ μὴν καὶ ἀποδεικτικῶς εἶδέναι ἀνάγκη, ἀλλὰ μόνον τὸ ὅτι ἄνευ τοῦ διότι. ὥς οἰκειάς ἄρ' ἀρχὰς τὰ τῆς ἐπάνω θεωρήματα εἴσεται, καὶ οὕτως ἐρω-

67. Ἐνθ' ἀν., 303, 13-17.

68. Ἐνθ' ἀν., 101, 17-19.

τώμενος τὰ τῆς ἐπάνω τὸ ὅτι μόνον ἀποδώσει, οὐ μὴν τὸ διότι, οἷον οἱ ἱατροὶ ὅτι τέσσαρα μόνον τὰ στοιχεῖα τῶν σωμάτων καὶ οὔτε πλείονα οὔτε ἐλάττονα⁶⁹.

Τὸ ἐρώτημα φυσικὰ ἐδῶ εἶναι κατὰ πόσο ἡ ἀνωτέρω διάκριση συμβάλλει στὸν καθορισμὸ τῶν σχέσεων παιδείας - ἐπιστήμης, μέσω τῆς διαλεκτικῆς Ἀρχῶν καὶ θεωρημάτων. Τὴν ἐπικοινωνία, πάντως, μεταξὺ τῶν Ἀρχῶν τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν ἐπιτρέπει ἡ διαλεκτική, ἀλλὰ καὶ ἡ ρητορική. Τὸ τελευταῖο εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό ἂν θυμηθοῦμε αὐτὸ ποὺ εἰπώθηκε ἀνωτέρω ὅτι στὸν Ψελλὸ ἡ φιλοσοφία λάμβανε ἴδια ἀξία μὲ τὴν ρητορική⁷⁰. Διαβάζουμε:

διότι οὐ πᾶσα ἐπιστήμη ἢ μέθοδος οἰκείαις ἀρχαῖς χρῆται, ἀλλ' εἰσὶ τινες ταῖς τῶν ἐτέρων ἐπιστημῶν ἀρχαῖς χρώμεναι, οἷα ἐστὶν ἡ διαλεκτική, ἥτις πάσας ὑποδύεται τὰς ἐπιστήμας (...) αὕτη οὖν ἡ μέθοδος ἡ διαλεκτική οὐκ οἰκείας ἀρχὰς ἔχουσα, ἀλλὰ ταῖς ἀλλοτρίαις χρώμενη, οὕτως ἐνεργεῖ περὶ τὰ ὑποκείμενα. τοιαύτη ἐστὶ καὶ ἡ ρητορική ἀεὶ ταῖς τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἀρχαῖς χρωμένη καὶ οὕτω κατασκευάζουσα τὸ προκείμενον⁷¹.

Μποροῦμε, ἐπομένως, νὰ θεωρήσουμε βέβαιη τὴν ἐπιρροή τῶν σχολίων τοῦ Φιλοπόνου στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο. Ἄν, ὥστόσο, θελήσουμε νὰ ἀναγάγουμε τὴν διάκριση σὲ Ἀρχές καὶ θεωρήματα σὲ κάποιον παλαιότερο τοῦ Φιλοπόνου φιλόσοφο καὶ νὰ δοῦμε τὴν ἀξία ποὺ αὐτὴ λαμβάνει ἐκεῖ, ὁ φιλόσοφος στὸν ὁποῖο θὰ ὀδηγούμασταν εἶναι ὁ Πρόκλος. Ἔτσι, στὰ Σχόλια στὸ Βιβλίο Α' τῶν Στοιχείων τοῦ Εὐκλείδη, ὁ Πρόκλος εἰσάγει τὴν

69. Ἐνθ' ἀν., 146, 20-147, 1.

70. Πβ., ἀνωτέρω, σ. 89.

71. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, εἰς Φυσ., 16, 6, 18-20, 23-26.

παρακάτω διάκριση σέ Ἀρχές ἀπὸ τὴν μία καὶ σέ θεωρήματα καὶ προβλήματα ἀπὸ τὴν ἄλλη:

τῆς ἐπιστήμης πάσης διττῆς οὐσης καὶ τῆς μὲν περὶ τὰς ἀμέσους προτάσεις ἀσχολουμένης, τῆς δὲ περὶ τὰ ἐξ ἐκείνων δεικνύμενα καὶ ποριζόμενα καὶ ὅλως περὶ τὰ ἀκόλουθα ταῖς ἀρχαῖς ἐξελιττούσης τὴν ἑαυτῆς πραγματείαν, αὕτη πάλιν ἐν τοῖς γεωμετρικοῖς λόγοις διεῖλεν ἑαυτὴν εἰς τὴν τῶν προβλημάτων ἀπεργασίαν καὶ τὴν τῶν θεωρημάτων εὗρεσιν, προβλήματα μὲν καλέσασα, ἐν οἷς τὰ μὴ ὄντα πω πορίσασθαι προτίθεται καὶ εἰς ἐμφανὲς παραγαγεῖν καὶ προσμηχανήσασθαι, θεωρήματα δὲ ἐν οἷς τὸ ὑπάρχον ἢ μὴ ὑπάρχον ἰδεῖν καὶ γινῶναι καὶ ἀποδεῖξαι προαιρεῖται⁷².

Ὁ Πρόκλος προηγουμένως ἔχει δηλώσει κάπως ἀμήχανος μὲ τὴν ἀξιωματικὴ μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλους⁷³. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πρώτη διαίρεση σέ ἀναπόδεικτες Ἀρχές καὶ συμπεράσματα· λέει ὅτι ὁ Εὐκλείδης διέκρινε τίς Ἀρχές σέ «ὑποθέσεις», «αἰτήματα» καὶ «ἀξιώματα». Γιά τοὺς ὅρους αὐτοὺς παραπέμπει στὸν Ἀριστοτέλη⁷⁴ ἐνῶ δὲν ἐννοεῖ καλῶς τὴν διάκριση τοῦ τελευταίου σέ

72. εἰς Εὐκλ., Α', 200, 21 - 201, 9. Πβ., καὶ 72, 7-13: «Ὡς γὰρ τῆς ἐγγραμμάτου φωνῆς εἰσιν ἀρχαὶ πρῶται καὶ ἀπλούσταται καὶ ἀδιαίρετοι, αἷς τὸ ὄνομα τῶν στοιχείων ἐπιφημίζομεν, καὶ πᾶσα λέξις ἐκ τούτων ὑφέστηκεν καὶ πᾶς λόγος, οὕτω δὴ καὶ τῆς ὅλης γεωμετρίας ἐστὶ τινα θεωρήματα προηγούμενα καὶ ἀρχῆς λόγον ἔχοντα πρὸς τὰ ἐφεξῆς καὶ διήκοντα διὰ πάντων καὶ παρεχόμενα πολλῶν ἀποδείξεις συμπτωμάτων, ἃ δὴ στοιχεῖα προσαγορεύουσι»· ἐπίσης, 61, 18-24: «Ταῦτα μὲν οὖν ἐπὶ πλέον προηγάγομεν τὴν κοινωνίαν τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῶν δύο τούτων ἐπιστημῶν καὶ τὴν διαφορὰν παριστάντες. Γεωμετρικοῦ γὰρ τὸ συνορᾶν τὰ μὲν κοινὰ θεωρήματα, ποίαις ἀρχαῖς ἔπεται κοιναῖς, τὰ δὲ ἴδια ποίαις, καὶ οὕτω τὰ τε ἀγεωμέτρητα καὶ τὰ γεωμετρικὰ διαιρεῖσθαι, καὶ τὰ μὲν εἰς ἄλλην, τὰ δὲ εἰς ἄλλην ἐπιστήμην ἄγειν»· καί, 336, 5-8: «τὴν οὖν τοιαύτην κατασκευὴν ὥς τοῖς ὕστεροις προσχρωμένην ἀλλοτρίαν εἶναι τῆς στοιχειώσεως νομίζομεν, τὴν δὲ τοῦ γεωμέτρου προτίθεμεν ὥς ταῖς ἀρχαῖς ἐπομένην».

73. Ἐνθ' ἀν., 75, 5-81, 22.

74. Πβ., Ἀναλυτ. ὕστ., 76 a 31 - 77 a 4.

«ὁρισμούς» καὶ «ὑποθέσεις». Ὅσον ἀφορᾷ στὶς προτάσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς πρῶτες Ἀρχές αὐτὲς χωρίζονται, κατὰ τὸν Πρόκλο, σὲ «προβλήματα» καὶ «θεωρήματα». Τὰ προβλήματα ἀναφέρονται στὰ συμπεράσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν παραγωγή σχημάτων ἐνῶ τὰ θεωρήματα ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη ἐνὸς οὐσιαστικοῦ κατηγορήματος κάποιου σχήματος:

πάλιν δ' αὖ τὰ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν εἰς προβλήματα διαιρεῖται καὶ θεωρήματα, τὰ μὲν τὰς γενέσεις περιέχοντα τῶν σχημάτων καὶ τὰς τομὰς καὶ τὰς ἀφαιρέσεις ἢ προσθέσεις καὶ ὅλως τὰ παθήματα τὰ γιγνόμενα περὶ αὐτά, τὰ δὲ καθ' αὐτά συμβεβηκότα ἐκάστοις δεικνύοντα⁷⁵.

καί,

ἐν μὲν τοῖς θεωρήμασι τὸ ἀκόλουθον ἰδεῖν καὶ γνῶναι τοῖς ὑποκειμένοις προτιθέμεθα, ἐν δὲ τοῖς προβλήμασι πορίσασθαι καὶ ποιῆσαι τι προσταττόμεθα⁷⁶.

Ἡ ἀπλούστευση τῆς διάκρισης προβλήματα-θεωρήματα μόνο σὲ θεωρήματα ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο φαίνεται νὰ ἀνάγεται, πάντοτε σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Πρόκλου, στὸν Σπεύσιππο:

ἤδη δὲ τῶν παλαιῶν οἱ μὲν πάντα θεωρήματα καλεῖν ἤξιωσαν, ὥς οἱ περὶ Σπεύσιππον καὶ Ἀμφίνομον, ἡγούμενοι ταῖς θεωρητικαῖς ἐπιστήμας οἰκειότεραν εἶναι τὴν τῶν θεωρημάτων προσηγορίαν ἢ τὴν τῶν προβλημάτων, ἄλλως τε καὶ περὶ αἰδίων ποιουμέναις τοὺς λόγους. οὐ γάρ ἐστι γενέσεις ἐν τοῖς αἰδίοις, ὥστε οὐδὲ τὸ πρόβλημα χώραν ἐπὶ τούτων ἂν ἔχοι, γενέσιν ἐπαγγελλόμενον καὶ ποιήσιν τοῦ μήπω πρότερον ὄντος...⁷⁷

75. εἰς Εὐκλ. Α', 77, 7-12.

76. Ἐνθ' ἀν., 178, 14-1791, 1.

77. Ἐνθ' ἀν., 77, 15-78, 1.

Οἱ περὶ τὸν Σπεύσιππο, ὅπως δηλώνεται στὴν συνέχεια, δὲν πιστεύουν ὅτι ὑπάρχει γένεση ἑνὸς γεωμετρικοῦ σχήματος, ἑνὸς τριγώνου γιὰ παράδειγμα, ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι αἰώνιο καὶ σὰ αἰώνια δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὰ προαναφερθέντα, γένεση. Ἀπλῶς ἡ φαινομενικὴ γένεση τοῦ σχήματος συνίσταται στὸ ὅτι ἐμεῖς μαθαίνουμε νὰ τὸ σχηματίζουμε. Ἔτσι, ὁ Σπεύσιππος πιστεύει ὅτι κάθε τι προερχόμενο ἀπὸ τὰ αἰώνια θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλεῖται «θεώρημα» καὶ ὄχι «πρόβλημα». (Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐτυμολογικὴ προέλευση τοῦ «θεωρήματος» ἀπὸ τὸ «θεωρεῖν», πού ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἀκαδημεικὸ περιβάλλον). Δὲν φαίνεται ὥστόσο νὰ ἀντιτίθεται ὁ Σπεύσιππος στὴν χρῆση τοῦ ὅρου «πρόβλημα» γιὰ τὰ τεχνητὰ καὶ τὶς μηχανικὲς κατασκευές, ἀπ' ὅσα λέει σχετικὰ ὁ Πρόκλος⁷⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιτάχθηκε στὸν Σπεύσιππο ὑποστηρίζοντας ὅτι τὰ «θεωρήματα τῶν μαθηματικῶν» εἶναι ἀληθῆ ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ αἰσθητά, κάτι πού μᾶλλον ἀπέκλειε ἡ θεωρία περὶ διακριτῶς ὑπαρκτῶν ἀριθμῶν τοῦ τελευταίου⁷⁹.

2.3.3. Ἀρχές καὶ θεωρήματα στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο: τελευταῖες παρατηρήσεις

Κάποια μερικὰ συμπεράσματα μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν τώρα, στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Φιλοπόπου μοιάζει, ὅπως εἰπώθηκε πρὶν πάνω, πολὺ πιθανὴ ὅσον ἀφορᾷ στὴν διάκριση μεταξὺ Ἀρχῶν καὶ θεωρημάτων. Τὸ ζήτημα εἶναι

78. Πβ. ἀποσπ. 72 Tarán. Πβ. ἐπίσης τὶς ἀναλύσεις τοῦ Tarán στὴν Εἰσαγωγή του καὶ σὰ Σχόλια τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Σπευσίππου, *Speusippus...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 12 κ.ἐπ. καὶ σσ. 422 κ.ἐπ.

79. *Μ.τ.φ.*, 1077 b 15-22 καὶ F 36. Πβ. L. TARÁN, ἐνθ' ἄν., σ. 426, ὑπόσημ. 245.

κατὰ πόσο ὁ τρόπος ποὺ τίθεται ἢ ἐν λόγῳ διάκριση στὸν Φιλόπονο δεσμεύει καὶ τὴν συλλογιστικὴ τοῦ Ἐφέσιου, ἐφόσον, βέβαια, δεχθοῦμε ὅτι δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ δάνειο. Ὅρος γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς θέσης τοῦ δανείου θὰ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ συνέπεια καὶ συνοχὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους προσπάθειας τοῦ Βυζαντινοῦ. Ἐνα στοιχεῖο ποὺ πρέπει πάντως νὰ δοθεῖ ἐδῶ εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι τὰ σχόλια τοῦ Φιλοπόνου στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα περιέχουν τμήματα ἀπὸ δύο φάσεις τοῦ σχολιαστικοῦ ἔργου του: ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ἓνας ἀλεξανδρινὸς σχολιαστὴς καὶ ἀπὸ μία μεταγενέστερη ἐποχὴ, ὅταν πλέον οἱ πεποιθήσεις του περιελάμβαναν καὶ τὴν πίστη σ' ἓναν προσωπικὸ Θεό⁸⁰.

Ἐνα δεύτερο ζήτημα ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν πιθανὴ ἀναφορὰ στὸν Πρόκλο ἢ ἀκόμη καὶ στὴν ἀπλούστευση ποὺ ἐπέφερε ὁ Σπεύσιππος στὴν διάκριση θεωρήματα-προβλήματα. Τὸ νόημα μιᾶς τέτοιας ἀναφορᾶς μοιάζει νὰ ξενίζει καθὼς ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος ἐπεκτείνει τὸν ὅρο «θεώρημα» γενικὰ στὶς ἐπιστῆμες χωρὶς διάκριση, ἀντίθετα, κατὰ μία ἔννοια, τόσο στὸν Πρόκλο ὅσο καὶ στὸν Σπεύσιππο. Εἰδικώτερα, ἡ ἀναφορὰ στὸν Πρόκλο πιθανὸν νὰ ἐκπλήσσει καθὼς ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος θεωρεῖται, ὅπως εἶδαμε καὶ στὴν Εἰσαγωγή μας⁸¹, ὅπωςδήποτε λιγότερο ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμό σὲ σχέση π.χ. μὲ τὸν Ψελλὸ (ποὺ ἀναφερόταν στὸν Πρόκλο ὡς τὸν κύριο φιλόσοφο ποὺ τὸν ἐπηρέασε καὶ ὡς «λιμένα μέγιστον»)⁸² καθὼς καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν Εὐστράτιο Νικαίας, ποὺ θεωρεῖται ὡς ὁ περισσότερο πλατωνικὸς ἀπὸ τοὺς δύο σχολιαστὲς τοὺς περὶ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ. Ὅπωςδήποτε, ὑπάρχει πρόσφατα δημοσιευμένη μελέτη

80. Πβ. Koenraad VERRYCKEN, *The Development of Philoponus' Thought and its Chronology, Aristotle Transformed...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 257 κ.ἐπ.

81. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 30 κ.ἐπ.

82. Πβ., ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, 136.

πὺ μιλᾶ γιὰ κάποιες ἀναφορὲς τοῦ Μιχαήλ στὸν Πρόκλο⁸³. Ἡ διάκριση σὲ Ἀρχές καὶ θεωρήματα μπορεῖ νὰ συνιστᾶ μία ἀκόμη τέτοια ἀναφορὰ τοῦ σχολιαστῆ στὸν τελευταῖο νεοπλατωνικό.

Χρήσιμο εἶναι ἐπίσης πρὶν κλείσουμε τὸ κεφάλαιο νὰ δοῦμε μία σειρὰ ἀκόμη ἀπὸ χρήσεις πὺ κάνει ὁ Μιχαήλ τῶν ὅρων «Ἀρχές-θεωρήματα»⁸⁴. Ἔτσι, στὰ σχόλιά του στὰ Ἠθικά Νικομάχεια, τὸν βλέπουμε νὰ ὀνομάζει τὸν «θεωρητή», τὸν βαδίζοντα πρὸς τὰ καθόλου, καὶ ὡς «τεχνικόν»:

(1):

ὥστε δεῖ τὸν βουλόμενον θεωρητὴν ἦτοι τεχνικὸν γενέσθαι ἐπὶ τὸ καθόλου βαδίζειν, ἦτοι τοὺς τὸ καθόλου διδάσκοντας λόγους, οἷον ὅτι παντὶ πυρέττοντι ἐπὶ σήψει τόδε τι συμφέρει⁸⁵.

Ἡ ἀπόδοση αὐτὴ τοῦ θεωρητῆ ὡς τεχνικοῦ θυμίζει καὶ τὴν ῥήση τοῦ Ψελλοῦ πὺ ἀναφέραμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο:

Πλάτων φιλοσοφεῖ καὶ Σωκράτης διαλέγεται καὶ Ἀριστοτέλης τεχνολογεῖ⁸⁶.

Ἄλλοῦ, ὁμιλεῖ γιὰ τὴν Ἀρχὴ ὡς μέτρον ὑπαρξης τοῦ γεγονότος καὶ ἀναφέρεται στὰ δικά του «θεωρήματα» στὰ μὴ σωζόμενα σχόλιά του στὰ Φυσικά:

83. Πβ., CARLOS STEEL, Neoplatonic Sources in the Commentaries on the Nicomachean Ethics by Eustratius and Michael of Ephesus, *Bulletin de philosophie médiévale*, 44, 2002, σσ. 54-57.

84. Πάντως, ὁ Ἐφέσιος χρησιμοποιεῖ καὶ τοὺς ἄλλους ὅρους τῆς ἀριστοτελικῆς ἀξιωματικῆς, καὶ μάλιστα στὰ σχόλιά του στὸ Π. ζ. μορίων. Ἔτσι μιλᾶ γιὰ «ὀρισμὸ» (18, 11, 12) καὶ γιὰ «ὑπόθεση» (8, 11, 12, 13).

85. εἰς Ἠθικά Νικομάχεια, 614, 35-615, 2.

86. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς περὶ ἑρμην.*, 6, 7-8.

(2):

εἰ τὸ γεγονὸς ἀρχὴν ἔχει, τὸ μὴ ἔχον ἀρχὴν οὐ γέγονε. Περὶ τῆς ἀντιστροφῆς ταυτησί πολλά μὲν καὶ ἐν τοῖς εἰς τὰ φυσικὰ ἡμετέροις εἰρήκαμεν θεωρήμασιν...⁸⁷

Πρέπει, ὥστόσο, νὰ λεχθεῖ ἐδῶ ὅτι μὲ τὸν ὅρο «θεωρήματα» ὁ Μιχαήλ μπορεῖ νὰ μὴν ἀναφέρεται κατ' ἀνάγκη στὰ θεωρήματα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ στὰ θεωρήματα τῆς σχολιαστικῆς πρακτικῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ σχολιαστὲς κατέτεμναν τὰ κείμενά τους σὲ «θεωρία» καὶ «πράξη» ἢ καὶ σὲ «θεωρία» καὶ «λέξη»⁸⁸.

Ἄλλοῦ, πάντως, βλέπουμε τὸν Ἐφέσιο νὰ ἀναφέρεται στὸν ὅρο «θεωρήματα» ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος. Ἔτσι, στὸ παρακάτω κείμενο, τὰ θεωρήματα προσιδιάζουν στὴν διανοητικὴ δραστηριότητα τοῦ σοφοῦ:

(3):

καὶ ἄλλην αἰτίαν ἐπάγει τοῦ τίνος ἔνεκα οἱ τυχόντες τὰ μέλλοντα προορῶσιν, ἀλλ' οὐχ οἱ σοφοί, καὶ φησιν, ὅτι ἡ διάνοια τῶν τοιούτων κενὴ οὔσα τῶν ἐκ φιλοσοφίας καλλίστων θεωρημάτων καὶ ἔρημος ἄλλων φροντίδων ῥαδίως ὑπὸ τῶν προσπιπτόντων ἄγεται, ἡ δὲ τῶν φρονίμων διάνοια περὶ πολλὰ καταγινομένη καὶ ὑπὸ τούτων κινουμένη οὐχ ὁρᾷ τὰ προσπίπτοντα⁸⁹.

Ἄλλοῦ πάλι τὰ θεωρήματα ἐμφανίζονται νὰ ρυθμίζονται ἀπὸ

87. εἰς Σοφ. ἐλέγχ., 178, 6-8.

88. Πβ. Marcel RICHARD, Ἐπὶ φωνῆς, *Byzantion*, 20, 1950, σσ. 191-222· A. J. FESTUGIERE, *Modes de composition des Commentaires de Proclus, Études de philosophie ancienne*, Paris, Vrin, 1971, σσ. 551-574.

89. εἰς Μικρὰ Φυσικά, 84, 3-7.

τὴν ἴδια τὴν ὀρθολογικὴν δραστηριότητα, ἐπιστημονικὴ ἢ διαλεκτικὴ ἀδιάφορο, σὲ ἀντίθεση πάντως πρὸς τὴν ἐριστικὴν ποὺ ἀνήκει, ὅπως εἶδαμε, στὴν σοφιστικὴ τέχνη τοῦ λόγου:

(4):

τὰ ἐπὶ τοῖς ὕπνοις ἐπιτυγχανόμενα θεωρήματα ὁμοιά εἰσι τοῖς ἀρπαζομένοις ὑπὸ τῶν ἐριζόντων ⁹⁰.

Τέλος, οἱ Ἀρχές ὡς οἰκείες τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης εἶναι ρυθμιστικὲς τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης, εἴτε ἐλέγχοντας κατὰ πόσο εἶναι ὄντως οἰκείες εἴτε ἐλέγχοντας κατὰ πόσο δὲν χρησιμοποιοῦνται ἀνορθολογικά:

(5):

Ἄπειροι μὲν εἰσι, φησὶν, οἱ ἀληθεῖς ἔλεγχοι, ἄπειροι δὲ καὶ οἱ ψευδεῖς. Ψευδεῖς δὲ ἐλέγχους οὐ τοὺς σοφιστικούς φησιν ἐνταῦθα ἀλλὰ τοὺς δοκοῦντας μὲν εἶναι ἀπὸ τῶν οἰκείων ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης, περὶ ἧς τὸν λόγον ποιοῦνται, μὴ ὄντας δέ. ὥστε ἐπειδὴ ἄπειροι οἱ ἀληθεῖς εἰσιν ἔλεγχοι, ἄπειροι ἂν εἶεν καὶ οἱ ψευδεῖς. καὶ τὰ μὲν λεγόμενα δῆλα. ἡ δὲ λέξις ἢ οἷον κατὰ γεωμετρίαν ὁ γεωμετρικὸς ἐλλιπῶς εἴρηται. εἴη δ' ἂν τὸ πλήρες τοιοῦτον· ὁ γεωμετρικὸς ψευδὴς ἔλεγχος κατὰ γεωμετρίαν ἐστὶν ὁ παρὰ τὰς ἀρχὰς τῆς γεωμετρίας γινόμενος, ὁποῖος ἦν ὁ τοῦ Βρύσωνος τετραγωνισμός. οὐ μόνον δὲ τοὺς μὴ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ὠρμημένους τῆς ἐπιστήμης, ὑφ' ἣν ἐστι τὸ πρόβλημα, δοκοῦντας δὲ εἶναι ψευδεῖς ἐλέγχους φησὶν ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκ τῶν οἰκείων μὲν τῆς ἐπιστήμης ἀρχῶν κατὰ τι δὲ παραλογιζομένους, οἷά εἰσι τὰ τοῦ Εὐκλείδου ψευδογραφήματα ⁹¹.

90. εἰς Μικρὰ Φυσικά, 82, 6-7.

91. εἰς Σοφ. ἐλ., 76, 12-24.

Ἡ ἔκφραση «Εὐκλείδου ψευδογραφήματα» εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀναφέρεται στήν, προδρομικὴ τῆς σύγχρονης γεωμετρίας, κριτικὴ ποὺ ἄσκησε ὁ Πρόκλος στὸ θεώρημα τῶν παραλλήλων τοῦ Εὐκλείδη. Στὶς φιλοσοφικὲς Ἀρχές τῶν μαθηματικῶν τοῦ Πρόκλου, ὅπως αὐτὲς ἐκθέτονται στὰ σχόλιά του στὸν Εὐκλείδη, ἀφιέρωσε εἰδικὴ μελέτη ὁ γερμανὸς συστηματικὸς φιλόσοφος Nicolai Hartmann⁹². σύμφωνα μὲ αὐτὸν τὸν τελευταῖο, τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ γεωμετρικοῦ ὄντος ὁδηγεῖ τὸν Πρόκλο στὸ πρόβλημα τοῦ χώρου· ὁ Πρόκλος διαβλέπει μία βασικὴ συμφωνία μεταξὺ τῆς πλατωνικῆς «χώρας» καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ ξεχώρισε αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀκόμη συγκεχυμένο στήν χωρικὴ θεωρία τοῦ *Τιμαίου* καὶ τὸ διέκρινε σὲ αἰσθητὴ καὶ νοητὴ ὕλη (*Μ.τ.φ.*, 1036 a). Ὡστόσο, ἡ διάκριση αὐτὴ συνιστᾷ μία ὑποχώρηση σὲ σχέση μὲ τὸν θεμελιακὸ χαρακτῆρα τῶν γεωμετρικῶν-μαθηματικῶν ὄντων ἀφοῦ ὑπονοεῖ καὶ μία «γεωμετρικὴ ὕλη». Ὁ Πρόκλος θὰ προτείνει μία διέξοδο στὸ πρόβλημα μὲ τὴν μεσολάβηση τῆς λειτουργίας τοῦ φαντασιακοῦ (212 κ.ἐπ.)⁹³. Ὁ Stanislas Breton, ποὺ προλογίζει τὸ κείμενο τοῦ Hartmann, σημειώνει ὅτι μία πιὸ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν Σχολίων στὸν Εὐκλείδη τοῦ Πρόκλου ἀπὸ τὸν γερμανὸ φιλόσοφο, ὁδήγησε τὸν τελευταῖο νὰ ἀναθεωρήσει παλαιότερες κρίσεις του περὶ «πρόκλειου μυστικισμοῦ». «Ὁ Πρόκλος δὲν εἶναι πρῶτιστα ὁ ἀμφιλεγόμενος μεταφυσικὸς μιᾶς εἰδωλολατρικῆς μυθολογίας, τῆς ὁποίας τὸ κρυφὸ μήνυμα ἀπελευθέρωσε μπροστὰ στήν ἀπειλὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Πρόκλος εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ συνείδηση τοῦ πλατωνισμοῦ. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων δὲν εἶναι τόσο ὁ “θεωρὸς τῶν μυστηρίων” ὅσο ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς γνώσης»

92. St. BRETON, *Philosophie et mathématique chez Proclus*, suivi de N. HARTMANN, *Principes philosophiques des mathématiques*, γαλλ. μτφρ. G. de Pesloüan, Paris, Beauchesne, 1969 (τὸ κείμενο τοῦ Hartmann στὶς σελίδες 183-243).

93. *Ἐνθ' ἄν.*, σσ. 212 κ.ἐπ.

(176). Σὲ κείμενό του γιὰ τὴν φιλοσοφία καὶ τὰ μαθηματικά στὸν Πρόκλο, ἐναρκτήριο τοῦ τόμου μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Hartmann, ὁ Breton διακρίνει τὶς Ἀρχές ὅπως αὐτὲς κληρονομήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν Εὐκλείδη καὶ στὸν Πρόκλο σὲ τρεῖς ὁμάδες: (α) τὶς ὑπερβατικὲς Ἀρχές· (β) τὶς δια-τμηματικὲς Ἀρχές, καὶ (γ) τὶς τμηματικὲς Ἀρχές. Οἱ δεύτερες μεσολαβοῦν γιὰ τὶς πρῶτες καὶ οἱ εἰδικώτερες διὰ τῶν γενικωτέρων προχωροῦν στὶς ὑπερβατικὲς. Αὐτὲς τὶς πρῶτες, ἡ δυτικὴ σχολαστικὴ, σημειώνει, τὶς ὀνόμαζε «dignitates», δηλ. «τιμιώτερες» (43). Τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ ὀφείλουμε νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ἀργότερα ὅταν ἐγκύψουμε στὸ πνεῦμα τοῦ σχολιαστικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου.

Τέλος, μία ἀκόμη θέση τοῦ Ἐφέσιου σχετικὰ μὲ τὶς Ἀρχές εἶναι αὐτὴ ποὺ τὶς διακρίνει σὲ ἐσωτερικὲς, ἐνοῦσες (ἀνάμνησις), καὶ σὲ ἐξωτερικὲς, ἑτεροκαθοριζόμενες (μάθησις). Ἡ διάκριση ὡς τέτοια παραπέμπει καὶ στὴν διαφορὰ μεταξὺ πλατωνισμοῦ καὶ ἀριστοτελισμοῦ:

(5B):

τουτέστι διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν μεγάλη συντείνειν εἰς τὸ ἀναμνησθεσθαι τὰ ἐφεξῆς, διὰ τοῦτο ἐν οἷς εἰσιν ἀρχαί, εἴπερ ἔξομεν ταύτας, κάλλιστα ἀνάμνησιν εὐρήσομεν τῶν ἐφεξῆς, ὥσπερ ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν θεωρημάτων· ὥς γὰρ τὰ πράγματα ἔχει τῷ ἐφεξῆς, οὕτω καὶ αἱ κινήσεις καὶ αἱ ἀναμνήσεις αὐτῶν. ὥς γὰρ ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν, εἰ ἐφεξῆς κεῖνται καὶ τεταγμένως, καλῶς ὁρᾷ ἢ ὄψις αὐτά, εἰ δὲ συγκεχυμένως, οὐ καλῶς, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ τύπων, καὶ εἰσιν εὐμνημόνευτα ὅσα τάξιν ἔχει καὶ τὸ ἐφεξῆς, ὅσα δὲ μὴ τοιαῦτα δυσμνημόνευτα. εἰπὼν δὲ ταῦτα λέγει, τί διαφέρει μάθησις ἀναμνήσεως· οὐ γὰρ εἰσιν αἱ αὐταί, ὥς δοκεῖ Πλάτωνι. ἀνάμνησις τοίνυν ἐστίν, ὅταν δι' ἑαυτοῦ καὶ τῆς

*ένούσης αὐτῷ ἀρχῆς κινῆται ἐπὶ τὸ ἐφεξῆς τῇ ἀρχῇ· ὅταν δὲ μὴ δι' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ δι' ἄλλου, οἷον τοῦ διδασκάλου, μάθησις τοῦτο καὶ οὐκ ἀνάμνησις*⁹⁴.

*
* *

Συνοψίζοντας, οἱ θέσεις (1) ἕως (5B), πού θὰ ἐπεξεργασθοῦμε στὴν περαιτέρω ἀνάλυση τῶν σχολίων τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου, καταδεικνύουν ὅτι στὸν Ἐφέσιο:

- (α) ἡ θεωρηματικὴ δραστηριότητα συνδέεται μὲ τὴν «τεχνολογία», τὴν «σχολιαστικὴ» καὶ τὴν «φιλοσοφία»·
- (β) Ἄρχὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ γεγονότος, ἀνήκει στὴν γεγονικὴ τάξη καὶ συνδέεται μὲ τὴν θεωρηματικὴ δραστηριότητα·
- (γ) ἡ θεωρηματικὴ δραστηριότητα φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν συνειδησιακὴ λειτουργία καὶ τ' ἀντικείμενά της·
- (δ) οἱ Ἀρχές ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς ἐλεγκτικῆς διαδικασίας.

94. εἰς *Μικρὰ φυσικά*, 28, 15-26.

3.

«ὅστις οὖν ἔχει ἀρχὰς γεωμετρικὰς ἀριθμητικὰς τε καὶ ἀστρονομικὰς καὶ φυσικὰς, καὶ ἀπλῶς ἀπασῶν τεχνῶν τε καὶ ἐπιστημῶν, καὶ δυνάμενος ἐκ τούτων κρίνειν τὸν τε φυσικόν, εἰ φυσικῶς διαλέγεται, καὶ τὸν μαθηματικόν, εἰ μαθηματικῶς, καὶ τοὺς ἄλλους ὁμοίως, ὁ δὴ τοιοῦτος ὀνομάζεται ὅλως πεπαιδευμένος ἡγουν περὶ ἅπαντα πεπαιδευμένος καὶ ἀπάντων ἀρχὰς ἔχων καὶ πάντων κριτικὸς νομιζόμενος, εἷς ὢν τῷ ἀριθμῷ» (1, 18-24).

3.1. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου

Ἐδῶ ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ἐπικεντρώνεται στὸ πρόσωπο τοῦ «ὅλως πεπαιδευμένου», τὸν ὁποῖο περιγράφει ὡς τὸν ἄνθρωπο ποὺ κατέχει «ἅπασες τὶς Ἀρχές» καὶ ποὺ δύναται νὰ κρίνει, ὡς «πάντων κριτικὸς», τὸ ἂν ὁ ἐπιστήμων τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης διαλέγεται σύμφωνα μὲ τὶς Ἀρχές τῆς ἐπιστήμης του. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ ὅρος «θεώρημα» ἔχει ἐξαφανισθεῖ καὶ ἡ διαλογικὴ δραστηριότητα περιορίζεται πλέον κατὰ τὶς Ἀρχές· ἡ πλήρης κατοχὴ αὐτῶν τῶν τελευταίων προσδιορίζει τὸν πεπαιδευμένο, ὁ ὁποῖος προσδιορίζεται ὡς «ἓνας κατὰ τὸν ἀριθμό». Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁμιλεῖ γιὰ «τέχνες καὶ ἐπιστήμες», ἀπαριθμεῖ μάλιστα μερικές: γεωμετρία, ἀριθμητικὴ, ἀστρονομία, φυσικὴ.

Τὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται ἐδῶ δὲν εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, διόλου ἀμελητέα. Μία σειρὰ ἐρωτημάτων –ἃς τὴν ὀνομάσουμε Α– ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ θέσουμε ὅτι:

(Α):

- (i) Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης ὄντως κάνει μία ὑπαναχώρηση

πρὸς τὴν διαλεκτική, γιὰ διαφόρους λόγους— στρατηγικούς· ἔκφρασης τοῦ ἔργου του ἢ πρὸ οὐσιαστικούς· χαρακτηρίζοντας τὸν πεπαιδευμένο ὡς ἕναν «τῷ ἀριθμῷ»¹ μήπως προτείνει ταυτοχρόνως καὶ τὸ πρότυπο ἑνὸς διαλεκτικοῦ ὑπερ-ἐπιστήμονος, κατὰ τὶς θεωρίες τοῦ Πλάτωνος;

- (ii) Τί σχέση ἔχει ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ πεπαιδευμένου ὡς «ἑνὸς τῷ ἀριθμῷ» μὲ τὸ πρόβλημα τῶν καθόλου καί, ποιά ἡ σχέση, ἄραγε, τοῦ πεπαιδευμένου μὲ τὸν φιλόσοφο;
- (iii) Τί σχέση ἔχει ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ πεπαιδευμένου ὡς «ἑνὸς τῷ ἀριθμῷ» μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταξινόμησης τῶν ἐπιστημῶν στὸν Ἀριστοτέλη;

Στὴν σειρά αὐτὴ τῶν ἐρωτημάτων ἀντιστοιχεῖ ἓνα ἐρώτημα (B) ποὺ ἀναφέρεται στὴν σχολιαστικὴ δραστηριότητα τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου:

1. Τὸ «ἐν τῷ ἀριθμῷ» ἐπισημαίνει μία διακριτὴ ὄντοτητα καὶ ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὸ «καθ' ἕκαστον»: «τὸ ἀριθμῷ ἐν ἢ τὸ καθ' ἕκαστον λέγειν διαφέρει οὐθέν» (*Μ.τ.φ.*, B, 4, 999 b 33)· πβ., καί, «τὰ ἄτομα καὶ ἐν ἀριθμῷ» (*Κατηγορ.*, 2, 1 b 6)· «ἐν καὶ ταὐτὸν τῷ ἀριθμῷ, ταὐτὸν καὶ ἐν ἀριθμῷ» (*Μ.τ.φ.*, Z, 14, 1039 a 28· πβ. καὶ *Κατηγορ.*, 5, 4 a 11· *Π. αἰσθ. κ. αἰσθ.*, 7, 449 a 14)· «μηδὲν ἐνδέχεσθαι τῶν φθαρτῶν ταὐτὸ καὶ ἐν ἀριθμῷ διαμένειν» (*Π. ψυχ.*, B, 4, 415 b 4)· «ἐν ἀριθμῷ καὶ τόδε τι» (*Μ.τ.φ.*, M, 10, 1086 b 26· Δ, 13, 1020 a 8). Διακρίνεται ἀπὸ τὸ «ἐν εἴδει» (*Φυσ.*, A, 7, 190 a 16· *Π. ψυχ.*, B, 4, 415 b 7· *Π. αἰσθ. κ. αἰσθ.*, 7, 447 b 24· *Μ.τ.φ.*, Z, 8, 1033 b 31), ἀπὸ τὸ «ἐν λόγῳ» (*Π. γεν. κ. φθ.*, 5, 320 b 14· *Π. αἰσθ. κ. αἰσθ.*, 7, 449 a 17, 20· *Μ.τ.φ.*, I, 3, 1054 a 34· *Φυσ.*, Θ, 8, 262 a 21· 263 b 13· Γ, 3, 202 a 20· *Μ.τ.φ.*, K, 9, 1066 a 33), ἀπὸ «τῷ εἶναι ἐν» (*Π. ζωῆς κ. θαν.*, 1, 467 b 26) καὶ ἀπὸ τὸ «ἐν δυνάμει» (*Φυσ.*, A, 9, 192 a 2· *Π. γεν. κ. φθ.*, A, 8, 326 b 6). Πβ., ἐπίσης, «τὸ ἐν ἀριθμῷ πλεοναχῶς ἀποδίδεται» (*Τοπ.*, A, 7, 103 a 24, 25). Πβ. H. BONITZ, *Index Aristotelicus*, τὸ ἀντίστοιχο λῆμμα.

(B):

Ποιά ἡ θέση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου ἀπέναντι στήν σειρά (A) καί σέ καθένα ἀπό τὰ ἰδιαίτερα ἐρωτήματά της;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτά (A) καί (B) πρέπει νά συνοδευθοῦν καί ἀπό μία εἰδικώτερη παρατήρηση ὡς ἑξῆς:

(Γ):

Ποιές οἱ σχέσεις πεπαιδευμένου καί παιδείας καί ἐπιστήμονος καί ἐπιστήμης ὅσον ἀφορᾷ στόν Μιχαήλ Ἐφέσιο; Πρόκειται ἄραγε γιά σχέση ὑποστασιοποίησης, γιά ὑπαρκτική σταθερά ἢ γιά ἐστιακή προσέγγιση;

3.2. Ἡ ἀριστοτελική ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν καί ἡ διαίρεση τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας

Τò ζήτημα τῆς ταξινόμησης τῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἔχει παρουσιάσει ὁ Enrico Berti, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καί ἀρυσμαστε τὴν σύνοψη τῆς ἔκθεσής του². Οἱ ἐπιστῆμες, λοιπόν, χωρίζονται σὲ θεωρητικές, πρακτικές καί ποιητικές (Τοπ., 6, 145 a 15-16· 8, 1, 157 a 10-11· Μ.τ.φ., 6, 1025 b 25· 9, 7, 1064 a 16-17). Ἡ αἰτιολογία τῆς ταξινόμησης αὐτῆς ἀνευρίσκεται στὸ βιβλίο Ζ' τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, κοινὸ μὲ τὰ Ἠθικά Εὐδήμεια, ὅπου παραπέμπει ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν διακρίνει τέχνες ἀπὸ ἐπιστῆμες καί ἄλλες μορφές γνώσης (πβ. καί Μ.τ.φ., Α, 1, 981 b 25-27) (79). Ὡστόσο, πρὶν, ὁ Ἀριστοτέλης προτάσσει μία διαίρεση σὲ θεωρητικές καί ποιητικές ἐπιστῆμες (Μ.τ.φ., 981 b 30 - 982 a 3). Ἡ διμερὴς αὕτη διάκριση γίνεται ἐπάνω στήν βάση τῶν δύο μερῶν τῆς νοητικῆς ψυχῆς ποὺ εἶναι τὸ λογιστικὸν καί τὸ ἐπιστημονικόν. Ἔτσι, οἱ ἐπιστῆμες δὲν διακρίνονται μόνο ἀνά-

2. Enrico BERTI, *L'unità*, ἐνθ' ἄν., σσ. 79 κ.ἐπ..

λογα μὲ τὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν τρόπο θεώρησής του. Τὸ «τιμιώτερον» ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα θὰ ἀνήκει, κατ' αὐτὴ τὴν λογικὴ, στὶς διανοητικὲς ἀρετὲς (πβ. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1139 a 11-14· 1139 a 15-16 κ.έπ.). Ἡ πρακτικὴ διάνοια καθορίζει καὶ τὴν ποιητικὴ ἢ δημιουργικὴ δραστηριότητα (1139 b 1-3). Ἡ διάκριση θεωρητικῆς διάνοιας - πρακτικῆς διάνοιας εὐρίσκεται στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* ἐνῶ ἡ διάκριση *θεωρητικοῦ νοῦ* - *πρακτικοῦ νοῦ* στὸ *Περὶ ψυχῆς*. Τὰ πεδία στὰ ὁποῖα ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ἐπιτυγχάνει τὴν ἀλήθεια εἶναι πέντε: τέχνη, ἐπιστήμη, φρόνηση, σοφία καὶ νοῦς (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 6, 3, 1139 b 15-16) (83). Ἡ τέχνη, πάλι, στὸν Ἀριστοτέλη ἀναφέρεται ὄχι μόνο μὲ τὴν σημερινὴ ἔννοια ἀλλὰ ἀφορᾷ καὶ σὲ τεχνικὲς ὅπως ἡ ἱατρικὴ, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ ναυπηγικὴ (84, ὑπόσημ. 124). Ἡ ἐπιστήμη κατέχει στὴν θεωρητικὴ διάνοια τὴν ἴδια θέση ποὺ κατέχει ἡ τέχνη στὴν πρακτικὴ διάνοια (86). Ἡ φρόνηση ἀντιπροσωπεύει τὴν τελειότητα τῆς γνώσης ὄχι «κατὰ μέρος» ἀλλὰ «ὅλως» (καθολικὰ) καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἡ «ἀκριβεστάτη τῶν ἐπιστημῶν» καὶ ἐπομένως «νοῦς καὶ ἐπιστήμη» (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1141 a 9-19). Στὰ *Μ.τ.φ.*, 1025 b 25, οἱ διακρίσεις τῶν ἐπιστημῶν σὲ θεωρητικὲς, πρακτικὲς καὶ ποιητικὲς ἀναφέρονται ὄχι μόνο στὴν ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ στὴν διάνοια (88, ὑπόσημ. 135).

Ἐρχόμενοι στὸ ζήτημα τῶν διαιρέσεων τῆς φιλοσοφίας, βλέπουμε ὅτι ἡ θεωρητικὴ γνώση διακρίνεται σὲ φυσικὴ, μαθηματικὰ καὶ πρώτη φιλοσοφία ἢ θεολογία (*Μτ.φ.*, Z, 1, 1026 a 18-19· H, 7, 1064 b 1-3· *Περὶ ψυχῆς*, A, 1, 403 b 11-16). Στὰ *Τοπ.*, I, 14, 105 b 19-25, ἡ διαίρεση σὲ ἠθικά, φυσικὰ καὶ λογικὰ προβλήματα εἶναι κατὰ προσέγγιση («ὡς τύπῳ περιλαβεῖν»). Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, πάλι, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ὕλη καὶ τὴν κίνηση ἐνῶ τὰ μαθηματικὰ χωρίζουν τὰ ἀντικείμενά τους ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ τὴν κίνηση, καὶ εἶναι μόνο «νοήσει» (*Μτ.φ.*, 1025 a 27 - 1026 a 6· 1064 a 19-28· *Φυσ.*, B', 2, 193 b 31 - 194 a 7) (91). Ἡ

πρώτη φιλοσοφία ἀφορᾷ στὰ ἄνυλα καὶ ἀκίνητα, κάτι ποὺ συνιστᾷ καὶ τὴν διαφορὰ της ἀπὸ τὴν φυσικὴ (Φυσ., Α', 9, 192 a 34 β 1· 2, 2, 194 b 12-15· *Περὶ ζώων γεν.*, Α', 3, 318 a 3-6· *Περὶ ζώων μορίων*, Α', 1, 641 a 34 - b 4· *Μ.τ.φ.*, Δ, 3, 1005 a 33 - b 2). Στὸ *Μ.τ.φ.*, Μ', 1, 1069 a 30 - β 2, ἡ ὑλικὴ οὐσία, ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς, διακρίνεται σὲ αἰώνια καὶ σὲ φθαρτὴ (93, ὑπόσημ. 146). Συναφὲς ἐρώτημα ποὺ θέτει ὁ Berti, εἶναι κατὰ πόσο ἡ τριμερὴς αὐτὴ διαίρεση σὲ φυσικὴ, μαθηματικά, πρώτη φιλοσοφία, ἀφορᾷ, ἄραγε, σὲ βαθμίδες ἀφαίρεσης (94, ὑπόσημ. 148).

Τὴν σημασία τῆς τριμεροῦς διαίρεσης σὲ θεολογία, μαθηματικά, φυσικὴ καὶ τοὺς ὑποστηρικτές της ἐπέκρινε ἔντονα ὁ Philip Merlan³. Κατ' αὐτόν, τούτῃ ἡ διαίρεση δὲν ἔχει νόημα στὰ πλαίσια τῆς ἀριστοτελικῆς, ἀντιπλατωνικῆς φιλοσοφίας, ὅπου τὰ μαθηματικά ἐμφανίζονται ὡς πολὺ ρεαλιστικά. Ἀναφέρεται σὲ μία ἄλλη ἀριστοτελικὴ διαίρεση σὲ «θεολογία, ἀστρονομία, φυσικὴ» (Φυσ., Β, 7, 198 a 29-31). Σὲ συνέχεια αὐτῆς τῆς διαίρεσης, ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς «διάβασε» τὴν διαίρεση τῶν *Μ.τ.φ.* στὸ φῶς ἐκείνης τῶν *Φυσικῶν* προκειμένου, ἀκριβῶς, νὰ τῆς στερήσει τὸν πλατωνικὸ χαρακτήρα της (εἰς *Μ.τ.φ.*, 250 κ.ἐπ. Hayduck). Ὁ Θωμᾶς Ἀκρινάτης, ἀπὸ τὴν μεριά του, ἐπανερμήνευσε τὸ χωρίο τῶν *Μ.τ.φ.* καὶ ἔτσι δὲν χρειάσθηκε νὰ παραπέμψει στὰ *Φυσικά* (*In Boeth. De Trin.*, 2, 5, 3). Στὰ *Μ.τ.φ.*, Ε, 1, 1026 a 11-16 ἀναφέρεται ὅτι οἱ φυσικὲς ὀντότητες ὑπάρχουν ἀλλὰ κινουῦνται· οἱ μαθηματικὲς ὀντότητες εἶναι ἀκίνητες ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν· οἱ θεολογικὲς καὶ ὑπάρχουν καὶ εἶναι ἀκίνητες. Σὲ κάθε περίπτωση, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε κατὰ τὸν Merlan ὅτι ἂν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης προσπάθησε νὰ προτάξει μία

3. Philip MERLAN, *The Subdivisions of Theoretical Philosophy, From Platonism to Neoplatonism*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1968, σσ. 59-87.

φυσική επιστήμη τοῦ αἰσθητοῦ μέ αντιπλατωνική χροιά, ὥστόσο, τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀπασχολοῦσε ἤδη ἔντονα τοὺς ἀκαδημεικοὺς κύκλους. Ἔτσι, ὁ Σπεύσιππος εἶχε προτείνει τὸν ὅρο «ἐπιστημονική αἴσθησις» (64, ὑποσημ.*).

Ὁ Merlan ὑπενθυμίζει τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι τοῦ καθόλου ἐνῶ ἡ αἴσθησις εἶναι τοῦ καθ' ἕκαστον (Ἀναλ. ὕστ., Α, 31, 87 b 28-39· Β, 19, 100 a 17 καὶ Μ.τ.φ., Μ, 10, 1087 a 18-25). «Τί ὑπονοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης», γράφει ὁ Merlan, «ὅταν λέει πὼς ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ποτὲ τοῦ καθ' ἕκαστον; ... ὑπονοεῖται ὅτι ἡ αἴσθησις εἶναι μόνο τοῦ “ὅτι” ἐνῶ μέσω τῆς ἐπιστήμης ἀποκλειστικὰ μαθαίνουμε τὸ “διότι”. Ἐννοεῖ ὅτι ἡ ἐπιστήμη μᾶς λέει πότε ἓνα διακριτὸ φαινόμενο ἐμπίπτει σὲ κάποιο γενικὸ κανόνα (νόμος) – μόνο ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ ἐπιστήμη πραγματεύεται ἓνα “καθόλου”. Ὡστόσο, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν λέει πούθενά ὅτι τὸ καθόλου τῆς ὁποίας ἐπιστήμης συνιστᾷ κάτι σὰν μία ἀφαιρετικὴ ἐνόραση» (σ. 66). Αὐτὸ ἴσως ἰσχύει γιὰ τὰ μαθηματικὰ ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν φυσική (*Περὶ ζῴων μορίων*, Α, 1, 641 b 10) (67). Κατὰ τὸν Θωμᾶ Ἀκκινάτη δὲν μπορούμε νὰ προσεγγίσουμε τὶς ἀσώματες μορφές (ἄυλες οὐσίες), τὶς ὑπεράνω τῆς ψυχῆς, ὅπως τὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἀγγέλους, μέ τὴν μέθοδο τῆς ἀφαίρεσης (*Sum. Theol.*, I, 88, 2)· οἱ ἀσώματες αὐτὲς μορφές δὲν εἶναι οὔτε εἶδη οὔτε καθόλου. Ἡ ἀφαίρεσις εἶναι δυνατὴ στὴν μεταφυσική μόνο ὅταν πραγματεύεται μορφές κοινές στὶς ὑλικές καὶ ἄυλες οὐσίες. Ὁ Merlan κάνει εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν διαίρεση τῆς δυτικῆς σχολαστικῆς σὲ *Metaphysica specialis*, αὐτῆς δηλαδὴ ποὺ πραγματεύεται τὸν Θεό, τοὺς ἀγγέλους κ.λπ., ἐνῶ ἡ *metaphysica generalis* πραγματεύεται ἔννοιες ὅπως τὸ ἓν, τὸ ὄν, τὴν δύναμη, τὴν ἐνέργεια. Ἡ ἀφαίρεσις εἶναι ἀνεφάρμοστη στὸν πρῶτο κλάδο τῆς μεταφυσικῆς (71).

Δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τόσο τὰ φυσικὰ ὄντα ὅσο καὶ τὰ μεταφυσικὰ ὄντα ὡς χωριστά. Τὰ μεταφυσικὰ εἶναι χωριστά ὡς χωριστά ἀπὸ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ φυσικὰ εἶναι χωριστά ὡς

άτομικες ύπαρξεις. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν δέχεται ἄυλες μορφές, ἀλλὰ μόνο τὴν ὑπαρξὴ ἐνσώματων μορφῶν. Δὲν ὑπάρχουν βαθμίδες ἀφαίρεσης στὸν Ἀριστοτέλη, συνεχίζει ὁ Merlan, ὡς διαφορὰ μεταφυσικῶν καὶ φυσικῶν ὄντων ὅπως συχνὰ ὑποστηρίζεται (73). Ἀναφερόμενος στὴν χρῆση τῶν ἐνδιάμεσων ἐπιστημῶν: ἀστρονομία, ὀπτική, μηχανική, λέει ὅτι στὸ μέτρο ποὺ χρησιμοποιοῦν ἀφαίρεση δὲν εἶναι φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δὲν ὑπάρχει μαθηματικὴ φυσικὴ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη⁴. Τελικῶς, τονίζεται μὲ ἔμφαση ὅτι ἡ τριμερὴς διάκριση ἔχει νόημα μόνο στὰ ὅρια τοῦ πλατωνισμοῦ. Ἀλλωστε, οἱ διχοτομίες σὲ «χωριστὰ-ἀχώριστα» καὶ σὲ «κινητὰ-ἀκίνητα» ποὺ ἐνυπάρχουν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τριμεροῦς διάκρισης ὁδηγοῦν τὸ ἐρώτημα σὲ «όλοφάνερο χάος» (75).

3.3. Ἡ τριμερὴς διαίρεση τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ δυαδικότητα τῶν Ἀρχῶν

Λόγω αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, λέει ὁ Merlan, τῶν ἀδιεξόδων δηλαδή στὰ ὅποια ὁδηγεῖ ἡ τριμερὴς διαίρεση, οἱ σχολιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλους προσπάθησαν νὰ ἀναγάγουν τὴν τριμερῆ διάκριση σὲ διμερῆ· ἔτσι, ὁ Ἀμμώνιος ἐπιχείρησε νὰ ἀρνηθεῖ στὰ μαθηματικὰ κάποιο ἰδιαίτερο ὄντικὸ καθεστῶς (εἰς Πορφ. εἰσαγ., 10, 15-11, 5 Busse· πβ. καὶ 11, 30-12, 8). Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸν Δαβίδ ἢ τὸν ψευδο-Γαληνὸ ποὺ τονίζουν τὴν δυαδικότητα τῶν Ἀρχῶν ποὺ ὑπολανθάνουν στὴν τριμερῆ διαίρεση. Ὁ τελευταῖος ἐπισημαίνει ὅτι τὰ νοητὰ ὑπάρχουν καὶ νοοῦνται ὡς ἄυλα, τὰ γεωμετρικὰ ὑπάρχουν ὑλικῶς καὶ νοοῦνται ὡς ἄυλα, καὶ τὰ αἰσθητὰ ὑπάρχουν καὶ νοοῦνται ὡς ὑλικά, ἐνῶ, παραδόξως, ἡ διμερὴς διάκριση ἀποδίδεται πλήρως στὸν Πλάτωνα (Π. μορ. Φιλοσ., 6, 11-16 Wellmann) (76).

4. Γιὰ τὸ ζήτημα, πβ., ἀνωτέρω, σ. 120, ὑπόσημ. 54.

Εἰδικώτερα, ὁ Δαβίδ γράφει γιὰ τὴν δυαδικότητα τῆς φιλοσοφίας:

*οὕτως οὖν καὶ ἡ φιλοσοφία διαιρεῖται εἰς θεωρητικὸν καὶ πρακτικόν. καὶ διὰ μὲν τοῦ θεωρητικοῦ γινώσκει πάντα τὰ ὄντα, διὰ δὲ τοῦ πρακτικοῦ κατόρθωσιν ποιεῖται τῶν ἡθῶν*⁵.

Ἀκόμη καὶ σὲ μία δοξογραφικὴ προσέγγιση τῆς φιλοσοφίας, ὅπως αὕτη τῆς Σούδας, ὑποσημαίνεται ἡ ἐν λόγῳ βασικὴ δυαδικότητα:

*Φιλοσοφία ἐστὶν ἡθῶν κατόρθωσις μετὰ δόξης τῆς περὶ τοῦ ὄντος γνώσεως ἀληθοῦς. ταύτης δὲ ἀπεσφάλησαν Ἰουδαῖοι καὶ Ἕλληνες*⁶.

Τὸν σχολαστικὸ συνδυασμὸ μιᾶς διμεροῦς διαίρεσης τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν βρίσκουμε στὴν συνοπτικὴ εἰκόνα ποὺ δίνει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός:

Διαιρεῖται δὲ ἡ φιλοσοφία εἰς θεωρητικὸν καὶ πρακτικόν, τὸ θεωρητικὸν εἰς θεολογικόν, φυσικόν, μαθηματικόν, τὸ δὲ πρακτικὸν εἰς ἠθικόν, οἰκονομικόν, πολιτικόν. Θεωρητικὸν μὲν οὖν ἐστὶ τὸ τὴν γνῶσιν κοσμοῦν. Ἔστιν οὖν θεολογικόν τὸ κατανοεῖν τὰ ἀσώματα καὶ αὐλά, πρῶτον μὲν Θεὸν τὸν ὄντως αὐλον, ἔπειτα δὲ καὶ ἀγγέλους καὶ ψυχάς. Φυσιολογικὸν δὲ ἡ τῶν ὑλικῶν καὶ προχείρων ἡμῖν γνῶσις, ἥτοι ζώων, φυτῶν, λίθων καὶ τῶν τοιούτων. Μαθηματικὸν δὲ ἡ τῶν καθ' αὐτὰ μὲν ἀσωμάτων, ἐν σώμασι δὲ θεωρουμένων γνῶσις, ἀριθμῶν φημι καὶ ἀρμονίας φθόγγων, ἔτι δὲ σχημάτων καὶ ἄστρων κινήσεως. Ἡ μὲν οὖν περὶ ἀριθμοῦς θεωρία

5. ΔΑΒΙΔ, *Προλεγ.*, 55, 17-19· πβ., καὶ J. DUFFY, *Hellenic Philosophy in Byzantium...*, ἐνθ' ἄν., σ. 140.

6. ΣΟΥΔΑ, 4, 733.

τὴν ἀριθμητικὴν συνίστησιν ἐπιστήμην, ἡ δὲ περὶ φθόγγους τὴν μουσικὴν, ἡ δὲ περὶ σχήματα τὴν γεωμετρικὴν, ἡ δὲ περὶ ἄστρον τὴν ἀστρονομικὴν. Ταῦτα δὲ μέσα σωμάτων καὶ ἀσωμάτων εἰσὶν· ὁ γὰρ ἀριθμὸς καθ' αὐτὸν μὲν ἀσώματος ἐστὶ, θεωρεῖται δὲ καὶ ἐν ὕλῃ, σίτῳ τυχὸν ἢ οἴνῳ ἢ τινὶ τῶν τοιοῦτων. Τὸ δὲ πρακτικὸν περὶ ἀρετὰς καταγίνεται· ἥθος γὰρ κοσμεῖ καί, πῶς δεῖ πολιτεύεσθαι, διδάσκει. Καὶ εἰ μὲν ἐνὶ ἀνθρώπῳ νομοθετεῖ, λέγεται ἠθικόν, εἰ δὲ ὅλῳ οἴκῳ, λέγεται οἰκονομικόν, εἰ δὲ πόλεσι καὶ χώραις, λέγεται πολιτικόν⁷.

Ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι διπλός· ὁ ἓνας εἶναι ὁ «πρακτικός», ὁ ἄλλος ὁ «θεωρητικός»· ὁ «πρακτικός» ἔχει ὡς ἀντικείμενα τὰ πράγματα ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἀλλιῶς, ὁ «θεωρητικός», τὰ αἰώνια καὶ ἀκίνητα· ἡ δύναμη τοῦ πρακτικοῦ νοῦ εἶναι «δοξαστική» καὶ «λογιστική»· ἡ δύναμη τοῦ θεωρητικοῦ νοῦ εἶναι ταυτόχρονα «νοητική» καὶ «ἐπιστημονική»⁸. Οἱ δυνάμεις τοῦ πρακτικοῦ νοῦ δὲν εἶναι πάντα στὴν ἀλήθεια, ἐνῶ ἐκεῖνες τοῦ θεωρητικοῦ εἶναι πάντοτε: «ἐπιστήμη... καὶ νοῦς αἰεὶ ἀληθής»⁹. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἐκφράζεται γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ «πρακτικοῦ νοῦ», ἀλλὰ γιὰ τὴν δόξα: «τῶν δοξῶν αἱ μὲν ἀληθεῖς εἰσιν, αἱ δὲ ψευδεῖς»¹⁰.

Ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος ὡς σχολιαστὴς ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρότυπο τῆς δυαδικότητος αὐτῆς στὴν διαίρεση τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως εἶδαμε καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάλυσής μας:

δημιουργὸν λέγοι ἂν τὸν ἐμπειρικόν, ἀρχιτεκτονικόν τὸν λογικόν. ἡ δημιουργοὺς λέγοι ἂν τοὺς οὖς νῦν ὑπουργοὺς κα-

7. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Πηγὴ Γνώσεως, Διαλεκτικά*, γ', Περί φιλοσοφίας 3,28-49.

8. Εἰς Ἀναλ. ὕστ., 80, 24-81, 1· 81, 9-12· 81, 5-8· 81, 10· 81, 11-12· πβ. καὶ 66, 16-19, γιὰ τὴν διάκριση μεταξὺ «ἐπιστήμης» καὶ «νοῦ».

9. Ἐνθ' ἀν., 67, 10.

10. Ἐνθ' ἀν., 67, 15.

λοῦσιν, ἀρχιτεκτονικοὺς δὲ τοὺς λεγομένους νῦν ἰατροὺς καὶ ἀρχιατρούς. τίνες δὲ εἰσιν οἱ περὶ πᾶσαν τέχνην καὶ ἐπιστήμην πεπαιδευμένοι, εἴρηται αὐτῷ ἐν τῷ προοιμίῳ εὐθύς τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ περὶ ζώων μορίων, εἴρηται δὲ καὶ ἐμοὶ ἐκεῖσε ἐξηγουμένῳ τὸ βιβλίον¹¹.

Ὡστόσο, ἡ συγκεκριμένη διάκριση τοῦ Ἐφέσιου προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ μία ἀντίστοιχη τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ:

τῶν ψυχικῶν τὰ μὲν δορυφορικὰ καὶ ἀρχικά, ἡγουν τὸ διανοητικὸν καὶ ἐπιστημονικόν, τὰ δὲ ὑπουργικὰ ὡς τὰ αἰσθητικά καὶ ἡ καθ' ὁρμὴν κίνησις¹².

Ἡ δυαδικότητα αὐτὴ ποὺ ἐπισημαίνεται στὴν βυζαντινὴ διάνοηση, κατὰ συνέχεια μάλιστα τῆς ἐλληνιστικῆς, ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα βαθιὰ ριζωμένο δυῖσμό μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγὴν του τόσο ἀπὸ τὸν πλατωνισμό ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό. Ὡστόσο, ὁ δυῖσμός αὐτός δὲν πῆρε ποτὲ τὶς ἀκραῖες μορφές ποὺ συναντοῦμε στὴν Δύση ἀλλὰ παρέμεινε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἓνας «ἥπιος» ἢ «πρᾶος δυῖσμός». Ἡ πραότης αὐτὴ ὀφείλεται τόσο στὴν ὀρθόδοξη θρησκευτικότητα ὅσο καὶ στὶς ἐλληνικὲς καταβολές τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος¹³.

11. εἰς Πολιτικά, 306, 28-34 Immisch. Ἡ διάκριση αὐτὴ τοῦ Μιχαήλ ἀπηχεῖ διακρίσεις ποὺ συναντοῦμε καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως οἱ παρακάτω: «πρὸς γὰρ τὰ τῷ γένει ἕτερα καὶ τῶν τῆς ψυχῆς μορίων ἕτερον τῷ γένει τὸ πρὸς ἑκάτερον πεφυκός, εἴπερ καθ' ὁμοιότητά τινα καὶ οἰκειότητα ἢ γινῶσις ὑπάρχει αὐτοῖς. λεγέσθω δὲ τούτων τὸ μὲν ἐπιστημονικόν τὸ δὲ λογιστικόν» (Ἠθικά Νικομάχεια, Z, 1139 a 8-12)· «Δύο τέχναι, ἡ τε χρωμένη καὶ τῆς ποιητικῆς ἢ ἀρχιτεκτονικῆς» (Φυσ., B, 2, 194 b 2)· «ἰατρός ὁ τε δημιουργός καὶ ὁ ἀρχιτεκτονικός» (Πολ., Γ, 11, 1282 a 3).

12. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Opusc. Theol.*, 26, 19-21.

13. Πβ. Georges ARABATZIS, *L'éthique du bonheur...*, ἐνθ' ἀν., ἰδίως τὸ κεφάλαιο *La douceur orthodoxe*, σσ. 168-171· πβ., ἀκόμη, Jacqueline de ROMILLY, *La douceur dans la pensée grecque*, Paris, Les Belles Lettres, 1979.

3.4. Τὸ ζήτημα τῆς πρώτης φιλοσοφίας καὶ τῆς καθολικῆς ἐπιστήμης

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἐγείρεται τὸ ζήτημα μιᾶς πρώτης καὶ καθολικῆς ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ζήτημα, δηλαδή, τῆς πρώτης φιλοσοφίας. Ὅρισμένες διατυπώσεις τοῦ Σταγειρίτη μποροῦν νὰ μᾶς κάνουν νὰ σκεφθοῦμε τὸν φιλόσοφο ὡς ἐπιστήμονα, ὅπως ἡ ἀκόλουθη:

*καὶ ἔστι τοῦ φιλοσόφου περὶ πάντων δύνασθαι θεωρεῖν*¹⁴.

Ἄλλοῦ διευκρινίζει ὅτι ὁ φιλόσοφος, κατὰ τὸ πρότυπο ἐκείνου ποὺ γνωρίζει τὶς βεβαιότατες Ἀρχές κάθε τομέα τοῦ ἐπιστητοῦ (γένους), γνωρίζει καὶ αὐτὸς τὶς βεβαιότατες Ἀρχές τῆς ἐπιστήμης τοῦ «ὄντος ἢ ὄν»:

*... τὸν μάλιστα γνωρίζοντα περὶ ἕκαστον γένος ἔχειν λέγειν τὰς βεβαιότατας ἀρχὰς τοῦ πράγματος, ὥστε καὶ τὸν περὶ τῶν ὄντων ἢ ὄντα τὰς πάντων βεβαιότατας. Ἔστι δ' οὗτος ὁ φιλόσοφος*¹⁵.

Ἄλλοῦ, ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ προτεραιότητα τῆς πρώτης φιλοσοφίας θεμελιώνεται πάνω σὲ μία ἱεραρχία ποὺ ἐνυπάρχει ἤδη στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐπιστημῶν καί, κατ' ἐπέκταση, μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν· ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ πρώτη φιλοσοφία εἶναι ταυτόχρονα μία ἐπιστήμη σὰν τὶς ἄλλες καὶ ἓνα πρότυπο γιὰ τὶς ἄλλες ἐπιστήμες, σύμφωνα μὲ τὶς πρώτες ἐννοιες (ἢ Ἀρχές) ποὺ ἐξετάζει. Διαβάζουμε:

ἔστι γὰρ ὁ φιλόσοφος ὥσπερ ὁ μαθηματικὸς λεγόμενος· καὶ γὰρ αὕτη ἔχει μέρη, καὶ πρώτη τις καὶ δευτέρα ἐστὶν ἐπιστήμη καὶ ἄλλαι ἐφεξῆς ἐν τοῖς μαθήμασιν. ἐπεὶ δὲ μιᾶς τάντικεί-

14. Μ.τ.φ., Γ, 2, 1004 a 34 - b 1.

15. Μ.τ.φ., Γ, 3, 1005 b 8-11.

μενα θεωρῆσαι, τῷ δ' ἐνὶ ἀντίκειται πλῆθος, ἀπόφασιν δὲ καὶ στέρησιν μιᾶς ἐστὶ θεωρῆσαι διὰ τὸ ἀμφοτέρως θεωρεῖσθαι τὸ ἓν, οὐδ' ἡ ἀπόφασις ἢ ἡ στέρησις ἢ ἀπλῶς λεγομένη ὅτι οὐχ ὑπάρχει ἐκείνῳ ἢ τινι γένει· ἔνθα μὲν οὖν τῷ ἐνὶ ἡ διαφορὰ προσέστι παρὰ τὸ ἐν τῇ ἀποφάσει (ἀπουσία γὰρ ἡ ἀπόφασις ἐκείνου ἐστίν), ἐν δὲ τῇ στερήσει καὶ ὑποκειμένη τις φύσις γίνεται, καθ' ἧς λέγεται ἡ στέρησις. τῷ δ' ἐνὶ πλῆθος ἀντίκειται, ὥστε καὶ τὰντικείμενα τοῖς εἰρημένοις, τό τε ἕτερον καὶ ἀνόμοιον καὶ ἄνισον, καὶ ὅσα ἄλλα λέγεται ἢ κατὰ ταῦτα ἢ κατὰ πλῆθος καὶ τὸ ἓν, τῆς εἰρημένης γνωρίζειν ἐπιστήμης· ὧν ἐστὶ καὶ ἡ ἐναντιότης· διαφορὰ γὰρ τις ἡ ἐναντιότης, ἡ δὲ διαφορὰ ἑτερότης. ὥστ' ἐπειδὴ πολλαχῶς τὸ ἐν λέγεται, καὶ ταῦτα πολλαχῶς μὲν λεχθήσεται, ὁμῶς δὲ μιᾶς ἅπαντά ἐστι γνωρίζειν· οὐ γὰρ εἰ πολλαχῶς ἑτέρας, ἀλλ' εἰ μήτε καθ' ἐν μήτε πρὸς ἐν οἱ λόγοι ἀναφέρονται. ἐπεὶ δὲ πάντα πρὸς τὸ πρῶτον ἀναφέρεται, οἷον ὅσα ἐν λέγεται πρὸς τὸ πρῶτον ἓν, ὡσαύτως φατέον καὶ περὶ ταῦτοῦ καὶ ἑτέρου καὶ τῶν ἐναντίων ἔχειν· ὥστε διελόμενον ποσαχῶς λέγεται ἕκαστον οὕτως ἀποδοτέον πρὸς τὸ πρῶτον ἐν ἐκάστη κατηγορία, πῶς πρὸς ἐκεῖνο λέγεται· τὰ μὲν γὰρ τῷ ἔχειν ἐκεῖνα, τὰ δὲ τῷ ποιεῖν, τὰ δὲ κατ' ἄλλους λεχθήσεται τοιούτους τρόπους¹⁶.

Τὴν ἰδέα μιᾶς ἐπιστήμης, πρώτης καὶ κύριας μεταξὺ ὅλων τῶν ἐπιστημῶν ὑπερασπίστηκαν καὶ σχολιαστὲς ὅπως ὁ Ἰωάννης

16. Μ.τ.φ., Γ, 2, 1004 a 6-31. Ἡ ἰδέα μιᾶς ἱεραρχίας τῶν ἐπιστημῶν βασίζεται καὶ στὴν ἱεραρχία ποὺ συνιστᾷ ἡ σειρά: «αἰσθησις-ἐμπειρία-τέχνη-ἐπιστήμη». Πβ., γιὰ παράδειγμα: «εἴρηται μὲν οὖν ἐν τοῖς Ἠθικοῖς τις διαφορὰ τέχνης καὶ ἐπιστήμης καὶ τῶν ἄλλων τῶν ὁμογενῶν· οὐδ' ἔνεκα νῦν ποιούμεθα τὸν λόγον, τοῦτ' ἐστίν, ὅτι τὴν ὀνομαζομένην σοφίαν περὶ τὰ πρῶτα αἰτία καὶ τὰς ἀρχὰς ὑπολαμβάνουσι πάντες, ὥστε, καθάπερ εἴρηται πρότερον, ὁ μὲν ἐμπειρος τῶν ὁποιανῶν ἐχόντων αἰσθησιν εἶναι δοκεῖ σοφώτερος, ὁ δὲ τεχνίτης τῶν ἐμπειρῶν, χειροτέχνου δὲ ἀρχιτέκτων, αἱ δὲ θεωρητικαὶ τῶν ποιητικῶν μᾶλλον. Ὅτι μὲν οὖν ἡ σοφία περὶ τινος αἰτίας καὶ ἀρχὰς ἐστὶν ἐπιστήμη, δῆλον» (Μ.τ.φ., 981 b 25 - 982 a 3).

Φιλόπονος, πού είδαμε ὅτι ἐνίσχυε ἐπίσης τὴν ἰδέα μιᾶς ἱεράρχησης τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων τῶν Ἀρχῶν της:

*εἰ δ' ἔστι, φησίν, ἐπιστήμη ἢ τὰς ἐκάστου ἀρχὰς ἀποδεικνύουσα, ἐκείνη ἂν εἴη ἢ ὄντως ἐπιστήμη καὶ ἀρχή, ἐξ ἧς τὰς τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ἀρχὰς ἀποδεικνύουσι, πάντων κοινὴ ἀρχή, καὶ ἐκείνη τέχνη τεχνῶν ἂν εἴη καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν, ἥτις ἐστὶν ἡ πρώτη φιλοσοφία, περὶ ἧς ἐν τοῖς Μετὰ τὰ φυσικὰ διαλέγεται*¹⁷.

Νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὸ σχῆμα «τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν» πού συναντήσαμε καὶ στὸν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, καὶ πού εἶναι σταθερὴ κληρονομιά τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας (ἂν καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ψελλοῦ εἶδαμε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἐξειδικεύεται ὡς «τεχνολόγος»)¹⁸.

Σχετικὰ μὲ τὴν πρόταξη τῆς μεταφυσικῆς, ἡ πρώτης φιλοσοφίας, ὡς ὑπερ-ἐπιστήμης, ὁ Enrico Berti σημειώνει: «ἡ ὑπόθεση τῆς ἐπὶ κλήσης τῆς μεταφυσικῆς εἶναι ἀπαράδεκτη. Στὴν πραγματικότητα, οὔτε ἡ μεταφυσικὴ οὔτε κάποια ἄλλη ἐπιστήμη, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, μπορεῖ νὰ καταδείξει τὶς ἰδιαίτερες σὲ κάποια ἄλλη ἐπιστήμη ἀρχές ἀφοῦ αὐτές, καθόσον ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ γένη, εἶναι ἀναπόδεικτες»¹⁹. Ἀλλοῦ, ὁ

17. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, εἰς Ἀναλυτικὰ ὕστερα, 119, 12-16.

18. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 85, 131.

19. Enrico BERTI, *L'unità...*, ἐνθ' ἄν., σ. 37. Πβ. καί: «Εἰ δὲ φανερόν τοῦτο, φανερόν καὶ ὅτι οὐκ ἔστι τὰς ἐκάστου ἰδίας ἀρχὰς ἀποδείξαι· ἔσονται γὰρ ἐκεῖναι ἀπάντων ἀρχαί, καὶ ἐπιστήμη ἢ ἐκείνων κυρία πάντων. Καὶ γὰρ ἐπίσταται μᾶλλον ὁ ἐκ τῶν ἀνωτέρων αἰτίων εἰδώς· ἐκ τῶν προτέρων γὰρ οἶδεν, ὅταν ἐκ μὴ αἰτιατῶν εἰδῇ αἰτίων. Ὡστ' εἰ μᾶλλον οἶδε καὶ μάλιστα, καὶ ἐπιστήμη ἐκείνη εἴη καὶ μᾶλλον καὶ μάλιστα. Ἡ δ' ἀπόδειξις οὐκ ἐφαρμόττει ἐπ' ἄλλο γένος, ἀλλ' ἢ ὡς εἴρηται αἱ γεωμετρικαὶ ἐπὶ τὰς μηχανικὰς ἢ ὀπτικάς καὶ αἱ ἀριθμητικαὶ ἐπὶ τὰς ἀρμονικάς» (Ἀναλυτ. ὕστ., Α', 9, 76 a 16 - 25).

ἴδιος τονίζει ὅτι φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη στὸν Ἀριστοτέλη διαφέρουν ριζικά καὶ ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτὴ καταδεικνύεται ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν πρόταξη τοῦ τρίπολου φιλοσοφία-διαλεκτική-ἐπιστήμη²⁰.

Ἄλλος μελετητής, ὁ Aubenque, ἂν καὶ τονίζει, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὴν ἀνάγκη ἐπανεκτίμησης τῆς διαλεκτικῆς στὰ πλαίσια τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστημολογίας, ἀπορρίπτει τὴν ταύτιση τῆς διαλεκτικῆς μὲ τὴν ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ἢ ὄν, κάτι ποὺ πολλοὶ σχολιαστὲς τῶν Ἀναλ. ὕστ., Α, 11, δὲν δίστασαν νὰ κάνουν²¹. Ἴσως ἡ πρώτη αὐτὴ φιλοσοφία νὰ εἶναι διαλεκτική, αὐτὸ συμβαίνει ὅμως στὸ μέτρο ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ εἶναι ἐπιστήμη. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Σταγειρίτης ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσει στὴν διαλεκτικὴ τὴν ιδιότητα τῆς ἐπιστήμης, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἔχει μία πολὺ αὐστηρὴ καὶ ἐπεξεργασμένη ἰδέα περὶ τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Aubenque σημειώνει ὅτι μόνο δύο χωρία τοῦ Ἀριστοτέλους μποροῦν νὰ ἀφήσουν ἐλεύθερο χῶρο γιὰ τὴν ὑπόθεση μιᾶς πρώτης φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης: τὰ Μ.τ.φ., Γ, 2, 1003 καὶ Ἀναλ. ὕστ., Α, 3, 72 b 18-20. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ πρῶτο χωρίο, ἔχει ἐκφράσει ἄλλοῦ τὴν ἀποψή του ὅτι ἔχει μικρὴ μόνο ἐμβέλεια στὸ πλαίσιο τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας²². γιὰ τὸ δεύτερο, πάλι, τὸ ὁποῖο ἐπιτρέπει ἴσως νὰ ὑποθέσουμε μία ἐπιστήμη τῶν πρώτων ἀρχῶν («...οὔτε πᾶσαν ἐπιστήμην ἀποδεικτικὴν εἶναι, ἀλλὰ τὴν τῶν ἀμέσων ἀναπόδεικτον») λέει ὅτι τὸ ἐν λόγῳ χωρίο δὲν βρίσκει πουθενὰ ἄλλοῦ ἀπήχηση στὸ ἀριστοτελικὸ corpus, ἐνῶ τὸ τέλος τῶν Ἀναλ. ὕστ. διευκρινίζει ὅτι παρόμοια ἐπιστήμη δὲν ὑπάρχει: «ἐπιστήμη δ' ἅπασα μετὰ λόγου ἐστί, τῶν ἀρχῶν ἐπιστήμη μὲν οὐκ ἂν εἴη...» (Β', 19, 100 b 10-17).

20. Πβ. Enrico BERTI, *La dialettica...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 57 κ.έπ.

21. Πβ. P. AUBENQUE, *La dialectique...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 25 κ.έπ.

22. Πβ. P. AUBENQUE, *Le problème...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 195-196.

Γιὰ τὸν Pierre Hadot ²³, οἱ διαιρέσεις τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας γενικὰ σχηματίζουν μία ἐννοιολογικὴ πυραμίδα, κάτι ποὺ τονίζει τὴν συμβολικὴ φύση τῶν ἐν λόγῳ διαιρέσεων (201). Προκειμένου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία ἀκαδημαϊκὴ κληρονομιά ὅπου ἡ διαίρεση τῶν ἐπιστημῶν ἐπισυμβαίνει ὅπως ἡ διαίρεση τῶν τμημάτων τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει ὡς μόνη Ἀρχὴ ὅτι μία ἐπιστήμη γιὰ νὰ εἶναι πιὸ φιλοσοφικὴ πρέπει νὰ εἶναι πιὸ θεωρητικὴ καὶ πιὸ καθολικὴ (*Μ.τ.φ.*, 982 a 5- b 10) (202). Στὸν Πλάτωνα, ἡ διαλεκτικὴ ἀντιτίθεται στὰ μαθηματικά, καὶ ὁ διαλεκτικὸς ὀφείλει νὰ δώσει μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν διαφόρων κλάδων τῶν μαθηματικῶν: «εἰς σύνοψιν οἰκειότητός τε ἀλλήλων τῶν μαθημάτων καὶ τῆς τοῦ ὄντος φύσεως ... ὁ μὲν γὰρ συνοπτικὸς διαλεκτικὸς, ὁ δὲ μὴ οὐ» (*Πολιτεία*, Ζ', 537 c)²⁴. Τὴν διαίρεση σὲ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ἐπιστῆμες τὴν συναντοῦμε ἐπίσης στὸν Πλάτωνα: «ταύτη τοίνυν συμπάσας ἐπιστήμας διαίρει, τὴν μὲν πρακτικὴν προσειπών, τὴν δὲ μόνον γνωστικὴν» (*Πολιτικός*, 258 e). Ἡ ταξινόμηση τῶν ἐπιστημῶν στὸ Ε' τῶν *Μ.τ.φ.* (1025 b 3 κ.ἐπ.) εἶναι μία ἐννοιολογικὴ πυραμίδα ποὺ κατασκευάσθηκε καὶ αὐτὴ χάρη στὸ σύστημα τῆς διαίρεσης (202). Ἡ ἱεραρχία τῶν ἐπιστημῶν θεμελιώνεται πάνω στὴν ἱεραρχία τῶν τυπικῶν ἀντικειμένων τους, δηλαδὴ πάνω στὴν ἱεραρχία τῶν τύπων ὄντος ποὺ ἡ «νόησις» ἀνακαλύπτει στὴν πραγματικότητα (203). Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει καὶ μία ἀνάλογη ἱεραρχία τῶν μεθόδων. Πρόκειται

23. Pierre HADOT, Les divisions des parties de la philosophie dans l' Antiquité, *Museum Helveticum*, 36/4, 1979, σσ. 201-223, ἰδίως σσ. 201-208.

24. Γιὰ τὴν «σύνοψη» ὡς τμῆμα τῆς πλατωνικῆς γνωσιοθεωρίας καὶ τὴν σχέση της μὲ τὴν διαλεκτικὴ καὶ τὴν διαιρετικὴ μέθοδο, πβ. Paul KUCHARSKI, La notion de «vue d'ensemble» (σύνοψις) dans la doctrine platonicienne du savoir, *La spéculation platonicienne*, Paris-Louvain, Béatrice Nauwelaerts- Nauwelaerts, Publications de la Sorbonne, «Études» 1, 1971, σσ. 359-386.

για μία σειρά ιεραρχιών ακαδημεικής καταγωγής κατά το πρότυπο της διαίρεσης σε πρακτική και θεωρητική επιστήμη (*Πολιτικός*, ἐνθ' ἄν.) και κατά το αναγωγικό σχήμα: «δόξα, διάνοια, νόησις» (*Πολιτεία*, 510-511) (203).

Ὡστόσο, τὸ σχέδιο τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπερβαίνει τὸ ακαδημεικὸ ὅταν θέτει ὡς στόχο τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς πρώτης φιλοσοφίας. Ὁ Hadot διακρίνει ἐδῶ δύο δυσκολίες: κατὰ πρῶτον, ἡ θέση τῶν μαθηματικῶν και ἰδιαίτερα τῆς ἀστρονομίας δὲν καθορίζεται ἐπαρκῶς στὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτη (πβ. *Μ.τ.φ.*, 1073 b 5 και *Φυσ.*, 193 b 22 κ.ἐπ.): κατὰ δεύτερον, τὰ σύνορα μεταξὺ φυσικῆς και πρώτης φιλοσοφίας δὲν εἶναι πάντοτε καλῶς περιχαρακωμένα. Ἡ πρώτη φιλοσοφία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ ὅπως ἤθελαν οἱ προσωκρατικοί (204), οὔτε τὰ μαθηματικά ὅπως ἤθελαν ὀρισμένοι πλατωνικοί (205). Εἶναι ἡ ἐπιστήμη μιᾶς ἀκίνητης, αὐλῆς και αἰδίου οὐσίας ἢ, μὲ ἄλλο ὄνομα, ἡ θεολογία. Αὕτὴ εἶναι πλήρως διακριτὴ τῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς· ἡ τελευταία ξεκινᾷ ἀπὸ μία τεχνικὴ τοῦ λόγου και καταλήγει στὶς ιδέες. Στὸν Ἀριστοτέλη οἱ ιδέες δὲν εἶναι οὐσίες. Ἡ διαλεκτικὴ δὲν εἶναι ἐπιστήμη γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ἐρευνήσει οὔτε ἓνα γένος ὄντος οὔτε τὸ ὄν ἢ ὄν. Προκύπτει, ἔτσι, μία ἀντίθεση ριζικὴ μεταξὺ διαλεκτικῆς και φιλοσοφίας (*Τοπ.*, 105 b 30).

Κατὰ τὴν διαίρεση τῶν τμημάτων τῆς φιλοσοφίας, ἐκφράζεται ἡ μεθοδολογικὴ μέριμνα τοῦ Ἀριστοτέλους, μεγαλύτερη ἐκείνης τοῦ Πλάτωνος, προκειμένου νὰ ὀρισθεῖ ἡ ἰδιαίτερη, κατὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς κάθε ἐπιστήμης, μέθοδος (205). Ὁ Σταγειρίτης κατηγορεῖ τὸν Πλάτωνα πὼς χρησιμοποιεῖ μία μοναδικὴ μέθοδο, δηλαδή τὴν διαλεκτικὴ γιὰ κάθε ἐπιστήμη (206). Συναφὲς εἶναι και τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ λογικὴ ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς φιλοσοφίας κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως δηλώνεται στὸ ἀκόλουθο χωρίο: «τῶν προβλημάτων και τῶν προτάσεων μέρη τρία. αἱ μὲν γὰρ ἠθικαὶ προτάσεις εἰσὶν, αἱ δὲ φυσικαί, αἱ δὲ λογικαί»

(Τοπ., Α', 105 b 19-21). Ὁ Hadot πιστεύει, ὅπως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς (εἰς Τοπ., 74, 26 καὶ 94), ὅτι ὁ ὅρος «λογικὸς» ἀναφέρεται σὲ μία τυπικὴ διαδικασία ποὺ ἰσχύει τόσο γιὰ ἠθικὰ ὅσο καὶ γιὰ φυσικὰ προβλήματα (207). Ἀλλωστε, προκειμένου νὰ καταδηλώσει τὴν λογικὴ του, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ ἐναλλάξ τοὺς ὅρους «διαλεκτικὸς» καὶ «ἀναλυτικὸς» (208).

Ἡ ἔκθεσις τοῦ Hadot δίνει τὴν εἰκόνα μιᾶς διαίρεσης τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας στὸν Ἀριστοτέλη κατὰ τὸ πρότυπο τῶν θεωρησιακῶν τάσεων τῆς Ἀκαδημείας ἀλλὰ μὲ πλήρη ἀπώθησι τῆς πλατωνικῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς διαλεκτικῆς. (Ἡ διαλεκτικὴ, ἄλλωστε, ἢ λογικὴ δὲν ἀποτελεῖ στὸν Ἀριστοτέλη καθ'αυτὸ τμῆμα τῆς φιλοσοφίας). Ἡ τριμερὴς διαίρεσις τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας ἐδῶ ἀγνοεῖται προκειμένου νὰ τονισθεῖ ἡ ἀκαδημεικὴ δυϊστικὴ κληρονομία τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ (καὶ μεθοδολογικὴ) αὐτονομία τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν θεμελιώνεται, ὅσον ἀφορᾷ στὸν Σταγειρίτη, ἀκριβῶς ἐπάνω στὴν θεωρησιακὴ ἀρκτικότητα τῆς πρώτης φιλοσοφίας ἢ θεολογίας.

Ὑπῆρξαν, ὡστόσο, φωνές ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ὄντολογία στὸν Ἀριστοτέλη συλλαμβάνεται ὡς μία ἐπιστήμη ὅπως οἱ ἄλλες. Ἐτσι, πρόσφατα, σὲ μελέτη ποὺ προσπαθεῖ νὰ καταδείξει τὴν ὁμοιότητα μεταξὺ ἀποδεικτικῆς ἐπιστήμης καὶ ἐπιστήμης τοῦ ὄντος ἢ ὄν, ὁ συγγραφέας Kyle Fraser γράφει: «Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ὄντολογικὴ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸ ὄν ἢ ὄν, ἢ ὁποία ξεκινᾷ στὸ *Μ.τ.φ.*, Γ', ἐμπίπτει στὴν κατηγορία τῆς ἀποδεικτικῆς ἐπιστήμης ὅπως αὐτὴ ὁρίσθηκε στὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*. Ἡ ὄντολογία στοχεύει –κατ' ἀρχήν– στὴν ἐξαγωγή τῶν ἀναγκαίων ἀληθειῶν περὶ τὰ ὄντα γενικῶς, ὅπως ἡ ἀριστοτελικὴ ὄντολογία, γιὰ παράδειγμα, στοχεύει στὴν ἐξαγωγή τῶν ἀναγκαίων ἀληθειῶν γιὰ τὰ ἔμβια ὄντα. Αὐτὴ ἡ θέσις εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἐτυμολογία, μεταξὺ ἄλλων, τοῦ

G.E.L. Owen καί, πιό πρόσφατα, τοῦ Terence Irwin, οἱ ὅποιοι ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ὄντολογία εἶναι, κυρίως, μία ἀνάπτυξη τῶν τρόπων τῆς ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς, ὅπως αὐτὲς τέθηκαν στὰ *Τοπικά*. Κατὰ τὴν ἀποψή τους, ἡ ὄντολογία δὲν ικανοποιεῖ τὸν ὅρο τῆς ὁμοιογένειας ποὺ εἶναι κεντρικὸς στὴν ἰδέα περὶ ἐπιστήμης στὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*: δηλ. τὸν ὅρο ποὺ λέει ὅτι κάθε ἀποδεικτικὴ ἐπιστήμη πρέπει νὰ καθορίζεται κατὰ τὸ εὖρος τῆς ἀπὸ ἓνα μόνον γένος ὄντοτήτων, ὅπως ἡ ζωολογία καθορίζεται ἀπὸ τὸ γένος τῶν ἔμβιων ὄντων καὶ ἡ βοτανικὴ ἀπὸ τὸ γένος τῶν φυτῶν. Ἡ ἑτερογένεια τῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος –τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μποροῦν νὰ συναχθοῦν κάτω ἀπὸ ἓνα κοινὸ γένος– θεωρεῖται πὼς καταδεικνύει ἓνα διαλεκτικὸ τρόπο ζήτησης, μὲ τὴν σκέψη ὅτι ἡ διαλεκτικὴ συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς κατάλληλη μέθοδος γιὰ ἔρευνες περὶ τῶν γενικοτήτων, δηλ. τὶς ἔρευνες ἐκεῖνες ποὺ δὲν περιορίζονται σ' ἓνα καὶ μοναδικὸ γένος. Ἔτσι, ἡ δομὴ τοῦ ὄντος ἢ ὄν δὲν πρέπει νὰ τίθεται ἀποδεικτικά, σύμφωνα μὲ ἓνα κλειστὸ ἀξιωματικὸ σύστημα, ἀλλὰ εἶναι, ὅπως λέει ὁ Aubenque, “πάντοτε ζητητέα”. Ἡ δομὴ καὶ οἱ μέθοδοι τῶν ἀποδεικτικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἐφαρμόζονται στὴν ὄντολογία: “καμία ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ πρῶτο μέρος τοῦ *Ὀργάνου*, δὲν ἐφαρμόζεται στὴν περίπτωση τοῦ ὄντος”»²⁵.

25. Kyle FRASER, *Demonstrative Science and the Science of Being qua Being*, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 22, 2002, σσ. 43-82, ἐδῶ σσ. 43-44. Ἡ ἀναφορὰ γίνεται ἐδῶ στὸ P. AUBENQUE, *Le problème...*, σ. 249 (πβ., ἀνωτέρω, σ. 110 καὶ ὑπόσημ. 27). Ἀναφορὲς γίνονται ἐπίσης στὰ: G.E.L. OWEN, *Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle*, ἐνθ' ἄν.: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Platonism of Aristotle*, *Proceedings of the British Academy*, 51, 1965, σσ. 125-150· T. IRWIN, *Aristotle's ...* (πβ., ἀνωτέρω, σσ. 77-78), καὶ J. MOREAU, *Aristote et la dialectique platonicienne*, *Aristotle on Dialectic: The Topics*, ἐκδ. G.E.L. Owen, Oxford, 1968, σσ. 80-90.

Προκειμένου να αντιπαρατεθεί στην άποψη αυτή, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την έστιακή ανάλυση (τὸ «πρὸς ἓν λέγεσθαι») ὥστε να καταδείξει ὅτι ἡ ἀριστοτελική ἐπιστήμη δὲν περιορίζεται σ' ἓνα γένος μόνο, ἀλλὰ ἀναγκάζεται να ἀποτανθεῖ καὶ στὸ σύνολο τῶν κατηγορημάτων τῶν σχετικῶν μὲ τὸ ἀντικείμενό της. Μεταξὺ τοῦ ἴδιου τῆς κάθε ἐπιστήμης γένους καὶ τοῦ συνόλου τῶν σχετιζόμενων κατηγορημάτων ὑπάρχει μία μὴ ἀναγώγιμη ἑτερογένεια, πού ὁ μεθοδολογικὸς ἐστιασμός δὲν ὑπερβαίνει ἀλλὰ πού ἐπιτρέπει, κατ' ἀναλογία, τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης φιλοσοφίας ὡς ἀποδεικτικῆς ἐπιστήμης. Ὁ συγγραφέας ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχει μία *metaphysica generalis* στὸν Ἀριστοτέλη, δηλαδή μία διεπιστημονικὴ διαλεκτικὴ τῶν ἀρχῶν, οὔτε ἄλλωστε καὶ μία *metaphysica specialis* πού θὰ πραγματευόταν τὸ σύνολο τῶν κατηγοριῶν καὶ τὴν καθεμία ὡς τμῆμα της. Στὸ ἐγχείρημά του αὐτὸ, ὁ Fraser κατονομάζει καὶ παλαιότερα ἐμπνευστικὰ τῆς ἐργασίας του δημοσιεύματα²⁶.

Σὲ ἐπίσης παλαιότερο μελέτημα, αὐτὴ τὴν φορὰ τοῦ M.T. Ferejohn²⁷, δίνεται ξανά βαρύτητα στὶς θέσεις τοῦ G.E.L. Owen περὶ ἐστιακοῦ νοήματος προκειμένου να θεμελιωθεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνότητα τῆς ὄντολογίας. Μόνο πού ἐδῶ ἡ ἐστιακότητα μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν σημασιολογικὴ ἀποβλεπτικότητα γιὰ να καταλάβει τὸν χῶρο τῆς ὄντολογίας καὶ μάλιστα τῆς οὐσιοκρατίας (*essentialismus*) πού τόσο πολὺ ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ ἐστιακότητα πού ἀποδίδεται ἐδῶ στὴν κάθε οὐσία ἐπιτρέπει να φωτισθεῖ κάπως ἡ ἐπιστήμη

26. Πβ. E. HALPER, *The Origins of Aristotle's Metaphysical 'Απορίαι*, *Aristotle's Ontology*, J. Anton, A. Preus ἐκδ. New York, 1992, σσ. 151-175· R. BOLTON, *Aristotle's Conception of Metaphysics as a Science, Unity, Identity, and Explanation in Aristotle's Metaphysics*, T. Scaltsas κ.ἄ. ἐκδ., Oxford, 1994, σσ. 321-355.

27. M. T. FEREOH, *Aristotle on Focal Meaning and the Unity of Science*, *Phronesis*, 25, 1980, σσ. 117-128.

τοῦ ὄντος ἢ ὄν ὡς αὐτόνομη ἐπιστήμη (ιδίως στὰ *Μ.τ.φ.*, Ζ' -Θ'), χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀπαντηθοῦν ὅλες οἱ θεωρητικὲς προκλήσεις τοῦ *Μ.τ.φ.*, Γ' καὶ οἱ ἀπορίες τοῦ *Μ.τ.φ.*, Β. Ἡ ἀριστοτελικὴ οὐσιοκρατία, ἀκόμη καὶ μὲ τὸ πρόσθεμα τῆς ἐστιακότητας, παραμένει ἀνολοκλήρωτη²⁸.

3.5. Ἡ πλατωνικὴ καταγωγὴ τῆς ἀριστοτελικῆς πρώτης φιλοσοφίας: ἡ θέση τοῦ E. de Strycker

Εἶδαμε ὅτι κάποιοι σύγχρονοι μελετητὲς τόνισαν τὴν πλατωνικὴ καταγωγὴ τῆς διαίρεσης τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας στὸν Ἀριστοτέλη ἀλλὰ φρόντισαν νὰ διακρίνουν τὴν πρώτη του φιλοσοφία ἀπὸ παρόμοιες ἐπιδράσεις, θεωρώντας προφανῶς ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρησιακότητα διαφέρει καὶ μάλιστα ἀντιπαρατίθεται στὴν πλατωνικὴ θεωρησιακότητα. Γιὰ ἄλλους, πάλι, ὑπάρχει μία καθαρὴ συνέχεια μεταξὺ τῶν δύο· ὁ E. de Strycker εἶναι ἓνας ἀπὸ αὐτούς. Σχετικὴ μελέτη του²⁹ ξεκινᾷ μὲ τὴν πρόταξη

28. Ὅφειλουμε, ἴσως, νὰ διαβλέψουμε σ' αὐτὲς τὶς ἀναλύσεις ὅλες τὶς ταιλαντεύσεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ σχολιασμοῦ μετὰ τὸν Wittgenstein, ὅπως ἐπιχείρησε νὰ κάνει ὁ «ρεαλιστὴς» Hilary Putnam σὲ σχετικὸ δημοσίευσμά του. Ὡς φαντασιακὸ δημιούργημα θεωρεῖ αὐτὸς τὴν φιλοδοξία ὅτι τὸ εἶδος θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαντλήσει ὅλες τὶς μεταφυσικὲς πιθανότητες τοῦ φυσικοῦ κόσμου μὲ τὴν ἀφαιρετικὴ ἐπεξεργασία τοῦ συνόλου τῶν λογικῶν πιθανοτήτων του. Ἡ ἐμπειρία, λέει, δὲν παύει νὰ ἔχει στὸν Ἀριστοτέλη τὸν ρυθμιστικὸ ρόλο ποὺ τῆς ἀξιζει. Ἡ προσπάθεια ὁμῶς νὰ ἀποδοθεῖ μία οὐσία σὲ κάθε φυσικὸ εἶδος (ἢ γένος) παραμένει τὸ ἴδιο προβληματικὴ πβ. Hilary PUTNAM, *Aristotle after Wittgenstein, Modern Thinkers and Ancient Thinkers. The Stanley Victor Keeiling Memorial Lectures 1981-1991*, ἐκδ. R.W. Sharples, London, University College London Press, 1993, σσ. 117-137.

29. E. DE STRYCKER, Notes sur les relations entre la problématique du *Sophiste* de Platon et celle de la *Métaphysique* d'Aristote, *Études sur la métaphysique d'Aristote. Actes du VIe Symposium Aristotelicum*, ἐκδ. P. Aubenque, Paris, Vrin, 1979, σσ. 49-67.

τῆς θέσης ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῶν ἀριστοτελικῶν *Μ.τ.φ.* εἶναι ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς πρώτης καὶ πιὸ καθολικῆς ἐπιστήμης. Ἀπὸ αὐτά, τὰ βιβλία Μ καὶ Ν εἶναι ἀφιερωμένα στὴν πολεμικὴ κατὰ τῆς Ἀκαδήμειας ἐνῶ στὰ βιβλία Α, Β, Γ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιερώνεται στὸ δικό του πρόγραμμα. Τέλος, τὸ βιβλίο Λ, τουλάχιστον τὰ κεφάλαια 6-10, εἶναι πιὸ συγγενὲς πρὸς τὸν Πλάτωνα (49). Ἡ ἐπιστήμη πού ζητεῖ νὰ θεσπίσει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Μ.τ.φ.* εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἐπιστήμη· ὡστόσο, οἱ πιὸ ξεκάθαρες ἐκφράσεις σχετικὰ μὲ αὐτὴ εἶναι ἐκεῖνες πού τὴν διακρίνουν ἀπὸ τὶς πιὸ εἰδικὲς ἐπιστῆμες (Γ, 1, 1003 a 21-28· Ε, 1, 1025 b 3-10). Οἱ ἐπιμέρους ἐπιστῆμες ὀρίζονται ὡς «ἀποτεμόμεναι» (1003 a 24) ἢ «περιγραψάμεναι» (1025 b 28) κατὰ τὰ ἀντικείμενά τους (τὰ ἀντικείμενα εἶναι πάντοτε πραγματικὰ στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ὄχι ὅπως στὸν Κάντ). Τὸ ἀντικείμενο τῆς πρώτης ἐπιστήμης εἶναι ἀπολύτως καθολικό, χωρὶς ὡστόσο αὐτὴ νὰ ἀπορροφᾷ τὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες. «Ὁ λόγος εἶναι ὅτι οἱ “Ἀρχές” τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν εἶναι κατανεμημένες σύμφωνα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντικειμένου τους καὶ δὲν κατέχουν τὴν καθολικότητα τοῦ ὄντος ἢ ὄν» (50). Ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς καὶ μετὰ, ἔχουμε, ὡς ἐπιστῆμες, ἀπὸ τὴ μία τὴν ἰατρικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοὺς τέσσερις κλάδους τῶν μαθηματικῶν (ἀριθμητικὴ, γεωμετρία, ἀστρονομία, ἀρμονικὴ) (50). Στούς πλατωνικοὺς διαλόγους πρὶν ἀπὸ τὸν *Σοφιστή*, ἡ μόνη ὑπέρτατη ἐπιστήμη καὶ οἱ ὑποκείμενές της κατώτερες ἐπιστῆμες διακρίνονται μὲ δύο τρόπους: κατὰ πρῶτον, τὰ ἀποτελέσματά τους εἶναι πάντοτε τμηματικά καὶ διαφορούμενα ἐνῶ ἡ “σοφία” ἢ “φρόνησις” ἢ “βασιλικὴ τέχνη” προσανατολίζεται πάντοτε πρὸς τὴν ὁλοκληρωτικὴν καὶ ἀπόλυτη ἀξία (*Εὐθ.*, 291 a-e). Κατὰ δεύτερον, οἱ κατώτερες ἐπιστῆμες ξεκινοῦν ἀπὸ ὑποθέσεις καὶ χρησιμοποιοῦν αἰσθητὰ παραδείγματα, ἐνῶ ἡ διαλεκτικὴ, πέρα ἀπὸ αἰσθητὰ καὶ ὑποθέσεις, φθάνει σὲ μία “Ἀρχὴ χωρὶς ὅρους”, “Ἀρχὴ τοῦ παντός” ἢ Ἀγαθό» (*Πολιτεία*,

6, 510 b - 511 d· 7, 533 a-e) (51). Ἡ καθολικὴ ἰσχὺς, στὴν ὁποία ἀποβλέπουν οἱ Σοφιστές, εἶναι, κατὰ τὸν Σοφιστὴ τοῦ Πλάτωνος, ἀδιάφορη πρὸς τὴν ἀλήθεια: ἡ μέθοδός τους εἶναι τυποκρατική καὶ ὁ σκοπός τους νὰ βγάλουν χρήματα (233 b· 232 d)· ὥστόσο, ἡ ψεύτικη καθολικότητα τῶν Σοφιστῶν ἔχει μία κάποια ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἀληθῆ καθολικότητα τῆς διαλεκτικῆς (231 a) (51). Ἐντούτοις, ἡ φιλοδοξία νὰ τὰ γνωρίζει κανεὶς ὅλα δὲν μπορεῖ νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπόψη (233 a 3-5, c 6-9).

Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲν ὑπάρχει ἡ ταυτότητα διαλεκτικῆς καὶ φιλοσοφίας ποὺ παρατηροῦμε στὸν Πλάτωνα. Ἡ διαλεκτικὴ εἶναι προπάντων μία «πειραστική» (Μ.τ.φ., Γ, 1004 b 15-26) (52, καὶ ὑποσημ. 8)· ἡ ἀριστοτελικὴ πρώτη ἐπιστήμη δὲν εἶναι μία ἐπαγωγικὴ ἐπιστήμη ὅπως στὰ Ἀναλυτικὰ ὕστερα (53). «Ὁ Ἀριστοτέλης», γράφει ὁ de Strycker, «ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, θέλει μὲ τὴν πρώτη ἐπιστήμη τοῦ ν' ἀντικαταστήσει τὴν θεωρία τῶν Ἐλεατῶν. Αὐτοί, μὲ τὴν ἀνελαστικὴ σύλληψή τους τοῦ εἶναι καὶ τῆς μονάδας ἔκαναν τὸν λόγο ἀδύνατο. Γιὰ νὰ τοὺς ἀμφισβητήσῃ, ἔπρεπε νὰ δείξῃ τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴν σχετικότητα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο μιλοῦμε περὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ ἐνός» (53). Τὸ ἀπόσπασμα τῶν Μ.τ.φ., Ζ, 1028 b 2 κ.έπ. θυμίζει τὰ κεντρικὰ μέρη τοῦ Σοφιστῆ (243 a κ.έπ.): ἡ κοινὴ βάση τῶν δύο κειμένων εἶναι ἡ ἀντίθεση ἐνότητας-πολλαπλότητας καὶ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο τὰ σώματα εἶναι οἱ μόνες οὐσίες ἢ ἂν ὑπάρχουν οὐσίες ποὺ δὲν εἶναι ἀντικείμενα τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρικότητας (54). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ζήτημα τοῦ μονισμοῦ, τίθεται καὶ ἐκεῖνο τῶν αὐλῶν οὐσιῶν· αὐτὸ θέτει, γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἀπορία 3 τοῦ βιβλίου Β: «πότερον μία πασῶν οὐσιῶν ἐπιστήμη ἢ πλείους» (πβ. Μ.τ.φ., Β, 2, 997 a 15-25). Ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀρνητικὴ στὰ βιβλία Μ καὶ Ν καὶ θετικὴ στὴν θεολογία τοῦ βιβλίου Λ.

Ὡς κατάλληλο ἀντικείμενο τῆς πρώτης ἐπιστήμης τίθεται τὸ κυρίως ὄν ἀλλὰ καὶ τὸ ἐν ἐνῶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐνός εἶναι καὶ τοῦ

ἀντιθέτου του, τῆς πολλαπλότητας, ἢ τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ ἄλλου (Γ' 2, 1004 a 4 κ.έπ.) (55). Ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν «μεγίστων γενῶν» εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ὄντος, ἐνῶ στὸν Πλάτωνα τὰ εἶδη εἶναι μέρη, μόρια τοῦ γένους ὡς ὅλον (56). Ὁ συγγραφέας θέτει τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ὑπάρχει στὸν Ἀριστοτέλη μία ἀνισορροπία μεταξὺ τοῦ ἐνὸς ποὺ ἔχει ἀντίθετο τὰ πολλά καὶ τοῦ ὄντος ποὺ εἶναι χωρὶς ἀντίθετο. Στὸ ζευγάρι ἐν-πολλά ὁ de Strycker θεωρεῖ ὅτι ἀντιστοιχεῖ τὸ ὄν δυνάμει καὶ τὸ ὄν ἐνεργείᾳ. Τὸ μόνο πραγματικὸ μὴ-ὄν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ ὄχι μόνο λεκτικά, εἶναι τὸ ὄν ἐνεργείᾳ (1089 a 28-31) (60). Ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ λάθος ὅπως καὶ στὸν Πλάτωνα τίθεται ὡς ἡ διάκριση ὄντος - μὴ ὄντος (62 κ.έπ.).

Ἡ ἀνάλυση τοῦ de Strycker εἶναι χρήσιμη ὄχι τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀποκάλυψη τῆς φύσης τῆς πρώτης φιλοσοφίας ἀλλὰ περισσότερο ὅσον ἀφορᾷ στὴν διαδικασία ἀπὸ τὴν ὁποία αὐτὴ προκύπτει. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Σοφιστὴ τοῦ Πλάτωνος ἀποβαίνει ἄκρως διαφωτιστικὴ, στὸ μέτρο ποὺ καταδεικνύει μία συνέχεια στὸν τρόπο ποὺ θεματογραφεῖται ἡ μεταφυσικὴ. Ἐδῶ, ἡ κριτικὴ λειτουργία ἐμφανίζεται ὡς σημαντικὸ τμῆμα τῆς διαδικασίας αὐτῆς καὶ τῆς ἐκδίπλωσής της. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ ἀνωτέρω ἀνάλυση ἔχει καὶ πολλὰ ὁμοιότητες καὶ πολλὰς διαφορὰς μὲ τὴν ἀπὸ τὸν Pierre Aubenque ἀνάλυση τῆς ἀριστοτελικῆς Εἰσαγωγῆς στὸ *Περὶ ζώων μορίων*. Ἡ διαλεκτικὴ ἐπανακάμπει ἐδῶ ὡς κριτικὴ –καὶ μάλιστα κριτικὴ τῶν Σοφιστῶν, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸν Aubenque– ἀποκαθαρμένη ὅμως μέσα στὴν ἀριστοτελικὴ ἐννοιολογικὴ μεταρρύθμιση, ἡ ὁποία θεμελιώνεται θεωρησιακὰ συνεχίζοντας τὴν πλατωνικὴ θεωρησιακὴ φιλοσοφία.

3.6. Ἡ κριτικὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἡ διαλεκτικὴ χρησιμεύει ἐν πολλοῖς στὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς σοφιστικῆς, ὅπως φαίνεται

καὶ στὸ κείμενο ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως καὶ ποὺ παρουσιάζεται τώρα πιὸ ἐκτεταμένα:

οὕτω καὶ τῷ ὄντι ἢ ὄν ἐστὶ τινὰ ἴδια, καὶ ταῦτ' ἐστὶ περὶ ὧν τοῦ φιλοσόφου ἐπισκέψασθαι τὰληθές. Σημεῖον δέ· οἱ γὰρ διαλεκτικοὶ καὶ σοφισταὶ ταῦτόν μὲν ὑποδύονται σχῆμα τῷ φιλοσόφῳ (ἢ γὰρ σοφιστικὴ φαινομένη μόνο σοφία ἐστὶ, καὶ οἱ διαλεκτικοὶ διαλέγονται περὶ πάντων), κοινὸν δὲ πᾶσι τὸ ὄν ἐστίν. Διαλέγονται δὲ περὶ τούτων δῆλον ὅτι διὰ τὸ τῆς φιλοσοφίας εἶναι αὐτὰ οἰκεῖα. Περὶ μὲν γὰρ τὸ αὐτὸ γένος στρέφεται ἡ σοφιστικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῇ φιλοσοφίᾳ, ἀλλὰ διαφέρει τῆς μὲν τῷ τρόπῳ τῆς δυνάμεως, τῆς δὲ τοῦ βίου τῇ προαιρέσει. Ἔστι δὲ ἡ διαλεκτικὴ πειραστικὴ περὶ ὧν ἡ φιλοσοφία γνωριστικὴ, ἡ δὲ σοφιστικὴ φαινομένη, οὔσα δ' οὐ³⁰.

Θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα αὐτὸ ὅταν λέει γιὰ τὸν πεπαιδευμένο ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ «δυνάμενος... κρίνειν τὸν τε φυσικόν, εἰ φυσικῶς διαλέγεται, καὶ τὸν μαθηματικόν, εἰ μαθηματικῶς, καὶ τοὺς ἄλλους ὁμοίως». Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἐφέσιος σχολίασε τοὺς Σοφιστικοὺς ἐλέγχους ὅπου ἀκολουθεῖται τὸ ἴδιο σχῆμα. Ἕνα πρῶτο ἐρώτημα ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς ἀλήθειας τῶν προτάσεων ποὺ τίθενται ὑπὸ κρίση. Ὁ Ἀριστοτέλης θέτει στὴν Εἰσαγωγή του στὸ *Περὶ ζώων μορίων* ὅτι ἡ κριτικὴ αὐτὴ διαλεκτικὴ λαμβάνει χώρα κατὰ τυπικὸ τρόπο πέρα ἀπὸ τὴν ζήτησιν τῆς ἀλήθειας:

χωρὶς τοῦ πῶς ἔχει τὰληθές (639, 14).

Στὴν ἴδια αὐτὴ κατεύθυνση ἐγγράφεται καὶ ὁ Ἐφέσιος ὅταν θέτει ὅτι ἡ κριτικὴ λαμβάνει χώρα κατὰ τὸ διαλέγεσθαι. Στὴν κριτικὴ, ὥστόσο, λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως τὴν δίνει ὁ

30. *Μ.τ.φ.*, Γ', 1004 b 15-26.

de Strycker, τὸ πλατωνικὸ ζήτημα τῆς ἀλήθειας ὡς ὄντος - μὴ ὄντος ἔχει καθολικὴ ἐμβέλεια, μεταλλαγμένο ἔστω στὸν Ἀριστοτέλη ὡς ὄν ἐνεργεία-ὄν δυνάμει.

Εἰδικώτερα, γιὰ τὸν Μιχαήλ, σὲ ἄλλα κείμενά του ἡ κριτικὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἔντονο νοησιαρχικὸ χαρακτήρα, ὅπως στὰ σχόλια στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως*, ὅπου διαβάζουμε:

τὸ δέ τι τῆς ψυχῆς ἡγεμονικόν ἐστὶ κριτικόν· τοιοῦτον γάρ τὸ λογιστικόν, ὃ διανοητικόν τέ ἐστὶ καὶ νοητικόν...³¹

Ἡ μετάθεση, ὅμως, τῆς δήλωσης αὐτῆς στὸ ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, αὐτὸ τῶν σχέσεων πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος, εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ προβληματική, καθὼς κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε τὴν ἔνταξη τῶν ἐπιστημόνων στὴν κατηγορία τῶν «ἐμπειρικῶν» ἢ «ὕπουργικῶν», ὅπως αὐτὴ δόθηκε παραπάνω. Εἶναι προφανές ὅτι κάτι τέτοιο δὲν συμβαίνει, ὅπως ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ φαίνεται νὰ ἐννοεῖ τὴν κριτικὴ λειτουργία ὁ Μιχαήλ στὰ ἴδια σχόλια:

οὐκέτ' οὔσα ἡ ὀρμητικὴ τε καὶ ὀρεκτικὴ κριτικὴ, ἀλλὰ τοῦ ἐτέρου μέρους τῆς ψυχῆς τοῦ πρακτικοῦ· εἰς δύο γάρ ἡ τῶν ζώων διαιρουμένη ψυχὴ, εἰς τε τὸ κριτικόν καὶ τὸ πρακτικόν, τοῦ πρακτικοῦ ἐστὶν ἡ ὀρμητικὴ τε καὶ ὀρεκτικὴ³².

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ὁ ἐπιστήμων εἶναι τὸ ἴδιο κριτικὸς ὅσο καὶ ὁ πεπαιδευμένος. Ἀλλοῦ, πάλι, ὁ Μιχαήλ θέτει τὴν κριτικὴ λειτουργία νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὸν κόσμος τῆς ἐμπειρίας:

Τοῖς μὲν εὐφνεστέροις καὶ ὄμμα κριτικόν ἔχουσιν ἐκ πείρας τῶν καλῶς ἢ μὴ καλῶς γεγραμμένων χρήσιμος ἂν ἡ συλλογὴ γένοιτο³³.

31. εἰς *Περὶ ζώων κινήσεως*, 114, 31-32.

32. *Ἐνθ' ἀν.*, 103, 8-11

33. εἰς *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 619, 5-6.

Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἀκολουθήσει κανεὶς τὴν θέσιν τοῦ Aubenque, ὅτι ἡ ἐνότητα τῆς κριτικῆς λειτουργίας, τῆς διαλεκτικῆς λειτουργίας, τῆς ἴδιας τῆς νόησης τοῦ πεπαιδευμένου εἶναι ἐκείνη τῆς γενικῆς ἀνθρωπινότητας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν δυαδικότητα τῆς ἐπιστημονικῆς λειτουργίας, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἀκόλουθη ρῆση τοῦ Ἀριστοτέλους:

νοῦν μὲν τὸ ἓν, ἐπιστήμην δὲ τὰ δύο³⁴.

Μόνο ποὺ τὸ νόημα αὐτοῦ τοῦ χωρίου ὅχι μόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν τοῖς Σοφιστές, ὅπως θὰ ἤθελε ὁ Aubenque, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἀποδίδει ρητὰ στὸν πλατωνικὸ *Τίμαιο*. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ θέσεις τῶν Aubenque καὶ de Strycker θὰ ἦταν τὸ ἴδιο χρήσιμες γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν κριτικὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς ἂν δὲν ἀλληλοαποκλείονταν κατὰ ἓνα μέρος. Τὸ μέρος αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ πλατωνισμοῦ ποὺ ὀφείλει νὰ ἐμπεριέχει ἡ κριτικὴ: ἡ διαλεκτικὴ ὡς ἐκδήλωση τῆς ἀπλῆς ἀνθρωπινότητας (ὅπως θὰ ἤθελαν οἱ Σοφιστές) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κριτικὰ ἀποτελεσματικὴ χωρὶς τὴν φιλοσοφικὴ ἀρματωσιά τοῦ πλατωνισμοῦ· ὁ πλατωνισμός, πάλι, ἀποκλείει τὴν διαλεκτικὴ ὡς ἐκδήλωση μόνον τῆς ἀπλῆς ἀνθρωπινότητας. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ (ποὺ εἶναι πιθανότατα καὶ πρόβλημα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλους) θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια μὲ ποιὸ τρόπο ἀναπτύσσεται στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο.

3.7. Τὰ σχόλια τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαὴλ Ἐφέσιου;) στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*, Ε' - Ν'

3.7.1. Μία πρόσφατη πολεμικὴ: Luna, Tarán, Sharples

Τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς πατρότητας τῶν σχολίων στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*, Ε' ἕως Ν', ποὺ τυπώθηκαν στὴν σειρὰ τῶν *Commen-*

34. *Περὶ ψυχῆς*, Α', 404 b 22.

taria in Aristotelem Graeca μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ (ψευδο-)Ἀλεξάνδρου, καὶ τὴν ὁποία, κατὰ τὸν Praechter κυρίως³⁵, ὀφείλουμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο, ἀναζωπυρώθηκε πρόσφατα μετὰ τὴν ἐκδοσὴ ἑνὸς βιβλίου τῆς Concetta Luna³⁶. Ἦδη, στὸ τέλος τῶν σχολίων τοῦ στὰ *Μικρὰ φυσικά*, δίνει ὁ Μιχαήλ τὴν ἀκόλουθη λίστα τῶν σχολίων ποὺ εἶχε ἤδη συντάξει:

*Περὶ ζώων μορίων καὶ πορείας, Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως, Περὶ ζώων κινήσεως, Περὶ ζώων γενέσεως, Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος, καὶ σὺν τούτοις τὰ περὶ γήρωσ καὶ νεότητος. οὕτως ἐμοὶ σεσαφηνίσαι κατὰ δύναμιν. Παραιτοῦμαι δὲ τοὺς ἐντυγχάνοντας, εἰ μὲν εὐρίσκοιέν τινα ἐκ τούτων ὠφέλειαν, πολλὴν ἔχειν χάριν· εἰ δ' οὐ, ἀλλὰ γε οὐδὲ βλάβη τις αὐτοῖς ἐκ τούτων γενήσεται, γέγραπται δέ μοι καὶ εἰς τὰ Μετὰ τὰ φυσικά ἐξ αὐτοῦ τοῦ ζήτα ἕως τοῦ νῦ. Λοιπὸν δ' ἐστὶ τὸ Περὶ χρωμάτων, ὅπερ ἦν δῶκε θεός, ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς σαφηνίσομεν*³⁷.

Ἡ Luna ἀκολουθεῖ τὸν Praechter ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀπόδοσιν στὸν Μιχαήλ τῶν συγκεκριμένων σχολίων καὶ ἀπορρίπτει τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Tarán³⁸. Ἡ Luna κρίνει τὶς ἀρνήσεις τοῦ τελευταίου ὡς καθαρῶς ἐξωτερικὲς ἐνῶ οἱ θέσεις τοῦ Praechter θεωροῦνται ὅτι βασίζονται σὲ καθαρῶς ἐσωτερικὲς καὶ ὑφολογικὲς ἀναλύσεις καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀδιαμφισβήτητες. Ἡ συγγραφέας παραθέτει μίαν σειρὰ τέτοιων ὑφολογικῶν ὁμοιοτήτων με-

35. K. PRAECHTER, Βιβλιοκρισία τῶν *Commentaria in Aristotelem Graeca*, ἐνθ' ἄν.

36. Concetta LUNA, *Trois études sur la tradition des commentaires anciens à la Métaphysique d' Aristote*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2001.

37. *Εἰς Μικρὰ φυσικά*, 149, 8-16.

38. C. LUNA, ἐνθ' ἄν., σσ. 53 κ.ἐπ. Πβ. Leonardo TARÁN, βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου τοῦ Paul Moraux, *Der Aristotelismus*, I, στὸ *Gnomon*, 46, 1981, σ. 750.

ταξὺ τῶν σχολίων στὰ *Μ.τ.φ.* καὶ ἄλλων σχολίων τοῦ Μιχαήλ, τόσο στὴν κυρίως μελέτη της, ὅπου ἀκολουθεῖ τὸν Praechter, ὅσο καὶ σὲ εἰδικὸ παράρτημα³⁹. Γενικώτερα, οἱ θέσεις τῆς συγγραφέως εἶναι οἱ ἀκόλουθες: τὰ σχόλια στὰ *Μ.τ.φ.*, Ε' - Ν', βασίζονται στὰ σχόλια τοῦ Συριανοῦ στὰ *Μ.τ.φ.*, Μ' καὶ Ν'· ἐξάλλου, ὁ συγγραφέας τῶν πρώτων (ὁ Μιχαήλ) γνώριζε μόνο τὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ βιβλία Α' - Δ', ἐνῶ ὁ Συριανὸς εἶχε στὴν διάθεσή του τὸ πλήρες κείμενο τῶν σχολίων τοῦ Ἀφροδισιέως.

Ὁ Leonardo Tarán δημοσίευσε βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου τῆς Luna, ὅπου ὑπεραμύνεται μὲ ἔντονο τρόπο τῆς θέσης του ὅτι τὰ ἐν λόγω σχόλια δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο⁴⁰. Ἡ Luna, λέει, ἀγνόησε τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ J. Freudenthal ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1884⁴¹ καὶ ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ Μιχαήλ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ σχολιαστὴς τῶν προαναφερθέντων βιβλίων τῶν *Μ.τ.φ.* Ἡ θέση τοῦ Freudenthal ἀποκλείει –ἐπάνω στὴ βάση συγκρίσεων τῶν σχολίων τῶν *Μ.τ.φ.* μὲ ἀναφορὲς τοῦ Ἀβερρόη στὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ βιβλίο Λ'–, τὰ σωζόμενα σχόλια νὰ ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὸν Ἀλέξανδρο. Ὁ Tarán προέκτεινε τὴν μελέτη τοῦ Freudenthal περὶ ἀποσύνδεσης τῶν σχολίων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, ὑποστηρίζοντας ὅτι τὰ σχόλια τοῦ Συριανοῦ βασίζονται στὰ σχόλια τοῦ (ψευδο-)Ἀλεξάνδρου⁴². κατὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὸν μεταγε-

39. C. LUNA, *ἐνθ' ἂν.*, σσ. 59 κ.έπ. καὶ Παράρτημα III, *αὐτόθι*, σσ. 197-212.

40. Leonardo TARÁN, βιβλιοκρισία στὸ *Gnomon*, 77/3, 2005, σσ. 196-209.

41. J. FREUDENTHAL, *Die durch Averroes erhaltenen Fragmente Alexanders zur Metaphysik des Aristoteles untersucht und übersetzt*, ἀνατύπ. New York-London, 1987.

42. Leonardo TARÁN, *Syrianus and Pseudo-Alexander's Commentary on Metaphysics E-N, Aristoteles Werk und Wirkung; Paul Moraux gewidmet*, II, J. Wiesner ἐκδ., Berlin, 1987, σσ. 215-232.

νέστερό του Μιχαήλ. Πράγματι, από την στιγμή που η κοινή πηγή του Ἀλεξάνδρου ή οποιαδήποτε άλλη πηγή έχουν αποκλεισθεί, υπάρχουν μόνο δύο πιθανότητες: ή ο Συριανός βασίζεται στον ψευδο-Ἀλέξανδρο ή συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Ὁ Ταράν παραθέτει μία σειρά από συγκρίσεις χωρίων που υποστηρίζουν τὴν πρώτη πιθανότητα (200-204), ἐνῶ ἀπορρίπτει τὴς συγκρίσεις τῆς Luna που δείχνουν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση (204-207). Πιστεύει, συνεπῶς, ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν σχολίων εἶναι κάποιος ψευδεπίγραφος σχολιαστής, ὅπως δείχνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι σὲ τέσσερις περιστάσεις, στὰ βιβλία Ε' - Ν', παρουσιάζεται ὡς ὁ συγγραφέας τῶν σχολίων στὰ Α' - Δ', δηλαδή ὡς ὁ Ἀλέξανδρος⁴³.

Σὲ βιβλιοκρισία τοῦ ἴδιου βιβλίου ἀπὸ τὸν R.W. Sharples⁴⁴, τὸ βιβλίο τῆς Luna ἀξιολογεῖται πιὸ θετικά, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀγνοεῖται τὸ γεγονός ὅτι παραμένουν ἀκόμη κάποιες σκοτεινὲς πτυχὲς τοῦ προβλήματος. Τονίζεται ὅτι ἡ συγγραφέας ἀποδεικνύει μὲ διεξοδικὸ τρόπο πὼς ὁ ψευδο-Ἀλέξανδρος χρησιμοποιεῖ τὸν Συριανὸ ὡς πηγή καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο καὶ ὅτι, ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση στὸν Μιχαήλ τῶν σχολίων στὰ Ε' - Ν' Βιβλία, ἔχει συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὴν συγγραφέα ἕνας ἐντυπωσιακὸς ὄγκος γλωσσολογικῶν ἀναλύσεων καὶ ἰδιαίτερων χρήσεων τῆς γλώσσας στὸν βυζαντινὸ σχολιαστή. Ἐννοεῖται ὅτι ἐδῶ ἡ ἀπόδοση στὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα τῶν σχολίων στὰ Α' - Δ' Βιβλία τῶν Μ.τ.φ. παραμένει ὡς ἔγκυρη ὑπόθεση.

43. Ὑπὲρ τῆς θέσης ὅτι ὁ Μιχαήλ εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν σχολίων στὰ Ε' - Ν', τάχθηκαν οἱ Paul MORAUX (*Alexandre d'Aphrodise. Exégète de la noétique d'Aristote*, Liège-Paris, 1942, σσ. 14-19) καὶ R.W. SHARPLES (*Alexander of Aphrodisias: Scholasticism and Innovation, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 36,2, Berlin-New York, 1987, σσ. 1176-1243, ἰδίως σ. 1182). Καὶ οἱ δύο στηρίχθηκαν στὴν ἄρνηση τῶν θέσεων τοῦ Freudenthal ἀπὸ τὸν J. ZAHLFLEISCH (*AGPh*, 13, 1900, σσ. 85-89). Τὴν ἄρνηση αὐτὴ κρίνει ὁ Ταράν ὡς ἀνεπαρκῆ.

44. *The Classical Review*, 53/2, 2003, σσ. 307-308.

Ἀπομένει, καταλήγει ὁ βιβλιοκρίνων, τὸ ζήτημα τῆς κατηγορίας περὶ ψευδεπίγραφου σχολιασμοῦ. Ἄν δεχθοῦμε τὸν Μιχαήλ ὡς τὸν συγγραφέα τῶν ἀνωτέρω σχολίων, τότε, ἴσως, δὲν εἶναι πλέον ὁ ἀνώνυμος σχολιαστής πού προσπαθεῖ νὰ περάσει τὸ ἔργο του ὡς δημιούργημα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀλλὰ πιθανὸν κάτι χειρότερο: εἶναι ὁ σχολιαστής πού προσπαθεῖ νὰ οἰκιοποιηθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ δικό του. Γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε μία εἰκόνα τοῦ Sharples, ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος «γλυτώνει ἀπὸ τὸ τηγάνι γιὰ νὰ πέσει στὴν ἴδια τὴν φωτιά».

3.7.2. Ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ψευδεπίγραφος σχολιαστής;

Προκειμένου νὰ κατανοήσῃ τις τέσσερις ἀναφορὲς στὰ σχόλια στὰ Βιβλία Α' - Δ' ὡς σὲ ἴδιον ἔργον⁴⁵, ὁ Sharples παραπέμπει σὲ μελέτη τοῦ Paul Moraux ὅπου ἐρμηνεύεται μία ἀντίστοιχη περίπτωση οἰκιοποίησης σχολιασμοῦ ἀπὸ τὸν Μιχαήλ, μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι αὐτὸς θεωροῦσε τὰ κείμενα πού ἐπιμελοῦνταν ὡς δικά του⁴⁶. Ἀναφέρει ἐπίσης τὴν σύγκριση πού ἔκανε ὁ Sten Ebbesen τοῦ Μιχαήλ μὲ κάποιον πού ἀδειάζει τὴν γεμάτη σακούλα σκουπιδιῶν μιᾶς ἠλεκτρικῆς σκούπας⁴⁷. Γιὰ τὸν Ταράν, ἡ ἀπόδο-

45. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «εἴρηται ἡμῖν ἐν τῷ Δ ταύτης τῆς πραγματείας πληρέστερον» (567, 24)· «καὶ εἴρηται μοι περὶ τούτων ἐκεῖσε (= Μ.τ.φ., Δ') ἀκριβέστερον» (630, 31-32)· «ἀλλὰ περὶ τούτου εἴρηται μοι ἐν τῷ Β πλατύτερον. ἐμνήσθη γὰρ τούτου καὶ ἐκεῖσε» (641, 11-12)· «ἐκείνων δὲ τὴν σαφήνειαν ἐκ τῶν ἐν τῷ μείζονι Α σχολῶν θηρᾶσθαι χρή» (741, 36-37). Πβ. C. LUNA, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 66.

46. Paul MORAUX, *Der Aristotelismus bei den Griechen von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias. III. Alexander von Aphrodisias*, μεταθανάτια ἔκδοσις, ἐπιμ. J. Wiesner, Berlin, 2001, σ. 354, ὑπόσημ. 162. Ἡ ἀντίστοιχη περίπτωση οἰκιοποίησης: ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΣ, *εἰς Περί ζώων γενέσεως*, 88, 7-9, ἀναφέρεται, ὅπως ἔδειξε ἡ Luna (*ἐνθ' ἄν.*, σ. 70, ὑπόσημ. 158), στὰ σχόλια τοῦ Φιλοπόνου στὸ *Περί ψυχῆς*· πβ. R.W. SHARPLES, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 308.

47. St. EBBESEN, Philoponus, "Alexander", and the Origins of Medieval Logic, *Aristotle Transformed...*, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 448· πβ. R.W. SHARPLES, *ἐνθ' ἄν.*

ση τῶν σχολίων στὰ *Μ.τ.φ.*, Ε' - Ν', ἀποκλείεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μιχαήλ ἐκτιμᾶται ὡς ἓνας «μέτριος συμπληματίας» καὶ ἡ ἀξία τῶν πρώτων δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ «μέτρια σχόλια» τοῦ Ἐφέσιου⁴⁸. Φυσικά, στὸν περιορισμένο χῶρο μιᾶς βιβλιοκρισίας, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ταράν, δὲν δίνεται καμία ἀπόδειξη γιὰ τὸν ἀπαξιωτικὸ αὐτὸν ἰσχυρισμό, πὺν ὥστόσο χρησιμοποιεῖται μὲ κάθε σοβαρότητα γιὰ τὴν στήριξη τῆς θέσεώς του.

Ἡ Concetta Luna προσπάθησε νὰ φωτίσει τὴν σχολιαστικὴ δραστηριότητα τοῦ Μιχαήλ ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω κατὰ παρέκκλιση προσπάθεια οἰκειοποίησης ξένων σχολίων. Γράφει ὅτι τὴν πρακτικὴ αὐτὴ τὴν εἶχαν ἤδη ἐπισημάνει οἱ ἐκδότες τῶν ἔργων τοῦ M. Hayduck καὶ P. Wendland καί, ἀργότερα, ὁ P.L. Donini⁴⁹ (68). «Εἶναι, λοιπόν, ὀλοφάνερο», γράφει ἡ Luna, «ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς ἐνσωμάτωσης στὰ δικά του σχόλια μικρότερων ἢ μεγαλύτερων ἀποσπασμάτων ἀπὸ παλαιότερους σχολιαστὲς, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα, εἶναι ἓνα ξεχωριστὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου... Δὲν ὑπάρχει καμία πρόθεση νὰ πλαστογραφήσει τὰ πλαστά. Τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ εἶναι συναρμογὴ διαφόρων τμημάτων καὶ κομματιῶν. Ἀναγκασμένος νὰ παρουσιάζει σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ σχολίων ἔργων, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀσύμβατα μεταξύ τους, τοῦ Ἀριστοτέλους, χρειάσθηκε νὰ φτιάξει φακέλους ἀπὸ σχόλια, πολὺ συχνὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὰ ὁποῖα καὶ χρησιμοποιοῦσε ὅποτε ἡ ἐπιχειρηματολογία τὸ ἀπαιτοῦσε⁵⁰. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει μία τεχνικὴ σύνταξης πολὺ γρήγορη, σχολιαστικὴ

48. Leonardo TARÁN, *Gnomon*, 77/3, ἐνθ' ἄν., σσ. 199, 209.

49. Γιὰ τὸν P.L. Donini, πβ., ἀνωτέρω, σ. 20, ὑπόσημ. 15.

50. Ἡ Luna ἀναφέρεται ἐδῶ πιθανότατα στὸ πορτραῖτο τοῦ Μιχαήλ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Τορνίκη στὸν ἐπιτάφιο πὺν ἔγραψε ὁ τελευταῖος γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ πβ., ἀνωτέρω, σ. 23.

καὶ ἐλάχιστα πρωτότυπη, ἡ ὁποία στοχεύει στὴν μαζικὴ παραγωγή σχολίων καὶ ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιήσῃ, χωρὶς πολλὰς τύψεις, κάθε διαθέσιμο ὑλικό. Ὁ Μιχαὴλ δὲν θέλησε νὰ συντάξῃ κάποια πλαστὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ *Μ.τ.φ.*, Ε' - Ν'. Δὲν ἦταν αὐτὸς ὁ στόχος του. Κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε νὰ τοῦ ἀποδοθεῖ μία πρόθεση πολὺ περίπλοκη καί, κυρίως, ξένη ἀκόμη στὸν βυζαντινὸ κόσμον. Μᾶλλον αὐτὸ ποὺ ἤθελε, ἢ ποὺ ὑποχρεώθηκε, νὰ κάνει ἦταν νὰ συντάξῃ, στὰ γρήγορα, σχόλια στὰ *Μ.τ.φ.* καὶ γιὰ νὰ τὸ κατορθώσῃ, κατέφυγε σὲ κάθε πιθανὴ πηγὴ ποὺ μποροῦσε νὰ μαζέψῃ. Γιὰ τὰ βιβλία Α' - Δ', ὑπῆρχαν εὐτυχῶς τὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου: ὁ Μιχαὴλ ἀναφέρεται σὲ ἐκεῖνα σὰν νὰ ἦταν δικὰ του, γιὰ τὸ μεγάλο ἐκεῖνο κομμάτι ἀποτελεῖ τμῆμα τῶν σχολίων ποὺ ὀφείλει νὰ παραδώσῃ... Εἶναι μία ἐργασία πολὺ σχολαστικὴ καί, στὸ βάθος, πολὺ μέτρια» (70-71).

Γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὶς κρίσεις της, ἡ Luna παραθέτει καὶ τὸ ἐπόμενο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Μιχαὴλ Ἐφέσιου στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Ε', ὅπου φαίνεται ὁ Μιχαὴλ νὰ περιγράφῃ τὸν τρόπο ἐργασίας του ὡς σχολιαστῆ: «ἐπεὶ ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῆς παρούσης πραγματείας περὶ ἀκουσίου καὶ ἐκουσίου εἶρηκεν, οὐ χρὴ ἡμᾶς πάλιν ἐνταῦθα μνειάν ποιουμένου τοῦ Ἀριστοτέλους πονεῖν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐκεῖσε γεγραμμένων τοῖς ἐξηγηταῖς σχολῶν ἔτι σωζομένων τὰ εἰς σαφήνειαν τῶν προκειμένων συντείνοντα μετενεγκεῖν» (50, 6-9) (71).

Ἄν ἡ κρίση τοῦ Ταγάπ εἶναι ὑπόδειγμα ταυτολογικῆς σκέψης, τὸ ἀνωτέρω κείμενο τῆς Luna ἀποτελεῖ ἓνα δεῖγμα εὐκολίας καὶ βιασύνης. Ὁ Sharples ἐξέφρασε ἤδη κάποιες ἐπιφυλάξεις στὴν βιβλιοκρισίᾳ του⁵¹. Θὰ περιοριστῶ νὰ ἀναφέρω τὶς κυριώτερες ἀντιρρήσεις μου:

51. Πβ. R.W. SHARPLES, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 308.

(α) ἡ πρακτικὴ τοῦ νὰ οἰκαιοποιεῖται ἓνας βυζαντινὸς λόγιος ἔργα ἄλλων –γιατὶ περὶ αὐτοῦ πρόκειται–, παρὰ τὰ ὅσα λέει ἡ συγγραφέας, εἶναι μία πρόθεση συνηθέστατη στὸν βυζαντινὸ λόγιο κόσμον. Ὁ Κρουμπάχερ ἔχει στηλιτεύσει συχνότατα τὴν βυζαντινὴ τυπολατρεία ποὺ εἶναι ἐπίσης μία μορφὴ οἰκαιοποίησης⁵². Ὁ Ψελλὸς ἐπιδόθηκε τὸ ἴδιο σὲ αὐτὴ τὴν πρακτικὴ⁵³ ποὺ γιὰ νὰ τὴν κατανοήσῃ κανεὶς πρέπει νὰ ἔχει συναναστραφεῖ περισσότερο τὸν βυζαντινὸν κόσμον ἢ ὅσο τοὺς σχολιαστὰς τοῦ Ἀριστοτέλους. Χωρὶς νὰ ἔχει ἀποφανθεῖ πλήρως ἡ ἔρευνα γι' αὐτὰ τὰ φαινόμενα, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ κόσμος ἐκεῖνος δὲν εἶχε τὰ ἴδια μέτρα πρωτοτυπίας καὶ πνευματικῆς ιδιοκτησίας μὲ τὰ δικά μας.

(β) Ἡ συγγραφέας χαρακτηρίζει τὸν Μιχαὴλ στὴν σύνολη σχολιαστικὴ δραστηριότητά του μὲ βάση ἓνα ἔργο τοῦ ὁποῖου ἡ πατρότητα ἀποτελεῖ ἀκόμη ζήτημα ὑπὸ αἵρεση. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι μεθοδολογικόν. Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐφέσιου ταιριάζει στὴν θεωρία ποὺ ἡ ἴδια ἡ Luna προτάσσει. Γιὰ τὸν ἴδιο, ὅμως, λόγος δὲν εἶναι καὶ κατ' ἀνάγκην ἀληθινός. Ταιριάζει ἄραγε ἡ ὑπόθεσίς της μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος παρουσίασε σχόλια σὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως τὰ ἔργα ζωολογίας καὶ τὰ *Πολιτικά*, ποὺ ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστὴμὴ ἀπὸ τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴ εἶχε ἀφήσει ἀσχολίαστα; Ἐξάλλου, μπορούμε κάλλιστα νὰ φαντασθοῦμε ὅτι τὰ σχόλια ἀποδίδονται ἐσφαλμένα στὸν

52. Πβ. Κ. KRUMBACHER, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, 2 τόμ., μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, Γεν. Εἰσαγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, Ἀθήνα, Πάπυρος, 1955, σποραδικά.

53 Πβ. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Περὶ τῶν ιδεῶν ἃς ὁ Πλάτων λέγει*, εἰσαγ., κριτικὴ ἔκδ., μτφρ. στὰ νέα ἑλλην. Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *Φιλοσοφία*, 5-6, 1975-1976, σσ. 393-423. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς μικρῆς αὐτῆς πραγματείας τοῦ Ψελλοῦ εἶναι μία κατὰ λέξιν ἀναπαράγωγὴ τμημάτων ἀπὸ τὸν ΠΛΩΤΙΝΟ, *Ἐνν.*, V, 9. Πβ. καὶ Georges ARABATZIS, *Qu'entend Michel Psellos par καταμαντευόμενος?*, *Φιλοσοφία*, 30, 2000, σσ. 114-117.

Μιχαήλ χωρίς αυτό να δικαιολογεί την θεωρία Ταράη, στην οποία αντιπαρατίθεται ή Luna. Μία τρίτη έκδοχή, ή και μία τέταρτη, είναι πάντοτε τὸ ἴδιο πιθανή.

(γ) Τέλος, ή περιγραφή που δίνει ὁ Μιχαήλ για την μέθοδο εργασίας του –αν υποθέσουμε ὅτι ἦταν τέτοια και δὲν ἀποτελεῖ μία ἀπλὴ παρατήρηση– μπορεί να δικαιολογεί τὸ πορτραῖτο που ή συγγραφέας δίνει τοῦ Μιχαήλ, είναι, ὅμως, μάλλον ἀντίθετο στο πνεῦμα που ἐκδηλώνεται στις τέσσερις προαναφερθεῖσες «οἰκειοποιήσεις» του.

3.7.3. Τὰ σχόλια στὰ *Μετά τὰ φυσικά* (ιδίως στο *Z'*) και ή παροῦσα προβληματική

Στὸ σημείο αυτό, ὀφείλουμε να ἐξετάσουμε την σχέση κάποιων σχολίων στὰ *Μ.τ.φ.* με την προβληματική μας στην παροῦσα μελέτη. Ἰδιαίτερα θὰ ἐξετάσουμε τὰ σχόλια στο βιβλίο *Z'*. Ἡ σχέση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ με τὸ *Περὶ ζώων μορίων* ἔχει τονισθεῖ ἀπὸ σύγχρονους σχολιαστὲς τοῦ δεύτερου ἔργου. Χαρακτηριστικά, ὁ D.M. Balme ἐξετάζει τὸ *Μ.τ.φ.*, *Z'* μέσα στο πλαίσιο τῆς θεωρίας του ὅτι ή βιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν είναι οὐσιοκρατική ή πιὸ ἐπεξεργασμένη ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλους στο *Z'* ἐπιτρέπει την κατανόηση τῆς μὴ-ταύτισης εἶδους-μορφῆς στὰ βιολογικά του ἔργα⁵⁴. Τὸ πρόβλημα που θέτει τὸ *Z'* σὲ σχέ-

54. D.M. BALME, Aristotle's Biology was not Essentialist, καὶ Appendix I: Note on the Aporia in *Metaphysics Z*, Appendix 2: The snub, *Philosophical Issues...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 291-312. Για τὸν Balme ὁ ὀρισμὸς πρέπει να ἐμπεριέχει καὶ την ὕλη τοῦ ὀριστέου σὲ μία δεδομένη στιγμή. Για να υποστηρίξει αὐτό, βασίζεται στο *Μ.τ.φ.*, H, 6, ὅπου, κατὰ την ἐνέργεια, εἶδος καὶ ὕλη ἀποβαίνουν ἓνα πράγμα. Ὡς παράδειγμα τῆς θέσης του αὐτῆς, ὁ Balme παραπέμπει στο *Περὶ ζώων γενέσεως*, 4, 3, ὅπου, κατὰ την γέννηση, ὁ ὀρισμὸς τοῦ εἶδους δὲν μπορεί να είναι μόνο εἰδητική περιγραφή ἀλλὰ πρέπει να ἀναφέρεται καὶ σὲ ὕλικά συμβεβηκότα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὅλες οἱ διαφορὲς ἀποβαίνουν εἰδητικὲς

ση μὲ τὸ Π.ζ. μορίων εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἑξατομίκευσης⁵⁵ στὰ πλαίσια τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Ἀριστοτέλης προτάσσει ἐδῶ μία δική του θεωρία ὀρισμοῦ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν πλατωνικὴ διαίρεση, τὴν ὁποία καὶ ἐπικρίνει σφοδρὰ στὸ *Περὶ ζώων μορίων*.

Κατὰ πρῶτον, βλέπουμε στὰ σχόλια τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαήλ;) κάποιες ἀναφορὲς ποὺ γίνονται στὸ ζήτημα τῶν Ἀρχῶν, ὅπου οἱ ἐπιστῆμες δηλώνονται ὡς Ἀρχές καὶ δυνάμεις ποὺ κινοῦν τὴν ψυχὴ πρὸς τὰ θεωρήματα. Διαβάζουμε:

ἐπειδὴ, φησί, τῶν δυνάμεων αἱ μὲν ἀρχαὶ ἐνυπάρχουσιν ἐν τοῖς ἀψύχοις, ὡς ἡ θερμότης ἐν τῷ πυρί, αἱ δὲ ἐν τοῖς

διαφορὲς εἴτε ἀφοροῦν σὲ ἀνομοιομερῆ μόρια (πρόσωπο, χέρια, πόδια) εἴτε σὲ ὁμοιομερῆ μόρια (σάρκες, κόκαλα, νεῦρα). Ὁ Balme προχωρεῖ ἔτσι σὲ μία ἀναβάθμιση τῆς σημασίας τῆς κίνησης, τῆς γένεσης σὲ βάρος τῆς οὐσίας— παρὰ τὶς ἀντίθετες διαβεβαιώσεις τοῦ Ἀριστοτέλους— καὶ τῆς κάποιας ταύτισης τοῦ ὑλικοῦ μὲ τὸ μορφικὸ αἶτιο. Δὲν πρόκειται γιὰ μία διάσταση ἀπλῶς τῆς βιολογικῆς ἀπὸ τὴν φυσικὴ ἔρευνα (στὰ *Φυσ.*, 198 a 24 κ.έπ., τὸ ὑλικὸ αἶτιο διακρίνεται ἀπὸ τὰ ἄλλα τρία) ἀλλὰ γιὰ μία ἐπέκταση πρὸς τὴν σύνολη φιλοσοφικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Σταγειρίτη. Ἐντονὴ κριτικὴ στὸν Balme ἄσκησε ὁ G.E.R. LLOYD, *Aristotle's Zoology and Metaphysics, Methods and Problems...*, ἐνθ' ἂν., σσ. 380 κ.έπ.

55. Πβ. τὴν ἔκδοση τῶν M. FREDE, G. PATZIG, *Aristoteles, «Metaphysik Z». Text, Übersetzung und Kommentar*, 2 τόμ., München, 1988. Τὸ Ζ' τῶν *Μ.τ.φ.* παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀκόλουθη ἀσυμμετρία τοῦ ἀριστοτελικοῦ στοχασμοῦ: (1) τὸ εἶδος εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν οὐσία, ἢ «πρῶτη οὐσία» – (2) τὸ εἶδος εἶναι ἓνα καθόλου – (3) κανένα καθόλου δὲν εἶναι οὐσία (*Μ.τ.φ.*, Ζ, 13). Οἱ Frede καὶ Patzig ὑποστηρίζουν τὴν θέση τῶν «ἑξατομικευμένων εἰδῶν», ὅπου ἡ οὐσία, πέρα ἀπὸ ὄντολογικὴ Ἀρχή, παίζει ἓνα ρόλο ἐπεξηγηματικὸ καὶ ὅπου ἐπιχειρεῖται νὰ ὑπερπηδηθεῖ τὸ χάσμα μεταξὺ οὐσίας καὶ συγκεκριμένου πράγματος. Τὸ *Μ.τ.φ.*, Ζ ἀποδεικνύεται πιὸ νομιναλιστικὸ σὲ σχέση πρὸς τὶς *Κατηγορίες* καὶ οἱ Frede καὶ Patzig προωθοῦν, κατὰ κάποιο τρόπο, μία νέα οὐσιοκρατία νομιναλιστικῆς ἔμπνευσης ποὺ θὰ ἀσκήσει μεγάλη ἐπίδραση στὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ μιᾶς οὐσιοκρατικῆς ἐπιστημολογίας στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω. Γιὰ μία συνολικὴ ἐκτίμηση τῶν θέσεων τῶν Frede καὶ Patzig, πβ. Michael V. WEDIN, *PARTisanship in Metaphysics Z*, *Ancient Philosophy*, 11, 1991, σσ. 361-385.

ἐμψύχοις καὶ ἐν ψυχῇ, οὐκ ἐν τῷ ἀλόγῳ μέρει αὐτῆς ἀλλ' ἐν τῷ λογιστικῷ, ὥσπερ ἡ ἰατρικὴ, δῆλον ὅτι καὶ τῶν δυνάμεων αἱ μὲν ἔσονται ἄλογοι αἱ δὲ μετὰ λόγου. διὸ πᾶσαι αἱ τέχναι αἷ τε ποιητικαί, ἢ τε οἰκοδομικὴ καὶ ἡ ναυπηγικὴ, καὶ αἱ ἐπιστῆμαι κοινότερον δὲ τέχνας εἶπε τὰς ἐπιστήμας δυνάμεις εἰσὶν· ἀρχαὶ γάρ εἰσι μεταβλητικαὶ ἐν ἄλλῳ. ἡ γὰρ ἐπιστήμη ἐν τῷ λογιστικῷ μορίῳ τῆς ψυχῆς οὕσα μεταβάλλει τὴν ψυχὴν καὶ κινεῖ εἰς θεωρήματά τινα καὶ ζητήσεις⁵⁶.

Οἱ ἀνωτέρω θέσεις εἶναι πολὺ κοντινὲς στοῦ πνεῦμα τοῦ Μιχαήλ ὅπως αὐτὸ ἀναπτύσσεται σὲ ἄλλα ἔργα του. Πιοῦ κάτω, δηλώνεται, πάλι, ἡ σύναψη ἔξεως καὶ στερήσεως τῆς ἐπιστήμης στοῦ λογιστικό:

καὶ ἔχει ἡ ψυχὴ ἀρχὴν κινήσεως τὴν ἐπιστήμην (κινεῖ γὰρ αὐτήν, ὡς ἔφαμεν, εἰς θεωρήματά τινα καὶ εὐρέσεις, τὸ μὲν ὑγιεινὸν ὑγίειαν μόνον ποιεῖ καὶ τὸ θερμὸν θερμαίνει, ὁ δ' ἐπιστήμων ἄμφω, διὰ τὸ τὸν λόγον τὸν ἐν τῷ ἐπιστήμονι ἁμφοτέρω γινώσκειν, εἰ καὶ μὴ ὁμοίως. ἔστι δ' ὁ τοιοῦτος λόγος ἥτοι ἡ ἐπιστήμη ἐν ψυχῇ, ἥτις ψυχὴ ἔχει τὸν λόγον ἢ τὴν ἐπιστήμην ἀρχὴν κινήσεως. ὥστε ἡ ψυχὴ ἄμφω τὴν τε ἔξιν καὶ τὴν στέρησιν ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς κινήσει καὶ ποιήσει πρὸς τὸ αὐτὸ συνάψασα, τὸ αὐτὸ λέγων τὸ λογιστικόν⁵⁷.

Ἄλλοῦ καταφάσκεται ἡ δυαδικότητα γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε προηγουμένως σὲ σχέση μᾶλλον μὲ μία ψυχολογία καὶ μὲ μία ἀνθρωπολογία:

... ἐρρέθη ἐν τῷ Β τῶν Περί ψυχῆς, ὅτι τὸ μὲν σῶμά ἐστιν ὕλη, ἡ δὲ ψυχὴ εἶδος, ὁ δὲ καθόλου ἀνθρωπὸς ἐστι τὸ ζῶον τὸ ἐξ ἁμφοῖν, τοῦ τε καθόλου σώματος καὶ τῆς καθόλου ψυχῆς⁵⁸.

56. εἰς Μ.τ.φ., 568,38-569, 8.

57. Ἐνθ' ἀν., 570, 1-9.

58. Ἐνθ' ἀν., 515, 30-33.

Παρακάτω, εξετάζεται τὸ ζήτημα τοῦ ὁρισμοῦ σὲ σχέση μετ' ἐκεῖνο τοῦ ἔνυλου εἶδους, στὸ ὁποῖο, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, οἱ σύγχρονοι σχολιαστὲς θεωροῦν ὅτι τὸ Ζ' προσφέρει πιὸ ἐπεξεργασμένες λύσεις. Διαβάσουμε:

οὐ γὰρ τῆς προκειμένης καὶ πρώτης φιλοσοφίας ἐστὶ τὸ περὶ τῶν τοιούτων θεωρεῖν, ἀλλὰ τῆς φυσικῆς καὶ δευτέρας φιλοσοφίας ἢ περὶ τὰς αἰσθητὰς οὐσίας. Οὐ μόνον γὰρ τοῦ φυσικοῦ ἐστὶ τὸ περὶ τῆς ὕλης θεωρεῖν, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἔνυλου εἶδους, καὶ μάλιστα, ὡς ἐν τῷ Β τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως ἔγνωμεν. ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ὁρισμῶν, φησί, πῶς ἐστὶ μέρη τὰ ἐν τῷ ὁρισμῷ τοῦ ὁρισμοῦ, καὶ πῶς εἷς ἐστὶν ὁ ὁρισμὸς ἐκ πλειόνων ὑπάρχων, ἐκ γὰρ γένους καὶ διαφορῶν (δῆλον γὰρ ὅτι ἐπειδὴ τὸ πρᾶγμα, οἷον τὸ ὁριστόν, ἓν ἐστὶ, καὶ αὐτὸς εἷς ἐστὶν· πᾶν δὲ πρᾶγμα ἔχον μέρη δῆλον ὥς τινι ἐνοῦντι αὐτό ἐστι ἓν), περὶ τούτων δὴ σκεπτέον ὕστερον...⁵⁹

Καὶ ὁ σχολιαστὴς διευκρινίζει τὶς παραπάνω ἐκφράσεις του:

τῆς δὲ συνθέτου οὐσίας τρόπον μὲν τινα ἔστιν ὁρισμὸς, τρόπον δὲ τινα οὐκ ἔστιν· κατὰ μὲν γὰρ τὴν ὕλην τὴν ἐν αὐτῇ, οἷον σαρκῶν καὶ ὀστέων καὶ νεύρων, οὐκ ἔστιν (ἀόριστον γὰρ ἢ ὕλη, τῶν δ' ἀορίστων οὐκ ἔστιν ὁρισμὸς), κατὰ δὲ τὴν πρώτην οὐσίαν καὶ τὸ εἶδος ἔστιν. ἐπειδὴ γὰρ ὁ Σωκράτης ὑπὸ τὸν ἄνθρωπον, ἔστι δὲ τοῦ ἀνθρώπου ὁρισμὸς, ἔσται καὶ τοῦ Σωκράτους τρόπον τινά. εἰπὼν δὲ ὅτι κατὰ τὴν πρώτην οὐσίαν ἔστιν, τίς ἔστι ἡ πρώτη οὐσία ἐπήγαγεν· ἡ οὐσία γὰρ ἐστὶ τὸ εἶδος τὸ ἐνόν, ἴσον λέγων, οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ πρώτη οὐσία ἢ τὸ εἶδος τὸ ἐνυπάρχον τῇ ὕλει. τὸ δὲ μεταξὺ τεθέν,

59. Ἐνθ' ἀν., 516, 19-28. Ἡ ἐκφραση «σκεπτέον» ἐδῶ ὅπως καὶ στὸ Μ.τ.φ., 1028 b 15, σχετίζεται μᾶλλον μὲ ἓναν ἐρευνητικὸ προβληματισμὸ παρὰ μὲ τὴν ἐκφραση κάποιας μεταφυσικῆς θέσης· πβ. καὶ G.E.R. LLOYD, *Aristotle's Zoology and Metaphysics*, Ἐνθ' ἀν., σ. 377.

οἷον ἀνθρώπου ὁ τῆς ψυχῆς λόγος, τοιοῦτον ἂν εἴη· τὸ εἶδος τοῦ ἀνθρώπου ὁ λόγος ἐστὶν τῆς ψυχῆς ἥτοι αὐτὴ ἢ ψυχὴ· ἐξ ἧς ψυχῆς καὶ τῆς ὕλης ἡ συνόλη καὶ σύνθετός ἐστιν οὐσία⁶⁰.

Νὰ προσεχθεῖ παραπάνω ἡ ἀναφορὰ στὶς σάρκες καὶ τὰ νεῦρα ποὺ ἀργότερα θὰ παίξει σημαντικὸ ρόλο στὸ ἐγκώμιο τῆς ἐνασχόλησης μὲ τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης. Παρακάτω ὁ σχολιαστὴς δηλώνει ὅτι ἡ ἐδῶ θεωρία τοῦ ὁρισμοῦ ἀποτελεῖ συμπλήρωση τῆς θεωρίας τῶν Ἀναλυτικῶν ὑστέρων Β΄:

λέγων ὅτι ἐπειδὴ ἐν τοῖς ἀναλυτικοῖς (λέγει δὲ ἀναλυτικὰ τὸ Β τῶν ὑστερῶν ἀναλυτικῶν), ἐπειδὴ οὖν ἐν ἐκείνοις τὴν περὶ ὁρισμῶν ζήτησιν οὐ τελείαν πεποιήκαμεν, ὅπερ ἐν ἐκείνοις μὴ εἴρηται, νῦν λέγωμεν⁶¹.

Συνεχίζει συνδέοντας τὸ πρόβλημα τοῦ ὁρισμοῦ μὲ ἐκεῖνο τῆς ἐνότητας-πολλαπλότητας:

Ἡ δὲ ἀπορία, φησὶν, ἐστὶ, διὰ τί ποτε τὸ ὁριστόν, οὗ τὸν λόγον φαμέν εἶναι ὁρισμόν, ἐκ πλειόνων ὄν ἓν ἐστὶν ἀλλ’ οὐ πολλά⁶².

Καὶ ἀμέσως παρακάτω:

οἷον ἔστω, φησί, τοῦ ἀνθρώπου ὁρισμὸς τὸ ζῶον δίπουν· διὰ τί δὴ τὸ ζῶον δίπουν ἓν ἐστὶν καὶ οὐ δύο, καὶ τί τὰ ταῦτα ἐνοῦν καὶ ἐν αὐτὰ ποιοῦν; ὁ μὲν γὰρ ἄνθρωπος, φησί, καὶ τὸ λευκὸν πολλά ἐστὶν ὅταν ᾗ κεχωρισμένα ἀπ’ ἀλλήλων καὶ μὴ ὑπάρχει τὸ λευκὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μηδὲ μετέχει αὐτοῦ ὁ ἄν-

60. Ἐνθ’ ἀν., 517, 2-14. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐδῶ ἀναφέρεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας ὡς «ἐξατομικευτικοῦ αἰτήματος» μιᾶς πλήρους φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης.

61. Ἐνθ’ ἀν., 518, 6-8. Στὸ σημεῖο αὐτό, οἱ περισσότεροι νεώτεροι μελετητὲς θὰ συμφωνοῦσαν μὲ τὴν θέση τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαήλ;).

62. Ἐνθ’ ἀν., 518, 11-12.

θρῶπος· ὅταν δὲ μετέχη τοῦ λευκοῦ καὶ ὑπάρχη ἐν αὐτῷ τὸ λευκὸν καὶ πάθῃ τι καὶ ποιωθῇ ὑπ’ αὐτοῦ, τότε ἐν καὶ γίνεται καὶ ἔστιν ὁ λευκὸς ἄνθρωπος, οὐ καθ’ αὐτὸ δὲ ἄλλ’ ἢ πε-
ποιῶται. ἐνταῦθα δ’ οὐ μετέχει τὸ ζῶον τοῦ δίποδος, ἵνα ἢ τὸ
ζῶον δίπουν ἐν. εἰ δὲ λέγοι τις μετέχειν αὐτοῦ, μεθέξοι ἄν
καὶ τοῦ πολύποδος καὶ ἔσονται ἅμα τὰ ἐναντία ἐν τῷ αὐτῷ·
ὁμοίως εἰ μετέχει τὸ ζῶον τοῦ θνητοῦ, μετέχει ἄν καὶ τοῦ
ἀθανάτου, ὅπερ ἀδύνατον τὸ τάναντία ἐν τῷ αὐτῷ ὑπάρχειν.
αἱ γὰρ διαφοραὶ ἐναντίαι, αἷς τὸ γένος διαφέρει, τουτέστιν
αἷς διαιρεῖται τὸ γένος. ἢ γένος ἐνταῦθα λέγοι ἄν τὸ εἶδος,
καὶ εἴη ἄν λέγων ὅτι αἱ διαφοραί, αἷς τὰ εἶδη διαφέρει, ἐναν-
τίαι εἰσίν. πολλαχοῦ δὲ αὐτῷ σύνηθες τὸ τὰ εἶδη γένη λέγειν.
ἐνστάς οὖν ὅτι τῶν διαφορῶν ἐναντίων οὐσῶν οὐ μετέχει τὰ
γένη, λύει τοῦτο κατὰ ἀντιπαράστασιν, λέγων εἰ δὲ καὶ μετέ-
χει, ὃ δὴ ἐλλιπῶς λίαν εἴρηται· ἐξ ὧν δὲ ἐπάγει τοῦτο, οἶμαι,
βούλεται λέγειν. εἰ δὲ τις φῇ “ἄλλ’ οὐ μετέχει τὸ γένος τῶν
ἐναντίων διαφορῶν, ἀλλὰ τοῦ πεζοῦ καὶ τοῦ δίποδος καὶ τοῦ
ἁπτέρου, ἅπερ οὐκ εἰσιν ἐναντία”, εἰ δὴ τούτων μετέχει, ὁ
αὐτὸς πάλιν λόγος, εἴπερ αἱ διαφοραὶ πλείους, διὰ τί ταῦθ’
ἐν ἄλλ’ οὐ πολλά; εἰ γὰρ εἰκὸς ἔστι λέγειν ὅτι διὰ τὸ ἐνυπάρ-
χειν τῷ γένει εἰσίν ἐν, συμβήσεται τῷ λόγῳ τούτῳ πᾶν τὸ ἐν
ᾧ ὑπάρχει τινὰ μετὰ τῶν ἐνυπαρχόντων αὐτῷ εἶναι ἐν, καὶ
ἔσται ὁ οἶνος καὶ ὁ ἀμφορεὺς ἐν, καὶ ὁ μέδιμνος καὶ οἱ
πυροί. οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλ’ εἴπερ ἐν ἔστι τὸ ζῶον καὶ τὸ
πεζὸν καὶ τὸ δίπουν καὶ τὸ ἁπτερον, διὰ τὸ ἐνυπάρχειν αὐτὰ
τῷ ζῳῳ, ἔσται τὸ ζῶον ἐν καὶ μετὰ πάντων τῶν ἄλλων
διαφορῶν, καὶ οὕτως ἔσται πάντα ἐν. ἵνα δὲ μή τις εἴπῃ ὅτι
“ἄλλ’ οὐκ ἔσται τὸ ζῶον καὶ πεζὸν καὶ δίπουν ἐν”, ἐπήγαγε
τὸ δεῖν δὲ γε ἐν εἶναι ὅσα ἐν τῷ ὁρισμῷ. ὁ γὰρ ὁρισμὸς λόγος
τίς ἔστιν εἷς καὶ μιᾶς οὐσίας⁶³.

63. Ἐνθ’ ἄν., 518, 12-519, 3.

Καὶ καταλήγει:

ὁ δὲ ὁρισμός ἐστιν ὁ λόγος τοῦ τί ἦν εἶναι καὶ τοῦ εἶδους⁶⁴.

Καὶ συνεχίζει πάλι γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἔνυλου εἶδους δηλώνοντας τὴν ἐπιστροφή στὴν ἐννοιολογικὴ ζήτηση:

ἡ γὰρ ἐν τῷ χαλκῷ σφαῖρα οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἄλλ' ἢ στρογγύλος χαλκός, καὶ ἔστιν ὁ μὲν χαλκός ὡς ὕλη, τὸ δὲ στρογγύλον ὡς εἶδος, πέφυκε δὲ τὸ εἶδος καὶ ἡ ὕλη ἐν εἶναι μηδενὸς συνεχίζοντος αὐτά· τοῦτο γὰρ ἐστὶ τῇ ὕλῃ τὸ ὕλη εἶναι καὶ τῷ εἶδει τὸ εἶδει, ἵνα ὅταν ἡ ὕλη καὶ τὸ εἶδος, ὁ πέφυκε δέχεσθαι, εὐθὺς ἐνοῦσθαί τε ἡ καὶ ἐν εἶναι. ὡς οὖν ἐπὶ τούτων ἔχει, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν φυσικῶν, λέγω δὴ γένους καὶ διαφορῶν· εἴρηκε γὰρ ἐν τῇ Ἀποδεικτικῇ, εἴ τι μέμνημαι, ὅτι πᾶσαι αἱ πρὸ τῆς τελευταίας διαφορᾶς διαφοραὶ μετὰ τοῦ γένους ὕλη ἀναλογοῦσιν, εἶδος δὲ ἐστὶν ἡ τελευταία διαφορά, οἷον τὸ ζῶον λογικὸν ὕλη ἐστὶ τοῦ ἀνθρωπείου εἶδους, ὁμοίως καὶ τὸ ζῶον λογικὸν θνητόν, τὸ δὲ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικὸν τὸ εἶδος· ὥστε ἐπειδὴ τὸ ζῶον λογικὸν θνητόν ὕλη ἐστὶ, τὸ δὲ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικὸν εἶδος, πέφυκε δὲ τὸ εἶδος καὶ ἡ ὕλη ἐν εἶναι, διὰ τοῦτο ταῦτα ἐν εἰσιν... παραπλησίως δὲ τούτοις καὶ τὸ μὲν ζῶον πεζὸν ὕλη ἐστὶ, τὸ δὲ δίπουν εἶδος⁶⁵.

Παρακάτω, ἐπισημαίνει τὸ ζήτημα τῶν ὁρισμῶν κατὰ τὶς διαφορὰς στὰ ἔμβια ὄντα, κάτι ποὺ θυμίζει ἔντονα ἓνα ἀντίστοιχο χωρίο ἀπὸ τὰ σχόλια στὸ *Περὶ ζώων μορίων*. Ἔχουμε ἔτσι:

εἰς *Μ.τ.φ.*, *Ζ'*, 521, 19-36:

εἰς *Περὶ ζ. μορίων*, 10, 10-30:

οἷον εἰ τὸ ζῶον διαιρεῖται εἰς ὑπόπουν καὶ ἄπουν, τὸ ζῶον ὑπόπουν δεῖ διαιρεῖν εἰς τὴν οἰκείαν διαφοράν, ἢ ὑπόπουν ἐστὶ, καὶ μὴ λέγειν ὡς τοῦ ὑπόποδος τὸ μὲν

συμβαίνει οὖν ἐκ τῆς διχοτομίας πολλάκις λέγειν τὸ αὐτό. ἔστω οὖν λαβεῖν ἐκ τῆς τοιαύτης διαιρέσεως τὸν ἄνθρωπον καὶ ῥητέον “τοῦ ζώου τὸ μὲν ἐστὶν

64. Ἐνθ' ἀν., 519, 12-13.

65. Ἐνθ' ἀν., 519, 20-35.

πτερωτόν ἐστι τὸ δὲ ἄπτερον, εἰ μέλλομεν καλῶς διαιρεῖν· οὐ γάρ εἰσι τοῦ ὑπόποδος αὐται διαφοραί. ἀλλὰ δεῖ διαιρεῖν αὐτὸ ἢ ὑπόπουν ἐστὶ καὶ λέγειν ὅτι τοῦ ὑπόποδος τὸ μὲν ἐστὶ σχιζόπουν τὸ δὲ ἀσχιζόπουν· αὐται γάρ εἰσιν αἱ ποδὸς διαφοραί· ἢ γὰρ σχιζοποδία ποδότης τίς ἐστίν, ὡς καὶ τὸ λογικὸν ζῷον ζῷόν τι. ὁμῶς διὰ τὸ ἀδυνατεῖν ἐνίους καὶ μὴ δυναμένους συνορᾶν τὰς ἐκάστου διαφοράς, ποιούσι τοῦτο, λέγω δὴ τὸ διαιρεῖν αὐτὰ εἰς τὰ μὴ οἰκείας. δεῖ δὴ τὸ ὑπόπουν, κἂν εἴ τι ἄλλο ἐστί, διαιρεῖν εἰς τὰς οἰκείας, μέχρις ἂν ἔλθῃ εἰς τινα ἀδιάφορα, ἅπερ μηκέτι δύναται τέμνεσθαι εἰς ἑτέρας διαφοράς. καὶ τότε ἔσονται τοσαῦτα εἶδη ποδὸς ὅσαιπερ αἱ τελευταῖαι διαφοραί τοῦ ὑπόποδος καὶ μὴ τεμνόμεναι εἰς ἄλλας. εἰ γάρ, ὡς πολλάκις εἴρηται, τὸ γένος μετὰ τῆς τελευταίας διαφορᾶς ἐστὶ τὸ εἶδος, δῆλον ὅτι ὅσαι αἱ τελευταῖαι διαφοραί τυγχάνουσι, καὶ τὰ ὑπόποδα ζῶα ἴσα ἔσται αὐταῖς· καὶ εἰ ταῦτα οὕτως ἔχει, φανερόν ὅτι ἡ τελευταία διαφορὰ ἐστίν ἡ τοῦ πράγματος οὐσία καὶ ὁ ὁρισμός, καὶ ταύτην μόνην χρὴ καὶ τὸ γένος εἰς τοὺς ὁρισμοὺς παραλαμβάνειν, εἰ μὴ μέλλοιμεν τὸ

ὑπόπουν τὸ δ' ἄπουν· ὁ δὲ ἄνθρωπος ἄπουν μὲν οὐκ ἔστιν, ὑπόπουν ἄρα. καὶ τοῦ ὑπόποδος τὸ μὲν ἐστὶ δίπουν τὸ δὲ πολύπουν· ὁ δ' ἄνθρωπος πολύπουν μὲν οὐκ ἔστι, δίπουν δ' ἄρα. ὁ ἄνθρωπος ἄρα ἐστὶ ζῷον ὑπόπουν δίπουν". ὥστε δις εἴρηται τὸ ὑπόπουν· τὸ γὰρ δίπουν ὑπόπουν ἐστίν. οὕτως δὲ ἔδει λέγειν, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ ζῷον δίπουν, οὐ μὴν ζῷον ὑπόπουν δίπουν. πάλιν τὸ ζῷον διαιρεῖται εἰς ὑπόπουν καὶ ἄπουν, τὸ ὑπόπουν εἰς δίπουν καὶ πολύπουν, τὸ δίπουν εἰς σχιζόπουν καὶ ἀσχιδές· ὁ ἄνθρωπος ἄρα ἐστὶ ζῷον πεζὸν δίπουν σχιζόπουν. τρεῖς ἄρα εἴρηται τὸ ὑπόπουν [καὶ δις τὸ δίπουν, καὶ πολύπουν τὸ δίπουν]· ὅτε γὰρ εἶπε δίπουν, ὑπόπουν εἶπεν, ἀλλὰ μὴν εἶπε τὸ ὑπόπουν καὶ ἐν τῇ ἀπαριθμήσει, ὅτε ἔλεγεν ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ ζῷον ὑπόπουν δίπουν· ὥστε ὅτε εἶπεν ὑπόπουν, εἶπεν ἐξ ἀνάγκης τὸ ὑπόπουν, ἀλλὰ καὶ ὅτε εἶπε τὸ δίπουν, ὑπόπουν εἶπε· τὸ γὰρ δίπουν ὑπόπουν ἐστίν. ἀλλὰ καὶ ὅτε σχιζόπουν εἶπεν, ὑπόπουν εἴρηκεν ὁμοίως [καὶ δίπουν]. εἰ δὴ ἡ ἐσχάτη διαφορὰ κυρία ἐστὶ τοῦ εἰδοποιεῖσθαι τὰ πράγματα, μάτην ἦσαν εἰλημμέναι αἱ λοιπαί· συνεπιφέρει γὰρ ἡ

αὐτὸ πλεονάκις λέγειν καὶ ἀδολε-
σχεῖν

ἐσχάτη τὰς πρὸ αὐτῆς. εἰ δὲ λέγει
τις ὥς οὐκ ἔστιν αὕτη κυρία,
ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαί, καὶ δεῖ
κάκεινας λέγειν, συμβήσεται τὸ
αὐτὸ πολλάκις λέγειν. τοῦτο δὲ
εἶρηκε καὶ ἐν τῷ Ζ τῶν Μετὰ τὰ
φυσικά

Νὰ σημειωθεί ἐδῶ πρὸς σύγκριση ἡ χρήση δύο διαφορετικῶν
τύπων ἑνὸς ὅρου στὰ δύο σχόλια, δηλαδή ὁ τύπος «ἀσχιστό-
πουν» τῶν εἰς *Μ.τ.φ.*, μὲ τὸν τύπο «ἀσχιδές» τῶν εἰς *Περὶ ζώων
μορίων*. Νὰ σημειωθεί, ἐπίσης, ἡ γενικὴ προσπάθεια γιὰ μία
οἰκονομία τῆς «φωνῆς» κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία.

Ἀκολουθοῦν ὀρισμένες ἐκφράσεις σχετικὲς μὲ τὸ πρόβλημα
τοῦ ἑνὸς σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἑνυλου εἶδους, ὅπου διαβά-
ζουμε: «ὁμοιότητα δ' οὐδὲν κωλύει ἐν πλείοσιν εὐρίσκεισθαι»·
«ἐν ἑκάστῳ γὰρ μία οὐσία ἐστὶν ἡ ἐνοῦσα αὐτῷ»· «ἕκαστον γὰρ
μία ἐστὶν οὐσία ἀλλ' οὐ δύο ἢ πλείους»· «ἐὰν δυνάμει ἢ δύο
τινὰ οὐσίαι, τότε συντίθενται καὶ ἀποτελοῦσι μίαν οὐσίαν ἐντε-
λεχεία»⁶⁶. Διευκρινίζει δὲ ἀμέσως:

ἡ γὰρ ἐντελέχεια χωρίζει καὶ οὐκ ἔῃ αὐτὸ ἐν εἶναι. ἅμα γὰρ
τῷ τὰ ἡμίση ἐνεργεία γενέσθαι ἡμίση, εὐθύς διήρηται τὸ
διπλάσιον καὶ οὐκέτι μένει ἓν. ὥστε καὶ ἡ οὐσία, εἰ ἔστιν ἓν,
οὐκ ἔσται ἐξ οὐσιῶν ἐνυπαρχουσῶν ἐνεργεία οὐσιῶν, ἀλλ' ἐκ
δυνάμει οὐσιῶν. καὶ φανερόν ὅτι καὶ ἡ χεὶρ μετὰ τοῦ ὅλου
οὔσα δυνάμει ἐστὶ καὶ οὐκ ἐνεργεία, ὅταν δὲ χωρισθῇ, καὶ
τότε οὐχ ἀπλῶς, ἀλλ' εἴπερ καθ' ὑπόθεσιν χωρισθεῖσα τοῦ
ὅλου ἐδύνατο τὸ οἰκεῖον ἔργον ἀποτελεῖν, ἣν ἂν οὐσία. ἡ γὰρ
οὐσία οὐ τὸ σχῆμα τὸ τοιονδί ἐστὶν, ἀλλ' ἡ ἐκάστου ἐνέργεια.
ὥς γὰρ ὁ Δημόκριτος ἔλεγεν ὅτι ἀδύνατον ἐκ δύο ἀτόμων

66. Κατὰ σειρά, εἰς *Μ.τ.φ.*, 524, 2-3· 524, 32-33· 525, 16· 526, 3-4.

μίαν γενέσθαι (ἀπαθεῖς γὰρ αὐτάς ὑπετίθετο) ἢ ἐκ μιᾶς δύο (ἀτμήτους γὰρ αὐτάς ἔλεγεν), οὕτως καὶ ἡμεῖς φαμεν ὡς ἀδύνατον ἐκ δύο ἐνεργείᾳ οὐσῶν οὐσιῶν μίαν οὐσίαν γενέσθαι, ἀλλ' ἐκ δυνάμει μόνον. ἐπεὶ δὲ ἐνέπιπτεν ἡ ἐπὶ τῶν ἀριθμῶν ἔνστασις, λύει καὶ ταύτην. εἶπε γὰρ ἂν τις ὅτι ὥσπερ ὁ ἕξ ἀριθμὸς ἐκ τοῦ τρία καὶ τρία ἐστὶν ἢ ἐκ τοῦ δύο καὶ τέσσαρα ἐνεργείᾳ ὄντων ἀριθμῶν, τί κωλύει καὶ μίαν οὐσίαν ἐκ δύο οὐσιῶν εἶναι ἐνεργείᾳ οὐσῶν; λύει οὖν λέγων ὅτι καὶ ἡ δυνὰς οὐκ ἔστιν ἐνεργείᾳ ἀριθμὸς ἐν τῷ ἕξ οὕσα ἀλλὰ δυνάμει· δύναται γὰρ χωρισθεῖσα εἶναι ἀριθμὸς, μετὰ τοῦ ἕξ δὲ οὕσα οὐδαμῶς. ἀλλ' αὐτὸς οὐκ ἐπὶ τοῦ ἕξ ποιεῖται τὸν λόγον, ἀλλ' ἐπὶ τῆς δυνάδος, λέγων αἱ μονάδες ἐν τῇ δυνάδι οὐκ εἰσιν ἐνεργείᾳ μονάδες ἀλλὰ δυνάμει, ἕως δὴ ὑπόκειται ἡ δυνὰς ὅτι ἀριθμὸς ἐστὶν· ἢ γάρ, φησὶν, οὐχ ἓν ἡ δυνὰς, τουτέστιν ἢ οὐκ ἔστιν ἡ δυνὰς ἀριθμὸς τις εἷς, ἢ εἴπερ ἐστὶν ὅλως ἀριθμὸς, οὐκ εἰσιν ἐν αὐτῇ αἱ μονάδες ἐνεργείᾳ ἀλλὰ δυνάμει⁶⁷.

Καὶ καταλήγει:

ἐκ τοιοῦ δὲ οὐσίαν οὐκ ἐνδέχεται εἶναι⁶⁸.

Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ὁρισμοῦ, λέει ὅτι ἂν καὶ τὸ πρόβλημα δὲν λύεται τώρα, ὑπάρχει κατὰ κάποιο τρόπο ὁρισμὸς τῶν οὐσιῶν καὶ κατὰ κάποιο ἄλλο τρόπο δὲν ὑπάρχει:

οὐ λύει τὴν ἀπορίαν νῦν, ἐπαγγέλλεται δὲ ἐρεῖν, λέγων ὅτι τρόπον μὲν τινα ἔστι τῶν οὐσιῶν ὁρισμὸς, τρόπον δέ τινα οὐκ ἔστιν⁶⁹.

Ὁ ἀντιπλατωνισμὸς ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς κριτικὴ τοῦ ἐνός

67. εἰς Μ.τ.φ., 526, 5-27.

68. εἰς Μ.τ.φ., 526, 35.

69. εἰς Μ.τ.φ., 527, 10-12. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἀμφισημία τοῦ ὅρου «εἶδος» ὡς γενικότητος στὴν ὁποία ἐμπίπτουν πολλὲς ἀτομικότητες καὶ ὡς κατάδειξης τῶν οὐσιαστικῶν χαρακτηριστικῶν ὑπὸ τεολογική, μάλιστα, διάσταση.

ἀπὸ μέθεξιν, ἂν καὶ κακῶς συνδυάζεται αὐτὸ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ σωροῦ:

ἴσως ἐρεῖ τις ὅτι ἐν τῷ αὐτοανθρώπῳ ὄντα σύγκειται καὶ μέμικται ὥσπερ σωρὸς τὸ ζῶον καὶ αἱ διαφοραί. ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἄτοπα· ὀρῶμεν γὰρ ἐνταῦθα ὅτι τὰ ζῶα οὐ κατὰ σύνθεσιν καὶ ἀφήν εἰσιν, ἀλλὰ συνεχῇ καὶ ὥς εἰπεῖν κατὰ ἀνάκρασιν ⁷⁰.

Σημειώνει ἐπίσης ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ χωρισθεῖ ἰδέα καὶ οὐσία, ὅπου ἡ ἰδέα ἀντιπροσωπεύει τὸν ὄρο «ἄτομος»:

ἀλλ' αὐτὰ ἑαυτοῖς εἰσι καὶ ἰδέαι καὶ οὐσῖαι, ὥσπερ ἐγὼ οὐκ ἄλλου μὲν εἰμι ἄτομος, ἄλλου δὲ ἄνθρωπος ⁷¹.

καὶ συμπληρώνει:

ἀδύνατον εἶδη εἶναι τῶν καθ' ἕκαστα, ὥς τινές φασιν... νῦν τὴν ὑπόσχεσιν ἐκπληροῖ καὶ δείκνυσιν ὅτι τῶν καθ' ἕκαστα οὐκ εἰσιν ὁρισμοί ⁷².

Κάνει δὲ μία ἀναφορὰ κατ' ἀντίθετη φορὰ πρὸς τὶς περιφρήσεις «οἰκειοποιήσεις» ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω:

ὥστε ὁ ὁρισμὸς ὁ λέγων ὅτι Ἀλέξανδρός ἐστιν ἰσχνὸς φιλόσοφος λευκὸς Ἀφροδισιεύς, οὐχ ἑνὸς ἐστιν, ἀλλὰ τοῦ ἰσχνοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ λευκοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ φιλοσόφου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀφροδισιέως Ἀλεξάνδρου, ὅπερ εἰσὶν ἕτεροι· ὁ γὰρ ἰσχνὸς Ἀλέξανδρος, ἢ ἰσχνός, ἕτερός ἐστι τοῦ λευκοῦ Ἀλεξάνδρου. οὐκ ἄρα ἔστι τῶν καθ' ἕκαστα ὁρισμός. αὕτη δὲ ἡ ἐπιχείρησις ἐνδοξὸς ἐστι καὶ οὐ πραγματώδης ⁷³.

70. Ἐνθ' ἀν., 528, 11-15.

71. Ἐνθ' ἀν., 528, 39-40.

72. Ἐνθ' ἀν., 529, 31· 529, 35-36.

73. Ἐνθ' ἀν., 532, 15-20. Νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὴν ἀντίθεση «ἐνδόξου» καὶ «πραγματώδους» ποὺ θυμίζει τὴν ἔκφραση τῆς περὶ τὴν «κατὰ τοῦ πράγματος ἐπιστήμης». Τὸ «πρᾶγμα», ὡστόσο, δὲν εἶναι τὸ «ἀντικείμενο», εἶναι τὸ θέμα τῆς σχολιαστικῆς ἀνάπτυξης.

Σχολιάζοντας δὲ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλους «τὸ ὄν λέγεται ὥσπερ καὶ τὸ ἓν» στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ὁ ἴδιος⁷⁴, ὁ σχολιαστὴς σημειώνει:

τὸ δὲ στοιχεῖον καὶ ἡ ἀρχὴ κατηγορημάτων τινα καὶ ὀνόματα... οὕτω καὶ τὸ ὄν καὶ τὸ ἓν ὀνόματά εἰσι ψιλὰ κατὰ πραγμάτων λεγόμενα, οὐ μὴν οὐσίαι καὶ φύσεις τῶν πραγμάτων εἰσὶν⁷⁵:

Παρακάτω δὲ κάνει μία ἀναφορὰ ποὺ θυμίζει ἔντονα τὸ πρόβλημα τῆς ζήτησης τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ ἑτέρου:

τὸ γὰρ ζητεῖν ὅτι διὰ τί ὁ μουσικὸς ἄνθρωπος μουσικὸς ἄνθρωπος ἐστίν, ἢ τὸ αὐτὸ ζητεῖν ἐστίν, τουτέστι διὰ τί αὐτὸ ἓν ἑαυτῷ ἐστίν, ἢ ἄλλο. εἰ μὲν οὖν λέγει τις, διὰ τί ὁ μουσικὸς ἄνθρωπος τοῦτο αὐτὸ μουσικὸς ἄνθρωπος ἐστίν, οὐδὲν ἐστὶ ζητεῖν. εἰ δὲ διὰ τῆς τοῦ διὰ τί ὁ μουσικὸς ἄνθρωπος μουσικὸς ἄνθρωπος ἐστὶ ζητήσεως τοῦτο λέγει, ὅτι διὰ τί ὁ μουσικὸς ἄνθρωπος μουσικὸς ἐστὶ καὶ διὰ τί τὸ μουσικὸν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει, μὴ προτιθεὶς τὸ ἄνθρωπος, εὐλογος ἢ ζήτησις· ζητεῖ γὰρ διὰ τί ἄλλο ἐν ἄλλῳ ὑπάρχει. τὸ μὲν οὖν διὰ τί αὐτὸ ἐστίν αὐτό, τουτέστι τὸ μὲν διὰ τί ὁ ἄνθρωπος ἄνθρωπος ἐστὶ ζητεῖν, οὐδὲν ἐστὶ ζητεῖν· αἱ γὰρ ζητήσεις περὶ φύσεως ἑτέρων ἐν ἑτέροις ὑπαρχόντων εἰσὶν, οἷον διὰ τί ὁ ἄνθρωπος ζῷον· τὸ γὰρ ζῷον ἕτερόν ἐστι παρὰ τὸν ἄνθρωπον, ὥστε περὶ ἑτέρων αἱ ζητήσεις ἄλλ' οὐ περὶ ἑαυτῶν⁷⁶.

Τέλος, σὲ τοῦτα τὰ σχόλια βρίσκουμε καὶ κάποιες ἐνδιαφέρουσες ἀναφορὲς στὸ πρόβλημα τῆς τριμεροῦς διαίρεσης τῶν μερῶν τῆς φιλοσοφίας. Σὲ ἓνα πρῶτο σχόλιο στὰ Μ.τ.φ., Ε, 1, 1025 b 18 - 1026 a 6, βλέπουμε νὰ δημιουργεῖται μία σύγχυση στὸ κατὰ πόσο τὰ μαθηματικά εἶναι χωριστὰ καὶ μὴ χωριστά,

74. Μ.τ.φ., Γ 2 καὶ εἰς Μ.τ.φ., 536, 10-11.

75. εἰς Μ.τ.φ., 536, 21-24.

76. εἰς Μ.τ.φ., 539, 11-22.

ἀφοῦ ἀναφέρονται καὶ μὲ τὶς δύο ιδιότητες⁷⁷. Ἀργότερα, σχολιάζοντας τὸ Κ βιβλίο, ὁ σχολιαστὴς ἀναφέρει ὅτι τὰ μαθηματικά εἶναι χωριστὰ ἀλλὰ «μόνη τῇ ἐπινοίᾳ». Αὐτὸ θυμίζει κάπως τὸν ψευδο-Γαληνὸ ποὺ ὑποστήριζε ὅτι τὰ γεωμετρικὰ ὄντα εἶναι ἄνυλα μόνο στὴν νόησή μας. Διαβάζουμε:

... τὸ δὲ κυρίως ὄν καὶ χωριστόν ἐστι καὶ πάντῃ ἄνυλον, πότερον ταύτην τὴν ἀρχὴν ὁ φυσικὸς ἐπισκέψεται καὶ ζητήσει ἢ ὁ μαθηματικός; καὶ λέγει ὅτι οὔτε ὁ φυσικὸς οὔτε ὁ μαθηματικός. ἡ μὲν γὰρ φυσικὴ ἦτοι ὁ φυσικὸς περὶ τὰ κινήσεως ἔχοντα ἀρχὴν ἐν ἑαυτοῖς ἐστι, τὸ δὲ κυρίως ὄν, ἡ πρώτη καὶ ἄνυλος ἀρχή, πάντῃ καὶ πάντως ἐστὶν ἀκίνητος. ἡ δὲ μαθηματικὴ θεωρητικὴ μὲν ἐστὶν ἀκινήτων καὶ μενόντων, ἀλλὰ μόνη τῇ ἐπινοίᾳ χωριστῶν, ἐν ὕλῃ δὲ ὄντων· ὥστε οὐδὲ ταύτης ἂν εἴη τὸ περὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς θεωρεῖν. ἑτέρα ἄρα τίς ἐστι τῆς τε φυσικῆς καὶ μαθηματικῆς ἢ τὸ ἀκίνητον καὶ πάντῃ χωριστόν θεωρεῖν σπεύδουσα. καὶ εἴπερ ἐστι, φησί, φύσις τις τοιαύτη χωριστὴ καὶ ἀκίνητος, ἐνταῦθα ἂν εἴη ποῦ καὶ τὸ θεῖον, τουτέστιν αὕτη ἂν εἴη ὁ θεός, ὅς ἐστιν ἡ πρώτη καὶ κυριωτάτη ἀρχή. ἐκ δὴ τῶν εἰρημένων ὥσπερ πόρισμα ἡμῖν ἀνεφάνη ὅτι τρία ἐστὶ τὰ γένη τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, μαθηματικὴ φυσικὴ θεολογικὴ. καὶ τῶν μὲν πρακτικῶν καὶ ποιητικῶν ἐπιστημῶν ἢ τεχνῶν βέλτιστον τὸ τῶν θεωρητικῶν γένος, τῶν δ' αὖ θεωρητικῶν βελτίστη πάλιν ἢ βελτίοσιν ἀρχαῖς χρωμένη, βελτίοσι δὲ ἀρχαῖς χρῆται ἢ τελευταία ῥηθεῖσα, τουτέστιν ἢ θεολογικὴ. πρὸς τούτοις οὐκ ἀνοίκειον ἀλλ' οἰκειότατόν τι ἀπορεῖ λέγων, πότερον ἐπεὶ ἢ μαθηματικὴ μέρος τι τοῦ ὄντος λαβοῦσα καὶ ἢ φυσικὴ καὶ αἱ λοιπαὶ τὰ συμβεβηκότα τούτοις σκοποῦσιν, ἢ δὲ καθόλου, τουτέστι τοῦ ὄντος, οὐ μέρος τι τοῦ ὄντος σκοποῦσα ἀλλὰ τὸ ὄν ἢ ὄν, ἄρα καθό-

77. εἰς Μ.τ.φ., 445, 19 κ.ἐπ. Πβ. καὶ Ph. MERLAN, The Subdivisions..., ἐνθ' ἂν., σ. 75.

λου ἐστὶν αὕτη ἡ ἐπιστήμη... ἐπίστησον οὖν ὅτι ἐπεὶ τὴν θεολογίαν οὐχ ὥς κατὰ πλειόνων λεγομένην λέγει καθόλου, ἀλλ' ὥς προτέραν καὶ συναναιρουσαν τὰς ἄλλας, δῆλον ὅτι καὶ ὅτε τὸ ὄν καὶ κυρίως ὄν, τὴν πρώτην ἀρχὴν φημι, καθόλου ἔλεγεν, οὐχ ὥς κατὰ πλειόνων λεγομένην οὕτως αὐτὴν ἔφασκεν ἀλλ' ὥς συναναιρουσαν τὰς ἄλλας ἀρχάς⁷⁸.

Μία τελικὴ παρατήρηση ποὺ ἀποκομίσαμε ἀπὸ τὴν γρήγορη αὐτὴ ἀνθολόγηση τῶν σχολίων εἶναι ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν σχολιαστικὴ παράδοση ποὺ εἰσήγαγε ὁ Πορφύριος καὶ ὄχι μόνο μὲ τὰ σχόλιά του στὸ ἀριστοτελικὸ Ὕργανον ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἰδιαιτέρο τρόπο προσέγγισης τῶν κειμένων καὶ τὴν σύνολη μεταφυσικὴ του, ἃν καὶ τὸ τελευταῖο ζήτημα εἶναι ἀκόμη ἀνοικτὸ πρὸς διερεύνηση. Ὁ Πορφύριος φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ νεοπλατωνικὸς ἐκεῖνος ποὺ μείωσε τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ὑποστάσεων, ἀναβίβασε τὸν νοῦ μέχρι τοῦ ἐνὸς καὶ τὴν ψυχὴ μέχρι τὸν νοῦ. Στὸν τρόπο, ἀκόμη, ἀνάλυσης τῶν κειμένων ἐπέμεινε σὲ μία πολυ-ἐστιακὴ ἀνάγνωση, ἀντίθετα πρὸς τὴν πανεποπτικὴ προσέγγιση ἄλλων σχολιαστῶν⁷⁹.

3.8. Τελευταῖες ὑποθέσεις γιὰ τὸν ὅρισμό τοῦ πεπαιδευμένου στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο αὐτό, θὰ τεθοῦν κάποιες ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὸν ὅρισμό τοῦ πεπαιδευμένου στὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο

78. εἰς *Μ.τ.φ.*, K, 660, 41-661, 36. Πβ. καὶ Ph. MERLAN, *The Subdivisions....*, ἔνθ' ἄν.

79. Πβ. P. HADOT, *The Harmony of Plotinus and Aristotle according to Porphyry, Aristotle Transformed*, ἔνθ' ἄν., σσ. 125-140· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La métaphysique de Porphyre, Porphyre* (συλλ.), Vandœuvres-Genève, Fondation Hardt, *Entretiens sur l'antiquité classique* XII, 1965, σσ. 127 κ.ἐπ.· R.T. WALLIS, *Νεοπλατωνισμός*, Ἀθήνα, Ἀρχέτυπο, 2002, σσ. 158 κ.ἐπ.

ανάλογα και προς την πορεία των μέχρι στιγμής αναλύσεών μας. Τα σχόλια του ψευδο-Ἀλεξάνδρου είτε του Μιχαήλ αποτέλεσαν μία καλή εισαγωγή στην σχετική προβληματική. Δεδομένου, λοιπόν, ότι ο πεπαιδευμένος χαρακτηρίζεται από τον Μιχαήλ ως ξεχωριστή οντότητα, δηλαδή ακολουθώντας τον Ἀριστοτέλη, ως «ἓνας τῷ ἀριθμῷ», ο ὁρισμός του ὅπως τίθεται από τον Ἐφέσιο ὀφείλει νὰ διευκρινίζει τὰ παρακάτω:

(α) ὑπάρχει ἄραγε διαφορὰ στο ὄντολογικὸ καὶ ὄντικὸ ἐπίπεδο μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος;

(β) ὑπάρχει ὑπαρκτικὴ διάκριση μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος;

(γ) ὑπάρχει σχέση πρότερου-ὑστερου μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος;

(δ) ὑπάρχει σχέση δυνάμει-ἐνεργεία μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος;

(ε) ὑπάρχει σχέση ὁμωνυμίας-συνωνυμίας μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος;

(στ) ὑπάρχει διάκριση φύσεως μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος;

(ζ) εἶναι ὁ πεπαιδευμένος μία «ὠρισμένη φύσις»;

(η) εἶναι ὁ πεπαιδευμένος ἓνας «αὐτοπεπαιδευμένος»; Εἶναι, δηλαδή, μία πλατωνικὴ ιδέα;

(θ) εἶναι ὁ πεπαιδευμένος ἓνας καθεαυτὸ διαλεκτικός;

(ι) εἶναι ὁ πεπαιδευμένος ἓνα ὅλον;

(ια) ποῦ τοποθετεῖται ὁ πεπαιδευμένος ὡς πρὸς τὴ σχέση «ἕξις-στέρησης»;

4.

«οὐ γὰρ πολλοὶ ὁ τοιοῦτος, ἀλλ' εἷς. ὅστις δὲ ἔχει ἀρχὰς μιᾶς τινος φύσεως καὶ ἐπιστήμης, οἷον γεωμετρίας μόνης, οὗτος διακείται περὶ ἓν τι μόριον τῆς ὅλης ἐπιστήμης ὥς ὁ πρότερος περὶ ἅπαντα. ἐκ δὴ τούτων δῆλον ὅτι ὁ μὲν ἐπιστήμων καὶ πεπαιδευμένος ἐστίν, οὐ πᾶς δὲ πεπαιδευμένος ἐπιστήμων» (1, 24-2, 3).

4.1. Τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου

Συνεχίζοντας μὲ τὴν ἐξέταση τῶν σχέσεων πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος κατὰ τὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο, βλέπουμε τὸν βυζαντινὸ σχολιαστὴ νὰ ἐκφράζει τὴν ἀριστοτελικὴ θέση ὅτι ὁ πεπαιδευμένος εἶναι ἓνας κατὰ τὸν ἀριθμὸ («ἓνα τὸν ἀριθμὸν ὄντα»), κάτι ποὺ τόνισε καὶ ὁ ἴδιος μόλις προηγουμένως μὲ τὰ λόγια «εἷς ὢν τῷ ἀριθμῷ», μόνο ποὺ τώρα ἡ ἐνότητα ἢ ἡ μοναδικότητα αὐτὴ τοῦ πεπαιδευμένου δίνεται μέσα ἀπὸ τὴν σχέση «ἓνας-ὄχι πολλοί». κάτι ποὺ ὅμως δὲν εἶχε τεθεῖ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ διαφορὰ τοῦ πεπαιδευμένου ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα δίνεται μὲ τὴν ρῆση ὅτι αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἔχει νὰ κάνει μὲ ἓνα «μόριο» τῆς «ὅλης ἐπιστήμης» ἐνῶ ὁ πεπαιδευμένος μὲ «ἅπαντα». Γίνεται προφανὲς ὅτι οἱ διάφορες ἐπιστῆμες συνευρίσκονται σὲ ἓνα «ὅλον» τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ καθεμιὰ τους συνιστᾷ ἓνα «μόριό» της – κατὰ τὸν τρόπο ἄραγε ποὺ ἐνώνονται ὀργανικὰ καὶ τὰ «μόρια» ἐνὸς ἔμβιου σώματος ὅπως στὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο *Περὶ ζώων μορίων*. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ Μιχαήλ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ ἰδέα περὶ αὐτονομίας τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν. Ἡ κατεύθυνση ποὺ παίρνει ὁ βυζαντινὸς σχολιαστὴς πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης ὥς πρὸς τὸ ἂν ἡ ἔκφραση «ἡ ὅλη ἐπιστήμη» παρὰπέμπει σὲ μία καθολικὴ ἐπιστήμη.

Ὡστόσο, αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ τελευταία ἐκπληξή ποὺ μᾶς ἐπιφυλάσσει τὸ κείμενο τοῦ Μιχαήλ. Τὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ μᾶλλον ρήση ὅτι «ὁ μὲν ἐπιστήμων πεπαιδευμένος ἐστίν, οὐ πᾶς δὲ πεπαιδευμένος ἐπιστήμων»· ἡ φράση τούτη μοιάζει νὰ ἔχει διαφύγει τῆς προσοχῆς τῶν παλαιότερων καὶ νεώτερων σχολιαστῶν. Καὶ ὅμως, γράφοντάς την ὁ Ἐφέσιος μοιάζει νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μόλις προηγούμενα λόγια τοῦ περὶ «μορίων» τῆς ἐπιστήμης ποὺ κατανέμονται στὸν κάθε ἐπιστήμονα ἐνῶ «ἅπαντα» τὰ μόρια τῆς ἐπιστήμης, δηλαδή «ὅλη ἡ ἐπιστήμη», ἐμπίπτει στὰ τοῦ πεπαιδευμένου. Ἄν ὁ ἐπιστήμονας εἶναι καὶ αὐτὸς πεπαιδευμένος, τότε ἓνα «μόριο» τῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς παιδείας, ἰσοδυναμεῖ μὲ «ἅπαντα» τὰ μόρια, δηλαδή μὲ «ὅλη» τὴν ἐπιστήμη. Τὸ ἐρώτημα εἶναι μὲ ποιὸ τρόπο ἐπιτυγχάνεται αὐτό.

*

* *

Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ πρόβλημα ἔχει ὥς ἐξῆς: ἡ ἔκφραση ὅτι ὁ πεπαιδευμένος εἶναι «ἓνας ὄχι πολλοί», μοιάζει νὰ παραπέμπει σὲ κάποιον διαλεκτικὸ ἰδεαλισμὸ (πλατωνισμὸς) σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἰδιαίτερης φύσης τοῦ. Ἄραγε εἶναι αὐτὴ ἡ ἐναντιότητα ποὺ ἔχει κατὰ νοῦ ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν τοποθετεῖ τὸν πεπαιδευμένο ὥς «ἓναν τῷ ἀριθμῷ»; Ἡ ἀριστοτελικὴ ἄποψη εἶναι μᾶλλον ἀντι-ἰδεαλιστικὴ, στὸ μέτρο ποὺ ἀποδίδει στὸν πεπαιδευμένο ἓναν τόπο δίπλα σ' ἐκείνους τῶν ἄλλων ἐπιστημόνων, μὲ τὴν ἐπιθυμία, προφανῶς, νὰ ἀποφύγει τὴν ἐνσωμάτωση τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν σὲ μία καθολικὴ ὑπερ-ἐπιστήμη. Τὸ σχέδιο τοῦ Σταγειρίτη, μάλιστα, μοιάζει νὰ ἐνέχει διπλὴ στοχοθεσία: μέσα στὴν προσπάθειά του νὰ προασπισθεῖ τὴν αὐτονομία τῶν ἐπιστημῶν, δὲν ζητεῖ παράλληλα νὰ ἐξειδικεύσει τόσο πολὺ τὴν γλῶσσα τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν ὥστε καὶ νὰ

τὴν καταστήσει ἀπρόσιτη γιὰ τὸ εὐρὺ πεπαιδευμένο κοινό. Ἀντίθετα, ζητεῖ νὰ προσελκύσει τὸν ἄνθρωπο τῆς γενικῆς παιδείας στὸν στοχασμὸ περὶ τοῦ καταμερισμοῦ καὶ τῶν ἀντικειμένων τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν· εἶναι φανερό ὅτι θεωρεῖ κάτι τέτοιο ζωτικό γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη.

Ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος, ἀπὸ τὴν πλευρά του, μὲ τὴν ἔκφραση «ἓνας ὄχι πολλοί», μοιάζει νὰ προσθέτει στὸν πεπαιδευμένο κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν διευκρίνιση τοῦ τόπου του μέσα στὴν παιδευτική καὶ ἐπιστημονική χώρα· μοιάζει νὰ ἐντείνει, κάπως, τὴν αἴσθηση τῆς μοναδικότητος τῆς πνευματικῆς του λειτουργίας. Ἀμέσως, ὅμως, μετὰ, μὲ τὴν ἔκφραση ὅτι κάθε ἐπιστήμων εἶναι πεπαιδευμένος ἀλλὰ ὄχι καὶ κάθε πεπαιδευμένος ἐπιστήμων, μοιάζει ὁ Ἐφέσιος νὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιπλέον μοναδικότητα μὲ τὴν ὁποία μόλις προηγουμένως εἶχε προικίσει τὸν πεπαιδευμένο. Ἡ τελευταία αὕτη ἔκφραση διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Balme, ὁ ὁποῖος καὶ ἐστίασε στὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ἀριστοτελικῆς διάκρισης μεταξὺ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος· κατ' αὐτόν, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω¹, ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει μεταξὺ τριῶν εἰδῶν ἀνθρώπων: (1) τὸν εἰδικὸ ὁ ὁποῖος κατέχει τὰ (ἐμπειρικά;) δεδομένα τῆς ἐπιστήμης του· (2) τὸν πεπαιδευμένο, ὁ ὁποῖος, εἴτε εἶναι εἰδικὸς εἴτε δὲν εἶναι, μπορεῖ νὰ διαβλέπει κατὰ πόσο μία ἐπιστημονική ἐξήγηση βασίζεται ἐπάνω στὶς πρέπουσες Ἀρχές· (3) τὸν ἄνθρωπο ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ κάνει

1. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 77. Παλαιότερος ἐκδότης τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, ὁ W. Ogle, στὰ σχόλιά του παρέπεμπε, ὅσον ἀφορᾷ στὴν διάκριση πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος, στὰ *Πολ.*, Γ, 2 καὶ *Ἠθικά Νικομ.*, Α, 1. Ἰδιαίτερα στὸ πρῶτο ἔργο, γίνεται ἡ διάκριση τριῶν εἰδῶν γνώσης, τῆς ἐμπειρικῆς (γιὰ ἐπιστῆμες ὅπως ἡ ἰατρικὴ ὅπου ἡ πρακτικὴ παίζει μεγάλο ρόλο), ἡ θεωρητικὴ ποὺ εἶναι ἐκείνη τοῦ πεπαιδευμένου καὶ ἡ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ ποὺ εἶναι ἡ γνώση τοῦ ἐπιστήμονος. Πβ. W. OGLE, *Aristotle, On the Parts of Animals*, μτφρ. μὲ εἰσαγωγή καὶ σχόλια, London, 1882, σ. 141, σημ. 1.

αὐτὸ γιὰ μία ἐπιστήμη, ἀλλὰ ὄχι γιὰ μία ἄλλη. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ἐφέσιου μὲ τὴν ἀπόδοση τῆς ιδιότητος τοῦ πεπαιδευμένου στὸν ἐπιστήμονα, ἀκόμη καὶ στὴν εὐλογία περίπτωσι ποὺ αὐτὸς θὰ κατέχει μόνο τὶς πρέπουσες Ἀρχές μιᾶς ἐπιστήμης, δηλαδή τῆς δικῆς του, καθιστᾷ, ὅπως καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Balme, σὲ ἓνα βαθμό, τὴν σχέση «πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος» ὀλιγότερο ξεκάθαρη διάκριση ἀλλὰ, ὄχι ὅπως ὁ Balme, μᾶλλον ὑπαγωγικὴ τοῦ ἑνὸς στὸν ἄλλο κατὰ τοὺς ὅρους. Σὲ κάθε περίπτωση, ἔχουμε, ἐδῶ, μέσα στὸ πολὺ σύντομο διάστημα δύο προτάσεων, δύο κινήσεις ἀντίθετης φορᾶς, τὶς ὁποῖες ἀξίζει νὰ διευκρινίσουμε περισσότερο γιατί, ἀκριβῶς, συνιστοῦν μία πρωτοτυπία σὲ σχέση μὲ τὸ ἀριστοτελικὸ σχολιαζόμενο κείμενο.

4.2. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἑνός

Ἡ ἴδια ἡ ἐναντιότητα «ἓνα-πολλὰ» ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς πρώτης ἐπιστήμης ἢ, ἀλλιῶς, τῆς ἐπιστήμης τοῦ «ὄντος ἢ ὄν», ἡ ὁποία παρατίθεται δίπλα στίς ἄλλες ἐπιστήμες ὅπως τὰ μαθηματικά². Ἐπίσης, διαβάζουμε στὸν Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ ἐν ὡς «ἐπιστημονικώτερον», καθόσον πρότερον:

Τὸ μὲν οὖν μὴ διὰ γνωριμωτέρων εἰρησθαι τὸν ὅρον διχῶς ἔστιν ἐκλαβεῖν· ἢ γὰρ εἰ ἀπλῶς ἐξ ἀγνωστοτέρων ἢ εἰ ἡμῖν ἀγνωστοτέρων· ἐνδέχεται γὰρ ἀμφοτέρως. ἀπλῶς μὲν οὖν γνωριμώτερον τὸ πρότερον τοῦ ὑστέρου, οἷον στιγμή γραμμῆς καὶ γραμμὴ ἐπιπέδου καὶ ἐπίπεδον στερεοῦ, καθάπερ καὶ μονὰς ἀριθμοῦ· πρότερον γὰρ καὶ ἀρχὴ παντός ἀριθμοῦ. ὁμοίως δὲ καὶ στοιχεῖον συλλαβῆς. ἡμῖν δ' ἀνάπαλιν ἐνίστε συμβαίνει· μάλιστα γὰρ τὸ στερεὸν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν πίπτει, τὸ δ' ἐπί-

2. Πβ. Μ.τ.φ. Γ, 2, 1004 a 6-31 καὶ ἀνωτέρω, σσ. 147-148. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι κατὰ τὸν ψευδο-Ἀλέξανδρο, ἡ πρώτη μαθηματικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἡ γεωμετρία ἀλλὰ ἡ ἀριθμητικὴ· πβ. εἰς Μ.τ.φ., 251, 26 κ.ἐπ.

πεδον μάλλον τῆς γραμμῆς, γραμμὴ δὲ σημείου μάλλον. οἱ πολλοὶ γάρ τὰ τοιαῦτα προγνωρίζουσιν· τὰ μὲν γάρ τῆς τυχούσης τὰ δ' ἀκριβοῦς καὶ περιττῆς διανοίας καταμαθεῖν ἐστίν. Ἀπλῶς μὲν οὖν βέλτιον τὸ διὰ τῶν πρότερον τὰ ὕστερα πειραῖσθαι γνωρίζειν· ἐπιστημονικώτερον γάρ τὸ τοιοῦτόν ἐστιν³.

Ἡ πρώτη ἐπιστήμη θὰ ἐξετάζει τὸ ἴδιο τὰ διάφορα γένη τῆς πολλαπλότητας ὅπως καὶ τῆς ἐνότητος· καὶ καθὼς τὸ ἐν ὁμοιάζει τοῦ ὄντος, ἡ ἐπιστήμη ποὺ θὰ μελετᾷ αὐτὰ θὰ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ἢ ὄν. Νὰ σημειωθεῖ στὸ ἀνωτέρω κείμενο μία διάκριση μεταξὺ ἀπόφανσης καὶ στέρησης, οἱ ὁποῖες ταυτίζονται μὲν ὡς πρὸς τὸ γένος τοῦ ἀντικειμένου τους (ποὺ εἶναι καὶ τὸ γένος τῆς ἀντίστοιχης ἐπιστήμης) ἀλλὰ διαφέρουν κατὰ τὸ ὅτι στὴν ἀπόφανση πρόκειται γιὰ μία ἀπλὴ ἀπουσία ἐνῶ στὴν στέρηση πρόκειται γιὰ τὴν κατάφαση μιᾶς ὑποκείμενης φύσης ποὺ ὑφίσταται τὴν στειρητικὴ διαδικασία. Ἀλλοῦ, ὥστόσο, ἡ ἐναντιότητα αὐτὴ λέγεται ὅτι εἶναι τῆς ἐπιστήμης ὄχι ἀπολύτως ἀλλὰ ὡς διαφορὰ διαιρετοῦ-ἀδιαίρετου, ὡς ζήτηση δηλαδὴ μέτρου σχέσης⁴. Διαβάζουμε:

ἀλλ' ὅσα διαιρετά, ἐν τούτοις λέγεται, ἓνα μὲν τρόπον ἐὰν ἡ πλῆθος ἔχον ὑπεροχὴν ἢ ἀπλῶς ἢ πρὸς τι, καὶ τὸ ὀλίγον ὡσαύτως πλῆθος ἔχον ἔλλειψιν, τὸ δὲ ὡς ἀριθμός, ὃ καὶ ἀντίκειται τῷ ἐνὶ μόνον. οὕτως γάρ λεγόμεν ἐν ἢ πολλά, ὥσπερ εἴ τις εἴποι ἐν καὶ ἓνα ἢ λευκὸν καὶ λευκά, καὶ τὰ μεμετρημένα πρὸς τὸ μέτρον καὶ τὸ μετρητόν. οὕτως καὶ τὰ πολλαπλάσια λέγεται· πολλά γάρ ἕκαστος ἀριθμὸς ὅτι ἓνα καὶ ὅτι μετρητὸς ἐνὶ ἕκαστος, καὶ ὡς τὸ ἀντικείμενον τῷ ἐνὶ, οὐ

3. Τοπ., Ζ, 141 b 3-17.

4. Γιὰ τὸ σχετικὸ, τὸ «πρὸς τι», στὸν Ἀριστοτέλη, πβ. Richard BODÉUS, *Observations sur la notion de «relatif» chez Aristote*, *Publications du Centre d'études sur la pensée antique*, Aix-en-Provence, 1997, σσ. 1-11.

τῷ ὀλίγῳ. οὕτῳ μὲν οὖν ἐστὶ πολλά καὶ τὰ δύο, ὥς δὲ πλῆθος ἔχον ὑπεροχὴν ἢ πρὸς τι ἢ ἀπλῶς οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ πρῶτον. ὀλίγα δ' ἀπλῶς τὰ δύο· πλῆθος γάρ ἐστιν ἔλλειψιν ἔχον πρῶτον. διὸ καὶ οὐκ ὀρθῶς ἀπέστη Ἀναξαγόρας εἰπὼν ὅτι ὁμοῦ πάντα χρήματα ἦν ἄπειρα καὶ πλήθει καὶ μικρότητι· ἔδει δ' εἰπεῖν ἀντὶ τοῦ “καὶ μικρότητι” καὶ ὀλιγότητι· οὐ γὰρ ἄπειρα, ἐπεὶ τὸ ὀλίγον οὐ διὰ τὸ ἓν, ὥσπερ τινὲς φασιν, ἀλλὰ διὰ τὰ δύο. Αντίκειται δὴ τὸ ἓν καὶ τὰ πολλά τὰ ἐν ἀριθμοῖς ὥς μέτρον μετρητῶ· ταῦτα δὲ ὥς τὰ πρὸς τι, ὅσα μὴ καθ' αὐτὰ τῶν πρὸς τι. διήρηται δ' ἡμῖν ἐν ἄλλοις ὅτι διχῶς λέγεται τὰ πρὸς τι, τὰ μὲν ὥς ἐναντία, τὰ δ' ὥς ἐπιστήμη πρὸς ἐπιστητόν, τῷ λέγεσθαι τι ἄλλο πρὸς αὐτό. Τὸ δὲ ἐν ἔλαττον εἶναι τινός, οἷον τοῖν δυοῖν, οὐθὲν κωλύει· οὐ γὰρ εἰ ἔλαττον καὶ ὀλίγον. τὸ δὲ πλῆθος οἷον γένος ἐστὶ τοῦ ἀριθμοῦ. ἔστι γὰρ ἀριθμὸς πλῆθος ἐνὶ μετρητόν. καὶ ἀντίκειται πῶς τὸ ἓν καὶ ἀριθμός, οὐχ ὥς ἐναντίον, ἀλλ' ὥσπερ εἴρηται τῶν πρὸς τι ἓνια· ἢ γὰρ μέτρον, τὸ δὲ μετρητόν, ταύτη ἀντίκειται. Διὸ οὐ πᾶν ὃ ἂν ἢ ἐν ἀριθμός ἐστιν, οἷον εἴ τι ἀδιαίρετόν ἐστιν. ὁμοίως δὲ λεγομένη ἢ ἐπιστήμη πρὸς τὸ ἐπιστητόν οὐχ ὁμοίως ἀποδίδωσιν· δόξειε μὲν γὰρ ἂν μέτρον ἢ ἐπιστήμη εἶναι, τὸ δ' ἐπιστητόν τὸ μετρούμενον, συμβαίνει δ' ἐπιστήμην μὲν πᾶσαν ἐπιστητόν εἶναι, τὸ δ' ἐπιστητόν μὴ πᾶν ἐπιστήμην, ὅτι τρόπον τινὰ ἢ ἐπιστήμη μετρεῖται τῷ ἐπιστητῷ. τὸ δὲ πλῆθος οὔτε τῷ ὀλίγῳ ἐναντίον, ἀλλὰ τούτῳ μὲν τὸ πολὺ ὥς ὑπερέχον πλῆθος ὑπερεχομένῳ πλήθει, οὔτε τῷ ἐνὶ πάντως· ἀλλὰ τὸ μὲν ὥσπερ εἴρηται, ὅτι διαίρετόν τὸ δ' ἀδιαίρετον, τὸ δ' ὥς πρὸς τι, ὥσπερ ἢ ἐπιστήμη ἐπιστητῷ ἂν ἢ ἀριθμός· τὸ δ' ἐν μέτρον⁵.

Ἡ ἐπιστήμη ἐπανευρίσκεται ἐδῶ μαζὶ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνὸς καὶ τῶν πολλῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρνεῖται νὰ καταστήσει

5. Μ.τ.φ., I, 1056 b 16 - 1057 a 17.

τὴν ἐπιστήμη μέτρο σὲ βάρος τοῦ ἐπιστητοῦ· μόνο αὐτὸ τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ καταστεῖ μέτρον τῆς γνώσης. Τοῦτο θεωρήθηκε ἀπόδειξη τοῦ ἀριστοτελικοῦ ρεαλισμοῦ ἂν καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε⁶. Νὰ τονισθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ διευκρίνιση τῆς ἐνότητος καὶ τῆς πολλαπλότητος σκοπὸ ἔχει τὴν ἀναίρεση τοῦ σχήματος «ἓνα ἐπὶ πολλά». Αὐτὸ τὸ τελευταῖο, πλατωνικῆς καταγωγῆς, σημαίνει τὴν ὑποστασιοποίηση τοῦ ἐνὸς ὡς ἰδέα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ ἔκφραση τοῦ Μιχαήλ «ἓνας ὄχι πολλοί» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τελικῶς ὅτι δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ προσέγγιση⁷. Ὁ Ἀριστοτέλης πράγματι ἀντιτίθεται στὴν ὑποστασιοποίηση τοῦ ἐνός, ὅπως καὶ τοῦ ὄντος.

Κατὰ τ' ἄλλα, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐνότητα τοῦ ὁρισμοῦ κάποιου πράγματος ἢ ὁποῖα ἐπιτυγχάνεται καλύτερα κατὰ τὸ «πρότερον» καὶ τὸ «γνωριμότερον»:

Πρῶτον μὲν εἰ μὴ διὰ προτέρων καὶ γνωριμωτέρων πεποιήται τὸν ὁρισμόν. ἐπεὶ γὰρ ὁ ὅρος ἀποδίδεται τοῦ γνωρίσαι χάριν τὸ λεχθέν, γνωρίζομεν δ' οὐκ ἐκ τῶν τυχόντων ἀλλ' ἐκ τῶν προτέρων καὶ γνωριμωτέρων, καθάπερ ἐν ταῖς ἀποδείξεσιν (οὕτω γὰρ πᾶσα διδασκαλία καὶ μάθησις ἔχει), φανερόν ὅτι ὁ μὴ διὰ τοιούτων ὀριζόμενος οὐχ ὥρισταί. εἰ δὲ μή, πλείους ἔσονται τοῦ αὐτοῦ ὁρισμοί. Δῆλον γὰρ ὅτι καὶ ὁ διὰ προτέρων καὶ γνωριμωτέρων βέλτιον ὥρισταί, ὥστε ἀμφοτέροι ἂν εἴησαν ὅροι τοῦ αὐτοῦ. τὸ δὲ τοιοῦτον οὐ δοκεῖ· ἐκάστῳ γὰρ τῶν ὄντων ἓν ἐστὶ τὸ εἶναι ὅπερ ἐστίν· ὥστ' εἰ πλείους ἔσονται τοῦ αὐτοῦ ὁρισμοί, ταῦτόν ἐσται τῷ ὀριζομένῳ τὸ εἶναι

6. Πβ. D.W. ROSS, *Aristotle's Metaphysics*, τόμ. 2ος, Oxford, Clarendon Press, 1924, σσ. 297-298, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι τοῦ ἐπιστητοῦ τὸ κάθε ἐπιστητό, ὅμως, δὲν εἶναι τῆς ἐπιστήμης, σύμφωνα καὶ μὲ τὸ Κατ., 7, 7 b 29.

7. Πβ. καὶ ψευδο-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΣ.), *εἰς Μ.τ.φ.*, 630, 3-11.

ὅπερ καθ' ἐκάτερον τῶν ὀρισμῶν δηλοῦται. ταῦτα δ' οὐ ταῦτά ἐστίν, ἐπειδὴ οἱ ὀρισμοὶ ἕτεροι. Δῆλον οὖν ὅτι οὐχ ὥρι-
σται ὁ μὴ διὰ προτέρων καὶ γνωριμωτέρων ὀρισάμενος⁸.

Ὁ ὀρισμὸς δὲν συνεπάγεται τὴν ὑπαρξιν, χωρὶς ὥστόσο καὶ νὰ εἶναι ἰσοδύναμος ἀπλῶς μὲ τὸ ὄνομα· ἐπίσης, ὁ ὀρισμὸς δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξη. Ὡστόσο, ὁ ὀρισμὸς κάπως συμμετέχει στὴν ἀπόδειξη· ἂν καὶ ἀπλῶς δείχνει ὅτι τὸ ὀριζόμενο ὑπάρχει, μᾶς λέει καὶ τὸ τί εἶναι· τίθεται ἐδῶ ἡ ἰδέα τῆς ταυτόχρονης ἀνακάλυψης τοῦ πράγματος κατὰ τὸν ὀρισμὸ καὶ κατὰ τὴν ἀπόδειξη⁹.

Τὸ πρότερον πάλι συνδέεται μὲ τὴν διάκριση «ὅλου-μέρους» ὅπως βλέπουμε στὰ *Πολιτικά*:

καὶ πρότερον δὴ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἡμῶν ἐστίν. Τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέ-
ρους· ἀναιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται ποῖς οὐδὲ χεῖρ,
εἰ μὴ ὁμωνύμως, ὥσπερ εἴ τις λέγει τὴν λιθίνην· διαφθαρεῖσα
γὰρ ἔσται τοιαύτη¹⁰.

Τὸ πρότερον, ἀναλύεται στὰ *Μ.τ.φ.*, Δ, 11, 1018 b 9 κ.έπ. μὲ πιο διευρυμένο τρόπο ἀπ' ὅσο στὸ *Κατ.*, 12· ἔτσι, πρότερον μεταξὺ ἄλλων εἶναι: (1) αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐγγύτερο σὲ «ἀρχῆς

8. *Τοπ.*, Z, 4, 141 a 26 - b 2. Πβ. καὶ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΥΣ, *εἰς Τοπ.*, 435, 14-20 : «ἔτι εἰ ἔσται διὰ τῶν ὑστέρων καὶ μὴ διὰ γνωριμωτέρων, ὀρισμοὶ πλείους ἔσονται τοῦ αὐτοῦ· δῆλον γὰρ ὅτι καὶ ὁ διὰ τῶν προτέρων καὶ γνωριμωτέρων αὐτοῦ λόγος ἔσται ὁρος καὶ βελτίων. ἀλλ' εἰ ὁ ὀρισμὸς λόγος ἐστὶν ὁ τὸ τί ἦν εἶναι δηλῶν τοῦ πράγματος, οὐ πλείους ἔσονται ὀρισμοὶ τοῦ αὐτοῦ· πλείω γὰρ καὶ τὰ τί ἦν εἶναι ἔσται· ἀλλὰ μὴν ἐκάστω τὸ εἶναι, καθ' ὃ ἐστι, ταῦτόν ἐστιν· οὐκ ἄρα οἷόν τε πλείους ἐνὸς ὀρισμοὺς εἶναι».

9. Πβ. Ἀναλ. ὕστ., Β, 7· πβ., ἐπίσης, L.M. DE RIJK, *Aristotle. Semantics and Ontology, I: General Introduction. The Works on Logic*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 2002, σ. 682.

10. *Πολιτικά*, 1253 a 18 - 23.

τινὸς ὠρισμένης»· (2) αὐτὸ πού εἶναι πρότερον «τῇ γνώσει», τὸ καὶ «ἀπλῶς πρότερον»: τὰ καθόλου εἶναι πρότερα ἀπὸ τὰ καθέκαστα πού ὅμως εἶναι πρότερα «τὴν αἴσθησιν»· καί, σὲ σχέση μετὰ τὴν παιδεία, διαβάζουμε: «κατὰ τὸν λόγον δὲ τὸ συμβεβηκὸς τοῦ ὅλου πρότερον, οἷον τὸ μουσικὸν τοῦ μουσικοῦ ἀνθρώπου· οὐ γὰρ ἔσται ὁ λόγος ὅλος ἄνευ τοῦ μέρους, καίτοι οὐκ ἐνδέχεται μουσικὸν εἶναι μὴ ὄντος μουσικοῦ τινός»· (3) τὸ πρότερον κατὰ τὸ ἀποτέλεσμα· (4) τὸ κατὰ φύσιν καὶ οὐσία· ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἀποδίδει στὸν Πλάτωνα: «ἡ διαιρέσει ἐχρήσατο Πλάτων».

*

* *

Μπροστὰ στὴν πολλαπλότητα αὐτῶν τῶν προσεγγίσεων στὸ πρόβλημα τοῦ ἑνὸς καὶ τῶν πολλῶν εἶναι εὐλόγο νὰ προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τῆς ἀριστοτελικῆς θεωρίας τοῦ ἑνός, προκειμένου ἄλλωστε νὰ ἐννοήσουμε καλύτερα τί ὑπονοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζοντας τὸν πεπαιδευμένο «ἓνα», σὲ ἀντιδιαστολή μάλιστα πρὸς τὸν ἐπιστήμονα πού ἐξετάζει «περὶ τίνος φύσεως ἀφωρισμένης». Ἡ ἐδῶ μελετώμενη ἀμφισημία τῆς ἐννοιολόγησης δὲν στερεῖται ἐρεισμάτων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἴδιου τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου· ὅπως τονίζει ὁ L.M. De Rijk, στὸν Ἀριστοτέλη, καὶ τὸ «ἄτομον τῷ εἶδει» λέγεται «καθ' ἑκαστον» (*Π. ζ. μορίων*, 644 a 30) ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος ὡς ἀντικείμενο ὁρισμοῦ εἶναι ἓνα καθόλου (*Μ.τ.φ.*, 1036 a 28-29)¹¹.

Κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ἓνας διανοητὴς σὰν τὸν Θωμᾶ Ἀκвинάτη πίστευε ὅτι ἀνακάλυψε στὸν Ἀριστοτέλη τὴν θεωρία ἑνός «καθεαυτὸ ὄντος» (*ipsum ens*) καὶ ἑνός «καθεαυτὸ ἑνός» (*ipsum*

11. M. DE RIJK, *Aristotle..., ἐνθ' ἄν.*, σ. 3, ὑπόσημ. 4.

unum)¹². Ἡ πεποίθησή του αὐτὴ εἶχε νὰ κάνει μὲ γενικώτερα ζητήματα τῆς σκέψης του, κυρίως μὲ τὴν προσπάθεια συγκερασμοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας κατὰ ἐξαιρετικὰ συστηματικὸ τρόπο. Στούς νεώτερους χρόνους, ἡ θέση αὐτὴ δὲν βρῆκε πολλοὺς ὁπαδοὺς πέραν τῶν ἀμιγῶς θωμιστικῶν κύκλων. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἐνδεικτικὲς ἀπόψεις δύο νεώτερων μελετητῶν.

4.2.1. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Enrico Berti

Ὁ ἰταλὸς μελετητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους Enrico Berti ἀναφέρθηκε σὲ μελέτη του στὸ συγκεκριμένο θέμα τῆς θέσης τοῦ ἐνὸς στὰ *Μετὰ τὰ φυσικά* τοῦ Σταγειρίτη¹³. Εἰδικώτερα ἀναφέρθηκε στὴν 11η ἀπορία τοῦ Β' τῶν *Μ.τ.φ.*: τὸ ὄν καὶ τὸ ἓνα ἀποτελοῦν οὐσίες ἢ εἶναι κατηγορήματα κάποιου ἄλλου πράγματος ποὺ τοὺς χρησιμεύει ὡς ὑποκείμενον (πβ. *Μ.τ.φ.*, Β' 4, 1001 a 4-8· πβ. καὶ Β 1, 996 a 4-9, Κ 2 1060 a 36 - b 6); Τὸ πρῶτο ὑποστηρίζουν ὁ Πλάτων καὶ οἱ Πυθαγόρειοι, τὸ δεύτερο οἱ Προσωκρατικοί (89). Ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ὑποστασιοποιοῦσε τὶς οὐσίες ἀφοῦ θεωροῦσε τὶς ιδέες ὡς οὐσίες ἐκτὸς τῶν πραγμάτων τῶν ὁποίων ἦταν οὐσίες σὰν νὰ ἦταν διακριτὲς ὑποστάσεις (πβ. *Μ.τ.φ.*, Α, 6, 987 b 7-10· Μ 4 1078 b 30-32). Τὸ ὄν καὶ τὸ ἓν ὡς ὑποστάσεις πρέπει νὰ ἔχουν ὡς οὐσία ἀκριβῶς τὸ νὰ εἶναι ὄν καὶ ἓν (πβ., *Μ.τ.φ.*, Β 4, 1001 a 27-29). Γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὄν καὶ ἓν εἶναι Ἀρχές (92). Ὡς πρὸς τὴν πλατωνικὴ ὑποστασιοποίηση τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀριθμῶν, τὸ δεύτερο εἶναι θεωρία τοῦ Σπενσίππου κατὰ τὸν Robin (91). Γιὰ τὸν Πλάτωνα, σύμφωνα μὲ τὸν Hager, τὸ ἓν εἶναι,

12. ΘΩΜΑΣ ΑΚΥΙΝΑΤΗΣ, *In Metaph.*, III, lect. XII, 501.

13. E. BERTI, Le problème de la substantialité de l'être et de l'un dans la *Métaphysique*, *Études...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 89 κ.έπ.

στήν Πολιτεία καὶ τὸν Παρμενίδη, ὑπεράνω τοῦ ὄντος καὶ ἐπομένως τῆς ὑπόστασης¹⁴ (94, ὑποσημ. 20). Αὕτῃ δὲ εἶναι καὶ ἡ θέσις τοῦ Πλωτίνου (Ἐνν., V, 4, 1). Γιά τοὺς σχολαστικούς τοῦ Μεσαίωνα, ἀντίθετα, τὸ ὄν βρίσκεται ὑπεράνω τοῦ ἐνός (95, σημ. 22). Οἱ δύο θέσεις, σχετίζονται· στὸν ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τὸ ὄν εἶναι μία ὑπόσταση (Περὶ θείων ὀνομάτων, 5 § 5) (95).

Γιά τὸν Ἀριστοτέλη, ἂν τὸ ὄν καὶ τὸ ἐν εἶναι ὑποστάσεις, καὶ ἐφόσον αὐτὰ εἶναι κοινὰ σὲ ὅλα, τότε ὅλα θὰ ἀνάγονταν στὸ ἓνα καὶ θὰ ὀδηγούμασταν ἔτσι στὸν μονισμό τοῦ Παρμενίδη (96-97). Τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν δὲν εἶναι γένη (98-99). Τὸ γένος δὲν μπορεῖ νὰ κατηγορεῖ τις διαφορές του (πβ. Τοπ., 6, 6, 144 a 31-b 3) (98-99). Τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν λέγονται γιὰ μία πολλαπλότητα γενῶν (99 καὶ ὑποσημ. 40, 41, 42). Τὸ ὄν καὶ τὸ ἐν δὲν βρίσκονται ποτὲ στοὺς ὁρισμούς (99 καὶ ὑποσημ. 42). Δὲν διαιροῦνται σὲ πολλὰ γένη ἀλλὰ ἐξαρχῆς ἀναφέρονται σὲ πολλὰ γένη. Τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν δὲν προσθέτουν τίποτε στήν σημασία ἐνός πράγματος (Μ.τ.φ., 1003 b 22-23) (100). Ὅσον ἀφορᾷ στίς πολλαπλές σημασίες τοῦ ἐνός, ἐφόσον ἐν καὶ ὄν εἶναι ἀνταλλάξιμα, ἀντιστοιχοῦν στίς κατηγορίες, ὅχι ἀπολύτως, ἀφοῦ τὸ ἐν καὶ τὸ ὄν δὲν εἶναι ταυτόσημα, δηλαδή κατὰ τὸ ποσόν, τὸ ποιόν κ.λπ. (Μ.τ.φ., Α, 2, 1054 a 24-28· b 13-16). Ἀφοῦ τὸ ἐν ὡς ἔννοια εἶναι ἡ ἀδιαιρετότητα (Μ.τ.φ., Α, 1, 1052 b 1-18· πβ. καὶ Δ, 6, 1016 b 3-6), τότε σὲ κάθε κατηγορία, τὸ ἐν θὰ ἀντιπροσωπεύει αὐτὸ ποὺ εἶναι καθορισμένο καὶ ὅχι αὐτὸ ποὺ εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ καθορισμένα. Σὲ καμία περίπτωση, δὲν θὰ πρόκειται γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἀλλὰ τὸ ἓνα τους θὰ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν οὐσία τους (Μ.τ.φ., Α, 2, 1054 a 9-13). Τὸ

14. Ὁ Berti ἀναφέρεται στὸ P. HAGER, *Der Geist und das Eine*, Bern-Stuttgart, 1970, σσ. 228-230.

έν είναι επίσης μέτρο (1052 b 18-24, σελ. 102). Σέ κάθε περίπτωση τὸ έν, παρότι μέτρο, θά είναι διαφορετικό πράγμα: μουσικό μέτρο, μέτρο μήκους κ.λπ. Πβ.: «ένός τινος έν άπασιν ὁ τε αριθμός τινών και τὸ έν τι έν, άλλ' οὐχί τοῦτο αὐτοῦ ή οὐσία» (1054 a 6-8): «ὅτι μέν οὖν τὸ έν έν παντί γένει ἐστί τις φύσις, και οὐθενός τοῦτό γ' αὐτό ή φύσις τὸ έν, φανερόν» (1054 a 9-11) (102). Άλλωστε, κάθε κατηγορία έχει μία πολλαπλότητα ἀπὸ ἀδιαιρετότητες, δηλαδή ἀπὸ ἐνότητες.

Κατὰ τὸν Berti, ή ἀριστοτελική θεωρία τοῦ ἐνός συνιστᾶ μέρος μιᾶς κριτικῆς πού ἀναπτύχθηκε στὸ ἐσωτερικό τῆς Ἀκαδημίας προκειμένου νά δειχθεῖ ὅτι έν και ὄν δέν είναι γέννη: «ὅταν ένα σύνολο ἀπὸ ὄρους ἐνέχει ἤδη μία ἐνότητα πού συνίσταται ἀπὸ τήν κοινή ἐξάρτηση ἐνός ἀπὸ αὐτούς, ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ ὡς Ἀρχή ὄλων, τὸ σύνολο δέν μπορεῖ νά έχει ἄλλη ἐνότητα, πού νά συνίσταται στήν κοινή ἐξάρτηση ἐνός ὄρου πού είναι τὸ ἀπὸ κοινοῦ κατηγορούμενό τους, ἐξωτερικό ἀπὸ αὐτούς. Πρόκειται γιὰ ένα ἐπιχείρημα ἀκαδημεικῆς καταγωγῆς πού συμμερίζεται και ὁ Ἀριστοτέλης» (πβ. *Ἠθικά Εὐδήμεια*, Α, 8, 1218 a 1-8· *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α, 4, 1096 a 17-23· *Πολ.*, Γ, 1, 1275 a 34-38· *Περὶ ψυχῆς*, Β, 3, 414 b 21-22). Ἡ σημασία τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἐγχειρήματος ἐγκείται στὸ ὅτι ἀνάμεσα στὰ πολλὰ γέννη τοῦ ἐνός και τοῦ είναι, αὐτὸ διασφαλίζει τήν ὑπαρξη μιᾶς ἐνότητας ἀποτελούμενης ἀπὸ τήν κοινή ἐξάρτηση ἐνός ἀπὸ αὐτά, ή ὁποία αποκλείει τήν ὑπαρξη μιᾶς ἄλλης ἐνότητας ἀποτελούμενης ἀπὸ τήν ἐξάρτηση ἀπὸ μία ἄλλη Ἀρχή, ἐκείνη τοῦ κατ' οὐσίαν ὄντος ή τοῦ κατ' οὐσίαν ἐνός (103).

Σύμφωνα μέ τὸν Θωμᾶ Ἀκρινάτη, αὐτὴ δέν είναι ή τελική θέση τοῦ Ἀριστοτέλους, άλλὰ μόνο μία στιγμή ἀμφιβολίας, πρὶν ἀπὸ τὸ βιβλίο Λ ὅπου ὁ Σταγειρίτης ἐμφανίζεται νά δέχεται ένα *ipsum unum* και ένα *ipsum ens*. Ποιὰ είναι ή πραγματική θέση τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸ ὄν και τὸ έν; Ἡ αὐστηρή προτεραιότητα τῆς οὐσίας, χάρη τῆς ὁποίας ὑπάρχουν οἱ ἄλλες κατηγο-

ρίες, «ἀρχή», «πρῶτον», «μᾶλλον», «πρώτως ὄν», «ὄν ἀπλῶς». Τὸ ὄν ἀπλῶς, μπορεῖ νὰ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἀπόλυτη ἢ τὴν σχετική ἀναγκαιότητα (Ἀναλ. Προτ., Α, 10, 30 b 31-32 καὶ 39) (104 καὶ ὑποσημ. 63). Τὸ πρότερον τῆς οὐσίας σὲ σχέση μὲ τίς ἄλλες κατηγορίες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τόσο λογικὸν ὅσο καὶ ὄντολογικόν· κατὰ τὸ λογικὸν πρότερον, ἡ οὐσία μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ χωρὶς νὰ ἀναχθεῖ στὶς ἄλλες κατηγορίες· κατὰ τὸ ὄντολογικὸν πρότερον, ἡ οὐσία δὲν ὑπάρχει σὲ ἄλλα πράγματα, ἐνῶ τὰ πράγματα ὑπάρχουν μόνο μέσα στὴν οὐσία. Ἡ οὐσία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι στοιχεῖο τῶν κατηγοριῶν (Μ.τ.φ., Λ., 4, 1070 β 3). Ἡ οὐσία δὲν εἶναι οὔτε μορφικὴ αἰτία ὅπως τὸ γένος οὔτε ὕλικὴ αἰτία ὅπως τὰ μόρια, ἀλλὰ ἄλλο αἴτιο τοῦ ὄντος (105). Διακρίνουμε τρεῖς κατηγορίες οὐσιῶν: κινητὲς καὶ φθαρτές, κινητὲς καὶ ἄφθαρτες, ἀκίνητες καὶ ἄφθαρτες· μεταξύ τους ὑπάρχει ἱεραρχία, καὶ ἡ τρίτη εἶναι αἰτία καὶ Ἀρχὴ τῶν ἄλλων. Ἡ ἐπιστήμη αὐτῶν εἶναι καὶ ἐπιστήμη καὶ ὅλων τῶν ἄλλων (106).

Ἔτσι καὶ ὡς πρὸς τὸ ἓν, τίθεται μία ἱεραρχία: «τὸ πρῶτον ἓν» εἶναι αὐτὸ μέσῳ τοῦ ὁποίου λέγονται ἓνα καὶ τὰ ἄλλα (Μ.τ.φ., Γ, 2, 1004 a 25-26· 1005 a 6-7· πβ. Μ.τ.φ., Δ, 6, 1016 b 6-9). Ἡ οὐσία εἶναι αἰτία ἐνότητας (Γ, 2, 1003 b 11-16) (107). Ὁ Ἀριστοτέλης δίνει διάφορες ταξινομήσεις τῶν διαφορετικῶν σημασιῶν τοῦ ἐνός, ποὺ δὲν συμπίπτουν μεταξύ τους. Ἔτσι, στὸ Μ.τ.φ., Δ, ἔχουμε τὸ καθεαυτὸ καὶ ὄχι κατὰ συμβεβηκὸς ἓν ποὺ ἀφορᾷ: (α) στὰ ἀδιαίρετα κατὰ τὴν κίνηση, δηλαδή τὰ συνεχῆ· (β) τὰ ἀδιαίρετα κατὰ τὴν ὕλη· (γ) τὰ ἀδιαίρετα κατὰ τὸ γένος, ποὺ ἀνήκουν δηλαδή στὸ ἴδιο γένος· (δ) τὰ ἀδιαίρετα κατὰ τὴν ἔννοια, ποὺ ἔχουν δηλαδή τὸ ἴδιο νοητὸ εἶδος, οὐσία ἢ μορφή. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος τύπος ἐνότητας εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους (Μ.τ.φ., Δ, 6, 1015 b 36· 1016 b 3). Στὸ Μ.τ.φ., Α, ὡς πρὸς τὸ ἓν καθεαυτὸ, ἀμέσως μετὰ τὰ συνεχῆ, ἔχουμε ἐκεῖνα ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα ὅλον, ποὺ εἶναι μία πιὸ τέλεια μορφή τῶν συνεχῶν (Α, 1052 a 22-28). Σὲ αὐτὴ τὴν δεύτερη ἀπαρίθμηση, ὁ

Ἀριστοτέλης ἀφήνει κατὰ μέρος τὰ ἀδιαίρετα στὰ αἰσθητὰ εἶδη, πού οὕτως ἢ ἄλλως θεωρεῖ ὡς κατώτερη ἐνότητα σέ σχέση μέ τήν ἔννοια. Ἡ ἐνότητα κατὰ τήν ἔννοια (concept) χωρίζεται σέ ἀδιαιρετότητα κατὰ τόν ἀριθμό, στό εἰδικό καθόλου ἢ νοητό εἶδος, καί στό γενικό καθόλου ἢ γένος. Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί στὰ *Μ.τ.φ.*, Δ (6, 1016 b 31-35), ὅπου ἔχουμε μία δεύτερη ἀπαρίθμηση, μέ τήν ἐνότητα κατὰ τόν ἀριθμό, κατὰ τὸ εἶδος, τὸ γένος καί τήν κατ' ἀναλογία ἐνότητα (108). Ἐδῶ, προτάσσεται μία ἀκολουθία, ὅπου ἡ ἐνότητα κατὰ τόν ἀριθμό εἶναι καί κατὰ τὸ εἶδος καί ὄχι ἀντίστροφα· ἡ ἐνότητα κατὰ τὸ εἶδος εἶναι καί κατὰ τὸ γένος καί ὄχι ἀντίστροφα· ἡ ἐνότητα κατὰ τὸ γένος εἶναι καί κατὰ ἀναλογία καί ὄχι ἀντίστροφα (109). Ἡ πιὸ ἐνοποιημένη οὐσία εἶναι ἡ κατὰ τὸ γένος, τὸ εἶδος, τόν ἀριθμό, δηλαδή μία καθέκαστη οὐσία. Τρία εἶδη καθέκαστων οὐσιῶν ὑπάρχουν: (α) κινητές καί φθαρτές, (β) κινητές καί ἀφθαρτες, καί (γ) ἀκίνητες. Οἱ τελευταῖες εἶναι πρῶτες κατὰ τὸ εἶναι καί ἐπομένως κατὰ τήν ἐνότητα. Πρώτη μεταξύ τους τὸ πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον: «ἐν ἅρα καί λόγῳ καί ἀριθμῷ τὸ πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον» (*Μ.τ.φ.*, Λ, 8, 1074 a 36-37), αἰτία τῆς ἐνότητας τοῦ κόσμου. Πρῶτον ὄν καί πρῶτον ἐν ἐντάσσονται στό πρῶτον κινουὺν ἀκίνητον (109).

Μήπως ἔχουμε ἔτσι μία ὑπερβολικά πλατωνική θέση; Ἡ ἄρνηση τοῦ πλατωνισμοῦ, σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο, συνεπάγεται τήν ἄρνηση μιᾶς μοναδικῆς καθολικῆς ἐπιστήμης. Διαβάζουμε στὸν Ἀριστοτέλη: «Ἀρχὴ δὲ ἡ νόησις. Νοῦς δὲ ὑπὸ τοῦ νοητοῦ κινεῖται, νοητὴ δὲ ἡ ἑτέρα συστοιχία καθ' αὐτήν· καί ταύτης ἡ οὐσία πρώτη, καί ταύτης ἡ ἀπλή καί κατ' ἐνέργειαν. Ἔστι δὲ τὸ ἐν καί τὸ ἀπλοῦν οὐ τὸ αὐτό· τὸ μὲν γὰρ ἐν μέτρον σημαίνει, τὸ δὲ ἀπλοῦν πῶς ἔχον αὐτό» (*Μ.τ.φ.*, Λ, 7, 1072 a 30-34). Ἡ διαφορὰ μέ τόν πλατωνισμό ἔγκειται στὴν μὴ ταύτιση τοῦ ἐνὸς καθαυτοῦ μέ τὸ ἐν ἀπλῶς· τὸ «ἀπλῶς» δείχνει κάτι γιὰ τὴν οὐσία (111). Κατὰ τόν Ἀριστοτέλη, δὲν λέγουμε τὸ ἐν γενικῶς ἀλλὰ

ποιό συγκεκριμένο ἔν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Ἀρχή. «Ἀνάμεσα στὴν παραδοχὴ ἑνὸς πρώτου ὄντος καὶ ἑνὸς πρώτου ἑνὸς καὶ τῆς ἄρνησης ἑνὸς καθεαυτὸ ὄντος καὶ ἑνὸς καθεαυτὸ ἑνὸς δὲν ὑπάρχει ἀντίφαση γιὰ τὸ πρῶτο ὄν καὶ τὸ πρῶτο ἔν δὲν ἔχουν ὡς οὐσία τὸ ὄν καὶ τὸ ἔν ἀλλὰ εἶναι ἓνα ὄν καὶ ἓνα ἔν καθορισμένα, μὲ οὐσία· διάφορη τῶν ἄλλων πραγμάτων» (112). Ἡ οὐσία αὐτὴ εἶναι ἡ «νόησις νοήσεως» – ἡ μόνη ἀπολύτως ἀπλῆ, ποὺ δὲν διακρίνεται γιὰ κανένα «δυνάμει» καὶ γιὰ καμία «πρόοδο».

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ὑπαρξὴ καὶ εἶναι ποὺ ἀναγνωρίζει ὁ Ἀριστοτέλης (Ἀν. ὕστ., Α, 2, 72 a 23-24· Β, 1 καὶ 2· 7, 92 b 10-11 κ.ἄ.), κατ' αὐτὸν δὲν εἶναι καθοριστική. Γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὅπως μεταφέρει ὁ Σταγειρίτης, τὸ ἔν καθεαυτὸ εἶναι μορφικὸ αἷτιο ὅλων τῶν πραγμάτων (Μ.τ.φ., Α, 6, 987 b 21· 988 a 10-11) (112). Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅμως, τὸ μορφικὸ αἷτιο εἶναι ἐμμένον καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα. Μόνο τὸ ποιητικὸ αἷτιο ἢ τὸ τελικὸ αἷτιο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο γιὰ ὅλα. Τέτοιο αἷτιο εἶναι τὸ πρῶτο ἔν καὶ ὄν (113). Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αἰτίων εἶναι ὅτι τὸ πρῶτο ἔχει κοινὴ οὐσία μὲ τὰ ἀποτελέσματά του, τὸ δεύτερο ὄχι.

4.2.2. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Michael C. Stokes

Εἶναι σημαντικὸ νὰ κατατεθοῦν ἐδῶ καὶ οἱ ἀπόψεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ μία ἄλλη φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἐκείνη τῆς ἀναλυτικῆς προσέγγισης. Σὲ ἓνα κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὸ πρόβλημα τοῦ ἑνὸς καὶ τῶν πολλῶν στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία, ὁ Michael C. Stokes προτάσσει μία σειρὰ ἀναλύσεων ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἑνὸς στὸν Ἀριστοτέλη¹⁵.

15. Michael C. STOKES, *One and Many in Presocratic Philosophy*, Washington D.C. - Cambridge, Massachusetts, Center for Hellenic Studies -Harvard University Press, 1971, κεφ. Aristotle and the Analysis of Unity and Plurality, σσ. 1 κ.ἑπ.

Στὸ Β' κεφάλαιο τῶν *Φυσικῶν* του (185 b 5 κ.έπ.), ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορεῖ τοὺς Ἑλεάτες ὅτι ἀγνοοῦν πῶς ὑπάρχει φυσικὸς κόσμος μὲ τὸ νὰ μὴν ἀποδίδουν τὸν ὄρο «ἓν» σωστά. Αὐτὸς ὁ ὄρος, ὅπως καὶ ὁ ὄρος «ὄν», ἔχουν πολλές σημασίες, ἐνῶ στὸ στ. 32 κ.έπ. (*αὐτόθι*), ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ δύο ἔννοιες τοῦ «πολλά» ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ δύο σημασίες τοῦ ἑνός. Τέλος, παραπέμπει στὴν διάκριση δυνάμει-ἐνεργεία: ἂν κάτι εἶναι ἓνα δυνάμει τίποτε δὲν τὸ ἐμποδίζει νὰ εἶναι πολλά ἐνεργεία (1-2). Κατὰ τὸν Ζήνωνα, ἡ πολλαπλότητα ἀποκλείει τὸ ἓνα. Κάποιο παρόμοιο ἐπιχείρημα χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Γοργίας. Στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (1236 a 16 κ.έπ.: πβ. καὶ *Μ.τ.φ.*, 1060 b 36 κ.έπ.), σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου «ιατρικός», ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει μεταξὺ ὄρων «καθ' ἓν», διαφορετικῶν εἰδῶν ἑνός ἴδιου γένους, καὶ ἀπλῶν ὁμωνύμων. Ὁ ἱατρὸς εἶναι ἡ πρώτη (ἢ ἐστιακή, focal, ὅπως εἶδαμε, κατὰ τὸν Owen) σημασία τοῦ ἱατρικοῦ. Στὴν ἐστιακή σημασία ἔχουμε λογικὴ προτεραιότητα καὶ λογικὴ ἐξάρτηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν ἐπιλεγόμενη «κεντρικὴ σημασία» δὲν ὑπάρχει λογικὴ προτεραιότητα ἑνός ὄρου ἐπὶ τῶν ἄλλων, καὶ οὔτε μία κύρια ἐφαρμογὴ μιᾶς σημασίας ἀλλὰ μία γενικὴ ἔννοια πρὸς ἐφαρμογὴ (6). Ἀκόμη καὶ στὴν Ἀκαδημία ὑπῆρχαν διαμάχες γιὰ τὸ πῶς ἔπρεπε νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἐνότητα (πβ. *Σοφ. ἔλ.*, 182 b 13 κ.έπ.) (8). Ὁ Ἀριστοτέλης, στὴν νεανικὴ περίοδό του, εἶχε συγγράψει ἔργο περὶ ἐναντιοτήτων ὅπου ὅλες οἱ ἀντιθέσεις ἀνάγονταν στὴν ἀντίθεση τοῦ ἑνός μὲ τὰ πολλά. Στὸ *Μ.τ.φ.*, 1054 a 29 κ.έπ., ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ λὲς καὶ ὑπάρχουν δύο κατηγορίες: (α) τοῦ ἑνός, ὅπου καὶ τὰ «ὁμοιος», «ἴδιος» κ.λπ.: (β) τῶν πολλῶν, ὅπου καὶ τὰ «ἀνόμοιος», «διαφορετικός» κ.λπ. Ὁ Συριανὸς ἀξιολογεῖ περισσότερο τὴν στήλη τοῦ ἑνός (*εἰς Μ.τ.φ.*, 61, 12 κ.έπ.), μία ἀξιολόγηση ποὺ μᾶλλον δὲν θὰ συμεριζόταν ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸ *Μ.τ.φ.*, 1003 b 35 κ.έπ., τὰ «ἴδιο», «ὁμοιο» κ.λπ. εἶναι «εἶδη τοῦ ἑνός». Στὰ *Μ.τ.φ.*, 1004 b 27 κ.έπ., ἡ ἀνάπαυση εἶναι τοῦ ἑνός καὶ ἡ κίνηση

(καὶ ἡ ἀλλοίωση) τῶν πολλῶν. Στὸ *Μ.τ.φ.*, 1061 a 10 κ.έπ., ἡ ὁμοιότητα/ἀνομοιότητα σχετίζεται μὲ τὸ ἓν/πολλὰ ὡς πρῶτες διαφοροποιήσεις τοῦ ὄντος, χωρὶς ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐπιμένει περισσότερο, ἐνῶ σὲ κάθε περίπτωση τὸ ἓν καὶ τὸ ὄν εἶναι ἀνταλλάξιμα. Γενικῶς, τὸ ἓν, τὸ ὅμοιο, τὸ ἴδιο γίνονται ἀντικείμενα πραγμάτευσης μὲ παρόμοιο σχεδὸν τρόπο στὸ Ε΄ Βιβλίο τῶν *Μ.τ.φ.* Ἀφοῦ ἡ ἐναντιότητα εἶναι στὸν Ἀριστοτέλη ἓνα εἶδος διαφορᾶς καὶ ἡ διαφορὰ εἶναι ἀντίθετη στὸ «ἴδιο» καὶ τὸ «ὅμοιο», ἐπομένως πιθανῶς νὰ θεωροῦσε τὸ ἓν/πολλὰ ὡς λογικὰ πρότερη τῶν ἄλλων ἐναντιοτήτων (8).

Ὁ ὅρος «μονάς», πάλι, δὲν ἀπαντᾷ σὲ ὅλες τὶς ἀπορίες, γιατί σὲ ποιά μονάδα, κατὰ περίπτωση, ἀναφερόμαστε καὶ τίνος πράγματος; Συνήθως χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο «ἓνα» γιὰ νὰ ἀρνηθοῦμε μία πολλαπλότητα. Τὸ νὰ θέσει ὅτι τὸ ἓν καὶ τὸ ὄν διέπουν ὅλες τὶς κατηγορίες ἐπέτρεπε στὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἀσκήσει κριτικὴ στὸν Πλάτωνα (10). Στὰ πρώιμα ἔργα του, ἡ διαφοροποίηση τῶν αἰσθήσεων εἶναι λόγος ἀναίρεσης τῆς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος. Τὰ κεντρικὰ βιβλία τῶν *Μ.τ.φ.* ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πρώτη φιλοσοφία περὶ τοῦ ὄντος ἢ ὄν. Γιὰ νὰ γίνει αὐτό, υἱοθετεῖται ἡ ἐπιμέρους ἐπιστήμη τῆς οὐσίας –καθολικὴ κατὰ τὸ πρότερον–, ὡς ἡ γενικὴ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος. Τί γίνεται τότε μὲ τὸ ἓνα ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ὄν σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες; Εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπάρχει ἐπιστήμη τοῦ «ένος ἢ ἓν» στὴν ἐνότητα τῆς οὐσίας. Κάτι τέτοιο δὲν ἀναιρεῖ τὴν πολλαχότητα τοῦ εἶναι ἀλλὰ χτίζει πάνω της. Ὑπάρχει ἄραγε μία κεντρικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἐνός; Στὸ *Μ.τ.φ.*, 1052 a 34, ὁ Ἀριστοτέλης γράφει: «λέγεται μὲν οὖν τὸ ἓν τοσαυταχῶς» καὶ συμπληρώνει ὅτι ὅλα εἶναι ἓνα ὡς μὴ διαιρετά, κατὰ τὴν κίνηση, τὴν σκέψη ἢ τὸν ὀρισμό. Καὶ ἐξηγεῖ: «δεῖ δὲ κατανοεῖν ὅτι οὐχ ὡσαύτως ληπτέον λέγεσθαι ποῖά τε ἓν λέγεται, καὶ τί ἐστὶ τὸ ἐνὶ εἶναι καὶ τίς αὐτοῦ λόγος. λέγεται μὲν γὰρ τὸ ἓν τοσαυταχῶς, καὶ ἕκαστον ἔσται ἓν [τούτων] ὥ ἂν ὑπάρχη τις τούτων τῶν τρόπων· τὸ δὲ

ἐνὶ εἶναι ὅτε μὲν τούτων τινὶ ἔσται, ὅτε δὲ ἄλλω ὃ καὶ μᾶλλον ἐγγὺς τῷ ὀνόματί ἐστι, τῇ δυνάμει δ' ἐκεῖνα, ὥσπερ καὶ περί...». Συνεχίζοντας, λέγει ὅτι τὸ πῦρ εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἀλλὰ καὶ ὅχι τὸ ἴδιο πράγμα ὅπως (ἓνα) στοιχεῖο, καὶ καταλήγει: «τὸ ἐνὶ εἶναι τῷ ἀδιαιρέτῳ ἐστὶν εἶναι...» – ἡ ἐνότητα εἶναι ἀδιαιρετότητα (1052 b 16) (11). Εἰσάγει ἔτσι τὴν διάκριση μεταξὺ καταδήλωσης καὶ συμπαραδήλωσης ἢ, ἀλλιῶς, μεταξὺ σημασίας καὶ ἀναφορᾶς: τὸ ἓνα εἶναι αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ κάτι ἄλλο.

Μποροῦμε ὅμως νὰ μιλοῦμε γιὰ πολλαπλές σημασίες (πολλαχῶς λέγεται) τοῦ ἐνός; Πιθανῶς μόνο ὡς ὁμωνυμία, ὅποτε ἔχουμε ἐφαρμογές μᾶλλον παρὰ διαφορετικὲς σημασίες· ὁμιλοῦμε δηλαδή γιὰ κεντρικὴ σημασία («καθ' ἓν»). Ὡστόσο, πιὸ κάτω, προσθέτει στὸ προηγούμενο χωρίο: «ὅπερ τόδε ὄντι καὶ ἰδία χωριστῷ ἢ τόπῳ ἢ εἶδει ἢ διανοίᾳ, ἢ καὶ τῷ ὅλῳ καὶ ἀδιαιρέτῳ, μάλιστα δὲ τὸ μέτρῳ εἶναι πρώτῳ ἐκάστου γένους καὶ κυριώτατα τοῦ πόσου· ἐντεῦθεν γὰρ ἐπὶ τὰ ἄλλα ἐλήλυθεν». Εἰσέρχεται ξανά ἐδῶ ἡ ἐστιακὴ σημασία ὡς ἀντίθετη πρὸς τὴν κεντρικὴ, καθὼς βλέπουμε μία ἀδιαίρετη ἐνότητα στὸν χῶρο, τὴν μορφή καὶ τὴν σκέψη, ὡς τὸ πρῶτο μέτρο κάθε γένους καὶ ἰδίως τῆς ποσότητος (ἐδῶ γίνεται ἡ ἐστίαση) (12). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξισώνει τὸ ἀδιαίρετο μὲ τὸ ἀτομικὸ καὶ διακριτὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα. Ἐνα ἄλλο ἀδιαίρετο, λέει, εἶναι τὸ ὅλον. Ἔτσι, ἔχουμε δύο περιπτώσεις: (α) ὅταν κάτι κατηγορεῖται ὡς ἓνα διακριτό· (β) ὅταν κατηγορεῖται ὡς ἓνα ὅλον.

Στὸ *Μ.τ.φ.*, Α, 1 (στὴν ἀρχὴ) διαβάζουμε: «τὸ ἐν πολλαχῶς λέγεται». Ἐφαρμογές τοῦ ἐνός ἔχουμε στὰ *Μ.τ.φ.*, Δ καὶ Ι ὅπου καὶ διακρίνουμε τέσσερις ἐνότητες: συνέχεια, ὁλότητα, ἀριθμὸς, εἶδος: «τό τε γὰρ συνεχὲς ἢ ἀπλῶς ἢ μάλιστα γὰρ τὸ φύσει καὶ μὴ ἀφ᾽ ἡμῶν καὶ τούτων μᾶλλον ἐν καὶ πρότερον, οὐ ἀδιαιρετωτέρα ἢ κίνησις καὶ μᾶλλον ἀπλῆ» (Ι, 1052 a 19-21). Τὸ φύσει συνεχὲς ἔρχεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν αὐστηρότητα τοῦ Δ,

1015 b 36 κ.έπ., όπου αναιρείται ἡ ἐνότητα τῶν συναπτομένων: «εἰ γὰρ θείης ἀπτόμενα ἀλλήλων ξύλα, οὐ φήσεις ταῦτα εἶναι ἐν οὔτε ξύλον οὔτε σῶμα οὔτ' ἄλλο συνεχές οὐδέν». Ἀκόμη καὶ ἡ τυχαία ἐπαφή δημιουργεῖ ἐνότητα ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸ ἐπιτρέπει ἡ κοινὴ χρῆσις τῆς γλώσσας. Στὸ *Φυσ.*, 227 a 14 κ.έπ., τίθεται ὅτι ἡ συνέχεια ἀνήκει στὰ πράγματα ποὺ λόγῳ τῆς ἀμοιβαίας ἐπαφῆς τοὺς συνιστοῦν ἓνα· παρακάτω, καὶ ἡ ἀπλὴ ἐπαφή δημιουργεῖ ἐνότητα χωρὶς νὰ εἶναι φυσικὴ ἢ μόνιμη. Ἡ συνέχεια ὥς ἓνα διατρέχει τὶς κατηγορίες (14-15).

Δεύτερη ἐνότητα, αὕτη τοῦ ὅλου: «ἔτι τοιοῦτον καὶ μᾶλλον τὸ ὅλον καὶ ἔχον τινὰ μορφήν καὶ εἶδος, μάλιστα δ' εἴ τι φύσει τοιοῦτον καὶ μὴ βία, ὥσπερ ὅσα κόλλη ἢ γόμφῳ ἢ συνδέσμῳ, ἀλλὰ ἔχει ἐν αὐτῷ τὸ αἷτιον αὐτῷ τοῦ συνεχές εἶναι... τοιοῦτον δὲ τῷ μίαν τὴν κίνησιν εἶναι καὶ ἀδιαίρετον τόπῳ καὶ χρόνῳ, ὥστε φανερόν, εἴ τι φύσει κινήσεως ἀρχὴν ἔχει τῆς πρώτης τὴν πρώτην, οἷον λέγω φορᾶς κυκλοφορίαν, ὅτι τοῦτο πρῶτον μέγεθος ἓν» (1052 a 22 κ.έπ.). Ἐδῶ, συνέχεια καὶ ὁλότητα ἐμφανίζονται συγγενεῖς, ἐνῶ στὸ Δ διαβάζουμε: «ἔτι δ' ἔστι μὲν ὥς ὅτι οὐκ ἓν φαμεν εἶναι ἂν ἢ ποσὸν καὶ συνεχές, ἔστι δ' ὥς οὐ, ἂν μὴ τι ὅλον ἦ, τοῦτο δ' ἂν μὴ τὸ εἶδος ἔχῃ ἓν· οἷον οὐκ ἂν φαῖμεν ὁμοίως ἓν ἰδόντες ὅπως οὐκ ἔστι τὰ μέρη συγκείμενα τοῦ ὑποδήματος, ἐὰν μὴ διὰ τὴν συνέχειαν, ἀλλ' ἐὰν οὕτως ὥστε ὑπόδημα εἶναι καὶ εἶδος τι ἔχειν ἤδη ἓν· διὸ καὶ ἡ τοῦ κύκλου μάλιστα μία τῶν γραμμῶν, ὅτι ὅλη καὶ τέλειός ἐστιν» (1016 b 11 κ.έπ.) (15). Ἐπομένως, κάθε συνέχεια δὲν ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θέτει τὸ σύνολο μὲ μορφή καὶ σχῆμα ὥς ἓνα ἀνώτερο εἶδος ἐνότητας. Ἐδῶ ὑπηρετεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ «ἐνός» σωροῦ· ὁ Ἀριστοτέλης δὲν τὸν παραδέχεται ὥς οὐσία ἀφοῦ ἔχει ὕλη ἀλλὰ ὄχι μορφή. Ἐνας σωρὸς διαιρεῖται σὲ μικρότερους σωροὺς ἀλλὰ ὄχι ἓνας ἄνθρωπος σὲ μικρότερους ἀνθρώπους (16).

Κατόπιν, συναντοῦμε ἀνώτερες μορφές ἐνότητας: εἶναι ἡ

διανόηση τῶν πραγμάτων με ἐνότητα καὶ ἀδιαιρετότητα (*Μ.τ.φ.*, I, 1052 a 29)· ἡ ἐνότητα τῆς μορφῆς. Στὸ *Μ.τ.φ.*, Δ, 1016 b 31 κ.ἐπ., ὁ Σταγειρίτης ἀναφέρεται, με τεχνητὸ κάπως τρόπο, στὴν ἀκολουθία: (α) ἓνα κατὰ τὸν ἀριθμὸ· (β) ἓνα κατὰ τὸ εἶδος· (γ) ἓνα κατὰ τὸ γένος· (δ) ἓνα κατ' ἀναλογία. Πρόκειται, λέει, γιὰ λογικὴ σειρά, καθὼς ὅσα εἶναι ἓνα σὲ ἀριθμὸ εἶναι ἓνα σὲ εἶδος ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ὁ Bonitz ἔδειξε ὥστόσο ὅτι ὅσα εἶναι ἓνα σὲ γένος δὲν εἶναι ἓνα κατ' ἀναλογία, καθὼς τὰ τελευταῖα δὲν γίνεται νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος (17). Ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζει ὑπερβολικὰ κάπως τὸ ἓνα με τὴν κατηγορία τοῦ «ἴδιου». Κάποια πράγματα μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα σὲ εἶδος γιατί ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος (τὸ «ἴδιο» γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι εἶδος τοῦ «ἐνός») (17). Στὰ *Τοπικά*, 103 a 6 κ.ἐπ., ὁ Ἀριστοτέλης ἀναλύει τὸ «ἴδιο» ὡς ἀριθμητικὸ, εἰδικό, γενικό. Τὸ ἀριθμητικῶς ἴδιο εἶναι ὅταν ἔχουμε μία πολλαπλότητα ἐκφράσεων γιὰ ἓνα ἀντικείμενο. Τὸ εἰδικῶς ἴδιο, γιὰ δύο ἀντικείμενα τοῦ ἴδιου εἶδους. Τὸ γενικῶς, παρομοίως. Ἡ κοινὴ γλῶσσα ὀνομάζει (103 a 23 κ.ἐπ.) ἓνα τὸ ἴδιο σὲ περιπτώσεις ἀπόλυτης ἀριθμητικῆς ταυτότητας. Ἔχουμε τὸ «ἐν κατὰ τὸ ποιόν» (*Μ.τ.φ.*, 1018 a 15 καὶ 1014 b 26· πβ., «ὁμοῖα ὧν ἡ ποιότης μία» *Μ.τ.φ.*, 1021 a 11 κ.ἐπ.)· τὴν ἐνότητα τοῦ ὑποκειμένου (με σχετικὸ παράδειγμα τὸ νερό· στὰ *Τοπικά*, 103 a 19 κ.ἐπ., τὸ νερὸ εἶναι ἴδιο κατὰ τὴν μορφή· ἐδῶ εἶναι ἓνα)· κάποιο ὑποκείμενο λέγεται ὅτι εἶναι ἓνα ὅταν εἶναι ἀδιαίρετο κατὰ τὴν μορφή, με ἀναφορὰ στὴν πρόσληψη: «ἀδιάφορον δ' ὧν ἀδιαίρετον τὸ εἶδος κατὰ τὴν αἴσθησιν» (*Μ.τ.φ.*, Δ, 1016 a 17 κ.ἐπ.). Ἄλλη ἐνότητα εἶναι αὕτη τῆς μίξεως· «ἡ δὲ μῖξις τῶν μικτῶν ἀλλοιωθέντων ἔνωσις» (*Περὶ γεν. καὶ φθορ.*, Α, 10, 328 b 22)· Στὸ μείγμα ἔχουμε ἴδιες ιδιότητες στὸ ὅλον καὶ στὰ μέρη καὶ ἔτσι ἡ ὁμοιομορφία προτάσσεται ὡς εἶδος ἐνότητας.

Ἡ ἀριθμητικὴ ἐνότητα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἴδιο πράγμα με τὴν ἀριθμητικὴ ὁμοιότητα, κατ' ἐξοχὴν τὸ «ἴδιον» (*Τοπ.*, 103

a 23 κ.έπ.). Για ένα πράγμα με δύο ονόματα, αυτή είναι ή πιό αρμόζουσα μορφή ενότητας. Ἀλλοῦ, ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει ὅτι καθένas εἶναι ἀριθμητικὰ ἴδιος με τὸν ἑαυτὸ του. Τὸ ἀριθμητικὰ ἓν καλεῖται ἴδιο με τὸ ἀτομικὸ, τὸ «καθ' ἕκαστον». (*Μ.τ.φ.*, 999 b 33 κ.έπ.). Αὐτὴ ἡ μορφή ενότητας εἶναι παρόμοια με τὴν ἐνότητα τῆς ὕλης, ὅχι μερίζοντας τὸ ἴδιο εἶδος ὕλης ἀλλὰ τὸ ἴδιο τμῆμα τῆς ὕλης (*Μ.τ.φ.*, 1016 b 32) (19). Στὴ συνέχεια, περνοῦμε στὸν τρόπο ποὺ κάτι καλεῖται ἓν κατὰ συμβεβηκὸς (ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου περὶ ἐνότητας τοῦ *Μ.τ.φ.*, Δ). Παραδείγματα: ἓνα κατηγορημα καὶ τὸ ὑποκείμενό του (μουσικὸς καὶ Κορίσκος)· δύο κατηγορήματα ποὺ ἀποδίδονται στὸ ἴδιο ὑποκείμενο· ὅταν κατηγορημα καὶ ὑποκείμενο εἶναι ἓν με τὸ ὑποκείμενο (μουσικὸς-Κορίσκος ἓνα με τὸν Κορίσκο)· συνδυασμὸς κατηγορήματος με ὑποκείμενο με συνδυασμὸ ἄλλου κατηγορήματος με τὸ ἴδιο ὑποκείμενο (μουσικὸς Κορίσκος με δίκαιος [ἢ ἀπλῶς;] Κορίσκος)· τὸ ἴδιο ἰσχύει ἂν τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι ἄτομο, ὅπως ὁ Κορίσκος, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος. Ἴσως ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐμφανίζεται πολὺ πλατωνιστὴς (20). Ἄλλο εἶδος ἐνότητας εἶναι ἡ συμμετοχὴ σὲ μία κοινὴ καταγωγὴ (*Τοπ.*, 103 a 14 κ.έπ.). Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει ἐδῶ μᾶλλον λάθος, στὸ μέτρο ποὺ δὲν λέμε τὰ δύο σπίτια ἓνα ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀρχιτέκτονα (21). Στὸ *Μ.τ.φ.*, I, ἡ ἐνότητα εἶναι τὸ μέτρον τοῦ παντός. Ἀπὸ τὴν ποσότητα, αὐτὴ ἡ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ μεταφερθεῖ καὶ στὰ ἄλλα γένη. Ἀλλὰ πῶς ἡ ἐνότητα ὡς ἀδιαίρετη μπορεῖ νὰ μεταφερθεῖ σὲ συνεχῇ ποὺ ἐξ ὁρισμοῦ εἶναι διαιρετά; Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἐνότητα τῶν ἄλλων γενῶν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀριθμητικὴ· κατὰ τὸν Stokes αὐτὸ γίνεται στὸ πλαίσιο μιᾶς λανθασμένης θεωρίας περὶ ἀριθμητικῆς (21).

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ στὰ πολλά, ὁ Ἀριστοτέλης λέει λιγότερα γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀπ' ὅσα γιὰ τὸ ἓν. Ἐδῶ, ἀναδύεται τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων ἐνὸς καὶ πολλῶν. Στὰ *Μ.τ.φ.*, 1017 a 3, ἡ πολλαπλότητα δίνεται ὡς ἀσυνέχεια, ὡς διαφορετικὴ ὕλη καὶ κατὰ

τὸν ὅρισμό. Μία ἄλλη ἀπαρίθμηση ἔχουμε στὸ *Μ.τ.φ.*, 1016 b 9 κ.έπ., ὅπου ἐμφανίζεται ἡ συνέχεια, ἡ μορφή καὶ ὁ ὅρισμός. Στὸ *Φυσ.*, 185 b 32, τὰ πράγματα εἶναι πολλὰ εἴτε κατὰ τὸν ὅρισμό εἴτε κατὰ τὴν διαιρετότητα, ὅπως τὸ ὅλον μὲ τὰ μέρη. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν συνδύαζε τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου μὲ μία ἀντίστοιχη πολλαπλότητα. Ἴσως πίστευε ὅτι ἡ ἀνάλυσή του τοῦ ὅλου ὡς διάφορου τοῦ σωροῦ νὰ ἦταν ἀρκετή (22).

Συνοψίζοντας, ὁ Stokes παρουσιάζει τρεῖς ἀναλύσεις τοῦ ἐνὸς στὸν Ἀριστοτέλη: (α) κατὰ κατηγορία καὶ ἐστιακὴ σημασία· (β) κατὰ κεντρικὴ σημασία καὶ (γ) κατὰ τύπους, ὅπως ἡ συνέχεια. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στὴν ἀνάλυση κατὰ κατηγορία καὶ τύπους στὸ *Μ.τ.φ.*, Z, 1030 b 7 κ.έπ. χωρὶς ν' ἀναφέρεται στὶς μεταξὺ τους σχέσεις καὶ εἶναι ἄγνωστο κατὰ πόσο ἀντιλαμβανόταν ὅτι οἱ δύο ἀναλύσεις διασταυρώνονταν. Ἡ κεντρικὴ σημασία κάνει τὴν ἐστιακὴ μὴ ἀναγκαία¹⁶. Στὴν ἀνάλυση τοῦ ἐνὸς κατὰ τύπους, τὸ ἐν γίνεται πιὸ οὐσιαστικὸ κατηγόρημα ἀπὸ τὴν «ὑπαρξή». Τονίζεται, τέλος, ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη καμία σημασία δὲν εἶναι γλωσσικὰ πρότερη ἀπὸ τὶς ἄλλες (23).

4.2.3. Ἄλλες ἀπόψεις: τὸ πρόβλημα τῆς ἐνολογίας

Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνὸς στὴν ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ ὁδηγεῖ στὸ πρόβλημα μιᾶς ἐνολογίας ποὺ θὰ μπορούσε πιθανῶς νὰ σταθεῖ στὸ πλευρὸ τῆς ὄντολογίας του. Γιὰ τὸν G. Reale, οἱ Ἕλληνες καταπιάστηκαν μὲ τὴν μεταφυσικὴ μὲ δύο διαφορετι-

16. Ὁ Stokes ἀναφέρει τὴν παρακάτω ἀντίρρηση: ἂν ὁ «ιατρικός» ἔχει σημασία ἐστιασμένη στὴν τέχνη τῆς ἱατρικῆς, δὲν μπορεῖ ταυτόχρονα νὰ ἔχει κεντρικὴ σημασία· ἂν ἱατρικός εἶναι κάτι ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἱατρικὴ, τότε ἡ ἱατρικὴ δὲν εἶναι ἱατρικὴ, κάτι δύσκολο νὰ γίνεῖ ἀποδεκτό. Μπορεῖ κάτι νὰ ἔχει ταυτόχρονα ἐστιακὴ καὶ κεντρικὴ σημασία; Πβ. Michael C. STOKES, *One and Many...*, ἐνθ' ἄν., σ. 270 καὶ ὑπόσημ. 51.

κούς τρόπους: τήν ἐνολογική ζήτηση τοῦ ἑνὸς καὶ τήν ὄντολογική ζήτηση τοῦ ὄντος. Ὁ Ἀριστοτέλης στάθηκε ἐκεῖ πού οἱ δύο δρόμοι χωρίζονται: τὸ ζήτημα τοῦ ἑνὸς ἀπορροφᾶται σέ αὐτόν μέσα στό ὄντολογικό πρόβλημα ἐνῶ, παράλληλα, ἀρνεῖται τήν ἀξιακή προτεραιότητα τοῦ ἑνὸς ἐπὶ τοῦ ὄντος. Ἀντίθετα, θεμελίωσε καὶ ἀνέπτυξε μία μεταφυσική βασισμένη στό ζήτημα τοῦ «ὄντος ἢ ὄν». Ἀπὸ ἐδῶ ξεπήδησε τὸ ὄντολογικό παράδειγμα πού ὑπῆρξε κυρίαρχο ὑπὸ διάφορες ἐκδοχὲς στὸν Δυτικὸ στοχασμό¹⁷. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ μετα-νεωτερικὸ λεξιλόγιο πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Reale: ἀναφέρεται σέ «παράδειγμα» ἀκολουθώντας τήν ἐπιστημολογία τοῦ Kuhn καὶ «ἐποχὴ» ἀναφερόμενος στήν ἀναδόμηση τοῦ Derrida. Παρόλη τήν μετα-νεωτερικότητα τοῦ λεξιλογίου ὁμως, ὁ Reale καταλήγει παραδοσιακὰ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐνολογίας στὸν Ἀριστοτέλη.

Ὁ Λάμπρος Κουλουμπαρίτης σέ ἄρθρο του, δημοσιευμένο σέ δύο συνέχειες, ξεκινᾷ καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἄποψη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν προϋποθέτει τὴν ἔνωση ἐνολογίας καὶ ὄντολογίας. Τὴν θέτει μᾶλλον ὡς ἓνα ἐκ τῶν θεμελίων τῆς μεταφυσικῆς διεσπαρμένο σέ τρεῖς στιγμές: ὄντολογία, θεωρία τῶν αἰτίων καὶ θεολογία. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἑνός, κατὰ συνέπεια, ὑπολανθάνει τοῦ ὄντολογικοῦ ἔστω καὶ ἂν, σέ μεταγενέστερο στάδιο, ἢ ἀνάπτυξη τῆς ὄντολογίας ὁδηγεῖ στήν καθυπόταξή του. Στὴ συνέχεια, ὁ Κουλουμπαρίτης ἐστιάζει πάνω στήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἔννοιας τοῦ Ἑνός. Αὐτὴ τοποθετεῖται διαδοχικὰ στό ἐσωτερικὸ τῶν διαφορετικῶν πλαισίων της, ἰδιαίτερα σ'

17. G. REALE, Struttura paradigmatica e dimensione epocale nella Metafisica di Aristotele. Henologia e Ontologia a confronto, *Rivista di Filosofia Neo-scolastica*, 85, 1993, σσ. 177-198. Ἀναδημ. στό (συλλ.), *Aristotele. Perché la metafisica. Studi su alcuni concetti chiave della "Filosofia prima" aristotelica e sulla storia dei suoi influssi* (ἐκδ. Α. Bausola-G. Reale), *Temi metafisici e problemi del pensiero antico. Studi e testi* 29, Milano, 1994, σσ. 37-58.

ἐκεῖνο τοῦ «εἶδους». Ὁ Κουλουμπαρίτης ἐπιμένει στὸ ἐπιστημολογικὸ βάρος τοῦ ἐνὸς ὡς ἰδιαιτερότητας-μέτρου τῆς ἀδιαιρετότητας κάθε ἄλλου γένους. Μὲ ἀναγωγή τοῦ «πρὸς ἓν» ὀδηγούμεσθε σ' ἓνα πρῶτο ὄν, μέτρο ὅλων τῶν ἄλλων ὄντων. Ἐδῶ εὐρίσκεται ἡ λογικὴ αἰτιολόγηση τῆς θεολογίας καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀναλογίας ὡς τρόπου ἐνότητας τοῦ διαφορετικοῦ¹⁸.

4.3. Νεοπλατωνικὴ καὶ βυζαντινὴ διανόηση περὶ τοῦ ἐνὸς

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, χάρις στὶς συνθετικές του ἱκανότητες, συνοψίζει τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται στὸν μετα-πατερικὸ κόσμο, σχετικὰ μὲ τὴν σύλληψη τοῦ ἐνός· ἐδῶ, τὸ ἓν φαίνεται νὰ διατρέχει τὴν κλίμακα ἀπὸ τὸ γένος (ἓν κατὰ τὸ γένος), διὰ τοῦ εἶδους (ἓν κατὰ τὸ εἶδος), μέχρι τὸ καθέκαστο ἄτομο (ἓν τῷ ἀριθμῷ):

Τὸ ἓν τριχῶς λαμβάνεται· ἢ γένει, οἷόν φαμεν ἄνθρωπον καὶ ἵππον ἓν τῷ γένει καὶ ταῦτόν· ὑφ' ἓν γὰρ γένος εἰσὶν, ὑπὸ τὸ ζῶον· ἢ εἶδει, ὡς Σωκράτην φαμέν καὶ Πλάτωνα ὑφ' ἓν εἶδος ὄντας, ὑπὸ τὸν ἄνθρωπον, ἓν εἶναι τῷ εἶδει καὶ ταῦτόν· ἢ ἀριθμῷ, ὡς Σωκράτην φαμέν ἓνα εἶναι καθ' αὐτόν τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων κεχωρισμένον¹⁹.

18. L. COULOUBARITSIS, L'être et l'un chez Aristote (I et II), *Revue de philosophie ancienne*, 1, 1983, σσ. 49-98 καὶ 143-195. Τὸ ἴδιο θέμα διεύρυνε σὲ ἄλλα δημοσιεύματά του ἐμμένοντας στὴν σημασία τῆς ἀριστοτελικῆς ἐνολογίας. Πβ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Le statut de l'Un dans la *Métaphysique*, *Revue philosophique de Louvain*, 90, 1992, σσ. 497-522· Les fondements hénologiques de la *Métaphysique*, *Aristotle on Metaphysics*, Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Στ. Δημόπουλος ἐκδ., Θεσσαλονίκη, 1999, σσ. 83-93· Le statut de l'Un et du Multiple dans la «*Métaphysique*», *La «Métaphysique» d'Aristote*, M. Narcy, Al. Tordesilas ἐκδ., Paris-Bruxelles, Vrin-Ousia, 2005, σσ. 17-48.

19. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Πηγὴ Γνώσεως, Διαλεκτικά (κα') λη'. Περὶ ὁμογενῶν καὶ ὁμοειδῶν ἑτερογενῶν τε καὶ ἑτεροειδῶν καὶ ἀριθμῷ διαφερόντων, 38, 29-33. Παρατηροῦμε τὴν ἐκλειψη τῆς κατ' ἀναλογίαν ἐνότητας· πβ., ἀνωτέρω, σσ. 198, 204.

Ὁ βυζαντινὸς κόσμος, ὅμως, διατρέχεται καὶ ἀπὸ μία ἄλλη ἀντίληψη περὶ τοῦ ἑνός, βαθύτατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμό, ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ του Πλωτῖνο κατ' ἀρχάς, καὶ στὴ συνέχεια ὡς τὸν ψευδο-Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη ποὺ ἐπέδρασε τὰ μέγιστα στὸν βυζαντινὸ μυστικισμό. Ὁ Πλωτῖνος μιλά γιὰ τὸ «θαῦμα τοῦ ἑν, ὃ μὴ ὄν ἐστίν»²⁰. τὸ ἑν κεῖται «πρὸ τοῦ τί»²¹, καὶ δὲν μπορεῖ κἂν νὰ πεῖ «εἶμαι ὄν»²². Ὁ Πλωτῖνος ἐμφανίζεται ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν σχέση «ἑν καὶ πολλὰ» τῆς τρίτης ὑπόθεσης τοῦ Παρμενίδη καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἑν «οὐδὲ ῥητὸν οὐδὲ γραπτόν», τῆς Ζ' πλατωνικῆς Ἐπιστολῆς²³. Κατὰ τὸν ἀρχηγέτη τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, τὸ ἑν εἶναι ἡ μόνη Ἀρχὴ καὶ τὰ πολλὰ εἶναι ὁ νοῦς, ἡ δεύτερη ὑπόστασις²⁴. Ὁ νοῦς ἐπίσης μπορεῖ νὰ στραφεῖ στὸ ἑν, στρεφόμενος στὸν ἑαυτὸ του ὡς σὲ ἄλλον²⁵. Ὡστόσο, τὸ νῆμα ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο στὸν βυζαντινὸ μυστικισμό, δὲν εἶναι τόσο εὐκόλο νὰ βρεθεῖ. Ὅπως γράφει ὁ Jean Guitton, «τὸ νὰ ταυτίζει κανεὶς τὴν ἱστορία τῆς Γενέσεως μὲ τὸν μῦθο τοῦ Τιμαίου, ἢ τὸν μυστικισμό τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου μὲ ἐκεῖνον τοῦ Πλωτίνου, σημαίνει ὅτι καταδικάζει τὸν ἑαυτὸ του νὰ συγκρίνει μεταξὺ τους σημεῖα»²⁶. Ἡ θέση τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας στὸν Πλωτῖνο εἶναι ἓνα ζήτημα πολὺ ἀμφιλεγόμενο· αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε ἐδῶ εἶναι ἡ

20. Ἐνν., VI, 9, 5, 30.

21. Ἐνν., V, 3, 12, 52.

22. Ἐνν., V, 3, 13, 24. Πβ. M. DE GANDILLAC, Plotin et la «Métaphysique» d'Aristote, *Études sur la Métaphysique d'Aristote*, ἐνθ' ἄν., σ. 250.

23. Παρμενίδης, 155 e-157 b· Ἐπιστολὴ Ζ', 341 c. Πβ. Dmitri NIKULIN, The One and the Many in Plotinus, *Hermes*, 126/1, 1998, σσ. 328, 329, καὶ ὑπόσημ. 9.

24. Ἐνν., VI, 9, 5, 14-15.

25. Ἐνν., III, 8, 6, 7· πβ. καὶ ΠΛΑΤΩΝ, Φίληβος, 14 c. Πβ., Dmitri NIKULIN, The One..., ἐνθ' ἄν., σ. 334.

26. Jean GUITTON, *Le temps et l'éternité chez Plotin et Saint Augustin*, Paris, Vrin, 1971, σ. 138.

ένωση με τὸ Ἔν μέσω ἀρνήσεων –ὁ χρησιμοποιούμενος ὅρος εἶναι «ἀφαίρεσις»– καὶ ὄχι μέσω θετικῶν ἐκφράσεων, δηλαδή «καταφάσεων». Αὐτὸς ὁ δρόμος εἶναι ὁ πλέον κατάλληλος γιατί τὸ Ἔν δὲν ἀνέχεται, ὅπως γνωρίζουμε, καμία κατηγοριοποίηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ένωση με τὸ Ἔνα στὸν Πλωτῖνο ἔχει ἐμποτισθεῖ με βιωματικά στοιχεῖα, καθὼς, σύμφωνα καὶ με τὴν μαρτυρία τοῦ μαθητοῦ, βιογράφου καὶ ἐκδότῃ του Πορφυρίου, ὁ δάσκαλός του ἄγγιξε τουλάχιστον τέσσερις φορές στὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του τὴν ἐκστατική αὐτὴ κατάσταση²⁷. Ὁ Πλωτῖνος ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν πλατωνισμό καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, ἀντιτασσόταν τόσο ἐνάντια στὶς ἀριστοτελικές κατηγορίες – οἱ ὁποῖες διόλου δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ νὰ συλλάβει κανεῖς τὸ Ἔν, πέρα ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς ὑπάρξεως–, ὅσο καὶ στὴν ψυχολογία τῶν Στωικῶν, οἱ νουθεσίες τῶν ὁποίων, κατὰ τὸν Πλωτῖνο, δὲν βοηθοῦν διόλου νὰ προσεγγισθεῖ τὸ Ἔν²⁸. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Πλωτίνου ἦταν μοναδική στὴν ἀρχαία ἐλληνική φιλοσοφία στὸ σύνολό της; Σύμφωνα με τὸν A.H. Armstrong, κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἀκριβές²⁹.

Ἄν συμφωνήσουμε ὅτι, κατὰ τὸν Πλωτῖνο, δὲν μπορούμε νὰ γνωρίσουμε τὸ Ἔν παρὰ μόνο μέσω ἀρνήσεων καὶ ὄχι καταφάσεων, ἀπομένει τὸ ἐρώτημα νὰ κατανοήσουμε γιὰ ποιὸν τύπο

27. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Βίος Πλωτίνου*, 23, 16-18.

28. Σχετικῶς με τὴν μὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν στὸ Ἔν πβ., Ἐνν., VI, 8, 11, καί, ἀντίστοιχα, Ἐνν., IV, 3, 38, ἐνάντια στὴν ἀναγκαιότητα τῶν νουθεσιῶν ἢ τῶν συμβουλῶν γιὰ τὴν ἀνάταση τῆς ψυχῆς πβ., Raoul MORTLEY, *Negative Theology and Abstraction in Plotinus*, *American Journal of Philology*, 96, 1975, σσ. 366, 367.

29. A. H. ARMSTRONG, *Elements in the Thought of Plotinus at Variance with Classical Intellectualism*, *Journal of the History of Science*, 93, 1973, ἀναδημ. στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Plotinian and Christian Studies*, μελέτη XVI, London, Variorum, 1979 πβ., ἐπίσης, R. MORTLEY, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 364.

ἄρνησης μιλοῦμε. Ὁ Heinz Robert Schlette, ὁ ὁποῖος βλέπει τὴν πλωτίνηια κληρονομιά μέσα σὲ μία παράδοση στοχαστῶν ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο, τὸν Πρόκλο, τὸν ψευδο-Διονύσιο, τοὺς Ἰωάννη Σκῶτο Eriugena, Meister Eckhart, Marsilius Ficino, Nicholas Cusanus, Novalis, Schelling, Hegel, καὶ ὡς τὸν Bergson³⁰, θέτει τὴν πλωτίνηια ἄρνηση σ' ἓνα μεταφυσικὸ πλαίσιο ποὺ περιλαμβάνει ἐπίσης μία ἔννοια «ἀλλοτριώσεως» ὡς πλωτίνειας «στερήσεως», ἴσως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Trouillard³¹. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ὄρου «ἀφαίρεσις» ἀπὸ τὸν ὄρο «στέρησις» δὲν διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν³², ποὺ ὑπογράμμισαν ὅτι ἡ πλωτίνηια «ἀφαίρεσις» δὲν ἔχει τίποτε νὰ κάνει μὲ τὴν ἄρνηση ὡς τέτοια³³. ἀντίθετα, ἡ «ἀφαίρεσις» εἶναι ἓνας θετικὸς τρόπος νὰ ὁμιλεῖ κανεὶς γιὰ τὴν ὑψηλότερη τῶν Ἀρχῶν ποὺ εἶναι ἀρνητικὴ: ἡ ἄρνηση στὸν Πλωτῖνο εἶναι ἓνας τρόπος νὰ ἀποφεύγεται ἡ πολλαπλότητα ποὺ συνοδεύει τὴν κατηγορηματικὴ λειτουργία τοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι πολλαπλὸς ἀπὸ τὴν φύση του· εἶναι ἐπομένως καλύτερα νὰ ἐπικεντρώνεται κανεὶς στὴν λογικὴ τῆς ἀφαίρεσης,

30. Heinz Robert SCHLETTE, *Das Eine und das Andere. Studien zur Problematik des negativen in der Metaphysik Plotins*, Munich, Max Hueber Verlag, 1966, σ. 49.

31. Πβ. J. TROUILLARD, *La procession plotinienne*, Paris, P.U.F., 1955, σ. 5: «on pourrait parler d'une véritable fécondité de la négation, chez Plotin comme chez Hegel»; πβ. H. R. SCHLETTE, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 15.

32. «The situation with Plotinus is quite different. He uses the word *ἀφαίρεσις* to explain his negative theology, and reserves privation (*στέρησις*) for a quite separate treatment, discussing it in the context of matter or the substrate, and not in conjunction with epistemological questions... the specific logic of privation as a form of negation... is thus entirely inappropriate to the One. Such a mode of negating in discourse about the One would implicitly ascribe qualities which it does not possess»· R. MORTLEY, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 374.

33. Πβ. John WHITTAKER, *Neopythagoreanism and Negative Theology, Symbola Osloenses*, 44, 1969, σσ. 123 κ.έπ., ἀναδημ. στὸ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies in Platonism and Patristic Thought*, London, Variorum Reprints, 1984, μελέτη IX.; πβ. καὶ R. MORTLEY, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 375.

ή όποία αποστερεϊ παρὰ προσθέτει³⁴. Ωστόσο, ή θέση που προ-
τείνεται, ότι δηλαδή ή πλωτίνεια μορφή τής άρνησης είναι μία
αφαιρετική διαδικασία –έφόσον ή αφαίρεση μπορεί νά είναι
ταυτόχρονα και θετική και άρνητική– δέν άντέχει ούτε αυτή
στήν κριτική, ιδίως όσον άφορᾷ στο γεγονός ότι ό Πλωτίνος
άμφισβήτησε τό ίδιο τις άριστοτελικές και τις στωικές κατηγο-
ρίες.

Άλλοι μιλουν για μία πιο ολοκληρωτική και συγκεκριμένη
προσχώρηση του Πλωτίνου στον άποφατισμό· ό Armstrong τονί-
ζει ότι ό Πλωτίνος είχε πίστη στο Έν³⁵, κάτι που δέν πρέπει
ποτέ νά ξεχνούμε. Άλλοι συμφωνούν με τον Schlette ότι ή άλ-
λοτριώση είναι ένα σημαντικό θέμα των Έννεάδων, άν και
έμμένουν στην κεντρική σημασία τής έννοιας τής «αφαιρέ-
σεως»³⁶. Άν δεχθούμε τον άυθεντικό χαρακτήρα του άποφατι-
σμού στον Πλωτίνο, άναδύεται μία άλλη ιδιαιτερότητα τής πλω-
τίνειας άποφατικής θεολογίας, αυτή τής νοησιαρχίας· σύμφωνα
με μία ρήση του Ph. Merlan, ό μυστικισμός του Πλωτίνου είναι
ένας μυστικισμός του νοῦ³⁷. Όμως, άν ύπάρχει νοησιαρχία
στον Πλωτίνο, αυτή είναι διαφορετική από εκείνη του Μέσου
πλατωνισμού (ή, άκόμη, και τής άποφατικής θεολογίας που
έκφράζει ό Κλήμης ό Άλεξανδρεύς): ή ένότητα του Ένός, τής

34. R. MORTLEY, *ένθ' άν.*, σσ. 373, 376, 377.

35. A.H. ARMSTRONG, Plotinus's Doctrine of the Infinite and its Significance for
Christian Thought, *Plotinian and Christian Studies*, μελέτη V, *ένθ' άν.*, σ. 57; πβ.,
έπίσης, Deirdre CARABINE, *The Unknown God. Negative Theology in the Platonic
Tradition: Plato to Eriugena*, Louvain, Peeters Press, W.B. Eedermans, Louvain Theo-
logical and Pastoral Monographs, 1995, σ. 114. Η θέση τής πλωτίνειας προσχώ-
ρησης στον άποφατισμό είναι αντίθετη προς την θέση περί πλωτίνειας
αφαίρεσης που ύποστηρίζει ό Mortley, *ένθ' άν.*

36. D. CARABINE, *ένθ' άν.*, σσ. 127, 128.

37. Ph. MERLAN, *Monopsychism, Mysticism, Metaconsciousness*, The Hague, 1963,
σ. 2; πβ. D. CARABINE, *ένθ' άν.*, σ. 141.

ὑψηλότερης Ἀρχῆς, δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἐνότηता τοῦ σημείου ἢ τῆς μονάδος³⁸.

Διαπιστώσαμε, ἀπὸ τὸ σύντομο αὐτὸ ἱστορικὸ τῆς κατάστασης τῆς ἔρευνας, ὅτι οἱ ἀπόψεις σχετικά μὲ τὴν θέση ποὺ κατέχει ἡ ἀποφατικὴ θεολογία στὸν Πλωτῖνο διαφέρουν μεταξύ τους σημαντικά. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναρωτηθοῦμε σχετικά μὲ τὸν πραγματικὸ τόπο τοῦ πλωτίνειου ἀποφατισμοῦ, ἂν σκεφθοῦμε μάλιστα ὅτι οἱ ρήσεις ποὺ ἐκφράζουν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Ἐν δὲν γνωρίζεται καὶ ὅτι στέκει ὑπεράνω τοῦ εἶναι καὶ τοῦ νοῦ, δὲν συνιστοῦν ἀπὸ μόνες τους μία ἀποφατικὴ θεολογία· ὄχι, τουλάχιστον, πρὶν ὑπείσέλθει τὸ στοιχεῖο τῆς ψυχῆς ποὺ θὰ κάνει ὥστε ἡ ἀποφατικὴ θεολογία νὰ ἀποβεῖ ἐνεργητικὴ³⁹.

Στὸ φῶς τῶν προηγούμενων παρατηρήσεων, ἡ σχέση τοῦ Πλωτίνου μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἐμφανίζεται ὡς ζήτημα κεντρικῆς σημασίας. Γνωρίζουμε μέσω τοῦ Πορφυρίου ὅτι ὁ Πλωτῖνος ὄχι μόνον μελετοῦσε Ἀριστοτέλη ἀλλὰ καὶ τὸν δίδασκε, ἰδίως τὰ *Μετὰ τὰ φυσικά*⁴⁰. Πρόσφατα, ἔγιναν προσπάθειες νὰ ὑποδειχθοῦν κατηγορίες στὸν Πλωτῖνο, προσεγγίζοντάς τον ἔτσι στὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκρινάτη⁴¹ – προσπάθειες ποὺ ἄλλωστε ἔτυχαν

38. «Plotinus notes that the unity of the One is not like the unity which is said to belong to the monad or the point (VI, 9, 3, 4-6)... Plotinus mentions the method of abstraction as outlined by Alcinous, and says that while this kind of movement to the point or monad ends in unity, it is a unity which is achieved by using the method of abstraction and which consequently ends with the smallest particle possible. It is the movement of thought from the solid, through the surface and line which attains to a unit or unity which is a reduction from something previously added to it. The One can never be conceived in such terms, for it is never a unity of parts, or even one part of something (VI, 9, 6, 2-9). This may be a direct criticism of Alcinous's use of the geometric analogy to explain how the human intellect can arrive at an idea of God»; D. CARABINE, *ἐνθ' ἅν.*, σ. 125.

39. Πβ. D. CARABINE, *ἐνθ' ἅν.*, σ. 151.

40. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Βίος Πλωτίνου*, 14, 6-7.

41. Lloyd P. GERSON, *Plotinus*, London and New York, Routledge, 1994.

ἐπικρίσεων⁴². Γνωρίζουμε, επίσης, ὅτι κατὰ τὸν Μεσαίωνα, οἱ Ἐννεάδες λογίζονταν ὡς συμπλήρωμα τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς. Ὅπως συνοψίζει ὁ Alain de Libera, ἓνα σημαντικό μέρος τῶν Ἐννεάδων εἶχε μεταφρασθεῖ στὰ ἀραβικά μετὰ τὸν παράδοξο τίτλο *Θεολογία Ἀριστοτέλους*: ὁ τίτλος δὲν ἦταν τυχαῖος ἀλλὰ ἀνταποκρινόταν σὲ ἓνα πολὺ πραγματικὸ αἶτημα— πού εἶχε ἴσως τεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς μετάφρασης: νὰ «συμπληρωθεῖ» τὸ Βιβλίον Λ τῶν *Μ.τ.φ.* μετὰ μία θεολογία πού νὰ προέρχεται ἀπὸ τοὺς φιλοσοφικοὺς διαδόχους τοῦ Σταγειρίτη⁴³. Βέβαια, ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο θεολογιῶν, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλωτίνου, εἶναι χτυπητή, καὶ τὸ Ἐν δὲν παραπέμπει σὲ μία ἀριστοτελικὴ τέλεια «νόηση νοήσεως», παρόλα τὰ κείμενα τοῦ Πλωτίνου ὅπου τὸ Ἐν ἐμφανίζεται νὰ ἔχει γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του⁴⁴.

Ὡς πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἀποφατικὴ θεολογία, τὸ ἔργο τοῦ αἰνιγματικοῦ ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη εἶναι θεμελιῶδες. Εἶναι πλέον παραδεκτὸ ὅτι αὐτὸς ἐπηρεάστηκε στὸν ὑψιστο βαθμὸ ἀπὸ τὸν νεοπλατωνισμὸ καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν Πρόκλο⁴⁵. Στὸ ἐρώτημα, πού τίθενται τὰ ὅρια μεταξὺ νεοπλατωνισμοῦ καὶ χριστιανικοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ἀπαντοῦν μιλώντας γιὰ τὴν διαφορὰ μεταξὺ τῆς «προόδου-ἐπιστροφῆς» καὶ τῆς «δημιουργίας»⁴⁶ καὶ τοποθετοῦν τὸν ψευδο-Διονύσιο στὴν συνέχεια τῆς

42. Πβ. Donald L. Ross, *Thomizing Plotinus: A Critique of Professor Gerson, Phronesis*, XLI/2, 1996, σσ. 197-204.

43. Alain DE LIBERA, *La philosophie médiévale*, Paris, P.U.F., 19952, σ. 77.

44. Ἐνν., V, 4, 2, 12-26· VI, 8, 16, 31-40.

45. Πβ., π.χ., Henri-Dominique SAFFREY, *New Objective Links between the Pseudo-Dionysius and Proclus, Neoplatonism and Christian Thought*, ἐκδ. D.J. O'Meara, Norfolk, VA, International Society for Neoplatonic Studies, 1982, σσ. 64-74.

46. Endre von IVANKA, *Plato christianus. La réception critique du platonisme chez les Pères de l'Église*, Paris, P.U.F., 1990, ἰδίως τὸ κεφάλαιο: *Quelle est la part du néo-*

πατερικῆς κληρονομιάς⁴⁷. Ἄλλοι θεωροῦν ὅτι ἡ κάθαρση στὸν Διονύσιο εἶναι κυρίως ὑπόθεση τῆς νόησης καὶ ὅτι ἡ «ἀφαίρεσις» δὲν εἶναι χριστιανικὴ πρακτικὴ⁴⁸. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν σχέση μεταξύ τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας τοῦ Πλωτίνου καὶ τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας τοῦ Διονυσίου, εἶδαμε προηγουμένως ὅτι ὁ Guittou τὴν θεωρεῖ ἐπιφανειακὴ⁴⁹. Ἄλλοι, διαβάζουμε ὅτι ὁ ἀποφατικὸς λόγος στὸν Πλωτῖνο, «εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν ψευδο-Διονύσιο γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν “θεῖα ὀνόματα”, ὅπως δηλώνει καὶ ὁ τίτλος γνωστοῦ ἔργου του... Μὲ τὸν Πλωτῖνο δὲν ἔχουμε φθάσει σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ γλῶσσα δὲν παίζει ἀκόμη τόσο σημαντικὸ ρόλο σὲ μία ἱεραρχία: δὲν εἶναι οὔτε παγιωμένη ὄντολογικά, οὔτε προνομιακὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς γνώσεως»⁵⁰. Ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος Vladimir Lossky ἔκανε μία πολὺ σαφῆ διάκριση μεταξύ Πλωτίνου καὶ ψευδο-Διονυσίου: ὁ πρῶτος σκέφτεται τὸ Ἐν κατὰ τὴν κατηγορία τοῦ ἀπλοῦ καὶ ἐνάντια στὸ πολλαπλό, ἐνῶ ὁ Διονύσιος σκέφτεται τὸν Θεὸ κατὰ τὴν κατηγορία τοῦ μὴ συγγνωστοῦ⁵¹. Ἡ διάκριση πάντως μᾶς

platonisme dans l'œuvre du Pseudo-Denys?, σσ. 247-273; πβ., ἐπίσης, Willemine OTTEN, In the Shadow of the Divine: Negative Theology and Negative Anthropology in Augustine, Pseudo-Dionysius and Eriugena, *Heythrop Journal*, XL, 1999, σ. 440: «For Christian Neoplatonists the dividing-line in the universe was not that between the intellectual and the sensual, but rather that between God and creation».

47. Henri-Charles PUECH, *La Ténèbre mystique chez le pseudo-Denys l'Aréopagite, En quête de la Gnose. I. La Gnose et le temps*, Paris, Gallimard, 1978, σσ. 119-141.

48. J. VANNESTE, *Le mystère de Dieu. Essai sur la structure rationnelle de la doctrine mystique du pseudo-Denys l'Aréopagite*, Paris, 1959, σ. 230.

49. Πβ., ἄνωτέρω, σ. 209.

50. Raoul MORTLEY, Plotin: le langage de la négation, *Logos et langage chez Plotin et avant Plotin*, ἐκδ. Michel Fattal, Paris, L'Harmattan, 2003, σ. 247.

51. Vladimir LOSSKY, *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*, (1944), Paris, Cerf, coll. «Foi Vivante», no 246, 1990, κεφ. II: «Les ténèbres divines», σσ. 21-41.

φαίνεται λίγο σκοτεινή: δὲν βλέπουμε στὴν συλλογιστικὴ αὐτὴ ποιὸς εἶναι ὁ ἀκριβὴς ρόλος τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας καὶ μὲ ποιά διαδικασία τὸ «ἀπλὸ» καὶ τὸ «μὴ συγγνωστὸ» ἐξέρχονται τοῦ κατηγορικοῦ στοχασμοῦ. Ἄλλοι πάλι μιλοῦν γιὰ μία πραγματικὴ συγγένεια μεταξὺ Πλωτίνου καὶ ψευδο-Διονυσίου⁵², λησμονώντας ἴσως τὸν ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ διονύσειου ἔργου παράγοντα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πρόκλου. Ἀκόμη, τὸ πρῶτο Ἔν, δηλαδή ὁ Θεός, ἐμφανίζεται στὸν Πορφύριο νὰ ἔχει γνώση τοῦ ὅλου – ἓνα εἶδος γνώσης, ὅπωςδήποτε – ἐνῶ οἱ εἰκόνες ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνδέουν τὸν νεοπλατωνισμό μὲ τὴν χριστιανικὴ διάνοηση⁵³.

Σὲ κάθε περίπτωση, οἱ ἐλληνιστικὲς καταβολὲς τῆς βυζαντινῆς διάνοησης εἶναι πολὺ ἰσχυρὲς καί, πέρα ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς καθαρῆς γνωσεολογίας ἢ ὄντολογίας, προεκτείνονται στὸν χῶρο τῆς πολιτειακῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης, ὅπως στὸ παρακάτω κείμενο τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου πού, ὅπως προαναφέραμε, μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου. Τὸ ἐν ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς ἀντίθετο τῆς πολυαρχίας, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ «ἓνας βασιλεύς, μία Ἀρχή, ἓνας Θεός». Διαβάζουμε:

ὥστε καὶ διὰ τοῦτο τὰ ὄντα κακῶς πολιτεύσεται καὶ διὰ τὸ
πολλὰς ποιεῖν τοὺς Πυθαγορείους καὶ τοὺς ὁμοίους ἀρχάς.

52. Reiner SCHÜRMANN, L'hénologie comme dépassement de la métaphysique, *Les études philosophiques*, 3/1982, σ. 335.

53. Πβ. John M. DILLON, Porphyry's Doctrine of the One, *The Great Tradition. Further Studies in the Development of Platonism and Early Christianity*, Aldershot-Brookfield USA-Singapore-Sydney, Variorum/Ashgate, 1997, μελέτη XVI, σσ. 356-366. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς διάνοησης εἶναι τεράστια· ἐνδεικτικὰ σημειώνονται: E.R. DODDS, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968· A. H. ARMSTRONG & R.A. MARKUS, *Christian Faith and Greek Philosophy*, London, Darton, Longman & Todd, 1960.

Ὅπου γὰρ πλῆθος ἀρχῶν, ἀταξία· ἡ γὰρ πολυαρχία αὐτὸ τοῦτο ἀταξία ἐστίν. Ἀλλὰ μὴν τὰ ὄντα οὐ πολιτεύεται κακῶς ἀλλὰ τεταγμένως καὶ ἀρίστως. Εἰ δὴ ἡ πολυαρχία ἀταξία καὶ τοῦ κακῶς τὰ ὄντα πολιτεύεσθαι αἰτία ἐστίν, ἐπειδὴ τὰ ἐφ' ἡμῖν ὑπ' ἀλλήλων συνεργούμενα οὐ κακῶς πολιτεύεται ἀλλ' ἀρίστως, οὐκ ἂν εἶεν ἀρχαὶ πολλαί· οὐ γὰρ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, ἀλλ' εἷς κοίρανος, μία ἀρχή, εἷς θεός ἐστι⁵⁴.

Ἡ παρουσίαση ἐδῶ τῆς Ἀρχῆς τῆς ἐνότητας ὡς θεμελίου τοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ τῆς βασιλείας δὲν ταιριάζει μὲ τις ἐπικρίσεις ποὺ εἶδαμε προηγουμένως νὰ ἀπευθύνει ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος στὴν πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ καιροῦ του⁵⁵ καί, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, δὲν συνάδει μὲ τὴν ταύτιση τοῦ συγγραφέως τῶν ψευδο-Ἀλεξάνδρειων σχολίων μὲ τὸν Μιχαήλ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡστόσο, ἡ κριτικὴ διάθεση τοῦ Ἐφέσιου μᾶλλον δὲν ἦταν τόσο ριζικὴ ὥστε νὰ θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ἴδια τὴν μορφὴ τοῦ πολιτεύματος στὸ Βυζάντιο καὶ πιθανώτατα ἐντάσσεται στὰ παράπονα ποὺ ἐξέφραζαν οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι πρὸς τὴν ἐξουσία ἀναμένοντες ὑλικὴ κυρίως βοήθεια⁵⁶. Ἡ πολιτικὴ, πάντως, διάρθρωση κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἱεραρχικῆς ἀναγωγῆς πρὸς τὸ Ἐν, στὸ πλαίσιο μιᾶς θεωρίας «ὁμοιώσεως τῷ Θεῷ», δὲν περιορίζεται μόνο στὸ πολιτειακὸ σχῆμα ἀλλὰ ἀφορᾷ καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ὅπως διέκριναν παλαιότεροι καὶ νεώτεροι συγγραφεῖς στὸ ἔργο τοῦ ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη⁵⁷,

54. Ψευδο-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΥΣ, (ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΣ;), εἰς *Μ.τ.φ.*, 721, 24-31. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἐπισήμανε ὁ P. AUBENQUE, *Aristote et la démocratie Aristote politique*, P. Aubenque, A. Tordesilas ἐκδ., Paris, P.U.F., 1993, σ. 255.

55. Πβ., ἀνωτέρω, σ. 34.

56. Πάμπολλα παραδείγματα στὸν KRUMBACHER, ἐνθ' ἄν., σποραδικά.

57. Πβ. R. ROQUES, *L' Univers dionysien. Structure hiérarchique du monde selon le pseudo-Denys*, Paris, 1954· D.M. O'MEARA, *Évêques et philosophes-rois: philosophie politique néoplatonicienne chez le pseudo-Denys, The Structure of Being and the Search for the Good*, Aldershot-Brookfield USA-Singapore-Sydney, Variorum/Ashgate, 1998, μελέτη XIX, σσ. 75-88.

κατὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἱεραρχικῶν σχημάτων τῶν νεοπλατωνιστῶν. Τὸ ἐνδιαφέρον, μάλιστα, ἐδῶ, εἶναι ὅτι τὸ θεωρητικὸ τριαδικὸ σχῆμα στὴν ἐμπράγματη ἀπεικόνισή του, στὸ ἐπίπεδο δηλαδή τῆς πραγματικῆς ὁργάνωσης τῆς ἐκκλησίας, ἀποβαίνει δυαδικό⁵⁸.

4.4. Φύσις καὶ ἐπιστήμη

4.4.1. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀναφορᾶς στὰ *Φυσικά*

Συχνὰ τονίζεται ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς ἡ στενὴ σχέση τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων* καὶ τῶν *Φυσ.*, β· ἔτσι, ὁ H.D.P. Lee γράφει ὅτι «...σημαντικὴ εἶναι ἡ συγγένεια ποὺ μπορεῖ νὰ τεθεῖ μεταξὺ τοῦ *Περὶ ζῴων μορίων*, Α, 1 καὶ τῶν *Φυσικῶν*, Β, 8, 9. Ἡ πιὸ κοντινὴ ἔκθεση πρὸς τὶς θεωρίες τῆς ὑποθετικῆς ἀναγκαιότητος καὶ τῆς τελολογίας στὴν φύση τῶν *Φυσικῶν*, Β, 8 καὶ 9 εἶναι ἡ περιγραφή τους στὸ *Περὶ ζῴων μορίων*, Α, 1. Δὲν εἶναι μόνο οἱ ἐκθέσεις τῆς ιδέας τῆς ὑποθετικῆς ἀναγκαιότητος ποὺ εἶναι στενὰ παράλληλες (πβ. *Φυσ.*, Β, 9, 200 a 5-15· *Περὶ ζ. μορίων*, Α, 639 b 26-640 a 8)· ἐπανευρίσκουμε ἐδῶ τὴν ἴδια ἐμμονὴ στὴν σημασία τοῦ τελικοῦ αἰτίου, τὴν ἴδια ἐμμονὴ στὴν ἀναλογία μεταξὺ φύσης καὶ τέχνης (*Φυσ.*, Β, 9, 199 a 15-20· *Περὶ ζ. μορίων*, 1, 639 b 15-21), καθὼς καὶ τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον πρὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἐμπεδοκλῆ. Ἔτσι, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης θέτει πρὸς ἀπόδειξη στὸ *Φυσ.*, Β, 8 ὅτι “ἡ φύσις” εἶναι “τῶν ἕνεκά του αἰτιῶν”, εἶναι φανερό ὅτι σκέφτεται τὸν χῶρο τῆς γλωρίδας καὶ πανίδας ἀπ’ ὅπου ἀντλεῖ ὅλα τὰ παραδείγματά του»⁵⁹.

58. D.M. O'MEARA, *Évêques et philosophes-rois...*, ἐνθ' ἄν., σ. 84. Πβ. ἄνωτέρω, κεφ.

59. H.D.P. LEE, *Place-names and the Date of Aristotle's Biological Works*, ἐνθ' ἄν., σσ. 65-66.

Τὴν ἄποψη αὐτὴ περὶ στενῆς συγγένειας μεταξὺ Φυσ., Β, καὶ Περὶ ζ. μορίων, Α, δὲν φαίνεται νὰ συµμερίζεται ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος. Μία φορὰ παραπέμπει ἀνοιχτὰ στὸ Φυσ., Α, ὅταν γράφει: «μὴ ὄν γὰρ ἡ στέρησις, ὡς ἐν τῷ Α τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως εἴρηται» (11, 28-29), καὶ ὁ ἐκδότης δίνει τὴν ἀναφορὰ στὸ Ὑπόμνημά του: Φυσ., Α, 8, 191 b 13 κ.έπ. Μία καλυμμένη ἀναφορὰ στὸ Φυσ., Β, εἶναι ἐκεῖ ὅπου ὁ Μιχαήλ γράφει:

Οἱ γὰρ πρεσβύτεροι τούτου φιλόσοφοι τὸ ὑλικὸν ἅπαντες ἐζήτουν αἷτιον καὶ περὶ ἐκεῖνο διέτριβον ἥττον φροντίσαντες τῶν ἄλλων αἰτίων, κἂν ἐπὶ μικρὸν καὶ ἐκείνων, ὅσων ὀνειρώξασθαι, ἤψαντο (3, 16-18)

Τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Μιχαήλ εἶναι τὸ ἀκόλουθο – καὶ εἶναι χρήσιμο γιὰ τὶς μετέπειτα ἀναλύσεις μας νὰ τὸ παραθέσουμε ὁλόκληρο, γνωρίζοντας ὅτι ὁ σχολιαστής μας τὸ εἶχε ἐπίσης πιθανότατα διέλθει ὁλόκληρο:

εἰς μὲν γὰρ τοὺς ἀρχαίους ἀποβλέψαντι δόξειεν ἂν εἶναι τῆς ὕλης· ἐπὶ μικρὸν γὰρ τι μέρος Ἐμπεδοκλῆς καὶ Δημόκριτος τοῦ εἶδους καὶ τοῦ τί ἦν εἶναι ἤψαντο. Εἰ δὲ ἡ τέχνη μιμεῖται τὴν φύσιν, τῆς δὲ αὐτῆς ἐπιστήμης εἰδέναι τὸ εἶδος καὶ τὴν ὕλην μέχρι τοῦ (οἷον ἱατροῦ ὑγίειαν καὶ χολὴν καὶ φλέγμα, ἐν οἷς ἡ ὑγίεια, ὁμοίως δὲ καὶ οἰκοδόμου τό τε εἶδος τῆς οἰκίας καὶ τὴν ὕλην, ὅτι πλίνθοι καὶ ξύλα· ὡσαύτως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων), καὶ τῆς φυσικῆς ἂν εἴη τὸ γνωρίζειν ἀμφοτέρας τὰς φύσεις. Ἔτι τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος τῆς αὐτῆς, καὶ ὅσα τούτων ἔνεκα. Ἡ δὲ φύσις τέλος καὶ οὐ ἔνεκα· ὦν γὰρ συνεχοῦς τῆς κινήσεως οὐσης ἔστι τι τέλος τῆς κινήσεως, τοῦτο ἔσχατον καὶ τὸ οὐ ἔνεκα. Διὸ καὶ ὁ ποιητὴς γελοίως προήχθη εἰπεῖν “ἔχει τελευτήν, ἥσπερ οὐνεκ’ ἐγένετο”. Βούλεται γὰρ οὐ πᾶν εἶναι τὸ ἔσχατον τέλος, ἀλλὰ τὸ βέλτιστον, ἐπεὶ καὶ ποιούσιν αἱ τέχναι τὴν ὕλην αἱ μὲν ἀπλῶς αἱ δὲ εὐεργόν, καὶ χρώμεθα ὡς ἡμῶν ἔνεκα πάντων ὑπαρχόντων. Ἐσμέν γὰρ πως καὶ ἡμεῖς τέλος· διχῶς γὰρ τὸ οὐ ἔνεκα· εἴρηται δ’ ἐν

τοῖς περὶ φιλοσοφίας. Δύο δὴ αἱ ἄρχουσαι τῆς ὕλης καὶ αἱ γνωρίζουσαι τέχναι, ἥ τε χρωμένη καὶ τῆς ποιητικῆς ἢ ἀρχιτεκτονική. Διὸ καὶ ἡ χρωμένη ἀρχιτεκτονική πως, διαφέρει δὲ ἢ ἡ μὲν τοῦ εἶδους γνωριστική, ἢ ἀρχιτεκτονική, ἢ δὲ ὡς ποιητική τῆς ὕλης· ὁ μὲν γὰρ κυβερνήτης ποῖόν τι τὸ εἶδος τοῦ πηδαλίου γνωρίζει καὶ ἐπιτάττει, ὁ δ' ἐκ ποίου ξύλου καὶ ποίων κινήσεων ἔσται. Ἐν μὲν οὖν τοῖς κατὰ τέχνην ἡμεῖς ποιούμεν τὴν ὕλην τοῦ ἔργου ἔνεκα, ἐν δὲ τοῖς φυσικοῖς ὑπάρχει οὕσα. Ἔτι τῶν πρὸς τι ἡ ὕλη· ἄλλω γὰρ εἶδει ἄλλη ὕλη. Μέχρι δὴ πόσου τὸν φυσικὸν δεῖ εἰδέναι τὸ εἶδος καὶ τὸ τί ἐστίν; ἢ ὥσπερ ἰατρὸν νεῦρον ἢ χαλκέα χαλκόν, μέχρι του. Τινὸς γὰρ ἔνεκα ἕκαστον, καὶ περὶ ταῦτα ἃ ἐστὶ χωριστὰ μὲν εἶδει, ἐν ὕλῃ δέ. Ἄνθρωπος γὰρ ἄνθρωπον γεννᾷ καὶ ἥλιος πῶς δ' ἔχει τὸ χωριστὸν καὶ τί ἐστὶ, φιλοσοφίας τῆς πρώτης διορίσαι ἔργον⁶⁰.

Οἱ κυριώτερες ἀναφορές, πιστεύω, σὲ ἄλλα ἀριστοτελικά κείμενα, ἐπάνω στὰ ὅποια στηρίζει ὁ Μιχαήλ τὸν σχολιασμό του τοῦ Α τῶν *Περὶ ζ. μορίων*, δίνονται στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ σχόλιά του:

Οὐδ' ἐστὶν εἰς αἰδὶον συναρτῆσαι: οὐ δυνατόν ἐστι, φησιν, εἰς αἰδὶον συναρτῆσαι τῆς τοιαύτης ἀποδείξεως ἡγουν τῆς ἀντιστροφούσης τὴν ἀνάγκην ἐπὶ τῶν τεχναστῶν, ὥστε λέγειν ἔπειδὴ ἡ οἰκία τοδί ἐστι, δεῖ τοιαύτης ὕλης, καὶ ἐπεὶ τοιαύτη ὕλη ἐστίν, ἔσται οἰκία'. ἐπὶ δὲ τῶν αἰδίων δυνατόν λέγειν ἔπει ὁ ἥλιος ἐν κριῶ ἐστίν, ἦν ἐν τοξότη, καὶ ἐπεὶ ἐν τοξότη

60. *Φυσ.*, 194 a 18 - b 15. Τόσο ἐδῶ ὅσο στὸ *Π. ζ. μορίων* ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται καὶ ὁ Μιχαήλ σχολιάζει τοὺς Ἐμπεδοκλῆ καὶ Δημόκριτο. Γιά τὴν παρουσία αὐτῶν τῶν δύο στὴν βυζαντινὴ διάνοηση, πβ. Ol. PRIMAVESI, *Lecteurs antiques et byzantins d'Empédocle. De Zénon à Tzétzès, Qu'est-ce que la philosophie présocratique?*, A. Laks-Cl. Longuet ἐκδ., Lille, Presses universitaires du Septentrion, 2002, σσ. 183-204· Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, *Ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ βυζαντινοὶ φιλόσοφοι, Βυζαντινὴ φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 199-208.

ἐστίν, ἔσται ἐν κριῶ'. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων εἶρηκε καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς Ἀποδεικτικῆς καὶ ἐν τῷ τέλει τῆς Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς, καὶ ἐν τῇ Μετὰ τὰ φυσικά (3, 30-4, 5).

Ἡ ἀναφορὰ στὸ δεύτερο τῆς Ἀποδεικτικῆς, δηλ. στὸ Ἀναλυτικά Ὑστερα Β' εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ φαίνεται ὅτι τὰ Ἀναλ. ὕστ. μαζί μὲ τὰ Τοπικά ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὴν ἐντρυφήση τῶν Βυζαντινῶν στὸ ἀριστοτελικὸ Ὅργανον. Τὸν 14ο αἰ. ἡ ἔλλειψη αὐτὴ ἐγίνε ἀντικείμενο ἐπικρίσεων ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ Ρακενδύτη, ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰ., ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα Βίο Ἀγίου, εἶχε παγιωθεῖ ἓνα πρόγραμμα ἐκμάθησης τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς ποὺ περιελάμβανε κυρίως τὶς Κατηγορίες, τὰ Ἀναλυτικά πρότερα καὶ τοὺς Σοφιστικοὺς ἐλέγχους⁶¹.

Ὅπωςδήποτε, τὸ προαναφερθὲν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ εἰς Περὶ ζώων μορίων ὁλοκληρώνει, κατὰ κάποιον τρόπο, ἓνα προηγούμενο σχόλιο, μαζί μὲ τὸ ὁποῖο συνιστᾶ ὀργανικὸ ὅλο. Τὸ σχόλιο αὐτό, εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

Ἄλλ' ὁ τρόπος τῆς ἀποδείξεως καὶ τῆς ἀνάγκης ἕτερος: Ἔτερος, φησὶν, ἐστὶν ὁ τρόπος τῆς ἀποδείξεως καὶ τῆς ἀνάγκης ἡγουν τῆς ὕλης ἐπὶ τε τῆς φυσικῆς καὶ τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐπὶ τῶν τεχναστῶν· τοῦτο γὰρ δεῖ προσυπακούειν. τῆς μὲν γὰρ φυσικῆς ἀρχὴ τὸ ὄν· ὥς ἤδη γὰρ ὄντα λαβοῦσα τὸν ἄνθρωπον, κἂν μήπω ἐστί, λέγει ἐπειδὴ τοιονδί ἐστὶν ἡ ὕλη, δεῖ ἄνθρωπον εἶναι. καὶ ἡ ἰατρικὴ ὁμοίως τὴν ὑγίειαν ὥς οὔσαν, κἂν μὴ ἐστί, καὶ ὁ γεωμέτρης τὸ τρίγωνον ὥς ὄν λαβὼν ζητεῖ, εἰ ἔχει τὰς τρεῖς γωνίας δυσὶν ὀρθαῖς ἴσας. ἐπὶ δὲ τῶν τεχναστῶν οὐχ οὕτως, ἀλλ' ὥς μὴ ὄν καὶ δυνάμενον γενέσθαι· φαμέν γὰρ εἰ ἔσται πρίων, δεῖ τοιαῦδε ὕλης, καὶ ἐπὶ τῆς οἰκίας ὁμοίως (3, 20-29).

Ὁ Le Blond σημειώνει⁶² ὅτι, συνήθως, ἡ φυσικὴ τοποθετεῖται

61. Πβ. St. EBBESEN, *Commentators...*, ἐνθ' ἄν., 7.1, σ. 264 καὶ σσ. 257, 342.

62. J.-M. LE BLOND, *Aristote...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 138, 139.

μεταξὺ τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν (πβ. *Μ.τ.φ.*, E, 1· K, 1) ἀλλὰ ἐδῶ στὸ *Περὶ ζ. μορίων* φαίνεται νὰ διακρίνεται. Ὁ Μιχαήλ, στὸ ἀνωτέρω σχόλιό του, δὲν ἀποδέχεται τὴν ἀσυνέπεια αὐτὴ καὶ δὲν διστάζει νὰ διορθώσει τὸ κείμενο: «ἕτερος φησὶν... τεχναστῶν». Ὡστόσο, καὶ ἄλλοῦ ὁ Ἀριστοτέλης προξενεῖ σύγχυση ὡς πρὸς τὸν τρόπο θεώρησης τῆς φυσικῆς, ποὺ ταυτίζεται μὲ ἓνα εἶδος ἠθικῆς ἢ σοφίας (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, E, 9, 1142 a 17· *Μ.τ.φ.*, Γ, 3, 1005 b 1). Ὅσο δὲ γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο χωρία τοῦ Μιχαήλ, ὁ Le Blond γράφει ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ αἰδίου ἀνάγεται στὴν ταυτότητα καὶ ὅτι ὁ Μιχαήλ παραπέμπει στὴν θεωρία τῆς ἀποδείξεως στὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*, B'. Ἐκεῖ ἡ γνώση τοῦ «διὰ τί ἔστιν» ἀνάγεται στὴν γνώση τοῦ «τί ἔστιν»: «τὸ τί ἔστιν εἰδέναι ταῦτό ἐστι καὶ διὰ τί ἔστιν» (*Ἀν.*, ὕστ., B, 2, 90 a 31). Πρόκειται, κατὰ τὸν L. Robin, γιὰ μία θεωρία τοῦ πανλογισμοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς γεωμετρίας⁶³. Ἡ ἀμοιβασιότητα μεταξὺ προηγούμενου καὶ ἐπόμενου καὶ ἐπόμενου καὶ προηγούμενου ὑπάρχει μόνο στὴν κυκλικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ὄχι στὴν ὑποθετικὴ ἀναγκαιότητα. Οἱ ἀναφορές του ἐδῶ εἶναι ὅπως τις δίνει ὁ Hayduck ἀλλὰ ὁ Le Blond μιλά γιὰ διάφορα χωρία τῶν *Μετὰ τὰ φυσικὰ* ποὺ ἐπίσης ταιριάζουν (139). Ἡ ἀμοιβαία αὐτὴ ἀναγκαιότητα δὲν ἀνήκει μόνο στὶς οὐράνιες σφαῖρες (σώματα;) ἀλλὰ καὶ στὰ ἐπίγεια εἶδη (ἂν ὄχι στὰ ἄτομα) ἐφόσον αὐτὰ μιμοῦνται μὲ τὸν κύκλο τῆς γενέσεως καὶ τῶν ἐποχῶν, τὴν αἰωνιότητα τοῦ οὐρανοῦ: «τῷ λειπομένῳ τρόπῳ συνεπλήρωσε τὸ ὅλον ὁ Θεός, ἐνδελεχῇ ποιήσας τὴν γένεσιν» (*Περὶ γεν. καὶ φθορᾶς*, B', 10, 336 β 31· πβ., ἐπίσης, *Περὶ ψυχῆς*, B', 4, 415 a 26).

Τέλος, παρακάτω, ὁ Μιχαήλ δηλώνει ἀκόμη πιὸ ξεκάθαρα μὲ

63. Léon ROBIN, *La pensée hellénique des origines à Épicure*, Paris, P.U.F., 1967³, κεφ. Sur la conception aristotélicienne de la causalité, σσ. 423-485.

ποιό τρόπο βλέπει την θέση της φυσικῆς στην ζήτηση τῆς ἀληθείας:

ἐπεὶ οὖν ἡ φύσις ἀρχὴ κινήσεώς ἐστι καὶ ἡρεμίας, τὸ δὲ νοητικὸν αἷτιον κινήσεως οὐκ ἔστι, δῆλον ὅτι περὶ τῶν κινητικῶν μορίων τῆς ψυχῆς ὁ φυσικὸς ἐρεῖ καὶ οὐ περὶ τοῦ νοητικοῦ. τὸ δὲ ἐν ἧ καὶ πλείω εἶπεν ὡς εἰ ἔλεγε “τὰ δὲ κινητικὰ τῆς ψυχῆς μόρια εἴτε ἐν ἐστὶν εἴτε καὶ πλείω ἐνός, περὶ τῶν τοιούτων ὁ φυσικὸς ἐρεῖ καὶ οὐ περὶ τοῦ νοητικοῦ”. δείκνυσι δὲ ὅτι οὐδὲ περὶ τῶν μαθηματικῶν ὁ φυσικὸς ἐρεῖ, διότι ἡ φύσις ἔνεκά του πάντα ποιεῖ, τὰ δὲ ἐξ ἀφαιρέσεως, ἅπερ ἐστὶ τὰ μαθηματικά, οὐχ ἔνεκά του εἰσί. καὶ ὥσπερ, φησὶν, ἐν τοῖς τεχναστοῖς ἐστὶν ἀρχὴ κινήσεως ἡ τέχνη, οὕτως ἐν ἡμῖν ἄλλη τις ἀρχὴ καὶ αἰτία, εἴτε ψυχὴν εἴτε φύσιν αὐτὴν καλεῖν δεῖ. αὐτὸς γὰρ καὶ τὴν ψυχὴν φύσιν ἐνταῦθα εἵρηκεν, ὥστε καθολικώτερον ἡ φύσις τῆς ψυχῆς. ταύτην δέ, φησί, τὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τὴν ἀνάλογον οὖσαν τῇ τέχνῃ, ἔχομεν ἐκ τοῦ σύμπαντος κόσμου ὥσπερ καὶ τὸ ψυχρὸν καὶ τὸ θερμόν· ἐκ τοῦ κόσμου γὰρ καὶ αὐτὰ σύνεισιν ἡμῖν (7, 12-25).

Τὸ γεγονός, λοιπόν, ὅτι οἱ ἀναφορὲς στὸ Φυσ., Β, εἶναι καλυμμένες, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ στὸ Φυσ., Α, εἶναι φανερὴ, ἄσχετα πρὸς τὴν ἀξία ποὺ ἔδινε ὁ Μιχαήλ στὶς ἀναφορὲς αὐτές, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ κοιτάξουμε καὶ πρὸς τὴν μεριὰ τοῦ δεύτερου αὐτοῦ –πρώτου στὴν ἀρίθμηση– βιβλίου. Ὁ Μιχαήλ φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξοικειωμένος μὲ τὸ Φυσ. Α' καὶ μὲ τὰ σχόλια σ' αὐτὸ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ κάποιες γραμμὲς τοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη μορφὴ τῶν σχολίων τοῦ στοὺς Σοφ. ἐλ. («... εἴρηται μὲν πολλὰ καὶ καλὰ ἐν τῷ πρώτῳ τῆς Φυσικῆς Ἀκροάσεως τῷ φιλοσοφωτάτῳ Συμπλικίῳ καὶ Θεμιστίῳ καὶ Φιλοπόνῳ καὶ τοῖς ἄλλοις...»⁶⁴). Σὲ ἄρθρο τοῦ Robert Bolton⁶⁵, σημειώνεται ὅτι κατὰ

64. Πβ. St. EBBESEN, *The Commentators...*, ἐνθ' ἄν., 7.1, σ. 272.

65. Robert BOLTON, *Aristotle's Method in Natural Science: Physics I, Aristotle's Physics. A Collection of Essays*, L. Judson ed., Oxford, Clarendon, Press, 1991, σσ. 1-29.

τὴν προσέγγιση τῶν *Φυσικῶν* ἐν γένει, ἐνῶ παλαιότερα ὑπερεῖχε ἢ ἄποψη ὅτι ἀποτελοῦσαν ἔκφραση τῆς ἐπιθυμίας τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ ἐμπειρικότητα στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, οἱ νεώτεροι μελετητὲς ἀνέστρεψαν πλήρως τὴν κατάσταση καὶ ὁμιλοῦν γιὰ ἐπικράτηση τῆς διαλεκτικῆς, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐννοιολογικῆς ζήτησης. Ὁ συγγραφέας ἀντιτίθεται σὲ αὐτὴ τὴν δεύτερη τάση· τονίζει τὴν μεγάλη μεθοδολογικὴ ἀξία τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου τοῦ βιβλίου (180 a 10 - b 14): οἱ ἐπιστημονικὲς Ἀρχές παρουσιάζονται ἐκεῖ ὡς καθόλου, συγκεχυμένες καὶ ἀορίστως. Ἡ ἐρμηνεία τῶν προσδιορισμῶν αὐτῶν ὀφείλει νὰ ἀναληφθεῖ, κατὰ τὸν συγγραφέα, σὲ σύγκριση μὲ τὰ *Ἀναλυτικὰ ὕστερα*, B, 8 καὶ 19. Οἱ ἐμπειρικὲς Ἀρχές ἐκεῖ δίνονται ὡς πρῶτον καθόλου καὶ «ἐν τῶν ἀδιαφόρων» (100 a 15-16)· τὸ τελευταῖο αὐτό, πάντα κατὰ τὸν Bolton, ὁμοιάζει μὲ τὸ «συγκεχυμένον» τῆς εἰσαγωγῆς στὸ *Φυσ.*, A, καὶ σημαίνει τὴν ἀδιευκρίνιστη πρόσληψη τῆς πραγματικότητος ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο δεδομένο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας. Ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας αὐτῆς δὲν εἶναι διαλεκτική· ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος ἐκκινεῖ ἀπὸ τὰ «ἐνδοξα» (*Τοπ.*, A, 1, 100 a 29 κ.ἐπ.), ἐνῶ ἡ ἐπιστημονικὴ ζήτηση ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Ἡ πορεία δὲ πρὸς τὸ καθαρῶς νοητὸ δὲν εἶναι ἡ ἴδια στὶς δύο μεθόδους. Ἐπιπλέον, ὁ τρόπος ποὺ ὁ ἐπιστήμων ἐπαληθεύει τὶς Ἀρχές του δὲν εἶναι διαλεκτικὸς χωρὶς, ὥστόσο, νὰ ἀποκλείεται κάποια χρησιμότητα τῆς διαλεκτικῆς στὶς ἐπιστῆμες γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν πρώτων Ἀρχῶν (πβ. *Τοπ.*, A, 2, ὅπου ἡ διαλεκτικὴ δηλώνεται καὶ ὡς «ἐξεταστικὴ» στὸ 101 b 3). Κυρίως, ὅμως, ἡ ἐμπειρικὴ πρόσληψη τοῦ ἐπιστήμονος ἔχει τὴν ἀξία ὑπαρξιακῆς ἐπιβεβαίωσης ἐνὸς φυσικοῦ κόσμου σὲ κίνηση, ὅπου οἱ κρατοῦσες Ἀρχές εἶναι τὸ «εἶδος», ἡ «στέρησις» καὶ τὸ «ὑποκείμενο», Ἀρχές, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἐναντιωματικοῦ χαρακτῆρα. Σὲ ἄλλο ἄρθρο του⁶⁶, ὁ Bolton ἐπιβεβαιώνει τὴν θέση

66. Πβ. Robert BOLTON, Definition and Scientific Method in Aristotle's Posterior Analytics and Generation of Animals, *Philosophical Issues...*, ἐνθ' ἂν., σσ. 120-166.

του ότι ή βασική ἀριστοτελική μεθοδολογία καί στίς βιολογικές ἐπιστήμες εἶναι ἐμπειρική, ιδίως ἐνάντια στήν διαλεκτική ἐρμηνεία τοῦ G.E.L. Owen⁶⁷. Σέ ἄρθρο τοῦ Allan Gotthelf, διατυπώνεται ὅτι μία ἀπό τίς Ἀρχές πού διέπουν τὸ *Περὶ ζ. μορίων* εἶναι καί ή Ἀρχή τῆς ὑπαρξῆς (ἐνὸς ζωικοῦ εἶδους)⁶⁸.

4.4.2. Φύσις καί τέχνη

Τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἴτε στίς θεωρητικές ἐπιστήμες εἴτε ὄχι δίνεται στὸν Ἀριστοτέλη, στὸ *Π. ζ. μορίων*, σὲ ἀπόσπασμα (639 b 30-640 a 2) πού ὁ I. Düring ἀναλύει⁶⁹ σὲ πρῶτες καί δευτερεύουσες λογικὲς προτάσεις μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

(1) Τὸ δ' ἐξ ἀνάγκης οὐ πᾶσιν ὑπάρχει τοῖς κατὰ φύσιν ὁμοίως·

(2) εἰς ὃ πειρῶνται πάντες σχεδὸν τοὺς λόγους ἀνάγειν, οὐ διελόμενοι ποσαχῶς λέγεται τὸ ἀναγκαῖον·

(3) ὑπάρχει δὲ τὸ μὲν ἀπλῶς τοῖς αἰδίοις, τὸ δ' ἐξ ὑποθέσεως καί τοῖς ἐν γενέσει πᾶσιν, ὥσπερ ἐν τοῖς τεχναστοῖς·

(4) (οἶον οἰκία καί τῶν ἄλλων ὀτρωῦν τῶν τοιούτων· ἀνάγκη δὲ τοιάνδε τὴν ὕλην ὑπάρξαι, εἰ ἔσται οἰκία ἢ ἄλλο τι τέλος· καί γενέσθαι τε καί κινηθῆναι δεῖ τόδε πρῶτον, εἴτα τόδε, καί

67. G.E.L. OWEN, Τιθέναι τὰ φαινόμενα, *Logic, Science and Dialectic*, ἐνθ' ἄν.

68. Allan GOTTHELF, First Principles in Aristotle's *Parts of Animals*, *Philosophical Issues...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 189 κ.έπ.

69. I. DÜRING, Aristotle's Method in Biology, *Aristote et les problèmes de méthode*, Louvain-La-Neuve, Éditions de l' Institut Supérieur de Philosophie, 1980, σσ. 213-221.

τοῦτον δὴ τὸν τρόπον ἐφεξῆς μέχρι τοῦ τέλους
καὶ οὗ ἔνεκα γίνεται ἕκαστον καὶ ἔστιν·)

(5) ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν τοῖς φύσει γιγνομένοις·

(6) (ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς ἀποδείξεως καὶ τῆς ἀνάγκης
ἕτερος ἐπὶ τε τῆς φυσικῆς καὶ τῶν θεωρητικῶν
ἐπιστημῶν)·

– (7) εἴρηται δ' ἐν ἑτέροις περὶ τούτων· –

(8) ἡ γὰρ ἀρχὴ τοῖς μὲν τὸ ὄν, τοῖς δὲ τὸ
ἐσόμενον·

(9) ἐπεὶ γὰρ τοιόνδ' ἐστὶν ἡ ὑγεία ἢ ὁ ἄνθρωπος,
ἀνάγκη τόδ' εἶναι ἢ γενέσθαι, ἀλλ' οὐκ ἐπεὶ τόδ' ἐστὶν ἢ
γέγονεν, ἐκεῖνο ἐξ ἀνάγκης ἐστὶν ἢ ἔσται.

Οἱ βασικὲς προτάσεις τῆς ἀριστοτελικῆς συλλογιστικῆς ἐδῶ
κατὰ τὸν Düring, εἶναι οἱ (1), (3), (5), (9) καὶ τὸ βασικὸ ἐπιχεί-
ρημα ποὺ ἔτσι ἐκδιπλώνεται, ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Στὴν φύση, ἡ ἀναγκαιότητα δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία πα-
ντοῦ. Ἡ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα ὑπάρχει στὰ αἰώνια, ἡ ὑποθε-
τικὴ στὰ γεννημένα, φυσικὰ καὶ τεχνητά. Ἐπειδὴ τέτοια εἶναι ἡ
ὑγεία ἢ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχει πρὶν ἐκεῖνο καὶ
τὸ ἄλλο. Ἀλλά, ἂν ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο εἶναι ἢ γεννήθηκε, ἡ ὑγεία
καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη τὸ ἀποτέλεσμα».

Ὁ Düring ἐγγράφει τὸν Ἀριστοτέλη σὲ μία ἐπιστήμη τῶν
Πρώτων Ἀρχῶν καὶ ἰδοὺ πῶς: βασιίζεται γι' αὐτὸ κατ' ἀρχὰς σὲ
παρατηρήσεις συντακτικῆς φύσεως. Τὸ ὕφος τοῦ Ἀριστοτέλους,
ὅπως εἴπαμε καὶ παραπάνω, εἶναι ἀποσπασματικό. Ἔτσι, μπο-
ροῦμε νὰ ὑποθέσουμε μέχρι καὶ μεταθέσεις λέξεων στὴν ροὴ τοῦ
λόγου του, ὅπως στὴν πρόταση (3) τὸ «καὶ» ταιριάζει καλύτερα
μετὰ ἀπὸ τὸ «ὥσπερ» καὶ ἀποδίδει πιστότερα τὴν νοηματικὴ
συνέχεια μὲ τὴν πρόταση (5). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ «τε» στὴν πρό-
ταση (6) ἀκυρώνει, στὴν οὐσία, τὴ διαφορὰ μεταξὺ φυσικῶν
(βιολογία) καὶ θεωρητικῶν (μαθηματικά) ἐπιστημῶν, τίς ταυτίζει

καὶ τὶς διαφοροποιεῖ πρὸς κάτι ἄλλο. Αὐτὸ ὥστόσο τὸ «τε», κατὰ τὸν Düring, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ οὔτε μετάθεση, οὔτε παρεμβολή, οὔτε ἄλλη ὑφολογικὴ ἀτυχία. Ἀκολουθώντας τὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο, ὁ Düring πιστεύει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τόσο τὶς θεωρητικὲς ὅσο καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἀπὸ τὶς κατασκευαστικὲς τέχνες, ποὺ ἐμφανίζονται καὶ μέσα στὸ κείμενο (πρόταση 4).

Τὸ συμπέρασμα εἶναι τελικῶς ἀπλό. Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες διέπονται ἀπὸ τὶς ἴδιες Πρῶτες Ἀρχές: στὸν ὑπερ-σελήνιο τόπο κυριαρχεῖ ἡ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα, στὸν ὑποσελήνιο μόνο ἡ ὑποθετικὴ ἀναγκαιότητα. Ἡ ἐπιστήμη λοιπὸν στὸν Ἀριστοτέλη, ἀκόμη καὶ ἡ φυσικὴ, εἶναι τελικῶς θεωρησιακὴ (speculative) ἐπιστήμη καὶ ὑπόκειται στὴν ἱεραρχία ὑπερ-σελήνιου – ὑποσελήνιου. Τόσο οἱ θεωρητικὲς ὅσο καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἐρευνοῦν τὸ ὄν. Οἱ κατασκευαστικὲς τέχνες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ «ἐσόμενον».

Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ D.M. Balme⁷⁰. Ὁ Balme πιστεύει ὅτι στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τὶς φυσικὲς ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες. Γιὰ νὰ στηρίξει τὴν πεποίθησή του αὐτὴ στηρίζεται σὲ χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλους (Φυσ., Β, 199 b 34), ὅπου προτάσσεται τὸ παράδειγμα τῆς κατασκευῆς τῶν τειχῶν. Τὰ τεῖχη δὲν ὀρθώνονται φυσικῶς τῷ τρόπῳ, ἀλλὰ μὲ στόχο νὰ προστατεύσουν κάτι. Καὶ γενικά, ὅσα ἔχουν κάποιο τέλος, αὐτὸ εἶναι χάρις καὶ σὲ χαρακτηριστικὰ τῆς φύσης τους, ἀλλὰ δὲν γίνονται καὶ λόγῳ αὐτῶν. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἐνὸς τριγώνου καὶ τῶν τειχῶν εἶναι ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τριγώνου προσδιορίζουν τὸ ὄν του (ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα), ἐνῶ στὰ τεῖχη:

70. Aristotle's *De Partibus Animalium I...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 76 κ.έπ.

(α) τὰ χαρακτηριστικά τῆς ὕλης τους δὲν ἐμπεριέχουν καὶ ἐκεῖνα τῶν τειχῶν καθεαυτῶν,

(β) ἡ ὕλη τῶν τειχῶν δὲν σημαίνει καὶ τὴν γένεσή τους,

(γ) ὁρισμένα μάλιστα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά τῆς ὕλης τους εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὴν λειτουργία τους (ἡ ἄμμος, π.χ., εἶναι μαλακὴ ἐνῶ τὰ τεῖχη ὀφείλουν νὰ εἶναι σκληρά).

Τὰ ἴδια μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ ἓνα βιολογικὸ «μόριο», ὅπως τὸ μάτι. Τὰ χαρακτηριστικά τῆς ὕλης του δὲν ἐμπεριέχουν καὶ ἐκεῖνα τοῦ ματιοῦ καθεαυτοῦ, οὔτε σημαίνουν τὴν γένεσή τους. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι τὸ μάτι ἔχει ὕλη μὲ λιγότερα ἀντίθετα χαρακτηριστικά ἀπὸ ὅ,τι τὰ τεῖχη. Αὕτῃ εἶναι καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῆς φύσης ἀπέναντι στὴν τέχνη. Ὅπωςδήποτε, δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓνα дуΐσμο τέλλογίας καὶ ἀναγκαιότηας, γιατί, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἄμμου, ἡ τέλλογία ρυθμίζει καὶ τὴν ἀναγκαιότητα.

Οἱ δύο παραπάνω ἀπόψεις περὶ τῶν σχέσεων φύσης καὶ τέχνης ποὺ καθορίζουν κάπως καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης στὸν Ἀριστοτέλη, καταδεικνύουν τὴν δυσκολία νὰ προσεγγισθεῖ μὲ τελεσίδικο τρόπο τὸ ἐν λόγω πρόβλημα⁷¹. Στὴν

71. Τί εἶναι, ὁμως, ἡ «φύσις» κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη; (1) Ἡ φύσις εἶναι ἡ γένεση ὧσων ἀναπτύσσονται – σ' αὕτῃ τὴν περίπτωση ἡ λέξη προφέρεται μὲ μακρὸν τὸ «υ»: «φύσις λέγεται ἓνα μὲν τρόπον ἡ τῶν φαινομένων γένεσις, οἷον εἴ τις ἐπεκτεῖνας λέγει τὸ υ», *Μ.τ.φ.*, Δ 4, 1014 b 16-17· (2) ἡ φύσις εἶναι ἡ Ἀρχὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν ὄντων ποὺ ἀναπτύσσονται: «[Φύσις λέγεται] ἐξ οὗ φύεται πρῶτον τὸ φύομενον ἐνυπάρχοντος», *ἐνθ' ἀν.*, 1014 b 17-18· (3) ἡ φύσις εἶναι ἡ πρώτη Ἀρχὴ τῆς κίνησης στὰ φυσικὰ ὄντα: «... ἔτι ὅθεν ἡ κίνησις ἡ πρώτη ἐν ἐκάστῳ τῶν φύσει ὄντων ἐν ἑαυτῷ ἢ αὐτὸ ὑπάρχει», *ἐνθ' ἀν.*, 1014 b 18-20· (4) ἡ φύσις εἶναι τὸ ὑλικὸ αἷτιο ἐνὸς ὄντος· ἔτσι τὸ ξύλο εἶναι ἡ φύσις ἐνὸς ξυλίνου κρεβατιοῦ: «... ἔτι δὲ φύσις λέγεται ἐξ οὗ πρῶτον ἡ ἔστιν ἢ γίγνεται τι τῶν φύσει ὄντων... οἷον ἀνδριάντος καὶ τῶν σκευῶν τῶν χαλκῶν ὁ χαλκὸς ἡ φύσις λέγεται, τῶν δὲ ξυλίνων ξύλον», *ἐνθ' ἀν.*, 1014 b 26-30· (5) ἡ φύσις εἶναι οὐσιαστικὸ αἷτιο τῶν φυσικῶν ὄντων: «... ἔτι δ' ἄλ-

συνέχεια αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς, λέγεται κοινῶς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ὑποστήριξε πὼς ἡ τέχνη μιμεῖται τὴν φύση, κάτι ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ὅτι, κατὰ τὸν Μεσαίωνα κυρίως, ἐμπόδισε τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καὶ τὴν τεχνολογικὴ καινοτομία⁷². Ὡστόσο, λέει ὁ Joachim Schummer⁷³, ἡ μίμησις φύσεως ἀφορᾷ κυρίως στὸ τί εἶναι φύση καὶ ὄχι στὸ τί πρέπει νὰ εἶναι ἡ τέχνη καὶ μιᾶ γιὰ τρεῖς διακρίσεις ποὺ ὀφείλουμε νὰ κάνουμε στὸν Ἀριστοτέλη:

ἄλλον τρόπον λέγεται ἡ φύσις ἢ τῶν φύσει ὄντων οὐσία», ἐνθ' ἄν., 1014 b 35-36· (6) μεταφορικῶς, ἡ φύσις σημαίνει τὴν κάθε οὐσία: «...μεταφορᾷ δ' ἤδη καὶ ὅλως πᾶσα οὐσία φύσις λέγεται», ἐνθ' ἄν., 1015 a 11-12. Κατὰ τὸν πρῶτο, ὁμως, ὁρισμὸ εἶναι ἡ οὐσιώδης μορφή, ἡ οὐσία, τῶν ὄντων ποὺ ἔχουν ἐν ἑαυτῷ τὴν Ἀρχὴ τῆς κίνησής τους: «... ἐκ δὴ τῶν εἰρημένων ἡ πρώτη φύσις καὶ κυρίως λεγομένη ἐστὶν ἡ οὐσία ἢ τῶν ἐχόντων ἀρχὴν κινήσεων ἐν αὐτοῖς ἢ αὐτά», ἐνθ' ἄν., 1015 a 13-17. Ἡ Ἀρχὴ τῆς κινήσεως εἶναι ἡ Φύσις, «... ἀρχή τις καὶ αἰτία τοῦ κινεῖσθαι καὶ ἡρεμεῖν ἐν ᾧ ὑπάρχει πρῶτως καθ' αὐτὸ καὶ μὴ κατὰ συμβεβηκός», Φυσ., Β, 1, 192 b 21-23· συνδέεται δὲ ἄμεσα αὕτη μὲ τὴν τελολογία: «... ἐπεὶ ἡ φύσις διττὴ ἢ μὲν ὡς ὕλη ἢ δ' ὡς μορφή, τέλος δ' αὕτη... αὕτη ἂν εἴη ἡ αἰτία ἢ οὗ ἔνεκα», ἐνθ' ἄν., 8, 199 a 30-32. Κατὰ τὸν Guthrie, ἡ ἔννοια τῆς «φύσεως» συνοψίζεται ὡς ἑξῆς: (α) ἡ φύσις γενικῶς· (β) ἡ γένεσις τοῦ κάθε πράγματος· (γ) τὸ σύνθετον ὕλης καὶ μορφῆς· (δ) ἡ μορφή μᾶλλον εἶναι φύσις· (ε) ἡ ὕλη τοῦ κάθε πράγματος ποὺ κατασκευάζεται· πβ. W.K.C. GUTHRIE, *A History of Greek Philosophy*, VI, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, σ. 129. Γιὰ τὸν Martin Heidegger, ἡ ἀριστοτελικὴ φύσις εἶναι οὐσία, δηλαδὴ γένος εἰσόδου στὴν παρουσία· ἡ εἰσοδος αὕτη γίνεται ἄλλοτε ὡς «ὑπόστασις» καὶ ἄλλοτε ὡς «ὑποκείμενον», ἀμφοτέρως πρὸς τὸ Ἐν ἢ τὸ μοναδικό. Ἡ Ἀρχὴ αὐτῶν ποὺ κατασκευάζονται, πάλι, ὀνομάζεται τέχνη, ὄχι τεχνικὴ ἀλλὰ τρόπος γνώσης πρὸς ἓνα τέλος. Τὸ τέλος εἶναι τὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ἡ τέχνη· πβ. Martin HEIDEGGER, *Ce qu'est et comment se détermine la φύσις*, *Questions II*, γαλλ. μτφρ. Fr. Fédier, Paris, Gallimard, 1968, σσ. 471-582. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ εἶναι εἶναι τὸ ἀντίθετο μιᾶς τεχνικῆς, κατὰ τὴν ἔννοια τῆς τεχνικῆς προσέγγισης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας.

72. Πβ. H. BLUMENBERG, "Nachahmung der Natur". Zur Vorgeschichte der Idee des schöpferischen Menschen, *Studium Generale*, 10, 1957, σσ. 266-283.

73. Joachim SCHUMMER, Aristotle on technology and nature, *Philosophia Naturalis*, 38, 2001, σσ. 105-120.

- (α) μεταξύ ανθρώπινης σκοποθεσίας και φυσικής τελολογίας,
- (β) μεταξύ όντολογικῶν δυνατοτήτων και φυσικής τελολογίας,
- (γ) μεταξύ τεχνητῶν και φυσικῶν.

Σχετικά με τὸ ζήτημα τῆς μίμησης τῆς φύσης ἀπὸ τὴν τέχνη ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὸ *Φυσ.*, B, 194 a 13 κ.έπ. και 199 a 8 κ.έπ., ἡ ἀνάπτυξη ἐκεῖ γίνεται κυρίως ἐναντίον τῶν φιλοσόφων τῆς φύσης και στὸ *Π. ζῶων μορίων*, ἐναντίον τῶν ἱπποκρατικῶν, και κατὰ μιᾶς ὁρισμένης φιλοσοφίας τῆς φύσης. Ἡ μίμηση στὸν Ἀριστοτέλη, ὑποστηρίζει ὁ Schumme, δὲν εἶναι μηχανική, ὅπως στοὺς φιλοσόφους τῆς φύσης· ὑπηρετερεχεταῖ ἐδῶ ἡ τύχη και ἡ δημιουργία νέων πραγμάτων. Ἡ τέχνη συμπληρώνει και βοηθεῖ τὴν φύση (πβ. *Προτρεπτικός*, B, 13-14· *Φυσ.*, 199 a 10) ἀντίθετα πρὸς ἀπόψεις, ὅπως τοῦ Γαληνοῦ, περὶ ριζικῆς, όντολογικῆς διάκρισης φύσης και τέχνης ποὺ τόσο ἐπηρεάσε τὸν Μεσαίωνα.

4.5. Ἐνότητα και πολλαπλότητα τῆς ἐπιστήμης

4.5.1. Ἡ πρώτη ἐπιστήμη ὡς Ἀρχολογία, Ὀντολογία, Οὐσιολογία, Θεολογία και Μοριολογία

Σὲ ἄρθρο του ὁ G. Verbeke συνοψίζει τὶς διάφορες πρόσφατες σχετικά προσεγγίσεις τῆς πρώτης φιλοσοφίας σύμφωνα με τὴν πολλαχότητα τοῦ ὄντος⁷⁴. Ἔτσι, κατὰ τὸν Giovanni Reale⁷⁵, ἡ μεταφυσική τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι μία ἀρχολογία, μία όντολογία, μία οὐσιολογία και μία θεολογία, ὄχι κατὰ τρόπο ἀσύμβατο μεταξύ τους ἄλλωστε, σύμφωνα με τὸν συγγραφέα (10). Ἡ ἀρχολογία ἄραγε ἀπὸ τὴν φύση της ἀνήκει μόνο στὴν μεταφυσική; Ἡ

74. G. VERBEKE, L'objet de la métaphysique selon les études récentes, *Revue de philosophie ancienne*, 1, 1983, σσ. 5-30.

75. *Il concetto di Filosofia prima e l'unità della metafisica di Aristotele*, Milano, 1967³, σσ. 79-84.

ἀριστοτελική φυσική ἄραγε εἶναι λιγότερο σημαντική; Ἦδη τὸ βιβλίο Ι΄ τῶν *Φυσικῶν* εἶναι ἀφιερωμένο στὴν κατάδειξη τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς φύσης μιᾶς Αἰτίας ποὺ ὑπερβαίνει τὸν φυσικὸ κόσμο (12). Ὡστόσο, τὰ δύο αὐτὰ πεδία δὲν ταυτίζονται καθὼς διακρίνονται κατὰ τὸ ἀντικείμενό τους: ἡ φυσική ἐρμηνεύει τὴν κίνηση στὸν αἰσθητὸ κόσμος, ἡ μεταφυσική ἀσχολεῖται μὲ τὸ ὄν ἢ ὄν. Στὴν πραγματικότητα, πάντως, ἡ φυσική καλεῖται νὰ ὑπερβεῖ τὸν αἰσθητὸ κόσμος καὶ νὰ πραγματευθεῖ τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ θείου, ἔτσι ποὺ τόσο ἡ φυσική ὅσο καὶ ἡ μεταφυσική νὰ εἶναι ἀρχολογίες (13-14).

Ἡ μεταφυσική εἶναι ἐπίσης μία ὄντολογία, στὸ μέτρο ποὺ ἐπικεντρώνεται ὄχι μόνο στὰ ἐπιμέρους ὄντα ποὺ εἶναι μόρια τοῦ ὄντος ἢ ὄν. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο στὸν Πλάτωνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἑτερότητα, ἀπὸ τὸ μὴ ὄν. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ μὴ ὄντος ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὴν ἔρευνα τῆς ταυτότητας τοῦ ὄντος ὡς ὄντος. Γιὰ τὸν Pierre Aubenque, ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲν εἶναι ἴδιον μόνο τῆς μεταφυσικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς φυσικῆς ποὺ εἶναι, ἐπίσης, μία ὄντολογία: «ἡ θεμελίωση τῆς ἀριστοτελικῆς ὄντολογίας στὴν θεμελιακὴ ἐμπειρία τῆς κίνησης καταδεικνύεται μὲ δύο τρόπους: (α) ἡ Φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἤδη μία ὄντολογία· (β) ἡ θεωρία τοῦ ὄντος ἢ ὄν βρίσκει τὸ πραγματικὸ περιεχόμενό της (...) σὲ ἓναν ἀναστοχασμὸ περὶ τῆς κινήσεως»⁷⁶. Ἡ νοητικὴ γνώση θεμελιώνεται πάντοτε ἐπάνω στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία καὶ ἡ νοητικὴ ἐπεξεργασία δὲν μπορεῖ νὰ ἀσκηθεῖ χωρὶς τὴν βάση τῶν αἰσθητῶν δεδομένων (*Περὶ ψυχῆς*, Γ, 8, 432 a 7-22: «οὔτε μὴ αἰσθανόμενος μηθὲν οὐθὲν ἂν μάθοι οὐδὲ ξυνείη· ὅταν τε θεωρῇ, ἀνάγκη ἅμα φάντασμά τι θεωρεῖν· τὰ γὰρ φαντάσματα ὥσπερ αἰσθήματά ἐστι, πλὴν ἄνευ ὕλης. ἔστι

76. *Le problème de l'être....*, ἐνθ' ἄν., σ. 422.

δ' ἡ φαντασία ἕτερον φάσεως καὶ ἀποφάσεως· συμπλοκὴ γὰρ νοημάτων ἐστὶ τὸ ἀληθὲς ἢ ψεῦδος. τὰ δὲ πρῶτα νοήματα τίνι διοίσει τοῦ μὴ φαντάσματα εἶναι; ἢ οὐδὲ τᾶλλα φαντάσματα, ἀλλ' οὐκ ἄνευ φαντασμάτων. ἐπεὶ δὲ ἡ ψυχὴ κατὰ δύο ὥριται δυνάμεις ἢ τῶν ζώων, τῷ τε κριτικῷ, ὃ διανοίας ἔργον ἐστὶ καὶ αἰσθήσεως, καὶ ἔτι τῷ κινεῖν τὴν κατὰ τόπον κίνησιν, περὶ μὲν αἰσθήσεως καὶ νοῦ διωρίσθω τοσαῦτα, περὶ δὲ τοῦ κινουῦντος, τί ποτέ ἐστι τῆς ψυχῆς, σκεπτέον, πότερον ἔν τι μόνιον αὐτῆς χωριστὸν ὢν ἢ μεγέθει ἢ λόγῳ, ἢ πᾶσα ἢ ψυχὴ, καὶ εἰ μόνιον τι, πότερον ἰδιὸν τι παρὰ τὰ εἰωθότα λέγεσθαι καὶ τὰ εἰρημένα, ἢ τούτων ἔν τι»· πβ. καὶ Γ, 7, 431 β 2: «τὰ μὲν οὖν εἶδη τὸ νοητικὸν ἐν τοῖς φαντάσμασι νοεῖ»). Ἡ μελέτη ἄλλωστε τῶν Ἑλεατῶν στὸ Α' βιβλίο τῶν *Φυσικῶν* δείχνει, κατὰ τὸν Aubenque, ὅτι ἡ φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς γιὰ νὰ προχωρήσει στὸ μεταφυσικὸ χῶρο⁷⁷. Ὁ Verbeke εἶναι ἀντίθετος σὲ αὐτό· ἀναφέρει τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ἡ ἐξέταση τῶν ἑλεατικῶν δογμάτων ἐξέρχεται βέβαια ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς φυσικῆς ἀλλὰ τὴν ἀναλαμβάνει λόγῳ τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντός της (*Φυσ.*, Α', 2, 185 α 17-20) (17).

Τί ἐννοοῦμε ὁμῶς μὲ τὸ ὄν ἢ ὄν; τὸ κυρίως ὄν ἄραγε; γιὰ τὸν Philip Merlan⁷⁸, τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ αὐτὸ ποὺ ἐννοεῖται μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ «ἀκίνητο καὶ χωριστὸ» εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα, τὸ ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ὑπεραισθητὸ κόσμον. Ἡ μελέτη τοῦ εἶναι ἀντικείμενο τῆς πρώτης φιλοσοφίας ἢ θεολογίας. Ἡ μεταφυσικὴ ὡς ὅρος, κατ' αὐτόν, δὲν ὑπονοεῖ τὴν σειρὰ ἐκδόσης τῶν ἔργων τοῦ Σταγειρίτη, ὅπως συνηθίζεται (=μετὰ τὰ *Φυσικά*), ἀλλὰ πρόκειται γιὰ κυριολεξία καὶ ἀφορᾷ στὸν μεταφυσικὸ κόσμον. Γιατὶ δὲν λέγεται ὁμῶς ὁ κόσμος αὐτός

77. *Ἐνθ' ἄν.*, σσ. 423-424.

78. *From Platonism...*, *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 150.

μεταμαθηματικός, ἀφοῦ τὰ μαθηματικά κατέχουν τὴν περιοχὴ μεταξὺ φυσικοῦ καὶ μεταφυσικοῦ κόσμου; Γιατὶ τὰ μαθηματικά δὲν εἶναι πραγματικῶς χωριστὰ ἀλλὰ μόνο ἐξ ἀφαιρέσεως. Γιὰ νὰ στηρίξει τὴν θέσιν του περὶ μεταφυσικῆς τοῦ ὑπεραισθητοῦ ὁ Merlan παραπέμπει στὰ *Μ.τ.φ.*, Κ, 7, 1064 a 28: «ἐπεὶ δ' ἔστι τις ἐπιστήμη τοῦ ὄντος ἢ ὄν καὶ χωριστόν». Παραπέμπει ἐπίσης στὴν αὐθεντία τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαήλ Ἐφέσιου;) στὰ σχόλιά του στὰ *Μ.τ.φ.*, 661, 31-39⁷⁹. πβ., ἐπίσης:

εἰ μὲν οὖν μὴ ἔστί τις παρὰ τὰς φυσικάς καὶ αἰσθητάς, ἡ φυσικὴ πρώτη ἂν εἴη καὶ καθόλου. εἰ δὲ ἔστι καὶ ἄλλη τις οὐσία ἀκίνητος καὶ χωριστή, αὕτη ἡ οὐσία προτέρα ἔσται τῆς φυσικῆς, καὶ ἡ περὶ ταύτην ἐπιστήμην ἔσται φιλοσοφία καὶ πρώτη πάντων καὶ καθόλου ὡς πρὸς τὰς ἄλλας, οὐχ ὡς περιέχουσα ἐκείναις ἀλλ' ὡς πρώτη, καὶ ταύτης ἂν εἴη τὸ ζητῆσαι καὶ θεωρῆσαι περὶ τοῦ ὄντος ἢ ὄν, καὶ τί ἐστὶν ἡ φύσις τοῦ ὄντος καὶ τίνα τὰ ὑπάρχοντα τῷ ὄντι ἢ ὄν. εἰ δὲ καθόλου ἐστὶν ὡς πρὸς τὰς ἄλλας, τὰ δὲ καθόλου καὶ τιμιώτερα αἰρετώτερα τῶν μὴ τοιούτων, αἰρετωτέρα ἄρα αὕτη τῶν ἄλλων⁸⁰.

καὶ ὁ σχολιαστὴς συνεχίζει:

καὶ οἶμαι ὅτε ἡρώτα ὅτι “πότερόν ποθ' ἡ πρώτη φιλοσοφία καθόλου ἐστί”, τὸ καθόλου οὐ τοιοῦτον ἡρώτα οἶον ἡμεῖς ἐξεδεξάμεθα ἀντὶ τοῦ περιέχον τὰς ἄλλας, ἀλλὰ τὸ καθόλου ἀντὶ τοῦ βελτίων καὶ τιμιώτερα. καὶ εἰ μέλλει τοῖς ἐξῆς συνάδειν οὕτω χρὴ ἐρωτᾶν καὶ ἀκούειν, πότερόν ποθ' ἡ πρώτη φιλοσοφία καθόλου ἐστί καὶ τιμιώτερα καὶ τῶν ἄλλων αἰρετωτέρα, καὶ ἔστι κατάλληλος αὕτη ἡ ἔννοια καὶ συνάδουσα τῇ ἀπο-

79. Πβ., καὶ ἀνωτέρω, σσ. 182-183.

80. εἰς *Μ.τ.φ.*, 447, 21-29.

κρίσει, τῇ “εἰ μὲν οὖν μὴ ἐστὶ τις ἑτέρα οὐσία παρὰ τὰς φύσει συνεστηκυίας”⁸¹.

Ὁ J. Owens γράφει σχετικά: «μέχρι τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ἡ κατὰ τὰ φαινόμενα ὁμόφωνη παράδοση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μοιάζει νὰ ἐξίσωνε τὸ ἀριστοτελικὸ ὄν ἢ ὄν μὲ τὸ ὄν τῶν χωριστῶν ὡς θέμα ποὺ πραγματευόταν ἡ πρώτη φιλοσοφία»⁸². Ὁ Verbeke θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Merlan δείχνει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ πλατωνίζει, κάτι ἄτοπον ἀφοῦ, λέει, τὸ ἀντικείμενο τῆς μεταφυσικῆς ἀγκαλιάζει τὸ ἴδιο τὴν φυσικὴ καὶ τὴν ὑπεραισθητὴ πραγματικότητα. Ἡ ἐνότητα τῆς μεταφυσικῆς δὲν βλάπτει τὴν μεταφυσικὴ τῶν ἐπιμέρους αἰσθητῶν ὄντων; Ὁχι, γιατί ἡ ἐνότητα αὐτὴ εἶναι γενικὴ ἀφοῦ τόσο τὸ ἐν ὅσο καὶ τὸ ὄν λέγονται πολλαχῶς καὶ ἐπομένως ἔχουν ἀναφορικὴ μόνο σημασία σὲ σχέση μὲ τὴν σημασιολογικὰ θεμελιακὴ ἔννοια τῆς οὐσίας. Γιὰ τὸν G.E.L. Owen⁸³, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχε ἐξαρχῆς ἐπίγνωση τῆς ἀναφορικῆς αὐτῆς λειτουργίας τῆς ἔννοιας τοῦ ὄντος (21).

Σύμφωνα μὲ τὸν Owen, ἡ ἐξέλιξη τοῦ Ἀριστοτέλους σὲ αὐτὸ τὸ θέμα εἶχε ὡς ἑξῆς:

(α) στὰ πρῶμα ἔργα τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ὀργάνου, ὁ Ἀριστοτέλης ἐμφανίζεται πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀμφισημία τοῦ ρήματος «εἶναι» καὶ τῶν παραγῶγων του, ἡ ὁποία καταδικάζει τὸ ἀκαδημεικὸ πρόγραμμα περὶ μιᾶς καθολικῆς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος.

(β) σὲ μία ἐνδιάμεση φάση τῆς ἐξέλιξής του, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώνεται στὸ 7ο βιβλίο τῶν Ἠθικῶν Εὐδημείων, παρατήρησε καὶ

81. Ἐνθ' ἀν., 447, 29-36.

82. *The Doctrine of Being in Aristotelian Metaphysics*, Toronto, 1951, σ. 11.

83. *Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle*, Ἐνθ' ἀν., σσ. 180-199.

ἐπεξεργάσθηκε τὴν πιθανότητα μιᾶς συστηματικῆς τέτοιας ἀμφισημίας, ἂν καὶ δὲν πίστευε ὅτι αὐτὸ σήμαινε ἀμφισβήτηση τῆς κριτικῆς τῆς Ἀκαδημίας ποὺ περιέκλειε ἡ θέση (α).

(γ) στὰ *Μ.τ.φ.*, Γ, 2, ποὺ περιέχουν τὶς ὥριμες θέσεις του γιὰ τὸ ζήτημα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀνακάλυψε ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ρῆμα «εἶναι» ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μιᾶς συστηματικῆς ἀμφισημίας ποὺ ὁ Owen ἀποκάλεσε «ἐστιακὸ νόημα» (focal meaning). Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ τὸν ὁδήγησε στὸ νὰ ἀναστηλώσει τὸ πλατωνικὸ πρόγραμμα ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐπικρίνει στὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητάς του⁸⁴.

Γενικώτερα, ὁ ὅρος «ἐστιακὸ νόημα» σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ σημασίες μιᾶς ἔννοιας ἀναφέρονται σὲ μία θεμελιώδη σημασία, σὲ μία «ἐστία» δηλαδή, ἡ ὁποία παίζει τὸν ρόλο ἑνὸς ἐνοποιητικοῦ κέντρου. Ἡ ἔννοια τοῦ «εἶναι», κατ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, δὲν θεωρεῖται πλέον οὔτε ὡς μονοσήμαντη οὔτε ὡς πολυσήμαντη, ἀλλὰ ὡς συνώνυμη. Στὰ βιβλία Δ' καὶ Ζ' τῶν *Μ.τ.φ.*, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν δίστασε νὰ ἐφαρμόσει τὴν ιδέα τῆς συνωνυμίας στὸ «εἶναι»: οἱ διάφορες σημασίες του δὲν εἶναι διακριτές, ἀλλὰ ἀναφέρονται σὲ ἓνα θεμελιακὸ νόημα, ἐκεῖνο τῆς «οὐσίας». Κατὰ τὸν Austin, πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος παρωνυμίας⁸⁵. τὴν θέση αὐτὴ ἐπικρίνει ὁ Berti ἐπειδὴ ἡ οὐσία, ὡς κοινὴ ρίζα ὅλων τῶν νοημάτων, θὰ ἀπέβαινε γένος τοῦ ὄντος καί, ἐπομένως, ὄν, κάτι ποὺ ἀντίκειται στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία⁸⁶. Κατὰ τὸν J. Hintikka⁸⁷, ἡ ἀμφισημία τοῦ «εἶναι» δηλώνει ὅτι αὐτὸ εἶναι ἓν

84. Ἔνθ' ἀν., πβ. καὶ M.T. FERREJOHN, Aristotle on Focal Meaning and the Unity of Science, ἔνθ' ἀν., σ. 117.

85. J. AUSTIN, Agathon and Eudaimonia in the Ethics of Aristotle, *Philosophical Papers*, σσ. 27 κ.έπ.

86. E. BERTI, Multiplicity and Unity of Being in Aristotle, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 101/2, 2001, σσ. 194-195.

87. J. HINTIKKA, Aristotle and the Ambiguity of Ambiguity, *Inquiry*, 2, 1959, σσ. 137-151.

μέρει ὁμώνυμο καὶ ἐν μέρει συνώνυμο καὶ γιὰ νὰ στηρίξει τὴν θέση του ἀναφέρεται στὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τῶν *Μ.τ.φ.*, *Z*, 4:

διὸ καὶ νῦν ἐπεὶ τὸ λεγόμενον φανερόν, καὶ τὸ τί ἦν εἶναι ὁμοίως ὑπάρξει πρώτως μὲν καὶ ἀπλῶς τῇ οὐσίᾳ εἶτα καὶ τοῖς ἄλλοις, ὥσπερ καὶ τὸ τί ἐστὶν οὐχ ἀπλῶς τί ἦν εἶναι, ἀλλὰ ποιῶ ἢ ποσῶ τί ἦν εἶναι. δεῖ γὰρ ἢ ὁμωνύμως ταῦτα φάναι εἶναι ὄντα, ἢ προστιθέντας καὶ ἀφαιροῦντας, ὥσπερ καὶ τὸ μὴ ἐπιστητὸν ἐπιστητόν, ἐπεὶ τό γε ὀρθόν ἐστι μῆτε ὁμωνύμως φάναι μῆτε ὡσαύτως, ἀλλ' ὥσπερ τὸ ἱατρικὸν τῷ πρὸς τὸ αὐτὸ μὲν καὶ ἓν, οὐ τὸ αὐτὸ δὲ καὶ ἓν, οὐ μέντοι οὐδὲ ὁμωνύμως· οὐδὲ γὰρ ἱατρικὸν σῶμα καὶ ἔργον καὶ σκεῦος λέγεται οὔτε ὁμωνύμως οὔτε καθ' ἓν, ἀλλὰ πρὸς ἓν⁸⁸.

Ὁ Berti⁸⁹ ἀρνεῖται ὅτι οἱ δύο χρήσεις τοῦ ρήματος «εἶναι», ποὺ ἀναφέρονται προηγουμένως, συμπίπτουν, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Hintikka, ἀλλὰ μᾶλλον ἢ χρήση κατὰ τὸ «προστιθέν καὶ ἀφαιροῦν» ταιριάζει μὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης λέει παραπάνω:

καὶ γὰρ τὸ ποιὸν ἐροίμεθ' ἂν τί ἐστὶν, ὥστε καὶ τὸ ποιὸν τῶν τί ἐστὶ μὲν ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς, ἀλλ' ὥσπερ ἐπὶ τοῦ μὴ ὄντος λογικῶς φασὶ τινες εἶναι τὸ μὴ ὄν οὐχ ἀπλῶς ἀλλὰ μὴ ὄν, οὕτω καὶ τὸ ποιόν. δεῖ μὲν οὖν σκοπεῖν καὶ τὸ πῶς δεῖ λέγειν περὶ ἕκαστον, οὐ μὴν μᾶλλον γε ἢ τὸ πῶς ἔχει⁹⁰.

Ὁ Berti ὑποθέτει ὅτι οἱ «λογικῶς» λέγοντες ἀντιπαρατίθενται πρὸς «τό γε ὀρθόν» ποὺ συνίσταται στὴν χρήση τοῦ «εἶναι» οὔτε ὁμωνύμως οὔτε συνωνύμως ἀλλὰ ὅπως χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο «ἱατρικός». Μὲ τὴν ταύτιση τῶν δύο ἐννοιῶν τοῦ «εἶναι» συμφωνοῦν καὶ οἱ Frede καὶ Patzig στὰ σχόλιά τους στὸ

88. 1030 a 28 - b 3.

89. E. BERTI, *Multiplicity...*, ἐνθ' ἄν., σ. 197.

90. *Μ.τ.φ.*, *Z*, 4, 1030 a 23-28.

παραπάνω απόσπασμα⁹¹. Κατά τὸν Berti, τὸ «ἐστιακὸ νόημα» τοῦ Owen διευκρίνισε κάπως, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Austin, τὰ πράγματα γιατί ἐπιτρέπει τὴν σημασιολογικὴ ἐστίαση χωρὶς νὰ ἐπιτρέπει τὴν μέθεξιν σὲ ἓνα κοινὸ γένος· ἀπὸ τὴν ἄλλη, παραμένει συγγενὲς στὸν Austin, στὸ ὅτι ἀποδίδει στὸ «ἐστιακὸ νόημα» τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ λογικῶς πρότερου – κάτι ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὀρίζειν. Ὡστόσο, δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ λογικῶς πρότερον μὲ ἰδιαίτερο τρόπο ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ σχέση γένους-εἶδους ὡς πρὸς τὶς κατηγορίες. Ἡ ἀριστοτελικὴ ρῆσις «ὥστε τὸ πρῶτως ὄν καὶ οὐ τί ὄν ἀλλ' ὄν ἀπλῶς ἢ οὐσία ἂν εἴη»⁹² θέτει τὸ πρόβλημα ἑνὸς ἀπλοῦ εἶναι, σχεδὸν μιᾶς ἀπλῆς ὑπαρξεως, δηλ. τὴν οὐσία τῆς ὑπαρξεως. Αὐτὴ ἢ ἐκδοχὴ προτείνεται καὶ ἀπὸ τοὺς Frede καὶ Patzig στὴν μετάφρασή τους στὰ γερμανικά, ὅπου ἡ οὐσία εἶναι τὸ ἄπειρο εἶναι, δηλαδή κατὰ τὸν Berti, ἡ οὐσία τοῦ εἶναι⁹³. Ὁ W. Leszl⁹⁴ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἴδιο ζήτημα καὶ προσπάθησε νὰ δώσει μίαν πιὸ διαβαθμισμένην εἰκόνα περὶ «ἐστιακοῦ νοήματος» ὡς μιᾶς περίπου μὴ-συμβεβηκυίας ὁμωνυμίας καί, κατὰ συνέπεια, ἡ θέση μιᾶς καθολικῆς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ὑποστηριχθεῖ. Καὶ τὴν θέση αὐτὴ ἐπικρίνει ὁμοίως ὁ Verbeke.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν μεταφυσικὴ ὡς οὐσιολογία, ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέπτυξε αὐτὸ τὸ ζήτημα στὸ Ζ' τῶν *Μ.τ.φ.*, μίαν ἀνάλυση τῶν ὁποίων παρουσίασε ὁ R. Boehm⁹⁵ ἐπηηρεασμένος ἀπὸ τὸν

91. Aristoteles "*Metaphysik Z*"..., ἐνθ' ἂν., σσ. 70-71.

92. *Μ.τ.φ.*, Ζ, 1, 1028 a 30-31.

93. «Das, was primär Seiendes und nicht nur in bestimmter Hinsicht, sondern uneingeschränkt Seiendes ist, die ousia ist», Aristoteles "*Metaphysik Z*"..., ἐνθ' ἂν., σ. 61· πβ. καὶ E. BERTI, *Multiplicity*..., ἐνθ' ἂν., σ. 199.

94. Πβ. W. LESZL, *Logic and Metaphysics in Aristotle*, Padova, 1970.

95. R. BOEHM, *Das Grundlegende und das Wesentliche. Zu Aristoteles' Abhandlung "Ueber das Sein und das Seiende"*, La Haye, 1965· πβ. καὶ στὴν γαλλικὴ *La Métaphysique d' Aristote. Le Fondamental et l'Essentiel*, μτφρ. E. Martineau, μὲ πρόλογο J.-F. Courtine, Paris, Gallimard, 1976.

Heidegger. Ἡ οὐσία, κατὰ τὸν Boehm, δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ μία φιλοσοφικὴ ἀλλὰ σὲ μία προ-φιλοσοφικὴ ἐπεξεργασία· γι' αὐτὸ ὁ Σταγειρίτης προσεγγίζει τὴν οὐσία μέσα ἀπὸ τὶς κοινὲς γνῶμες· τὸ κάνει ὅμως αὐτὸ μέσα ἀπὸ μία κριτικὴ διεργασία. Κατὰ τὴν προ-φιλοσοφικὴν προσέγγιση ἡ οὐσία σημαίνει τὸ ὑποκείμενο (αὐτὸ ποὺ κεῖται ὑποκάτω), στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται μία σειρὰ κατηγορημάτων. Ἡ ἄποψη αὕτη περὶ οὐσίας κρίνεται ἀνεπαρκὴς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, κι αὐτὸ ὅχι, ὅπως λέγεται παραδοσιακά, ἐπειδὴ εἶναι προσωρινή, «τύπω», ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁδηγεῖ σὲ ἀδιέξοδο, καθὼς στὸ τέλος-τέλος σημαίνει ὅτι ἡ ἀναγωγὴ τῶν κατηγορημάτων ὁδηγεῖ σὲ μία πρώτη ὕλη. Ἀντίθετα, ὁ Σταγειρίτης ὁδηγεῖ τὴν ζήτησιν τῆς οὐσίας πρὸς μία ἐμμενῆ μορφή. Ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου δηλώνει τελικῶς τὸ πρωταρχικῶς καταγωγικὸ καὶ τὸ ἀνεπαρκές. Ἐδῶ, ὁ Boehm δέχεται τὶς ἐμφανεῖς ἐπιρροῆς τοῦ Heidegger ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν ποὺ αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἀσκεῖ στὸν ὑποκειμενισμό.

Τέλος, ὁ Pierre Pellegrin, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν Βιολογία τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπεκτείνεται στὴν μεταφυσικὴ τοῦ Σταγειρίτη ἐπάνω στὴν βάση αὐτοῦ ποὺ ὁ ἴδιος ὀνομάζει μοριολογία. «Εἶμαι πεπεισμένος», γράφει, «ὅτι τὰ μόρια συνιστοῦν τὸ πρωταρχικὸ πεδίο τῆς ἀριστοτελικῆς βιολογίας»⁹⁶. Ἀκόμη περισσότερο, «στὴν ἀριστοτελικὴν βιολογία, οἱ οὐσίαι, κατὰ τὴν πρώτην καὶ κρατοῦσα ἔννοιά τους, εἶναι τὰ μόρια»⁹⁷. Ὁ Pellegrin βασίζεται στὸ Δ' τῶν *Πολιτικῶν*, καθὼς καὶ στὸ Ζ', τῶν *Μ.τ.φ.*, ὅπου λέγεται ὅτι τὰ μόρια τῶν ἔμβιων εἶναι «δυνάμεις» (1040 b 5-8). Αὐτὸ τὸ τελευταῖο, δὲν ἐμποδίζει τὴν οὐσιώδη πρόσληψιν τῶν μορίων, κατὰ τὸν Pellegrin, ἀλλ' ἀντίθετα τὴν ἐνισχύει, καθὼς ὁ Ἀριστο-

96. P. PELLEGRIN, Logical difference and biological difference: the Unity of Aristotle's Thought, *Philosophical Issues...*, ἐνθ' ἄν., σ. 336.

97. P. PELLEGRIN, Aristotle: A Zoology without Species, *Aristotle on Nature and Living Things*, ἐνθ' ἄν., σ. 106.

τέλης δὲν εἶναι πλήρως διαφωτιστικός για τὰ ἐξατομικευτικά αἰτήματα τῆς οὐσιοκρατίας του. Ἀκόμη παραπάνω, φθάνει νὰ δηλώνει (σχολιάζοντας τὸ *Μ.τ.φ.*, 2, 1028 b 8): «Ὁχι μόνο μερικοὶ σύγχρονοι φιλόσοφοι θεωροῦν φυσικὸ πὼς τὰ μόρια εἶναι οὐσίες ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὑπερασπίζοντας αὐτὴ τὴν θέση, ἐντάχθηκε στὴν προσωκρατικὴ παράδοση ποὺ θέτει ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν πραγμάτων βρίσκεται στὰ στοιχεῖα τους»⁹⁸.

Ἡ θέση τοῦ Pellegrin εἶναι πολὺ φιλόδοξη ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀριστοτελικὴ μεταφυσικὴ καὶ ἡ ἀνάγνωσή του τοῦ *Μ.τ.φ.*, Ζ' κρίθηκε μᾶλλον προβληματικὴ⁹⁹.

4.5.2. Ἡ πρώτη ἐπιστήμη ὡς ἐπιστήμη

Σὲ ἄρθρο τοῦ Michael Ferejohn¹⁰⁰ θεωρεῖται ὅτι τὸ ἐστιακὸ νόημα λειτουργεῖ καλύτερα σὲ μία πιὸ στοιχειώδη ὄντολογία ἀπὸ αὐτὴ ποὺ ὑπονοεῖται κατὰ τὴν πρόταξη τοῦ ὄρου. Ὁ συγγραφέας θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ ἐν πρέπει νὰ εἶναι καὶ πρῶτο

98. P. PELLEGRIN, Aristotle: A Zoology..., ἐνθ' ἄν., σ. 107.

99. Πβ. G.E.R. LLOYD, Aristotle's Zoology and Metaphysics, ἐνθ' ἄν., σσ. 375 κ.έπ. Για τὸν PELLEGRIN, λέει ὁ Lloyd, τὰ ἀντικείμενα τοῦ ὁρισμοῦ εἶναι τὰ μόρια ἀλλὰ τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο δὲν φαίνεται νὰ στηρίζει τὴν θέση αὐτή. Πίσω ἀπὸ τὰ μόρια ὁ Pellegrin βλέπει, τελικῶς, λειτουργίες ὅπως ἡ κίνηση (κάτι πού, πιθανῶς, δημιουργεῖ μιὰ σύγχυση μεταξὺ ὁριστέου καὶ προσδιοριστικοῦ γνωρίσματος) ἐνῶ τὰ μόρια δὲν φαίνονται νὰ ανταποκρίνονται στὸ «ἐξατομικευτικὸ αἶτημα» τῆς θέσης του. Ἀφοῦ ἡ οὐσία δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ οὐσίες (πβ. *Μ.τ.φ.*, Ζ, 13, 1039 a 3 κ.έπ. καὶ 1041 a 3 κ.έπ.), τότε τὰ μόρια δὲν εἶναι οὐσίες. Ἐπομένως, τὰ ζῶα εἶναι μᾶλλον ὁριστέα παρὰ τὰ μόριά τους. Ἄν καὶ στὸ Ζ', 10-12, δὲν γίνεται ὁρισμὸς χωρὶς κίνηση καὶ ἄρα χωρὶς κινούμενα μόρια, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ μόρια εἶναι ἀντικείμενα ὁρισμοῦ. Ἡ θέση τοῦ Pellegrin θὰ ἦταν θεμελιωμένη, καταλήγει ὁ Lloyd, στὰ πλαίσια μιᾶς ἐξελικτικῆς θεώρησης, ἀπὸ μία οὐσιοκρατία πρὸς μία μοριολογία, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ στοιχειοθετηθοῦν μὲ σοβαρὸ τρόπο οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.

100. M.T. FERREJOHN, Aristotle on Focal Meaning..., ἐνθ' ἄν., σσ. 117 κ.έπ.

καὶ ἀπαντᾷ ὅτι πρέπει, κατὰ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, 1236 a 20-21, νὰ εἶναι πρῶτο «τῷ λόγῳ» καὶ νὰ ἐμπεριέχεται στὸν λόγο τῶν ὑπολοίπων. Ἔτσι, ἓνας ὅρος T ἔχει ἐστιακὴ σημασία ἂν λέγεται πολλαχῶς καὶ ἂν ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λόγους του δὲν ἀντικατηγορεῖται στοὺς ὑπόλοιπους λόγους του (δηλ. εἶναι κατὰ τὴν σημασία λογικῶς πρότερος): γιὰ παράδειγμα, ἱατρὸς εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ λογικῶς πρώτου ἱατρικοῦ. Στὴ συνέχεια, ἀναρωτιέται ἂν εἶναι καὶ «τῇ φύσει» πρότερος (*Κατ.*, 14 b 13) καὶ θέτει ὅτι ἓνα χ εἶναι φύσει πρότερον τοῦ γ ἂν τὸ χ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὸ γ ἀλλὰ τὸ γ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χωρὶς τὸ χ , ἢ ἰδιότητα δὲ χ ὑπάρχει ἂν αὕτη ἐμπεριέχεται σὲ μία οὐσία: πιὸ συγκεκριμένα, ἢ ἰδιότητα χ ὑπάρχει κατὰ μία μὴ-οὐσιώδη κατηγορία K_1 ἂν ἡ ἰδιότητα χ εἰσάγει τὴν K_1 σὲ μία οὐσία.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, πότε μία ἐπιστήμη εἶναι «μία», δηλαδή αὐτόνομη; Μία ἐπιστήμη E ὑπόκειται (δὲν εἶναι δηλαδή αὐτόνομη) σὲ μία ἐπιστήμη E_1 ἂν κάποιες ἀπὸ τὶς Ἀρχές τῆς E ἀποδεικνύονται ἀπὸ τὴν E_1 (ἔτσι, ἡ ἁρμονικὴ εἶναι ὑποτελής στὴν ἀριθμητικὴ: πβ. *Ἀναλ. ὕστ.*, 76 a 10). Στὸ χωρίο δὲ 76 b 3-7 δείχνεται ὅτι στὸ ὑπὸ μελέτη γένος μιᾶς ἐπιστήμης, ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ σημασία τῶν στοιχείων του εἶναι δεκτά, ἐνῶ ἀπὸ τὰ κατηγορήματά τους γίνεται δεκτὴ ἡ σημασία ἀλλὰ ἡ ὕπαρξη μένει νὰ δειχθεῖ.

Κατὰ τὴν ἀνωτέρω λογικὴ, οἱ Ἀρχές μιᾶς ἐπιστήμης E θὰ περιλαμβάνουν:

- (α) προτάσεις ποὺ δηλώνουν τὴν ὕπαρξη κάποιων ἢ ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ ἐρευνώμενου ἀπὸ τὴν E γένους·
 - (β) προτάσεις ποὺ δηλώνουν τὸ γένος τῆς E ·
 - (γ) προτάσεις ποὺ δηλώνουν ὅλα ἢ ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ κατηγορήματα τῆς E ·
- τέλος,

(δ) προτάσεις που δηλώνουν την ύπαρξη του συνόλου ή ενός μέρους από τα κατηγορήματα της E που δεν είναι Ἀρχές της E αλλά προς απόδειξη.

Ἔτσι, ἂν κατὰ τὶς *Κατηγορίες* δὲν ὑπάρχει ἓνα γένος ὄλων τῶν ὄντων, ἡ ἀνωτέρω ἀπάντηση ἐπιτρέπει μία καθολικὴ ἐπιστήμη τοῦ ὄντος στὴν ὁποία θὰ ὑπέχουν ὅλες οἱ ἐπιστῆμες τῶν κατὰ $K_{1,...,n}$ κατηγοριῶν ὄντων. Παραμένει, ὥστόσο, κατὰ τὸν συγγραφέα, μία βασικὴ, παρόλα αὐτά, ἀπορία: στὸ *Μ.τ.φ.*, Γ 2, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζει θεωρητικὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐνότητας τῆς πρώτης ἐπιστήμης· στὸ *Μ.τ.φ.*, Ζ, δείχνει τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς πρώτης αὐτῆς ἐπιστήμης. Ὡστόσο, αὐτὰ τὰ δύο δὲν ἐναρμονίζονται πλήρως μεταξύ τους.

Ἡ ἀπορία αὐτὴ βλέπουμε νὰ γίνεται κάπως προσπάθεια νὰ ἐπιλυθεῖ στὸ προαναφερθὲν μελέτημα τοῦ Fraser¹⁰¹: κατὰ τὸν συγγραφέα, ἡ πρώτη ἐπιστήμη διαφέρει τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ὥς πρὸς τὴν καθολικότητα τοῦ ἀντικειμένου της ἀλλὰ ὄχι καὶ πρὸς τὴν ἐξηγηματικὴ της δομὴ (45). Οἱ Ἀρχές τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς εἶναι οἰκεῖες σὲ μία κάποια φύση ἂν καὶ δὲν ἐξηγοῦν θεωρήματα ἄλλων ἐπιστημῶν (46), ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξη, βέβαια, ὅτι τὸ εἶναι δὲν συνιστᾷ γένος (46). Τὸ ὄν λέγεται πολλαχῶς ἀλλὰ καὶ πρὸς μίαν ἀρχὴν (1003 b 5-6). Ὁ συγγραφέας ἐρμηνεύει τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες οἱ κατηγορίες δὲν ὑπάγονται σὲ ἓνα γένος τοῦ εἶναι κατὰ τὸ ἐστιακὸ νόημα λέγοντας ὅτι ὅλες ὑπάγονται ἐστιακῶς σὲ μία οὐσία (49). Ἔτσι, ἡ πρώτη ἐπιστήμη μπορεῖ νὰ μὴ χάνει κατὰ τὴν καθολικότητα ἂν ταυτόχρονα ὑπάγεται στὸ ἐπιμέρους πεδίο τοῦ ἐπιστητοῦ πρὸς ἀποδεικνύει τὰ τῆς οὐσίας (50). Ὅμως, οἱ ἀποδεικτικὲς ἐπιστῆμες δὲν χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν κεντρικότητα (*καθ' ἓν*) τῆς ἐστίας τους; Ἐδῶ, κατὰ τὸν συγγραφέα, βρίσκεται ἡ καρδιὰ τοῦ ζητήματος,

101. K. FRASER, *Demonstrative science...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 43 κ.ἐπ.

κατά πόσο ή πρώτη επιστήμη είναι διαλεκτική επιστήμη που πραγματεύεται διεπιστημονικές έννοιες (*metaphysica generalis*) ή αποδεικτική επιστήμη που πραγματεύεται εν και μόνο γένος (*metaphysica specialis*) (50). Για να υποστηρίξει την θέση του, αναφέρεται στο χωρίο 1003 b 12-15. Αμφισβητεί την κοινά παραδεδεγμένη άποψη ότι ο Άριστοτέλης εκεί αναφέρεται σε δύο διακριτά είδη επιστημών κατά το έστιακό, προς έν, και το κεντρικό, καθ' έν, νόημα. Το δεύτερο, πιο επιστημονικά αυστηρό, σε σχέση με το πρώτο που είναι πιο χαλαρό, δεν μπορεί να περικλείει μία πρώτη επιστήμη του όντος που έπαφίεται, έτσι, στο προς έν είδος. Αυτή είναι, π.χ., ή θέση του Owen: «Η νέα πραγμάτευση», γράφει αυτός, «του όντος και άλλων συναφών έκφράσεων ως “προς έν και μίαν φύσιν λεγόμενα” – ή, όπως στο έξης θα λέω ως έχοντα focal meaning – επέτρεψε στον Άριστοτέλη να μετατρέψει μία εξειδικευμένη επιστήμη της ούσίας σε μία καθολική επιστήμη του όντος» (53, ύποσ. 17). Ο Irwin, επίσης, στο έργο του περί των Πρώτων Αρχών στον Άριστοτέλη, αναθέτει την πρώτη επιστήμη στην διαλεκτική, σε μία «ίσχυρη διαλεκτική», ή σε μία διαλεκτική επιστήμη βασισμένη σε ισχυρές πεποιθήσεις (ένδοξα), όπως λέει, δηλαδή βασισμένη κατά κύριο λόγο πάνω στην Αρχή της μη-άντίφασης. Ο Fraser θυμίζει ότι ο Άριστοτέλης προτάσσει στα *Τοπ.*, 101 a 34-b 2, πώς κάθε επιμέρους επιστήμη χρησιμοποιεί την διαλεκτική κατά την εξέταση των πρώτων ιδιαίτερων Αρχών της. Σημειώνει δέ περαιτέρω:

«Όπως ο βιολόγος θα χρησιμοποιήσει διαλεκτικές μεθόδους κατά την συζήτηση των πρώτων Αρχών των έμβιων όντων ή έμβια όντα, έτσι και ο πρώτος φιλόσοφος θα χρησιμοποιήσει την διαλεκτική κατά την πραγμάτευση των πρώτων Αρχών των όντων ή όντα. Αυτή ή χρήση της διαλεκτικής στην επιστήμη του όντος ή όν δεν αντιπροσωπεύει μία απομάκρυνση από την σύλληψη της επιστήμης στα *Αναλυτικά ύστερα*: αντίθετα, δείχνει την σύνταξη της καθολικής επιστήμης προς αυτή την τυπι-

κὴ ἀντίληψη καὶ τὴν φυσικὴν συμμόρφωση πρὸς τὰ ὅρια καὶ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ» (55).

Ὁ Fraser ἀμφισβητεῖ ἐπίσης τὸν ἀποκλεισμό τῆς πρὸς ἓν σχέσης ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους ἐπιστῆμες, λέγοντας ὅτι ἡ καθ' ἓν σχέση ἀφορᾷ στὴν σχέση συνωνυμίας ποὺ τὰ διάφορα εἶδη μοιράζονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς γενικῆς τους φύσης. Τὰ κατηγορήματά τους, ἀντίθετα, δὲν μοιράζονται τὴν ἴδια ὁμοιογένεια. Ἐκεῖ, ὑπεισέρεται ἡ πρὸς ἓν δομὴ, ἡ ὁποία καθολικὰ διέπει, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, τὴν ἀποδεικτικὴν ἐπιστήμη καὶ συμμετέχει στὴν σύλληψή της (57-58). Ὁ συγγραφέας διακρίνει μεταξὺ τοῦ τρόπου ἑνταξης τῶν ἀτόμων στὰ εἶδη καὶ τῶν εἰδῶν στὰ γένη ἀπὸ τὸν τρόπο ἱεράρχησης τῶν κατηγορημάτων τους (proptia). Αὐτὰ τὰ τελευταῖα δὲν μποροῦν νὰ ὑπακούουν σὲ μία καθαρῶς καθ' ἓν δομὴ ἀλλιῶς θὰ εἶναι σὰν νὰ ἔχουμε ἀποδεικτικὴ ἐπιστήμη χωρὶς ἀποδείξεις (63-64). Κάθε ἐπιστήμη πραγματεύεται κυρίως (1003 b 16) ἓνα γένος ὄντων ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους κατὰ τὴν καθ' ἓν δομὴ (συνωνυμία)· ταυτόχρονα ὁμως μελετᾷ τὰ πρὸς ἓν λεγόμενα τῶν μὴ-οὐσιαστικῶν ἐξαρτήσεων τοῦ κάθε γένους (65). Τὸ Μ.τ.φ., Ε, κατὰ τὸν συγγραφέα, στηρίζει τὴν θέση του ὅτι οἱ κατηγορίες τοῦ ὄντος εἶναι ἰσοδύναμες πρὸς τὰ κατηγορήματα τοῦ γένους καὶ ἀναφέρεται στὸ χωρίο 1031 a 1-4 (66), θεωρεῖ δὲ τὸ ἐστιακὸ νόημα ὡς ἓνα εἶδος παρωνυμίας ποὺ ἀναφέρεται σὲ μία ὑπολανθάνουσα ὄντολογικὴ ἐξάρτηση. Τὸ ὄν εἶναι παρόνομα τῆς λέξεως οὐσία, ὅπως τὸ ἱατρικὸν τῆς ἱατρικῆς, τὸ ὑγιεινὸν τῆς ὑγείας κ.ο.κ. Ἐπικαλεῖται δὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀναλογίας γιὰ νὰ δείξει τὴν πρὸς ἓν σχέση ὡς σχέση ὑπολανθάνουσας ὄντολογικῆς ἐξάρτησης, διαφορῆς τῆς καθ' ἓν σχέσης. Ἔτσι, ἔχουμε:

ὁ ἀριθμὸς	----->	τὰ ἀριθμητικὰ
ἡ οὐσία	----->	τὰ ὄντα

δηλαδή, μία σχέση ἀναλογίας ποὺ καταδεικνύει ὅτι σχέση

ὄντων-οὐσίας ἐμπίπτει σὲ ἓνα γενικώτερο κανόνα ἐστιακῆς ἐξάρτησης. Ἡ ἐξάρτηση αὐτή, στὰ πλαίσια τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐπιστήμης, φανερώνει τὴν σχέση κατηγορημάτων-γένους. Τὸ ἴδιο λέγεται, κατ' αὐτόν, καὶ στὸ *Φυσ.*, Β, 1, ὅπου πέρα ἀπὸ τὸν οὐσιαστικὸ ὅρισμό τῆς φύσης, περιγράφονται καὶ οἱ τρόποι ἐξάρτησης τῶν σύνθετων ἀπὸ τὴν φύση· οἱ τρόποι αὐτοὶ ἐξάρτησης εἶναι κατὰ τὴν πρὸς ἓν σχέση, καθὼς καὶ στὸ *Μ.τ.φ.*, Δ, 4 (1015 a 13-17) (70-71).

Στὴν ἀντίρρηση ποὺ μπορεῖ νὰ τεθεῖ, ὅτι ἔτσι οἱ κατηγορίες ἀνάγονται στὴν οὐσία, κάτι στὸ ὁποῖο ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιστέκεται σθεναρά, ὁ συγγραφέας ἀπαντᾷ, κατὰ βάση, ὅτι τὸ προτεινόμενο ἀπὸ αὐτὸν σχῆμα ἀνταποκρίνεται στὴν ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξήγησης: «σὲ μία ἐπιστήμη ὅπως ἡ βιολογία», λέει, «γιὰ παράδειγμα, ἔχουμε μία ἱεραρχικὴ ἐπεξηγηματικὴ δομὴ στὴν ὁποία οἱ φαινομενικὲς ιδιότητες τῶν ἔμβιων ὄντων ἐξηγοῦνται μὲ τὸ νὰ ἐνσχύπτουμε ὅλο καὶ βαθύτερα στὴν φύση τοῦ ἐπιστημονικοῦ γένους ὥσπου νὰ φτάσουμε σὲ μία πρωταρχικὴ ἢ “ἄμεσο” πλευρὰ του ποὺ δὲν χρειάζεται περαιτέρω ἐξήγηση» (74). Ἡ θέση τοῦ Fraser ἐμφανίζεται ὡς μία ἐπαναδιατύπωση τῆς θέσης περὶ ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ὡς οὐσιοκρατίας: «ἡ κεντρικὴ θέση μου», γράφει, «εἶναι ὅτι τὸ ἄμεσο γένος τῆς πρώτης ἐπιστήμης εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ οὐσία ἐξετάζεται ὅπως κάθε ἄλλο γένος μιᾶς ἐπιμέρους ἐπιστήμης: ἀπὸ μία πλευρὰ (κατὰ τὸ καθ' ἓν) διαιρούμενη σὲ ὑπο-γένη καὶ εἶδη· ἀπὸ μία ἄλλη (κατὰ τὸ πρὸς ἓν) ὡς πρὸς ἐξαρτούμενα, μὴ-οὐσιαστικά, κατηγορήματα, δηλ. τὶς μὴ-οὐσιαστικὲς κατηγορίες» (75).

Τέλος, ἀναφερόμενος στὸ *Μ.τ.φ.*, Γ, 2 (1004 a 2-9), λέει ὅτι ἐκεῖ δηλώνονται δύο μορφές πρώτης φιλοσοφίας, αὐτὴ ποὺ ἀναφέρεται καθολικῶς στὸ ὄν ἢ τὸν καὶ ἐκείνη ποὺ ἀνήκει σὲ μία ἱεραρχία μερῶν τῆς φιλοσοφίας, μὲ πρώτη φιλοσοφία τὴν θεολογία, τὴν ἐπιστήμη τῆς πρώτης οὐσίας. Διαφορετικὲς μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὸ καθ' ἓν, συναιροῦνται σὲ μία ἐπιστήμη κατὰ τὸ

πρὸς ἓν. Ἡ θέση αὐτή, λέει, ἀντιτίθεται καὶ πρὸς τὴν ἰδέα τῆς ἀριστοτελικῆς θεολογίας, πραγματευόμενης μία θεία οὐσία ἀδιάφορη γιὰ τὶς ὑπο-σελήνιες πραγματικότητες (81).

4.5.3. Τὸ πρόβλημα τῆς διαίρεσης

Εἶδαμε παραπάνω ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος τόσο στὰ σχόλιά του στὸ *Περὶ ζώων μορίων* ὅσο καὶ σὲ ἐκεῖνα στὸ *Μ.τ.φ.*, *Z*¹⁰², ἂν εἶναι δικά του, ἐπέκρινε τὴν θεωρία τῆς διχοτομικῆς μεθόδου τοῦ Πλάτωνος, ὅπως ἔκανε ἀντίστοιχα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὰ ἀντίστοιχα ἔργα του. Στὸ *Περὶ ζώων μορίων*, πιὸ συγκεκριμένα, βρίσκουμε κατὰ τὸν D.W. Ross μία ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τῆς ταξινόμησης. Ἡ πλατωνικὴ μέθοδος τῆς διχοτομικῆς διαίρεσης, κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ἐπιδέχεται τρεῖς βασικὲς ἀντιρρήσεις:

«(1) Ἄν, ὅπως ἰσχύει στὴν διαίρεση, κάθε διαφοροποίηση ἀπορρέει ἀπὸ τὴν προηγούμενη διαφοροποίηση (λ.χ. τὰ φτερωτὰ ζῶα διαιροῦνται ὄχι σὲ ἄγρια καὶ σὲ ἡμερα, ἀλλὰ σὲ ζῶα ποὺ ἔχουν ἀκιδωτὰ φτερά καὶ σὲ ζῶα ποὺ ἔχουν μὴ ἀκιδωτὰ φτερά), τότε ἡ διχοτομία προϋποθέτει ὅτι κάθε εἰδικότατο εἶδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία μόνο εἰδοποιὸν διαφορὰ – τὴν ἀπόλυτα προσδιορισμένη μορφή ἑνὸς προσδιορίσιμου ἀντικειμένου. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁμως διασπῶνται ἀναπόφευκτα φυσικὲς ομάδες τῶν ὁποίων τὰ μέλη ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ περισσότερες ιδιότητες· λ.χ., θὰ κατατάξουμε ὀρισμένα πουλιὰ στὰ χερσαῖα ζῶα καὶ ἄλλα στὰ ἔνυδρα.

(2) Στὴ διχοτομικὴ διαίρεση, μία εἰδοποιὸς διαφορὰ σὲ κάθε ζευγὸς εἶναι καθαρὰ ἀρνητικὴ καὶ δὲν ἐπιδέχεται περαιτέρω διαφοροποίηση: “ὅ,τι δὲν ὑπάρχει δὲν ἔχει εἶδη”. Μόνο ἓνα θετι-

102. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 176-178.

κὰ προσδιορίσιμο γνώρισμα ἐπιδέχεται προσδιορισμό.

(3) Θὰ καταλήξουμε πολὺ σύντομα στὸν πλήρη προσδιορισμὸ κάθε δεδομένου προσδιορίσιμου· ἂν σὲ κάθε στάδιο τῆς διαίρεσης περιοριζόμαστε σὲ δύο ἐναλλακτικές μορφές ἑνὸς καὶ μόνο προσδιορίσιμου, οἱ διαφορές δὲν θὰ ἐπαρκοῦν γιὰ ὅλα τὰ εἶδη ποὺ ὑπάρχουν.

Ἄν πάλι, γιὰ νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυσκολίες, υἱοθετήσουμε κατὰ τὴν διεξαγωγή τῆς διαίρεσης μία νέα βάση διαίρεσης (*fundamentum divisionis*), διακρίνοντας λ.χ. τὰ φτερωτὰ ζῶα σὲ ἄγρια καὶ ἡμερα, τότε εἰσάγουμε ἓνα ξένο κριτήριο καὶ ἐγκαταλείπουμε τὴν ἀρχὴ στὴν ὁποία βασίζεται ἡ διχοτομία. Προτιμότερο εἶναι λοιπὸν νὰ εἰσαγάγουμε ἐξαρχῆς περισσότερες διαφορές, νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν μεγάλες φυσικὲς κατηγορίες, ὅπως “πουλὶ” καὶ “ψάρι”, οἱ ὁποῖες ἔχουν μεταξύ τους περισσότερες διαφορές, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἐξίσου χαρακτηριστικές»¹⁰³.

Ὁ Πλάτων εἶχε καταφύγει στὴν διχοτομικὴ μέθοδο τὴν τελευταία περίοδο τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητος, ὡς σὲ μία ἐξέλιξη τῆς συνοπτικῆς μεθόδου τῆς μεσαίας καὶ ὥριμης περιόδου του, σὲ μία προσπάθεια νὰ διαιρεθοῦν τὰ πράγματα ὄχι κατὰ συναγωγή ἀλλὰ κατὰ διαίρεση σὲ εἶδη. Ἡ διαίρεση ὀφείλε νὰ διαγράψει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ δὲν ἀνήκουν ἀπολύτως σὲ μία κατηγορία πραγμάτων¹⁰⁴. Ὅπωςδήποτε, ἡ κριτικὴ

103. D.W. Ross, *Ἀριστοτέλης, ἐνθ' ἂν.*, σσ. 165-166. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς διαίρεσης πβ. Pierre PELLEGRIN, *Division et syllogisme chez Aristote*, *Revue philosophique*, 2/1981, σσ. 169-187. Ὁ Pellegrin ἀντιτάχθηκε στὸν Ross, ἐπιμένοντας στὴν συνέχεια μεταξύ πλατωνικῆς διαίρεσης καὶ τῆς βάσης τῆς ἀριστοτελικῆς συλλογιστικῆς.

104. Πβ., γιὰ τὴν συνοπτικὴ προσέγγιση τῆς ὥριμότητος: *Πολιτεία*, 537 c· *Φαῖδρος*, 265 d· γιὰ τὴν διχοτομικὴ μέθοδο: *Σοφιστής*, 253 d, 264 e· *Πολιτικός*, 285 a-d. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὴν ὕστερη περίοδο, ἡ συνοπτικὴ προσέγγιση

τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν σήμαινε καὶ ἐγκατάλειψη τῆς διαιρετικῆς μεθόδου, τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὁποίας ἀναγνώριζε γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Τὸ ζήτημα αὐτὸ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν τρόπο πού ὁ Σταγειρίτης προσλάμβανε τὸ ἓνα καὶ τὸ ὄν. Τὸ βασικὸ κείμενο ἐδῶ εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

οὐχ οἷόν τε δὲ τῶν ὄντων οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ὄν εἶναι γένος· ἀνάγκη μὲν γάρ τὰς διαφορὰς ἐκάστου γένους καὶ εἶναι καὶ μίαν εἶναι ἐκάστην, ἀδύνατον δὲ κατηγορεῖσθαι ἢ τὰ εἶδη τοῦ γένους ἐπὶ τῶν οἰκείων διαφορῶν, ἢ τὸ γένος ἄνευ τῶν αὐτοῦ εἰδῶν· ὥς εἶπερ τὸ ἐν γένος ἢ τὸ ὄν, οὐδεμία διαφορὰ οὔτε ὄν οὔτε ἐν ἔσται¹⁰⁵

Σύμφωνα μὲ τὸν I.M. Bochenski ἡ θέση τοῦ Ἀριστοτέλους μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ ὡς ἑξῆς: – (1) Γιὰ κάθε Α: ἂν Α εἶναι ἓνα γένος, ὑπάρχει Β ὡς διακριτικὴ διαφορὰ του· (2) Γιὰ κάθε Α καὶ Β: ἂν Β εἶναι ἡ διακριτικὴ διαφορὰ τοῦ Α, τότε τὸ Α δὲν εἶναι γένος τοῦ Β. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει ἓνα γενικὸ γένος Σ. Γιὰ κάθε Α, τὸ Σ θὰ εἶναι γένος τοῦ Α (ἐξ ὁρισμοῦ). Ὡς γένος, θὰ ἔχει μίαν διακριτικὴν διαφορὰν, ἔστω Β (κατὰ τὸ (1)). Τὸ Σ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γένος τοῦ Β (κατὰ τὸ (2)). Τὸ Σ δὲν εἶναι γενικὸ γένος· ἐπομένως, ἄτοπον¹⁰⁶. Ὡστόσο, ὁ Malcolm F. Lowe ἀντέταξε ὅτι οἱ προτάσεις τὸ «ἐν εἶναι γένος» καὶ τὸ «ὄν εἶναι γένος» ἀποτελοῦν ἀντιφάσεις ἀπὸ μόνες τους· κι αὐτὸ γιατί δὲν ἔχουν διακριτὲς διαφορὰς καί, κατὰ συνέπεια, κανένα γένος δὲν θὰ χρειάζεται διακριτὲς διαφορὰς, ὅποτε καὶ τὸ σύστημα τῶν

παραμένει ἀλλὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς διχοτομικῆς μεθόδου: Φαῖδρος, 265 d, 266 b· Σοφιστής, 253 d· Πολιτικός, 285 b· Νόμοι, 965 b· πβ. W. A. DE PATER S.C.J., *Les Topiques d' Aristote et la dialectique platonicienne. La méthodologie de la définition*, Fribourg, St. Paul, 1965, σσ. 45 κ.ἐπ.

105. *Μ.τ.φ.*, 998 b 22-27.

106. I. M. BOCHENSKI, *Ancient Formal Logic*, Amsterdam, 1951, σσ. 34-35.

πλατωνικῶν διαιρέσεων καταρρέει. Για νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμο-
ποιηθεῖ ἡ διαίρεση στήν ἐπιστήμη, πρέπει τὸ ἓν καὶ τὸ ὄν νὰ
μὴν εἶναι γένη καὶ νὰ προταχθεῖ ἀντ' αὐτοῦ μία πολλαπλότητα
κατηγοριῶν. Δὲν χρειάζεται καμία ἐπομένως ἰδέα περὶ ἑνὸς
ὑπερ-γένους ὅπως προτείνει ἔστω καὶ ἀποφατικά ὁ Bochenski¹⁰⁷.

Τὸ ζήτημα τῆς πλατωνικῆς διαίρεσης εἶχε τεθεῖ μὲ ἔνταση
στοὺς ἀκαδημεικοὺς κύκλους ὅπου ὁ Σπεύσιππος¹⁰⁸ ἐμφανίζεται
νὰ εἶχε ἐγερθεῖ κατὰ τῆς διαφορᾶς ὥς μὴ ἀντιπροσωπεύουσα
τὴν πλήρη ποσοτικῶς ἐμπειρία. Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα παραδίδει ὁ
Ἀριστοτέλης, ἡ θέση τοῦ Σπευσίππου ἦταν:

Οὐδὲν δὲ δεῖ τὸν ὀριζόμενον καὶ διαιρούμενον ἅπαντα εἰδέ-
ναι τὰ ὄντα. Καί τοι ἀδύνατον φασὶ τινες εἶναι τὰς διαφορὰς
εἰδέναι τὰς πρὸς ἕκαστον μὴ εἰδότα ἕκαστον· ἄνευ δὲ τῶν
διαφορῶν οὐκ εἶναι ἕκαστον εἰδέναι· οὐ γὰρ μὴ διαφέρει,
ταὐτὸν εἶναι τούτῳ, οὐ δὲ διαφέρει, ἕτερον τούτου. Πρῶτον
μὲν οὖν τοῦτο ψεῦδος· οὐ γὰρ κατὰ πᾶσαν διαφορὰν ἕτερον·
πολλαὶ γὰρ διαφοραὶ ὑπάρχουσι τοῖς αὐτοῖς τῷ εἶδει, ἀλλ' οὐ
κατ' οὐσίαν οὐδὲ καθ' αὐτά. Εἴτα ὅταν λάβῃ τάντικείμενα καὶ
τὴν διαφορὰν καὶ ὅτι πᾶν ἐμπίπτει ἐνταῦθα ἢ ἐνταῦθα, καὶ
λάβῃ ἐν θατέρῳ τὸ ζητούμενον εἶναι, καὶ τοῦτο γινώσκη,
οὐδὲν διαφέρει εἰδέναι ἢ μὴ εἰδέναι ἐφ' ὅσων κατηγοροῦνται
ἄλλων αἱ διαφοραί. Φανερόν γὰρ ὅτι ἂν οὕτω βαδίζων ἔλθῃ
εἰς ταῦτα ὧν μηκέτι ἐστὶ διαφορά, ἔξει τὸν λόγον τῆς οὐσίας.

107. Πβ. Malcolm F. LOWE, Aristotle on Being and the One, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 59/1, 1977, σσ. 44-55. Πβ., ἐπίσης, J. ACKRILL, In Defence of Platonic Division, Ryle. *A Collection of Critical Essays*, O.P. Wood-G. Pitcher eds, London, Macmillan, 1970, σσ. 373-392. Για τὸ πρόβλημα τῆς ἀριστοτελικῆς κριτικῆς τῆς πλατωνικῆς διχοτόμησης, γενικώτερα, πβ. W.A. DE PATER S.C.J., *Les Topiques d'Aristote...*, ἐνθ' ἂν. H. CHERNISS, *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*, I, ἐνθ' ἂν., κεφ. Diaeresis, Definition, and Demonstration, σσ. 1 κ.ἐπ.

108. Πβ. J. STENZEL, Speusippos, *RE*, III A, 1929, 1650-1651.

Τὸ δ' ἅπαν ἐμπίπτειν εἰς τὴν διαίρεσιν, ἂν ἢ ἀντικείμενα ὦν μὴ ἐστι μεταξύ, οὐκ αἴτημα· ἀνάγκη γὰρ ἅπαν ἐν θατέρῳ αὐτῶν εἶναι, εἴπερ ἐκείνου διαφορὰ ἔσται¹⁰⁹.

Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι κεντρικῆς σημασίας γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Σπेυσίππου, σύμφωνα μὲ τὸν Tarán¹¹⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στὸν Σπेυσίππο τρεῖς θέσεις: (α) δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίζει τὶς διαφορὲς γιὰ κάθε πρᾶγμα ἐκτὸς ἂν γνωρίζει τὸ κάθε πρᾶγμα· (β) δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίζει κάθε πρᾶγμα χωρὶς νὰ γνωρίζει τὶς διαφορὲς του· (γ) τὸ κάθε πρᾶγμα εἶναι ὁμοιο μὲ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν διαφέρει καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖο διαφέρει. Ὁ Σπेυσίππος δὲν ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει ἄμεση γνώση τῶν πάντων, γιὰτὶ δέχεται κάτι τέτοιο μόνο γιὰ τοὺς ἀριθμούς. Ἡ καίρια ἔκφραση γιὰ τὴν διαιρετικὴ μέθοδο τοῦ Σπेυσίππου εἶναι κατὰ τὸν Tarán ἢ ἀκόλουθη: «οὐ γὰρ μὴ διαφέρει, ταὐτὸν εἶναι τούτῳ, οὐ δὲ διαφέρει, ἕτερον τούτου». Ἡ Ἀρχὴ τῆς διαίρεσης ποὺ δέχεται εἶναι τοῦ «ταὐτὸν ἢ ἕτερον» μαζὶ μὲ ἐκείνη τῆς «ὁμοιότητος» καὶ τῆς αἰσθητηριακῆς πρόσληψης ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ χαρτογραφήσει τὴν πλήρη σφαῖρα τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ κάθε πράγματος ὡς ἐστιακοῦ σημείου ὅλων τῶν ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν πρὸς κάθε ἄλλο πρᾶγμα καὶ πρὸς τὸ ὅλον. Ἡ ταξινομικὴ αὐτὴ χαρτογράφηση, πάντα κατὰ τὸν Tarán, εἶναι ἐξαντλητικὴ.

Κατὰ τὸν Πρόκλο, τὸ ζήτημα τῶν διαφορῶν σχετίζεται μὲ ἐκεῖνο τῶν Ἀρχῶν, ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τὶς δευτερεύουσες προτάσεις κατὰ τὴν ἀπλότητα, τὸ ἀναπόδεικτο καὶ τὸ προφανές. Ὁ Σπेυσίππος προτείνει μία ἄλλη διάκριση. Διαβάζουμε:

Γνώσις ἄρα ἐναργῆς καὶ ἀναπόδεικτος καὶ λῆψις ἀκατάσκευος διορίζουσι τὰ τε αἰτήματα καὶ τὰ ἀξιώματα, ὥσπερ

109. Ἀναλ. ὕστερ., Β, 97 a 6-22.

110. L. TARÁN, *Speusippus of Athens*, ἐνθ' ἂν., σσ. 389-391.

καὶ γνῶσις ἀποδεικτική καὶ λήψις τῶν ζητουμένων μετὰ πα-
ρασκευῆς τὰ θεωρήματα τῶν προβλημάτων διέκρινεν. Δεῖ γάρ
δὴ πανταχοῦ τὰς ἀρχὰς τῶν μετὰ τὰς ἀρχὰς διαφέρειν τῇ
ἀπλότητι, τῷ ἀναποδείκτῳ, τῷ αὐτοπίστῳ. Καθόλου, γάρ, φη-
σὶν ὁ Σπεύσιππος, ὧν ἡ διάνοια τὴν θήραν ποιεῖται τὰ μὲν
οὐδεμίαν ποικίλην ποιησαμένη διέξοδον προβάλλει καὶ προευ-
τρεπίζει πρὸς τὴν μέλλουσαν ζήτησιν καὶ ἔχει τούτων ἐναργε-
στέραν ἐπαφὴν μᾶλλον ἢ τῶν ὁρατῶν ἢ ὄψις, τὰ δὲ ἐκ τοῦ
εὐθέως αἴρειν ἀδυνατοῦσα κατὰ μετάβασιν ἐπ' ἐκεῖνα διαβαί-
νουσα κατὰ τὸ ἀκόλουθον αὐτῶν ἐπιχειρεῖ ποιεῖσθαι τὴν θή-
ραν¹¹¹.

Κατὰ τὸν Σπεύσιππο, μεταξὺ τῶν Ἀρχῶν ὁρισμένες εἶναι
προφανεῖς περισσότερο ἀπὸ τὰ ὁρατὰ πράγματα ποὺ συλλαμ-
βάνει ἡ ὄρασή μας ἐνῶ ἄλλες ἀπαιτοῦν μία λογικὴ ἐπεξεργασία
κατ' ἀκολουθία («θήρα»). Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ἓνα μέρος τῶν
Ἀρχῶν χάνει τὴν ἀξιωματικὴ φύση του καὶ μετατίθεται στὸν
τομέα τῶν θεωρημάτων, δηλαδή τῶν δευτερευουσῶν προτάσεων.
Ἡ ἀποκαθαριστικὴ αὐτὴ τῶν Ἀρχῶν προσπάθεια δείχνει ὅτι ὁ
Σπεύσιππος δὲν ἀντιλαμβανόταν τὴν διαιρετικὴ διαδικασία ὡς
σημεῖο ἀδυναμίας ὁρισμοῦ τῶν πραγμάτων πρὶν ἀπὸ τὴν πλήρη
γνώση τῶν ὄντων.

Ἄλλωστε, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκφραση Ἀνώνυμου σχολιαστῆ
στὰ Ἀναλυτικὰ Ὑστερα, ὁ Σπεύσιππος δὲν ἀμφισβητοῦσε τὴν
ὅποια προσπάθεια ὁρισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν πλήρη γνώση ὅλων
τῶν ὄντων, ὅπως καὶ διαπιστώσαμε προηγουμένως μὲ τὴν ἀνά-
λυση τοῦ ἀριστοτελικοῦ παραθέματος. Διαβάζουμε:

Σπευσίππου ταύτην τὴν δόξαν Εὐδημος εἶναι λέγει τὴν ὅτι
ὁρίσασθαι ἀδύνατόν ἐστὶ τι τῶν ὄντων μὴ πάντα τὰ ὄντα
εἰδότα. Ἐπεὶ δὲ δοκεῖ πιθανότητά τινα εἰσφέρειν, τίθησιν αὐ-

111. ΠΡΟΚΛΟΣ, εἰς Εὐκλ., Α, 170, 8 κ.ἐπ. Friedlein = ἀπόσπ. 30 Lang.

τήν. Ἔστι γὰρ ὁ λόγος ὁ τοῦτο οἰόμενος δεικνύναι τοιοῦτος· δεῖ τὸν ὀριζόμενόν τι εἰδέναι τὴν πρὸς τὰ διαφέροντα αὐτοῦ πάντα διαφοράν· οὐ μὲν γὰρ μὴ διαφέρει τι, τούτῳ ταῦτόν ἐστιν, οὐ δὲ διαφέρει, ἕτερον. Τὸν δὴ ὀριζόμενόν τι ὡς διαφέρον τῶν ἄλλων δεῖ εἰδέναι αὐτοῦ τὰς διαφορὰς αἷς τῶν ἄλλων διαφέρει· μὴ γὰρ εἰδὼς τις τοῦτο καὶ τὸ ταῦτόν ἕτερον καὶ τὸ ἕτερον ταῦτόν ἡγήσεται. Οὕτως δ' οὐδ' ἀποδώσει τὴν οἰκείαν τινὸς οὐσίαν· ἂν γὰρ οὕτω τύχη, οὐδὲν κωλύει τὸν ἀποδιδόμενον λόγον κοινὸν εἶναι καὶ ἄλλων τινῶν. Ἀλλὰ μὴν ἀδύνατον τὴν πρὸς τινὰ διαφοράν τινος εἰδέναι μὴ εἰδόμενα κακεῖνα ὧν τὸ προκείμενον διαφέρει. Δεῖ ἄρα πάντα εἰδέναι τὸν ὀριζόμενόν τι, καὶ γὰρ καὶ τοῦτο <δ> ὀρίζεται ὁ ὀριζόμενος (πῶς γὰρ ἂν αὐτὸ ὀρίσαιτο;) καὶ τᾶλλα πάντα ὧν ὡς ἕτερον ὃν αὐτὸ ὀρίζεται¹¹².

Εἶναι πιθανῶς ὁ Ἰωάννης Φιλόπονος ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος παρερμήνευσε τὴν θέσιν τοῦ Σπενσίππου, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν Ἀριστοτέλη, σὲ ἄρνηση τῆς διαδικασίας ἀπόδοσης ὀρισμοῦ. Διαβάζουμε:

Τοῦτο λέγει ἀναιρῶν τοὺς λόγους δι' ὧν ἐπεχείρει ὁ Σπενσίππος ἀναιρῆσαι καὶ τὴν διαίρεσιν καὶ τοὺς ὀρισμούς· ἐπεχείρει γὰρ οὗτος δεικνύνειν, ὡς οὐκ ἔστιν ἀποδοῦναι ὀρισμὸν τινος, λέγων ὡς ὁ θέλων δι' ὀρισμοῦ παραστήσαι τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ ἵππου ἢ ἄλλου τινὸς ὀφείλει γινώσκειν πάντα τὰ ὄντα καὶ τὰς διαφορὰς αὐτῶν καθ' ἃς διαφέρουσιν ἀλλήλων· οὕτως γὰρ παρίσταται ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου ἢ τοῦ ἵππου ἢ ἄλλου τινὸς ἐν τῷ χωρίζεσθαι τῶν ἄλλων πάντων· τὸ δὲ χωριζόμενον διὰ τινων διαφορῶν δεῖ χωρίζεσθαι. Ἐπεὶ δὲ ἀδύνατον πάντα τὰ ὄντα γινώσκειν ἢ τὰς διαφορὰς αὐτῶν, λοιπὸν δι' ὀρισμοῦ παραστήσαι τι ἀδύνατον¹¹³.

112. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, εἰς Ἀναλ. ὕστ., 584, 17 κ.ἐπ. Wallies = ἀποσπ. 31 b Lang.

113. ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΙΛΟΠΟΝΟΣ, εἰς Ἀναλ. ὕστ., 405, 27 κ.ἐπ. Wallies = ἀπόσπ. 31 c Lang.

καί,

Εἰπὼν τοὺς λόγους, δι' ὧν ὁ Σπεύσιππος ἀνέτρεπε τοὺς ὁρισμοὺς καὶ τὰς διαιρέσεις, νῦν πρὸς ἀνατροπὴν χωρεῖ ἐνὸς ἐκάστου τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ. Ἐλεγε γάρ· πᾶς ὁ ὀριζόμενος ἢ διαιρῶν ἀνάγκη ἐχει γινώσκειν πάντα τὰ ὄντα καὶ κατὰ τί ἀλλήλων διαφέρουσιν· εἰ γάρ ὁ ὀρισμὸς χωρίζει τὸ πρᾶγμα ἀπὸ πάντων τῶν ὄντων, ἀνάγκη γινώσκειν τὸν διοριζόμενον τὰς διαφορὰς καθ' ἃς ἕκαστον τῶν ὄντων ἕτερον τοῦ ὀριστοῦ ἐστὶ· πᾶν γάρ τὸ διαφέρον τινὸς ἕτερόν ἐστιν ἐκείνου¹¹⁴.

Ὁ Ταράν ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἐκτενὲς ἀπόσπασμα τοῦ *Περὶ ζ. μορίων*, 642 b 5-644 a 11, ὅπου καὶ ἡ κριτικὴ τῆς πλατωνικῆς διχοτομίας δὲν ἀναφέρεται στὸν Πλάτωνα τοῦ *Πολιτικοῦ* καὶ τοῦ *Σοφιστῆ* οὔτε στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Σπεύσιππο¹¹⁵, ἀλλὰ

114. Ἐνθ' ἀν., 406, 16 κ.έπ. Wallies = ἀπόσπ. 31 c Lang.

115. Στὸ ζήτημα τῆς πλατωνικῆς διαίρεσης ἀναφέρονται ἀπὸ μία σατιρικὴ σκοπιὰ οἱ παρακάτω στίχοι τοῦ Ἐπικράτους, ἀποσπ. 11 (πβ. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *Δειπνοσοφιστής*, II, 59 d): «τί Πλάτων / καὶ Σπεύσιππος καὶ Μενέδημος, / πρὸς τίσι νυνὶ διατρίβουσιν; / ποία φροντίς, ποῖος δὲ λόγος / διερευνᾶται παρὰ τοῖσιν; / τάδε μοι πινυτῶς, / εἴ τι κατειδῶς / ἦκεις, λέξον πρὸς γᾶς. / Ἄλλ' οἶδα λέγειν περὶ / τῶνδε σαφῶς· / Παναθηναίοις γὰρ ἰδὼν ἀγέλην / Μειρακίων / ἐν γυμνασίοις Ἀκαδημείας / ἤκουσα λόγων ἀφάτων ἀτόπων· / περὶ γὰρ φύσεως / ἀφοριζόμενοι / διεχώριζον ζώων τε βίον / δένδρων τε φύσιν λαχάνων τε / γένη. / Κᾶτ' ἐν τούτοις τὴν κολοκύντην / ἐξήταζον τίνος ἐστὶ γένους. / Καὶ τί ποτ' ἄρ' ὠρίσαντο καὶ τίνος γένους / εἶναι τὸ φυτόν; δήλωσον, εἰ κάτοισθά τι. / Πρώτιστα μὲν οὖν πάντες ἀναυδεῖς / τότε ἐπέστησαν, καὶ κύψαντες / χρόνον οὐκ ὀλίγον διεφρόντιζον. / Κᾶτ' ἐξαίφνης ἔτι κυπτόντων / καὶ ζητούντων τῶν μειρακίων / λάχανόν τις ἔφη στρογγύλον εἶναι, / ποίαν δ' ἄλλος, δένδρον δ' ἕτερος. / Ταῦτα δ' ἀκούων ἰατρός τις / Σικελᾶς ἀπὸ γᾶς κατέπαρδ' αὐτῶν / ὥς ληρούντων. / Ἡ που δεινῶς ὠργίσθησαν / χλευάζεσθαί τ' ἐβόησαν· / τὸ γὰρ ἐν λέσχαις ταῖσδε τοιαντὶ / ποιεῖν ἀπρεπές. / Οὐδ' ἐμέλησεν τοῖς μειρακίοις· / ὁ Πλάτων δὲ παρὼν καὶ μάλα πρῶως, / οὐδὲν ὀρινθείς, ἐπέταξ' αὐτοῖς / πάλιν... / ἀφορίζεσθαι τίνος ἐστὶ γένους· / οἱ δὲ διήρουν».

μόνο στὸν Σπεύσιππο¹¹⁶. Τὸ κλειδὶ ἐδῶ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς «ἐξαν-
τλητικῆς διαίρεσης» ποὺ κατὰ τὸν ἴδιο δὲν ἀνευρίσκεται στὸν
Πλάτωνα ἀλλὰ στὸν Σπεύσιππο.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος δὲν ἀναλαμβάνει
πλήρως τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ τὴν περιορίζει στὴν
κριτικὴ τῆς ἐπανάληψης τῶν ὅρων, σὲ μία προσπάθεια νὰ ἀπο-
φευχθεῖ τὸ «πολλάκις λέγειν τὸ αὐτό»¹¹⁷. Ἡ ἐπιφύλαξη αὐτὴ
ἀπηχεῖ καὶ τὸ

*περὶ δὲ τῶν ἀπαγόντων εἰς ταὐτὸ πολλάκις εἰπεῖν*¹¹⁸,

ἀπὸ τοὺς Σοφ. ἐλ., ποὺ εἶχε σχολιάσει ὁ Ἐφέσιος. Γιὰ τὸ ἴδιο
ζήτημα ὁ Μιχαήλ σημειώνει ὅτι:

*πολὺν χρόνον πονοῦμεν καὶ κακοπαθοῦμεν τῇ ἐκ διχοτομίας
διαίρεσει; ἡ μὲν οὖν αἰτία, δι' ἣν καὶ νῦν κακίζει τὴν διχοτο-
μίαν διὰ τὸ μὴ δύνασθαι ἐκ ταύτης τὰ εἶδη λαμβάνειν, αὕτη
ἐστίν (18, 26-28).*

Στὰ σχόλια τοῦ ψευδο-Ἀλεξάνδρου στὰ Μ.τ.φ. ὑπάρχει μία
ἀναφορὰ στὸ *Περὶ ζώων μορίων* καὶ τὴν κριτικὴ τῆς πλατω-
νικῆς διχοτομίας σχετικὰ μὲ τὴν μὴ παραγωγικότητα τῶν διαι-
ρέσεων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν στέρηση¹¹⁹. Στὸν Μιχαήλ Ἐφέ-
σιο, ἐπίσης, δηλώνεται ἡ μὴ ἐπάρκεια τῆς στερητικῆς διαδικα-
σίας, ὥστε νὰ καταλήγει σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν διαιρέσεων
πῶς,

*ἥ δὲ ἐκ τούτων συμβαίνει πολλάκις τὰ αὐτὰ λέγειν, ὥσπερ καὶ
ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦδε τοῦ βιβλίου εἶπομεν, ἀναγκαῖον τὰ καθόλου
καὶ κοινῶς πᾶσιν ὑπάρχοντα πρῶτον εἰπεῖν (21, 11-12).*

116. L. TARÁN, *Speusippus of Athens*, ἐνθ' ἀν.: σσ. 160-163, 396-406.

117. Πβ. εἰς *Περὶ ζ. μορίων*, 10, 11 καὶ 29. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 176-178.

118. Σοφ. ἐλ., 31,181 b 25.

119. Πβ. εἰς Μ.τ.φ., 207, 18 κ.ἐπ.

4.6. Πεπαιδευμένος, ἐπιστήμων, πεπαιδευμένος καὶ ἐπιστήμων

4.6.1. Ἡ σχολιαστική ἀρχαιολογία μιᾶς σχέσης

Στὴν σχέση πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος, ἀναφέρονται καὶ διάφορα χωρία ἀπὸ τὴν σχολιαστικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους παράδοση καὶ ἀπὸ ἄλλου. Ἔτσι, ὁ Ἀσπάσιος βλέπει τὴν σχέση αὐτὴ μέσα ἀπὸ τὸ πρῶμα τῆς ἠθικῆς. Διαβάζουμε:

Ἡ περὶ τὰ ἦθη πραγματεία καὶ μάλιστα ἡ πολιτικὴ [ἠθικὴ] κατὰ μὲν τὸ ἀναγκαῖον προτέρα ἐστὶ τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας, κατὰ δὲ τὸ τίμιον ὑστέρα. ἡ μὲν γὰρ ἀδύνατον καλῶς ζῆν μὴ σώφρονας ὄντας καὶ δικαίους καὶ ὅλως τὸ ἦθος κεκοσμημένους καὶ εἰς συμμετρίαν τινὰ τὰ τῆς ψυχῆς πάθη καταστήσαντες, ταύτῃ δόξειεν εἶναι ἀναγκαῖα ἡ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ καὶ διὰ τοῦτο προτέρα (οὐδὲν γὰρ πλέον ἀνύει οὐδ' εἴ τις πᾶσαν γνῶσιν καὶ θεωρίαν μὴ πεπαιδευμένος τὸ ἦθος), ἡ δὲ περὶ τῶν τιμιωτάτων καὶ θειοτάτων ἡ σοφία πραγματεύεται καὶ θεωρεῖ τὰ τῆς φύσεως ἔργα καὶ ἔτι ἄλλα πολὺ ἀμείνω καὶ κρείττω τῶν ἐκ φύσεως συνεστώτων, ὧν ἐστὶν ἡ πρώτη φιλοσοφία θεωρητικὴ, ταύτῃ προτέρα καὶ τιμιωτέρα λέγοιτ' ἂν ἡ θεωρητικὴ. ὥς γὰρ τὰ ὑποκείμενα ἔχει πρὸς ἄλληλα, οὕτως καὶ αἱ περὶ αὐτὰ ἐπιστήμαι. ἔστι δὲ τιμιωτέρα καὶ κρείττω περὶ ἃ ἡ σοφία τῶν ὑπὸ τὴν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν, ὥστε πολλῷ ἂν εἴη τιμιωτέρα τούτων ἡ σοφία. καὶ γὰρ εἰ μὲν ἄνευ σώματος ἦμεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τὴν φύσιν ἡμῶν ἄλλο ἔχειν ἔργον ἢ τὴν θεωρίαν, νῦν δὲ ἡ τοῦ σώματος φύσις ἡδοναῖς καὶ λύπαις συνεζευγμένη σωματικαῖς ἐξ ἀνάγκης ἐποίησεν ἡμᾶς ἐπιμελεῖσθαι καὶ σωφροσύνης καὶ ἐγκρατείας καὶ πολλῶν ἄλλων τοιούτων ἀρετῶν, ὧν οὐκ εἰκὸς μετεῖναι τῷ θεῷ διὰ τὸ μήτε ἡδονῶν μήτε λυπῶν σωματικῶν μετέχειν¹²⁰.

120. ΑΣΠΑΣΙΟΣ, εἰς Ἠθικά τοῦ Ἀριστ., 1-19.

Τὴν σχέσηη πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος κατὰ τὴν ἠθικὴ τῆς διάστασι βλέπουμε καὶ σὲ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀνθολογία τοῦ Στοβαίου ποὺ ἀνήκει στὸν Ἴσοκράτη:

Τίνας οὖν καλῶ πεπαιδευμένους, ἐπεὶ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις ἀποδοκιμάζω; πρῶτον μὲν τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην προσπίπτουσι, καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῇ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένην ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχάζεσθαι τοῦ συμφέροντος· ἔπειτα τοὺς πρεπόντως καὶ δικαίως ὁμιλοῦντας τοῖς ἀεὶ πλησιάζουσι, καὶ τὰς μὲν τῶν ἄλλων ἀηδίας καὶ βαρύτητας εὐκόλως καὶ ῥαδίως φέροντας, σφᾶς δ' αὐτοὺς ὥς δυνατόν ἐλαφροτάτους καὶ μετριωτάτους τοῖς συνοῦσι παρέχοντας· ἔτι τοὺς τῶν μὲν ἡδονῶν ἀεὶ κρατοῦντας, τῶν δὲ συμφορῶν μὴ λίαν ἠττωμένους, ἀλλ' ἀνδρωδῶς ἐν αὐταῖς διακειμένους καὶ τῆς φύσεως ἀξίως, ἧς μετέχοντες τυγχάνομεν· τέταρτον, ὅπερ μέγιστον, <τοὺς> μὴ διαφθειρομένους ὑπὸ τῶν εὐπραγιῶν μηδ' ἐξισταμένους αὐτῶν μηδ' ὑπερηφάνους γιγνομένους ἀλλ' ἐμμένοντας τῇ τάξει τῶν εὖ φρονούντων, καὶ μὴ μᾶλλον χαίροντας τοῖς διὰ τύχην ὑπάρξασιν ἀγαθοῖς ἢ τοῖς διὰ τὴν αὐτῶν φύσιν καὶ φρόνησιν ἐξ ἀρχῆς γιγνομένοις¹²¹.

Στὴν ἴδια ἀνθολογία, τὸ ἔχειν παιδεία εἶναι μία ιδιότητα τοῦ καθόλου ἀγαθοῦ βασιλέως:

Καθόλου δὲ τὸν μὲν βασιλέα τὸν ἀγαθὸν ἀνάγκη πᾶσα καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ εἶναι ἀναμάρτητον καὶ τέλειον... τοιοῦτος δὲ πῶς ἂν εἴη τις μὴ φύσει τε διαφερούση κεχρημένος παιδείαν τε τὴν ἀρίστην πεπαιδευμένος ἀρετάς τε ἀπάσας ἔχων, ὅσαι περ ἀνθρώπῳ προσήκουσιν; εἰ μὲν οὖν καὶ ἑτέρα ἐπιστήμη ἐστὶν ἢ ποδηγοῦσα πρὸς ἀρετὴν ἀνθρώπου φύσιν καὶ ἀσκεῖν

121. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἐκ τοῦ Ἴσοκράτους Παναθηναϊκοῦ, 3.1.16, 1-21.

καὶ μετιέναι τὰ καλὰ διδάσκουσα, παραβλητέον ἂν εἴη καὶ συγκριτέον, εἴτε ἐκείνη εἴτε φιλοσοφία κρείττων καὶ ἀποχρῶσα μᾶλλον ἀγαθὸν ἀποδείξαι βασιλέα¹²².

Στὸν Συριανό, ἀπὸ τὴν ἄλλη, βλέπουμε μία ταύτιση πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος, ὅπως αὐτὴ περίπου ποὺ προτείνει ὁ Ἐφέσιος:

τί ἀπαιτεῖν χρὴ παρὰ τοῦ μαθηματικοῦ τοῦ ὄντως πεπαιδευμένου, καὶ πῶς δεῖ κρίνεσθαι αὐτοῦ τὴν θεωρίαν καὶ ἐκ τίνων ὁρῶν τὴν ὀρθότητα παραλαμβάνεσθαι· πῶς ἐνίστε καὶ περὶ τῶν πρώτων νοητῶν καὶ περὶ τῶν αἰσθητῶν μαθηματικῶς διαλεγόμεθα καὶ διὰ τί τοῦτο πέφυκε γίγνεσθαι¹²³.

Στὸν ἴδιο, πάλι, βλέπουμε καὶ μία σχέση Ἀρχῶν-θεωρημάτων ἐντασσόμενη στὴν ἠθικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐπιστήμης:

διὰ τί δὲ καὶ τὴν καθαρτικὴν τῶν παθῶν φιλοσοφίαν οὐχὶ μεταξὺ τάξειεν ἂν τις τῆς τε θείας δίκης, ἥτις ἰατρικὴ γίγνεται πάσης περικοσμίου πονηρίας, καὶ τῆς ἀνθρωπικῆς ἰατρείας, ἥ περὶ μόνην τὴν θεραπείαν τευτάζει τοῦ γεννητοῦ καὶ φθαρτοῦ σώματος; ὥστε οὐδὲν ἂν εἴη πλημμελὲς καὶ τὰ ὑγιεινὰ ταύτης θεωρήματα καὶ ἐπιτηδεύματα μεταξὺ τῶν τε τῆς δίκης εἶναι μέτρων, ἐν οἷς τὸ αὐτοῦγιεινόν, καὶ τῶν συνεγνωσμένων τοῖς πολλοῖς. ἀλλ' ἡμεῖς οὐ τὰ παραδείγματα τῶν τῆδε, αὐτὰ δὲ τὰ ἐν τοῖς τελευταίοις φαινόμενα ζητοῦντες ἐν ταῖς μεταβάσεσι τῶν πραγμάτων καὶ μὴ εὐρίσκοντες εἰκότως ἀποροῦμεν, εἴ τι τοιοῦτόν ἐστιν ἐν τοῖς πρώτοις καὶ μέσοις τοῦ ὄντος γένεσιν. εἰ μὲν οὖν ἀπασῶν τῶν τεχνῶν χρὴ παραδειγματικὰς αἰτίας

122. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Μουσωνίου ἐκ τοῦ ὅτι φιλοσοφητέον καὶ τοῖς βασιλεῦσιν, 4.7.67, 94-107.

123. ΣΥΡΙΑΝΟΣ, εἰς Μ.τ.φ., 102, 31-35. Ὁ Συριανὸς ἀναφέρεται ἐδῶ στοὺς Πυθαγορείους.

ὑποτίθεσθαι, ἥ πασῶν μὲν ἐκεῖθεν αἱ ἀρχαί, τὸ δὲ ὅλον σύστημα τῶν εἰς χρεῖαν τοῦ θνητοῦ βίου συντελουσῶν ἐκ τοῦ γονίμου τῆς ψυχῆς λόγου προελήλυθεν, ἐζήτῃται καὶ τοῖς πρεσβυτάτοις τῶν φιλοσόφων, τοῖς Πυθαγορείοις φημί καὶ Παρμενίδῃ καὶ τῷ Πλάτῳ καὶ τοῖς ὕστερον τὴν ἐκείνων θεωρίαν ἀξηπλωκόσιν Πλωτίνῳ καὶ Ἰαμβλίχῳ καὶ Πορφυρίῳ¹²⁴.

4.6.2. Κριτική καὶ λογική στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο

Γίνεται προφανές ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω ἀναλύσεις ὅτι ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος προσλαμβάνει τὴν διαφορὰ πεπαιδευμένου - ἐπιστήμονος στὸ σημασιολογικὸ ἐπίπεδο ἢ, ἀλλιῶς, ὅτι γι' αὐτὸν ὑπάρχει μία ταύτιση σημασιολογίας καὶ μεθόδου στὸν Ἀριστοτέλη. Μία σειρὰ ὅρων ἀπὸ τὸ κείμενο ποὺ ἀναλύουμε («διαλέγεσθαι», «δεικνύναι», «κρίνειν», «ὅλως», «κυρίως», «ἅπας» κ.λπ.) συνηγοροῦν ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἡ μετάθεση (transposition) αὐτὴ καθιστᾷ τὴν διάκριση πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος κατ' ἀρχὰς ζήτημα τῆς ἀριστοτελικῆς ὁρολογίας καὶ δευτερευόντως πρόβλημα τῆς ἀριστοτελικῆς μεθοδολογίας. Ἡ καίρια θέση τῆς σημασιολογίας – ὁρισμένοι θὰ ἔλεγαν τῆς ρητορικῆς – στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο, διαφαίνεται στὸν τρόπο ποὺ διαβαθμίζει τὶς κατὰ Ἀριστοτέλη δύο ἔξεις τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης σὲ «γνῶσιν ἔχειν» τοῦ πεπαιδευμένου καὶ σὲ «ἔξιν» τοῦ ἐπιστήμονος. Στὶς *Κατηγορίες* τονίζεται ὅτι: «τὸ δὲ ἔχειν κατὰ πλείονας τρόπους λέγεται. ἢ γὰρ ὡς ἔξιν καὶ διάθεσιν ἢ ἄλλην τινὰ ποιότητα· λεγόμεθα γὰρ καὶ ἐπιστήμην τινὰ ἔχειν καὶ ἀρετήν»¹²⁵. Ἐδῶ τὸ «ἔχειν» ὀνομάζεται «ἔξις» κατὰ τὸ πρῶτον, δηλαδή κατὰ τὸ ἐστιακὸ νόημα. Ὡς κεντρικὸ νόημα, ὡστόσο, ἡ «ἔξις» παρουσιάζεται στὰ *Μ.τ.φ.*, ὅπου

124. *Ἐνθ' ἀν.*, 26, 9-23.

125. *Κατηγ.*, 15, 15 b 15-17.

αποκλείεται ή χρήση του «ἔχειν ἔξιν» ὡς σχῆμα πολλαπλασιαστικό «εἰς ἄπειρον» καὶ προτάσσεται ή κάποια ὁμωνυμία «ἔξεως καὶ διαθέσεως», ὅπως ή υγεία ή ή ἀρετή τῶν μορίων κάποιου πράγματος. Στόν ἐλληνικό στοχασμό, κατὰ τόν De Rijk, ὅ,τι «εἶδος» ἔχεις, τέτοιος εἶσαι (Πλάτων)· ἀλλά καὶ στόν Ἀριστοτέλη, τὸ εἶδος πού διέπει ἓνα ὑποκείμενο καθορίζει τὸ εἶναι του¹²⁶. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ή χρήση τῆς παθητικῆς μορφῆς «πεπαιδευμένος» ὑποτονίζει τὴν κατ' αὐτόν τὸν τρόπο εἰδοποιητική (μορφοποιητική) λειτουργία τῆς παιδείας.

Ὅσον ἀφορᾷ στό ἀντικείμενο τοῦ «γνῶσιν ἔχειν», δηλαδή στήν γνώση, στοὺς Σοφιστικούς ἐλέγχους, πού γνωρίζουμε ὅτι σχολίασε ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος –ἀν καὶ προηγουμένως τὰ σχόλια αὐτὰ ἀποδίδονταν στόν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα–, λέγεται ὅτι ή «ἐπιστήμη» εἶναι ἐπιστήμη τοῦ ἐπιστητοῦ ἀλλά, ή ἱατρική ἐπιστήμη ἀν λεχθεῖ ἐπιστήμη τοῦ ἐπιστητοῦ συνιστᾷ ἐπανάληψη¹²⁷. Ὁ Μιχαήλ σχολιάζει ἐδῶ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

τὸ δὲ “οὐδὲ ή ἐπιστήμη ἐν τῷ εἶδει” ἴσον ἐστὶ τῷ “οὐδὲ σημαίνεται ή ἐπιστήμη διὰ τοῦ εἶδους καίτοι ἐν τοῖς εἶδεσιν οὐσα”. οἷον εἰ ἔστιν ή ἱατρική εἶδος τῆς ἐπιστήμης (τούτου γάρ ἐστι δηλωτικόν τὸ “οἷον εἰ ἔστιν ή ἱατρική ἐπιστήμη, ὅπερ τὸ κοινόν”, δηλον ὅτι ἔνεστιν ἐν τῇ ἱατρικῇ· πλὴν εἰ καὶ ἐν αὐτῇ ἔστιν, οὐ σημαίνεται δι’ αὐτῆς· ὁ γὰρ εἰπὼν ἱατρικὴν οὐ λέγει ἐπιστήμην. καὶ τὴν αἰτίαν τούτου ταχέως ἐπήγαγε διὰ τοῦ “ἐκεῖνο δὲ ἦν ή ἐπιστήμη ἐπιστητοῦ”, δυνάμει λέγων ὅτι ή ἐπιστήμη λέγεται ἐπιστητοῦ, ή δὲ ἱατρική οὐ λέγεταιί τινος· οὔτε γὰρ ή γραμματική τινος λέγεται γραμματική οὔτε ἄλλη τῶν κατὰ μέρος οὐδεμία, ὡς ἐν ταῖς Κατηγορίαις μεμαθήκαμεν. εἰ οὖν ὁ ἐπιστήμην εἰπὼν τινὸς εἶπεν ἐπιστήμην, ὁ δὲ ἱατρικὴν

126. L.M. DE RIJK, *Aristotle...*, ἐνθ' ἀν., σ. 470.

127. Σοφ. ἐλ., 31, 181 b 25 κ.ἐπ.

εἰπὼν οὐ τινὸς λέγει, δῆλον ὅτι οὐ συσσημαίνεται τῷ εἶδει τὸ γένος. ἢ μᾶλλον τὸ “οὐδὲ ἡ ἐπιστήμη ἐν τῷ εἶδει” ἴσον ἐστὶ τῷ “οὐδὲ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐμφαίνεται τὸ εἶδος”. καὶ σύνηθες αὐτῷ τοιαύταις χρᾶσθαι ἐρμηνείαις. ὥσπερ οὖν ὁ ἐπιστήμην εἰπὼν οὐ λέγει ἱατρικὴν καίτοι οὕσαν ὑπὸ τὴν ἐπιστήμην, οὕτως καὶ ὁ διπλάσιον εἰπὼν οὐ λέγει ἡμῖς¹²⁸.

Ἡ διάκριση «δεικνύναι» καὶ «ἀποδεικνύναι»¹²⁹ ἀνήκει στὴν προαναφερθεῖσα κατεύθυνση τοῦ Μιχαήλ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση ποὺ κάνει τῶν «δεικνυμένων» γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ διαλέγεσθαι μεταξὺ πεπαιδευμένου καὶ ἐπιστήμονος. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ταύτιση μεθοδολογίας καὶ σημασιολογίας, τὸ ἐρώτημα ποὺ πρέπει νὰ τεθεῖ εἶναι ἐκεῖνο τῆς θέσης τῆς κριτικῆς ποὺ ἐμφανίζεται νὰ ἀσκεῖ ὁ πεπαιδευμένος. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, στὴν ρητορικὴ ἢ τὶς τέχνες τοῦ λόγου μόνο. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τονιζόταν ἡ διαφορὰ μεταξὺ γραμματικοῦ καὶ λογικοῦ. Διαβάζουμε:

καὶ γὰρ ἐκεῖνος [Κράτης] ἔλεγε διαφέρειν τὸν κριτικὸν τοῦ γραμματικοῦ· καὶ τὸν μὲν κριτικὸν πάσης, φησί, δεῖ λογικῆς ἐπιστήμης ἔμπειρον εἶναι, τὸν δὲ γραμματικὸν ἀπλῶς γλωσσῶν ἐξηγητικὸν καὶ προσφῶδιας ἀποδοτικὸν καὶ τῶν τούτοις παραπλησίων εἰδήμονα· παρὸ καὶ εἰκέναι ἐκεῖνον μὲν ἀρχι-

128. ΜΙΧΑΗΛ ΕΦΕΣΙΟΣ, εἰς Σοφ. ἐλ., 183, 8-24. Ὁ Sten Ebbesen σχολιάζει ὅτι τὸ ἀνωτέρω εἶναι τὸ πιθανῶς μόνο πρωτότυπο σχόλιο τοῦ Μιχαήλ στὴν ἐργασία του ἐπάνω στοὺς Σοφιστικοὺς ἐλέγχους (πβ. *Commentators...*, ἐνθ' ἄν., σ. 270). Ἀκόμη καὶ ἔτσι, τὸ μόνο αὐτὸ νέο σχόλιο εἶναι μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Εἰσαγωγῆς του στὰ σχόλια στὸ Π. ζ. μορίων, ἰδίως γιὰ τὴν σχέση πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος· ἀκόμη καὶ ὅταν κάνει τὴν παρατήρηση πῶς ὁ Ἀριστοτέλης «τοιαύταις χρᾶσθαι ἐρμηνείαις» καὶ ἀναφέρεται, κατὰ τὸν Ebbesen, στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης «has the habit of turning his sentences upside down» (αὐτόθι).

129. Ἀναλ. ὕστ., Β', 7.

τέκτονι τὸν δὲ γραμματικὸν ὑπηρέτη¹³⁰.

Τὸ παραπάνω χωρίο θυμίζει τὴν ρήση τοῦ Μιχαήλ ἀπὸ τὰ σχολία του στὰ *Πολιτικά*:

δημιουργὸν λέγοι ἂν τὸν ἐμπειρικόν, ἀρχιτεκτονικὸν τὸν λογικόν. ἢ δημιουργοὺς λέγοι ἂν τοὺς οὖς νῦν ὑπουργοὺς καλοῦσιν, ἀρχιτεκτονικοὺς δὲ τοὺς λεγομένους νῦν ἰατροὺς καὶ ἀρχιατροὺς¹³¹.

Ἄραγε, ὅμως, ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἐπεκτείνεται καὶ στὸν χώρο τῆς ἐμπειρίας ὅπως τὸ θέλει ὁ Ἀριστοτέλης:

καὶ γὰρ ἡ φαντασία καὶ ἡ αἴσθησις τὴν αὐτὴν τῷ νῶ χώραν ἔχουσι· κριτικὰ γὰρ πάντα, διαφέρουσι δὲ κατὰ τὰς εἰρημένας ἐν ἄλλοις διαφορὰς¹³².

Τὸ κείμενο αὐτὸ σχολιάζει ὁ Μιχαήλ μὲ τὸν παρακάτω τρόπο:

εἴρηται πρῶτον ὅτι τοῦ ὀρεκτικοῦ τε καὶ ὀρμητικοῦ αἱ δυνάμεις πλείους εἰσὶ, τελευταῖον δὲ ὅτι καὶ τῶν γνωστικῶν τε καὶ κριτικῶν δυνάμεων ἐστὶ διαφορὰ. ἡ μὲν γὰρ τίς ἐστὶ δύναμις ὑπηρετικὴ κριτικὴ (τοιαύτη γὰρ ἡ τε αἴσθησις καὶ ἡ φαντασία), τὸ δὲ τι τῆς ψυχῆς ἡγεμονικόν ἐστὶ κριτικόν· τοιοῦτον γὰρ τὸ λογιστικόν, ὃ διανοητικόν τέ ἐστὶ καὶ νοητικόν. τὸ γὰρ αἰσθητικόν ἐπὶ τὸ διανοητικόν ἔχει τὴν ἀναφορὰν ἐν ὅσοις ἐστὶν ἄμφω, ὅπως εἰσαγγέλλῃ καὶ μηνύῃ τὰς τῶν αἰσθητῶν αὐτῷ διαφορὰς. ὥς δὲ ἐν τῷ κριτικῷ τὸ μὲν ἐστὶν ἡγεμονικόν, τὸ δὲ ὑπηρετικόν, οὕτως ἐστὶ καὶ ἐν τῷ πρακτικῷ τὸ

130. ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΡΙΚΟΣ, *Πρὸς Μαθηματικούς* — *Πρὸς Γραμματικούς*, 1, 79.

131. Πβ., ἄνωτέρω, σ. 75.

132. *Περὶ ζώων κινήσεως*, 700 b 19-22. Ἡ ἀναφορὰ στὶς «εἰρημένες ἐν ἄλλοις διαφορὰς» ἀφορᾷ στὸ *Περὶ ψυχῆς*, Γ, 3. Πβ. M.C. NUSSBAUM, *Aristotle's De Motu...*, ἐνθ' ἂν., σ. 334.

μὲν ἡγεμονικόν, ὃ ὀρμητικόν τε καὶ ὀρεκτικόν καλοῦμεν, τὸ δὲ τί ἐστὶν ἐν τοῖς νεύροις ὡς ὑπηρετικόν, ὃ καὶ νευροσπαστικόν καλοῦμεν¹³³.

Εἶναι προφανές ὅτι βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ σὲ μία νοησιαρχικὴ ἀντίληψη. Ὁ μόνος τομέας ἀπὸ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀρυσθεῖ κανεὶς πλέον μία κριτικὴ στάση, διάφορη τῆς γραμματικῆς ὡς ἐρμηνείας τῶν κειμένων, εἶναι ἡ Λογικὴ καὶ μάλιστα οἱ ἀριστοτελικές *Κατηγορίες*. Ἡ ἴδια ἡ ἀντιστροφή στὴν πρόταση «ὃ μὲν ἐπιστήμων πεπαιδευμένος ἐστίν, οὐ πᾶς δὲ πεπαιδευμένος ἐπιστήμων» ποὺ συμπληρώνεται δηλαδὴ μὲ ἀναδρομή, φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Πορφύριο καὶ τὰ σχόλιά του στὶς *Κατηγορίες*. Ἐκεῖ, τὰ ἴδια (ἰδιαίτερα) χαρακτηριστικά, οὐσιώδη καὶ συμβεβηκότα ἀριθμοῦνται μὲ τέσσερις τρόπους: (1) τὸ προσήκον σὲ κάποιον εἶδος ἀλλὰ ὄχι στὰ πάντα: στὸν ἄνθρωπο ἀρμόζει τὸ γεωμετρεῖν· (2) στὸ πᾶν ἀλλὰ ὄχι στὸ μόνω: π.χ., τὸ δίπουν· (3) στὸ μόνω καὶ στὰ πάντα ἀλλὰ ὄχι στὰ αἰεί: π.χ., τὸ γελᾶν· (4) στὸ μόνω καὶ στὰ πάντα καὶ αἰεί: π.χ., τὸ γελαστικόν. Τὰ πρῶτα εἶναι κυρίως συμβεβηκότα καὶ μόνο τὸ τελευταῖο εἶναι κυρίως ἴδιον.

Ἄν, λοιπόν, ἡ πρότασή μας φανερώνει τὸ ἴδιον κατὰ τὸν (1) τρόπο, τότε εἶναι κατηγορούμενο καὶ ἡ πρόταση ἀντιστρέφεται μόνο κατὰ ἓνα μέρος γιατί δὲν ἀρμόζει στὸ πᾶν: π.χ. κάποιος ἄνθρωπος γεωμετρεῖ, κάποιον γεωμετροῦν εἶναι ἄνθρωπος· καὶ κατ' ἀναδρομή: πᾶν τὸ γεωμετροῦν εἶναι ἄνθρωπος, γιατί ἀρμόζει στὸ μόνω. Καὶ ἐπομένως: «κάποιος πεπαιδευμένος ἐπίστασθαι, κάποιος ἐπιστήμων εἶναι πεπαιδευμένος, κάθε ἐπιστήμων εἶναι πεπαιδευμένος». Κατὰ τὸν (2) τρόπο, τὸ πᾶν προσήκει στὸ

133. εἰς *Περὶ ζώων κινήσεως*, 114, 27-115, 6.

εἶδος καὶ ὄχι στὸ μόνω, κατὰ συμβεβηκός: π.χ. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι δίπουν, κάποιο δίπουν ἄνθρωπος. Καὶ ἡ πρότασή μας μπορεῖ νὰ γίνει: «Κάθε ἐπιστήμων εἶναι πεπαιδευμένος, κάποιος πεπαιδευμένος εἶναι ἐπιστήμων»¹³⁴.

Εἶναι τὸ ἴδιο προφανές πὼς ὅταν ἀναφέρεται ὁ Ἐφέσιος στὴν τοῦ πράγματος ἐπιστήμην, τὴν ὁποία καὶ ταυτίζει μὲ τὴν θεωρηματικὴ παραγωγή, στὴν οὐσία ἐννοεῖ ὅτι διατρέχει κατὰ πλάτος καὶ βάθος τὸ δένδρο τοῦ Πορφυρίου. Ἡ διαφορὰ πλάτους - βάθους ἀναφέρεται στὴ σχέση «ἐπιμέρους καὶ καθόλου»· ὅταν βαθύνεται μία ἐννοια τὰ μέρη της εἶναι τὰ γνωρίσματα, (ὅλον ἐνεργεία· π.χ. λογικόν, ζῶον)· ὅταν πλατύνεται, τὰ πράγματα (ὅλον δυνάμει· π.χ. Σωκράτης, Ἀλκιβιάδης)¹³⁵. Ἔτσι, ἡ σχέση πεπαιδευμένου-ἐπιστήμονος παραπέμπει στὸν τρόπο ποὺ

134. Πβ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *εἰς Κατηγ.*, 93, 30 κ.έπ. Στὴν Εἰσαγωγή του στὴν μετάφρασή του τῶν σχολίων τοῦ Πορφυρίου στὶς *Κατηγορίες*, ὁ Steven Strange ἀντιτίθεται στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πορφύριος ἐδῶ παίρνει τὶς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὴν σφοδρὴ κριτικὴ τοῦ Πλωτίνου στὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες (πβ. Ἐνν., VI, 1-3). Ὁ Πορφύριος, λέει ὁ Strange, πλατωνίζει τὶς Κατηγορίες, μὲ τὴν ἐννοια ὅτι τονίζει τὸ φυσικῶς πρότερον τοῦ καθολικὰ πληρέστερου, ὅπως θέτει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης τὴν πλατωνικὴ ἄποψη (πβ. *Μ.τ.φ.*, Γ, 3). Γιὰ τὸν Πορφύριο, οἱ Κατηγορίες δὲν ἔχουν ὄντολογικὸ βάρος, μόνο γλωσσικὸ-λογικὸ· ἡ λύση ποὺ προτείνει στὴν ἀριστοτελικὴ ἐπιφύλαξη ὅτι ἡ ξεχωριστὴ οὐσία εἶναι πρότερη τοῦ καθόλου της εἶναι πὼς μόνο σύνολο τὸ πεδίου ἐνὸς καθόλου εἶναι πρότερόν του κι ἐπομένως τὸ καθόλου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπαρκτὸν πέραν τοῦ πεδίου του (τῆς ἀναφορικῆς ἐπικρατείας του) (πβ. *εἰς Κατηγ.*, 90, 12 κ.έπ.). Ἔτσι, τὰ καθόλου ὡς ἀφαιρέσεις δὲν εἶναι ἀληθῆ, ὅπως καὶ στὸν Πλάτωνα. Ἐπομένως, ἂν στὴν καθομιλουμένη γλῶσσα τὰ αἰσθητὰ εἶναι πρότερα, στὴν λογικὴ, πρότερα εἶναι τὰ καθόλου ὡς πλέον συγγνωστά. Ὁ Πορφύριος φαίνεται νὰ βασίζεται γιὰ τὴν ἐρμηνεία του στὸ Ἀναλ. ὕστ., Α, 2, 71 b 29-72 a 5· πβ. St. K. STRANGE, *Introduction, Porphyry. On Aristotle's Categories*, Ithaca NY, Cornell University Press, 1992, σσ. 3 κ.έπ.

135. Πβ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, *Εἰσαγωγή*, CAG 4/1, ἐκδ. Busse. Πβ. καὶ J. BARNES, *Porphyry, Introduction*, Oxford, Clarendon Press, 2003. Ὁ John Anton ἐπέκρινε στὸν Πορφύριο τὴν σύγχυση μεταξὺ ὀριζόμενων εἰδῶν καὶ ἀτόμων, μία σύγχυση

διατρέχεται τὸ δένδρο τοῦ Πορφυρίου ὅπως δείχνει καὶ ἡ χρήση προσδιορισμῶν ὅπως «ὅλως πεπαιδευμένος» καὶ «κυρίως ἐπιστήμων».

Τί συμβαίνει ὁμως μὲ τὴν ἀσυμμετρία ποὺ διαγνώσαμε στὸν Ἀριστοτέλη μεταξὺ εἶδους, οὐσίας καὶ καθόλου; Στὰ σχόλιά του στὸ *Περὶ ζώων μορίων*, Α, ὁ Μιχαήλ γράφει:

ἡ μὲν γὰρ οὐσία, τὸ τῷ εἶδει ἄτομον κράτιστον, τουτέστι καθὸ μὲν γὰρ οὐσία, κράτιστον καὶ κυριώτατον τὸ τῷ εἶδει ἄτομόν ἐστι· τοῦτο δὲ ταῦτόν ἐστι τῷ ἐπεὶ δὲ κρατίστη καὶ κυριωτάτη καὶ μᾶλλον οὐσία ἐστὶ τὸ ἄτομον καὶ εἰδικώτατον εἶδος (μᾶλλον γὰρ οὐσία τὸ εἶδος τοῦ γένους, ὥσπερ καὶ Σωκράτης καὶ ὅλως τὰ ἄτομα τῶν εἰδῶν), εἴ τις ἐν τοῖς τοιούτοις εἶδεσι δύναται τὴν πραγματείαν οὕτω ποιεῖσθαι χωρὶς μὲν περὶ ἀνθρώπου, χωρὶς δὲ περὶ ὄρνιθος (λέγων ὄρνιθα οὐ τὸ τῶν ὀρνίθων γένος, ἀλλὰ στρουθὸν ἢ γέρανον ἢ τοιοῦτον, ὃ καὶ σαφηνίζων ἐπήγαγεν ἔχει γὰρ εἶδη τὸ γένος τοῦτο, δυνάμει λέγων ἔπει δὲ ὄρνις λέγεται μὲν καὶ κατὰ τοῦ τῶν ὀρνίθων γένους, λέγεται δὲ καὶ κατὰ τῶν τοῦ ὄρνιθος εἰδῶν, κόρακος, κορώνης, τῶν ἄλλων, ὄρνιθος εἰπὼν οὐ τὸ γένος εἶπον τῶν ὀρνίθων, ἀλλ' εἶδος ὄρνιθος), εἴ τις οὖν δύναιτο τὴν πραγματείαν ποιεῖσθαι περὶ ὅτουνοῦν ὄρνιθος, ὥστε μὴ πολλάκις λέγειν τὰ αὐτά, δικαίως ἂν τοῦτο ποιήσειεν. ὁ δὲ τις, φησὶν, ὄρνις ἢ στρουθός ἐστίν ἢ γέρανος, ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον. ἢ δὲ περὶ ἐνὸς ἐκάστου τούτων λέγων συμβαίνει πολλάκις λέγειν περὶ τοῦ αὐτοῦ πάθους διὰ τὸ κοινῶς πλείοσιν ὑπάρχειν, ταύτη δ' ἐστὶν ὑπάτοπον τὸ χωρὶς περὶ ἐκάστου λέγειν. ὑπάτοπον δὲ ἐστὶ τὸ μεταξὺ ἀτόπου καὶ μὴ ἀτόπου

ποὺ συντείνει στὴν ἐνίσχυση νοησιοκρατικῶν τάσεων. Πβ. John ANTON, *Ancient Interpretations of Aristotle's Doctrine of Homonymy, Essays in Ancient Greek Philosophy*, J.P. Anton-G.L. Kustas ἐκδ., New York, State University of New York Press, 1971, σσ. 571-576.

ὥσπερ ὑπόξηρον τὸ μεταξὺ χλοεροῦ καὶ ξηροῦ (21, 16-34).

Γίνεται προφανές, τελικά, ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα ἀπορία ἀποβαίνει στὸν Μιχαήλ ζήτημα προ-λογικὸ πὺν δὲν ἀντέχει στὶς κατανοητικὲς ἐπιθέσεις τοῦ νοῦ. Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση μᾶς εἰσάγει στὴν ἀνάλυση τοῦ τελευταίου Μέρους τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Ἐφέσιου, προκειμένου νὰ διακριβωθεῖ ὁ ἀκριβὲς χαρακτήρας τῆς νοησιαρχίας του.

5.

«εἰ δὴ ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, δεῖ καὶ τῆς περὶ φύσεως ἱστορίας ὑπάρχειν ἀρχὰς καὶ ὅρους τοιούτους, πρὸς οὓς ἀναφέρων ὁ ἀκροώμενος ἀποδέξεται τὰ δεικνύμενα χωρὶς τοῦ πῶς ἔχει τὰληθές. εἰ γὰρ τοῦτο ποτε θεωρεῖ, ἀλλ' οὐκ οὐ προηγουμένως ὁ πεπαιδευμένος σκοπεῖ, καὶ ἀληθές ἢ μὴ τὸ δεικνύμενον ἢ (ἐπιστήμονος γὰρ ἐστὶ τοῦτο), ἀλλ' ἔργον ἐστὶν αὐτῷ θεωρῆσαι, εἰ γεωμετρικόν ἐστὶ τὸ δεικνύμενον, εἰ ἐκ τῶν γεωμετρικῶν ἀρχῶν δείκνυται» (2, 3-10).

5.1. Τοποθέτηση τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου

Μὲ τις ἀνωτέρω φράσεις κλείνει ἡ Εἰσαγωγή τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου στὰ Σχόλιά του στὸ *Περὶ ζώων μορίων* καί, παράλληλα, ἡ συνοπτικὴ πραγματεύσή του τῶν σχέσεων Παιδείας καὶ Ἐπιστήμης. Ὁ Μιχαήλ τονίζει ὅτι ἂν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα γιὰ τὶς ἐπιστῆμες στὸ σύνολό τους («ἐπὶ πάντων») τὸ ἴδιο θὰ πρέπει νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς περὶ τὴν φύση ἔρευνες. Ὁ ἀποδέκτης («ἀκροώμενος») τῆς περὶ ἐπιστήμης διαλεκτικῆς ἐπιχειρηματολογίας θὰ μπορεῖ νὰ ἀποδέχεται τὰ ἐκφραζόμενα σ' αὐτὸν («δεικνύμενα») χωρὶς νὰ γνωρίζει τὴν ἀλήθειά τους, ἂν τὰ συνέλαβε καὶ ποτὲ αὐτά· οὔτε ὁ πεπαιδευμένος χρειάζεται νὰ ἔχει ἐξετάσει ἂν τὰ προκείμενα εἶναι ἀληθινὰ ἢ ὄχι –ἀφοῦ αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ ἐπιστήμονος– ἀλλὰ ἔργο του εἶναι νὰ ἀντιλαμβάνεται κατὰ πόσο τὸ ἐκφραζόμενο ἀνήκει φέρ' εἰπεῖν στὴν ἐπιστήμη τῆς Γεωμετρίας ἢ ἐκφράζεται σύμφωνα καὶ μὲ τὶς γεωμετρικὲς Ἀρχές. Ὁ Μιχαήλ, ἐπομένως, διατηρεῖ τὴν διάκριση μεταξὺ «ἐπιστημονικῆς ἀλήκειας» καὶ «ἀναγνωρισιμότητος μιᾶς ἐπιστήμης» ποὺ εἶχε εἰσαγάγει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν δική του Εἰσαγωγή μὲ τὴν φράση: «χωρὶς τοῦ πῶς ἔχει τὰληθές» (639 a 14).

Ἀπὸ τὴν ὅλη ἀνάπτυξη τοῦ Ἐφέσιου φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται ξεκάθαρα σὲ μία διαλογικὴ –ἂν ὄχι διαλεκτικὴ– διαδικασία. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἀκροατῆ («ἀκροώμενος») ἐνισχύει καταληκτικὰ τὴν εἰκόνα αὐτή. Τίποτε δὲν μᾶς λέει, ἄλλωστε, ὅτι ὁ ἀκροώμενος εἶναι ἀνάγκη νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν πεπαιδευμένο· δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ ἐπιστήμων μιᾶς ἄλλης ἐπιστήμης ἀπὸ ἐκείνη γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπτύσσεται ἡ προκείμενη διαλεκτικὴ διαδικασία. Τίποτε δὲν ἀποκλείει, ἐπίσης, τὸ ὅλο «διαλέγεσθαι» νὰ διαδραματίζεται μεταξὺ ἐπιστημόνων, ὅποτε ὡς «ἀκροώμενος» θὰ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ἡ κοινὴ συναντίληψη περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ὅσων λέγονται.

Συνοψίζοντας, τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προσφέρει τὸ τελικὸ αὐτὸ χωρίο τοῦ ἐδῶ ἐξεταζόμενου κειμένου, σὲ σχέση καὶ μὲ τὰ ὅσα ἐγράφησαν προηγουμένως ἀπὸ τὸν Μιχαήλ, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

(α) ὁ σχολιαστὴς μιᾶ τῶρα γιὰ «Ἀρχές» καὶ «ὅρους» ἀντὶ γιὰ «Ἀρχές καὶ θεωρήματα» ὅπως προηγουμένως· οἱ νέες αὐτὲς ἐκφράσεις ἐπιτείνουν τὴν εἰκόνα τοῦ διαλόγου –σὲ κοινὴ καὶ ὄχι ἐξειδικευμένη γλῶσσα– καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀντίστοιχη ἀκριβολογία κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀπόψεων·

(β) διάκριση γίνεται ἐπίσης μεταξὺ τοῦ «σκοπεῖν» καὶ τοῦ «θεωρεῖν» κατὰ τὴν παιδευτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ διαδικασία. Ἡ διάκριση δὲν ἀναφέρεται σὲ δύο ξεκάθαρα πεδία ἐφαρμογῆς– γιὰ παράδειγμα, τὸ «σκοπεῖν» γιὰ τὸν πεπαιδευμένο καὶ τὸ «θεωρεῖν» γιὰ τὸν ἐπιστήμονα, ἢ ἀντίστροφα– ἀλλὰ ὑπονοεῖ μᾶλλον δύο διαφορετικὲς ἀναφορικὲς διαδικασίες κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία·

(γ) ὁ παράγων «ἀκροώμενος» ὑπογραμμίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ ἓνα πλαίσιο κοινῆς ἀντίληψης καὶ κοινῆς ἔκφρασης κατὰ τὴν διαλογικὴ περὶ ἐπιστήμης διεργασία.

Ἐπάνω στὴν βάση αὐτῶν τῶν νέων στοιχείων θὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἐρευνά μας τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου.

5.2. Ἐπιστήμη καὶ κοινὴ νόηση στὸν Μιχαήλ Ἐφέσιο

5.2.1. Τὸ φάσμα τοῦ παραλογισμοῦ καὶ τὰ καταληκτικὰ σχόλια στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια

Ὅπως εἶδαμε καὶ προηγουμένως, ὁ Μιχαήλ δὲν δίστασε νὰ ἀναγνωρίσει, ἀκολουθώντας τὸν Ἀριστοτέλη, μία κάποια ψηλάφηση τῆς ἀλήθειας στοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους διευκρινίζοντας ὥστόσο ὅτι αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται σὰν μέσα σὲ ὄνειρο: «κἂν ἐπὶ μικρὸν καὶ ἐκείνων, ὅσων ὄνειρώξασθαι, ἦψαντο» (3, 16-17). Ἡ ἐκφραση αὐτὴ, περιεκτικὴ ὅσο καὶ σύντομη, εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἓνας Βυζαντινὸς σὰν τὸν Ἐφέσιο ἀντιλαμβάνεται τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσης· ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια διακυβεύεται στὸ πλαίσιο μιᾶς νοοκρατίας ὅπου καίριας σημασίας εἶναι ἡ ὀρθότης τῶν θεωρήσεων καὶ ὄχι μία διεργασία παρατήρησης-πειράματος, ἐνῶ ὁ ὅρος «ᾗψασθαι» ἐπισημαίνει τὴν καίρια θέση τῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ ὡς νοητικῆς κατασκευῆς, ἐφόσον αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὴ καὶ κατὰ τὸ «ὄνειρώξασθαι». Γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἐξάλλου, τὸ ὄνειρο εἶχε αὐτὴ τὴν διπλὴ λειτουργία: ἦταν, ταυτόχρονα καὶ δυνητικά, καὶ ἐκφραστικὸ τῆς ἀλήθειας καὶ πιθανὴ ἐξαπάτηση. Τὸ βάρος τῆς βυζαντινῆς χριστιανικῆς παράδοσης εἶχε ἐδῶ καταλυτικὴ σημασία. Γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἓνα ὄνειρο μπορεῖ νὰ προερχόταν ἀπὸ τὸν Θεό ἢ ἓναν Ἅγιο ἀλλὰ νὰ εἶναι καὶ δαιμονικῆς προέλευσης¹. Στὴν περίπτωσι τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης, καὶ συγκεκριμένα ἐδῶ στὸν Μιχαήλ, τὸ πρόβλημα μετατίθεται στὴν νοητικὴ σφαῖρα καὶ στὴν ὀρθότητα τῶν παραστάσεών της. Ὁ Ἐφέσιος διαπιστώνει στὸν ἐπιστήμονα τόσο τὴν ἰκανότητα γιὰ ἀλή-

1. Πβ. G. DAGRON, *Rêver de Dieu et parler de Soi. Le rêve et son interprétation d'après les sources byzantines*, *I Sogni nel Medioevo*, ἐκδ. T. Gregori, Roma, 1985, σσ. 37-55.

θεια ὅσο καὶ γιὰ παραλογισμό κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἐπιστήμης ὥς συνεννοῦσας τὰ ἐνάντια:

ὁ γὰρ ἔχων τὴν δύναμιν καὶ ἐπιστήμην τοῦ συλλογίζεσθαι, ἐκεῖνος δῆλον ὅτι δύναται καὶ παραλογίζεσθαι. Ὡσπερ γὰρ ὁ ἔχων τὴν τέχνην τοῦ ὀρθογραφεῖν καὶ ὑγιάζειν, ἐκεῖνος οἶδε μάλιστα καὶ μὴ ὀρθογραφεῖν καὶ νόσον ἐμποιεῖν, οὕτως καὶ ὁ δυνάμενος ἐπιστημόνως συλλογίζεσθαι ἐκεῖνος οἶδε καὶ παραλογίζεσθαι, ὅπερ ἐπετήδευον οἱ σοφισταὶ καὶ ἄλλους ἐδίδασκον, οὐ τέχνη ἐστὶν ἀλλὰ τὸ ἀπὸ τῆς τέχνης δυνάμενον γίνεσθαι².

Στὴν συνέχεια μάλιστα τοῦ παραπάνω ἀποσπάσματος, δίνει ὁ Μιχαήλ μία ἱεραρχία τῶν ἐπιστημονικῶν μεθοδολογιῶν, σύμφωνη μὲ ὅσα ἐλέχθησαν καὶ προηγουμένως:

Ἀλλὰ καὶ οἱ διὰ τῆς διαιρετικῆς συλλογίζεσθαι διδάσκοντες καὶ ταύτην παραδίδοντες οὐ τέχνην (“ἔστι γὰρ ἡ διαιρετικὴ” ὥς ἐν τῷ Περὶ εὐπορίας προτάσεων εἴρηται, “οἷον ἀσθενὴς συλλογισμός”) ἀλλὰ τὸ ἀπὸ τέχνης· τοῦ γὰρ εἰδότος συλλογίζεσθαι καὶ ἀποδεικνύναι καὶ τὸ διαιρεῖν καὶ τὸ ἐκ διαιρέσεως ληφθὲν συλλογιστικῶς συμπεράνασθαι. ἀλλὰ καὶ οἱ δι’ ἐπαγωγῆς τι συνάγοντες τὸ αὐτὸ πάσχουσιν. ἐν δὲ τῇ λέξει τῇ ἐξ ἀρχῆς ὑπαρχόντων ἔχειν ἡ μέθοδος ἱκανῶς τὸ ἱκανῶς θαρρούντως ἐπῆκται· αἱ μὲν γὰρ ἄλλα τέχναι οὐκ ἐξ ἀρχῆς οὐδὲ ὑπ’ αὐτῶν τῶν εὐρόντων τὸ τέλειον ἔσχον ἀλλ’ ἀπὸ τῶν διαδεξαμένων αὐτάς· ἡ δὲ λογικὴ πραγματεία τῷ Ἀριστοτέλει πρῶτως εὐρεθεῖσα καὶ παρ’ αὐτοῦ τετελείωται. ὧ δεῖ πάντας ἡμᾶς οὐ πολλήν, ὥς αὐτὸς ἔφησεν, ἀλλ’ οὐδ’ ὅσην εἰπεῖν δυνατόν ἔχειν χάριν³.

Ὅπως καὶ μὲ τὴν περίπτωσιν τῆς καταγωγῆς τῶν ὀνείρων, ἂν

2. εἰς Σοφ. ἐλ., 197, 29 – 198, 4.

3. Ἐνθ’ ἂν., 198, 4-15.

εἶναι δηλαδή αὐτὰ θεϊκῆς ἢ δαιμονικῆς προέλευσης, τίθεται καὶ ἐδῶ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ παραλογισμοῦ. Ὁ νοῦς εἶναι βέβαια, σὲ κάθε περίπτωση, ἡ πηγὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης· ὅσο γιὰ τὶς παρεκκλίσεις του, αὐτὲς ἐπισυμβαίνουν ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ζωικῶν (σωματικῶν;) ἡδονῶν. Διαβάζουμε, ἔτσι, στὰ σχόλια πρὸς τὸ τέλος τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὅπου, ὡς γνωστόν, περιέχεται καὶ ἡ περίφημη ἀριστοτελικὴ ἀπολογία τοῦ θεωρητικοῦ βίου:

πᾶς γὰρ νοῦς, ὡς εἴρηται, φύσει διώκει τὸ οἰκεῖον ἀγαθόν, καὶ τοῦτο ἀπομαντεύεται ἢ ὀνειροπολεῖ, ἐμπίπτει δὲ ταῖς ζωώδεσι καὶ φορτικαῖς ἡδοναῖς, αἱ οὐδὲ κυρίως τυγχάνουσιν οὔσαι ἡδοναὶ διὰ μοχθηρὰν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἐπομένην ἐξ ἀνάγκης αὐτῇ ἄγνοιαν τῆς ἀληθοῦς ἡδονῆς. Ἐσκότῳται γὰρ τὸν κριτὴν νοῦν τῶν ἀληθινῶν καὶ μὴ τοιούτων ἡδονῶν...⁴

Οἱ σωματικὲς ἡδονές, ἐπομένως, ὀδηγοῦν σὲ ἄγνοια τῶν ἀληθινῶν ἡδονῶν, καθὼς καὶ σὲ ἀπώλεια τῆς κριτικῆς ἱκανότητος τοῦ νοῦ. Τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται, ἔτσι, ἐδῶ, εἶναι ἐκεῖνο τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὶς ἀντιλαμβάνεται ὁ Μιχαήλ.

Παρὰ τὴν ἀπολογία του τῆς νοήσεως, ὁ βυζαντινὸς σχολιαστὴς δὲν προτάσσει ἓνα δυαδικὸ μοντέλο νοησιαρχίας-ἐμπειριοκρατίας, διότι, ὡς σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ ὡς χριστιανός, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, γνωρίζει νὰ ἀποδίδει ἀξία στὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας. Ἐτσι, π.χ., τονίζει ὅτι στὴν πολιτικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη σημαντικὰ συμβάλλει καὶ ἡ ἐμπειρία. Τὸ ἐπιστημολογικὸ παράδειγμα, ἐδῶ, εἶναι ἡ ἱατρικὴ:

4. εἰς *Ἠθικά Νικομάχεια*, 538, 12 κ.ἐπ.

ἡ ἐμπειρία μεγάλη συμβάλλεται, ὥς καὶ ἐπὶ ἱατρικῆς καὶ τῶν ἄλλων, ὧν τὸ τέλος οὐκ ἔστι γνῶσις ψιλή, ἀλλὰ τὸ ἔργον αὐτῶν ἀποτελεῖται διὰ λόγου καὶ πράξεως⁵.

Βέβαια, μὲ τὸν ὅρο «ἐμπειρία» δὲν ἀναφέρεται στὶς ἐμπειρικὲς προσλήψεις, ὥστε καὶ νὰ τίθεται ἐδῶ τὸ δίλημμα νοησιαρχία ἢ ἐμπειρισμός. Ἡ ἐμπειρία εἶναι, κατ' ἀρχάς, ἡ συναγωγή πρακτικῶν γνώσεων καὶ ἡ τριβὴ μὲ τὸν κόσμο τῶν ἐφαρμογῶν στὴν πράξη. Ὁ ἐμπειρος ἄνθρωπος μοιάζει νὰ κατέχει ὅλα τὰ πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ, στὶς πρακτικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως ὁ πεπαιδευμένος στὶς ἐπιστῆμες ἐν γένει. Στούς ἐμπειρικούς, ὡστόσο, συγκαταλέγει ὁ Μιχαήλ καὶ τοὺς εἰδικούς στὴν κάθε ἐπιστήμη καὶ τέχνη. Ὅπωςδήποτε, πάντως, ὁ κόσμος τῶν πρακτικῶν χρήσεων θεμελιώνεται πάνω σὲ μία ἀγάπη γιὰ τὴν γνώση καὶ σὲ μία κριτικὴ δυνατότητα, ἂν ὄχι ἐμφυτη, τουλάχιστον προσιτὴ στοὺς πολλούς, κάτι ποὺ ἐπίσης ἀποτελεῖ ἀριστοτελικὴ παρακαταθήκη. Διαβάζουμε:

οὐ μόνον ἐπὶ μουσικῆς ἀλλὰ καὶ καθόλου ἐν ἅπασιν οἱ ἐμπειροὶ λέγει δὲ νῦν ἐμπείρους καταχρώμενους τοὺς περὶ ἕκαστα ἐπιστήμονας καὶ τεχνίτας. ἐν ἅπασιν οὖν οἱ ἐμπειροὶ κρίνουσιν ὀρθῶς τὰ ἔργα, καὶ δι' ὧν ἡ πῶς ἐπιμελεῖται. ὁ γὰρ ὧν ἱατρὸς οἶδε τί ἐστὶν ὑγεία καὶ δι' ὧν ἡ πῶς ἐπιτελεῖται. ὁ γὰρ ὧν ἱατρὸς οἶδε τί ἐστὶν ὑγεία καὶ δι' ὧν φαρμάκων καὶ δι' οἷας διαίτης ἐπιγίνεται καὶ τὸν τρόπον τῆς χρήσεως, ἀλλ' οὐχ ὁ τυχών. ὁμοίως καὶ ὁ γραφικὸς γινώσκει τίς ἐστὶν ἀρίστη εἰκὼν καὶ τίς ἡμάρτηται καὶ κατὰ ποῖον μέρος, τοῖς δ' ἀπείροις καὶ ἀτέχνοις ποιῆσαι μὲν ἢ πράξαι τὸ ἔργον ἀδύνατον, ἀγαπητὸν δ' αὐτοῖς ἔστι γινῶναι, εἰ καλῶς ἢ μὴ καλῶς εἴργασται. οὕτω καὶ οἱ μὴ ὄντες πολιτικοὶ θέσθαι νόμους οὐκ ἂν δυνηθεῖεν, ἴσως δὲ κρίναι, ὅτι ὁδε καλῶς ἔχει, συμβήσεται αὐτοῖς⁶.

5. Ἐνθ' ἀν., 617, 12-14.

6. Ἐνθ' ἀν., 618, 2-12.

Βλέπουμε, ἐδῶ, ὅτι στὸν τομέα τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν ἡ ἱατρικὴ καταλαμβάνει τὴν θέσιν ποὺ ἡ γεωμετρία κατεῖχε στὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως εἶδαμε στὴν Εἰσαγωγὴ τῶν σχολίων στὸ *Περὶ ζώων μορίων*. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἐμπειρικοῦ μετατίθεται ἀπὸ τὸν Μιχαήλ καὶ στὸ πρόβλημα τῆς σχέσης καθόλου-καθέκαστα:

ὁ μὲν γὰρ νόμος τῶν καθόλου, αἱ δὲ πράξεις τῶν καθ' ἕκαστα πολὺ τὸ ἄριστον ἐχόντων. ὥς γὰρ ἐπὶ τῆς ἱατρικῆς οὐκ αἰεὶ ἔπεται τοῖς καθόλου, ἀλλ' ἔστιν ἐφ' ὧν παρορᾷ καὶ ἄλλα μὲν λέγει ὁ καθόλου λόγος, ἄλλα δ' ὁ ἱατρὸς ποιεῖ διὰ τινὰ περίπτωσιν, οὕτως οὐδὲ τὸ τοῦ νόμου δεῖ πρόσταγμα δι' ὅλου γίνεσθαι⁷.

Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ γνώση τοῦ καθέκαστου ἀποτελεῖ τὴν ὑποχρεωτικὴν δίοδο γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τῆς καθέκαστης ἐνσυνείδητης πράξης καὶ ὄχι ἡ γνώση τοῦ καθόλου ἀφαιρετικῶς. Ἡ Ἀρχὴ τῆς οἰκονομίας, στὴν θεωρητικὴ σφαῖρα, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑποστασιοποίηση τῶν γενικῶν ἐννοιῶν κατ' ἀφαίρεση τῆς ἐκάστοτε πραγματικότητας. Ἡ σχέση αὐτὴ παραπέμπει σὲ μία παρακαταθήκη ἐξοικείωσης μὲ μία πραγματικότητα, ὅπως αὐτὴ τοῦ γεννήτορα μὲ τὸ γέννημά του:

ὁ μὲν οὖν τὸ καθόλου εἰδὼς ἐπιμεληθεῖη ἂν καὶ τοῦ καθ' ἓνα. ἀλλὰ καὶ ἓνα τινὰ τοῦ καθόλου ἀγνοοῦντα οὐδὲν κωλύει ἐπιμεληθῆναί τινος ἐνὸς ἐκ πείρας εἰδὼς, τίνα τε τὰ ὠφελοῦντα αὐτὸν καὶ τίνα τὰ βλάπτοντα. καὶ εἰσὶ τινες μᾶλλον ὠφελοῦντες αὐτοὺς τῶν ἱατρῶν ἐκ πείρας γινώσκοντες τὰ σώζοντα αὐτούς, ὥστε καὶ ὁ πατήρ ὁ γινώσκων ἐκ πείρας τὸν υἱὸν ποῖα τῶν γυμνασίων ὠφελοῦσι, μᾶλλον ἂν γυμνάσειε τοῦ γυμναστοῦ⁸.

7. Ἐνθ' ἄν., 612, 20-25.

8. Ἐνθ' ἄν., 614, 18-24.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ τῆς ἀξίας τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης διευρύνεται μέχρι τὸν σύνολο τρόπο τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης ποὺ παραπέμπει στὴν σχέση πατέρα-υἱοῦ γιὰ τὴν καλὴ ἐμπέδωση νόμων συμβίωσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση ὁλοκληρωτικῆς ἐξουσίας ποὺ στὴν πράξη, κατὰ τὸν Ἐφέσιο, εἶναι ἀνεφάρμοστη, οἱ γηραιότεροι μποροῦν νὰ συλλαμβάνουν τὸ περιεχόμενο τῶν ἀναγκαίων νόμων ἐνῶ οἱ νεώτεροι, ἂν καὶ δὲν κατέχουν τὴν πείρα τῶν μεγαλυτέρων τους, ὀφείλουν νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴν καλοπροαίρετη ἀναγκαιότητα τῶν ἐκάστοτε ἐπιβαλλόμενων νόμων. Ἡ ἄμεση πρόσληψη τῆς καλῆς προαίρεσης τοῦ νομοθέτου, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς πατρικῆς στοργῆς, εἶναι ἀναγκαῖο στήριγμα τῆς νομοθεσίας, γιὰτὶ ὁ νόμος συνοδεύεται ἀπὸ βία, κάτι ποὺ ἀποκλείεται στὴν σχέση πατέρα-υἱοῦ. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἔλλειψη καθιστᾷ τὶς πατρικῆς νοθεσίες ἀναποτελεσματικῆς σὲ περιπτώσεις ἠθικῆς φαυλότητος τέτοιας ποὺ νὰ ἀπαιτεῖται ἡ παρέμβαση τοῦ νόμου. Διαβάζουμε:

ἔθος δὲ τῷ Ἀριστοτέλει πάντα τὸν ὑπερέχοντα ἢ κατὰ τέχνην ἢ φρόνησιν ἢ ἐμπειρίαν ἢ πρόγνωσιν ἢ εὗρεσιν τῶν καλῶν καὶ συμφερόντων ὀνομάζειν νοῦν. δεόμεθα οὖν πρὸς τὸ καλοὶ καὶ ἀγαθοὶ γενέσθαι νοῦ. ἀλλ' ὁ μὲν πατρικὸς νοῦς, ἥτοι ὁ πατήρ ἐκάστου, δύναται μὲν ὑψηλεῖσθαι τὰ καλά, εἰ μήπου φαῦλός ἐστι καὶ τῶν ἀγεληδὸν ἰόντων, καὶ πείθειν τοὺς καλῶς ἀγομένους ὑγιεῖς ἐπὶ τὴν πρᾶξιν ἰέναι, εἰς δὲ τὰ φαῦλα τῶν ἡθῶν ἀναλκίς ἐστι καὶ σαθρός καὶ οὐκ ἔχει τὸ ἀναγκαῖον, ἥτοι τὸ βίαιον ὡς ὁ νόμος. τὸ γὰρ φυσικὸν φίλτρον ἀφαιρεῖται τὴν πρὸς τὸν υἱὸν βίαν. καὶ τί δεῖ λέγειν τὸν πατέρα; ὅλως γὰρ εἷς ἀνὴρ ἀναγκάζειν οὐ δύναται πόλεως ὅλης παιδας ὅλους, εἰ μήπου βασιλεὺς ἢ τύραννός ἐστι. καὶ οὗτοι τοῦτο δύνανται ποιεῖν διὰ περιουσίαν δυνάμεως. ἀλλ' ἐπεὶ οὐ πᾶσαι αἱ πόλεις βασιλεύονται ἢ τυραννοῦνται, δεῖ νόμων. πᾶς γὰρ νόμος ἔχει δύναμιν ἀναγκαστικὴν, λόγος ὢν ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ καὶ παράλληλα θεῖς τὴν φρόνησιν καὶ τὸν νοῦν. ἐξ ἐμπειρίας γὰρ μα-

κρᾶς συλλέγεται ἡ φρόνησις καὶ ὁ νοῦς ὁ περὶ τὰ πρακτά. καὶ εἶπεν ὅτε περὶ φρονήσεως ἔλεγε, ὅτι δεῖ τοὺς τῶν ἐμπειρῶν καὶ γηραιῶν λόγους ὡς ἀρχὰς ἀποδέχεσθαι. ἔχουσι γὰρ ἐκ τῆς πείρας ὄμμα, λέγων ὄμμα τὴν φρόνησιν, ἐξ ἧς προορᾶν δύνανται τὸ συμφέρον. πείθονται οὖν τοῖς νόμοις οἱ ἄνθρωποι πιστεύοντες, ὡς οἱ νομοθετήσαντες ἐξ ὁμματος τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα δυναμένου προορᾶν τοὺς νόμους τεθεί-
κασι⁹.

Τέλος, ἡ ἐμπειρική καθέκαστη γνώση ἐπιτρέπει τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὰ πολλὰ καὶ τὸ ἀντίστροφο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

τὸ δὲ διακρίνειν δύνασθαι, τίνες τῶν νόμων ἐπιεικεῖς καὶ τίνες φαῦλοι, τοῦ νομοθετικοῦ ἐστίν, ὡς καὶ ἱατροῦ τὸ χωρί-

9. εἰς *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 608, 27-609, 10. Ὁ Βασίλειος Τατάκης γράφοντας γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ στὸ τέλος τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* ὑπογράμμισε ὅτι αὐτὰ φέρουν ιδέες γιὰ τὴν παιδεία ποὺ θυμίζουν ἔντονα ἐκεῖνες τοῦ Pestalozzi (1746-1827): «Ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος παραμένει φωτισμένος χριστιανὸς καὶ φίλος τοῦ Ἀριστοτέλους. Στὰ σχόλιά του στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσει πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀγωγή τῶν νέων. Λυπᾶται ποὺ στὴν πόλη τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου δὲν ὑπάρχουν νόμοι ποὺ νὰ διέπουν τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν καὶ κάθε πατέρας ἀνατρέπει τὸ παιδί του ὅπως τοῦ ἀρέσει [ἀναφέρεται στὸ εἰς *Ἠθ. Νικομ.*, 610, 12 κ.ἐπ.]. Ἄν ὑπῆρχαν νόμοι, μόνο οἱ πατέρες ποὺ ξέρουν καλύτερα ἀπὸ ἄλλον τὴ φύση τοῦ παιδιοῦ τους θὰ μπορούσαν νὰ ἐνεργήσουν μὲ κάθε τρόπο σύμφωνα πρὸς τὶς ἱκανότητες καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ παιδιοῦ τους. Ἀναπτύσσοντας αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος διατυπώνει ιδέες [ἀναφ. στὸ χωρίο 612, 18 κ.ἐπ.] ποὺ μᾶς θυμίζουν αὐτὲς ποὺ ἀπηύθυνε τὸν προηγούμενο αἰῶνα στὶς μητέρες μὲ τὸ ἔργο του *Βιβλίο τῶν μητέρων*» πβ. Β. ΤΑΤΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ φιλοσοφία, ἐνθ' ἄν.*, σσ. 206-207. Στὸ φῶς ὁμῶς τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Μιχαήλ στὰ σχόλια τοῦ *Περὶ ζώων μορίων*, οἱ ἀναλύσεις του ἐδῶ, στὸ τέλος τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ἀποκτοῦν διαφορετικὴ ἀξία. Δὲν μπορεῖ ἄλλωστε νὰ ἀποκρυφθεῖ ἡ συνέχιση ἐνὸς ἑμμεσοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ τόνου στὸ παραθέμενο ἀπόσπασμα. Πβ. καὶ ἀνωτέρω, σ. 34.

ζειν τὰ νοσώδη ἀπὸ τῶν ὑγιεινῶν... τὸ δὲ σκοπεῖσθαι, φησί, πότερον ὁ δυνάμενος νόμος ἓνα ποιῆσαι ἀγαθὸν δύναται καὶ πολλοὺς τοιούτους ἀποτελέσαι, καὶ πότερον ὁ πολλοῖς ὠφέλιμος καὶ ἐνὶ τοιοῦτός ἐστι. τοῦτο οὐδὲν διαφέρει. ὀρθὸς γὰρ ὢν καὶ πάντα ἄπταιστος ταῦτόν ποιήσει ταῖς ἄλλαις τέχναις καὶ ἐπιστήμαις καὶ τοῖς τεχνίταις καὶ ἐπιστήμοσιν. ὥς γὰρ ἐκείνων ὁ δυνάμενος ἓνα διδάξει καὶ ἀπαρτίσαι μουσικὸν ἢ ἱατρὸν δύναται καὶ πολλούς, καὶ ἔμπαλιν ὁ πολλούς καὶ ἓνα, οὕτω καὶ νόμος ὁ δυνάμενος ἓνα σπουδαῖον ἀποτελέσαι δύναται καὶ πολλούς, καὶ ἔμπαλιν¹⁰.

Αὕτη ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὰ πολλὰ δὲν εἶναι δυνατή, ὅπως εἶδαμε, στὴν περίπτωση τοῦ ὅλως πεπαιδευμένου. Τοῦτο ἴσως ἐξηγεῖται ἐπειδὴ οἱ πεπαιδευμένοι, οἱ ἱκανοὶ γιὰ μία ἀναγωγή πρὸς τὴν σφαῖρα τοῦ ἀγαθοῦ, διαστέλλονται πλήρως ἀπὸ τὸν ἐμπειρικὸ κόσμο. Ἔτσι, οἱ πεπαιδευμένοι, οἱ προσανατολισμένοι στὸ καλὸ, εἶναι λίγοι, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ πολλοί, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν τρέπονται ἐντελῶς πρὸς τὸ κακὸ, αὐτὸ τὸ κάνουν μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸν φόβο τῆς τιμωρίας:

οἱ γὰρ πεπαιδευμένοι καὶ ἐθισθέντες ἀπέχεσθαι τῶν κακῶν ἅμα τε τῶν εἰσηγουμένων τὰ χρηστὰ λόγων ἀκούουσι καὶ τρέχουσιν ἐπ' αὐτά, τοὺς δὲ πολλοὺς ἀδυνατεῖ πρὸς καλοκαγαθίαν προτρέψασθαι... οἱ δὲ πολλοὶ κἂν ἀπιστῶσί ποτε τῶν κακῶν, νεύσωσι δὲ πρὸς τὰ καλά, οὐ δι' αἰδῶ τοῦτο πράττουσιν, ἀλλὰ διὰ φόβον ἢ τιμωρίας τὰς ἀπὸ τοῦ νόμου¹¹.

Βλέπουμε, ἔτσι, ὅτι παρόλη τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας τοῦ πολυδιάστατου καὶ πολύτροπου κόσμου τῆς πράξης καὶ τῆς ἐμπειρίας, διατηρεῖται στὸν Μιχαήλ ἓνας ἠθικός, ἂν μὴ τί ἄλλο,

10. εἰς Ἡθικά Νικομάχεια, 611, 24-31.

11. Ἐνθ' ἀν., 606, 6-16.

καὶ λίγο πολὺ ἀπόλυτος, δυῖσμός μεταξὺ παιδείας καὶ ἐμπειρίας ἢ, ἀλλιῶς, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ κόσμου τῆς παιδείας καὶ κόσμου τοῦ ἐμπειρικοῦ πολλαπλοῦ. Ἡ ἐπιστήμη, ἔτσι, συνδέεται, ἄμεσα, στὸν Μιχαήλ, μὲ τὸ ἠθικὸ ζήτημα. Τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐν λόγῳ δυῖσμοῦ, σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν σύνολη ἄποψη τοῦ Μιχαήλ γιὰ τὴν φύση καὶ τὸν κόσμο τῆς ὕλης, θὰ ἐξετάσουμε στὴν συνέχεια.

5.2.2. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐγκωμίου τῆς μελέτης τῆς φύσης

Εἶπαμε στὴν Εἰσαγωγή μας ὅτι τὸ Α' τοῦ *Περὶ ζώων μορίων* περιέχει ἓνα ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖο ὁ Jaeger, εἰδικώτερα, ἐκλάμβανε ὡς ἐγκώμιο φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπὲρ τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἰδεαλιστικὴ πρώτη φάση του, καὶ ὡς ἐξομολογητικὸ σχεδὸν κείμενο γιὰ τὴν ἐξέλιξή του αὐτῇ¹². Τὸ χωρίο αὐτὸ¹³ σχολίασε ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος καὶ τὰ

12. Πβ., ἀνωτέρω, σ. 46.

13. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἔχει ὡς κατωτέρω: «Τῶν οὐσιῶν ὅσαι φύσει συνεστᾶσι, τὰς μὲν ἀγενήτους καὶ ἀφθάρτους εἶναι τὸν ἅπαντα αἰῶνα, τὰς δὲ μετέχειν γενέσεως καὶ φθορᾶς. Συμβέβηκε δὲ περὶ μὲν ἐκείνας τιμίας οὐσας καὶ θείας ἐλάττους ἡμῖν ὑπάρχειν θεωρίας (καὶ γὰρ ἐξ ὧν ἂν τις σκέψαιτο περὶ αὐτῶν, καὶ περὶ ὧν εἰδέναι ποθοῦμεν, παντελῶς ἐστὶν ὀλίγα τὰ φανερά κατὰ τὴν αἴσθησιν), περὶ δὲ τῶν φθαρτῶν φυτῶν τε καὶ ζώων εὐποροῦμεν μᾶλλον πρὸς τὴν γνῶσιν διὰ τὸ σύντροφον· πολλὰ γὰρ περὶ ἕκαστον γένος λάβοι τις ἂν τῶν ὑπαρχόντων βουλόμενος διαπονεῖν ἱκανῶς. Ἔχει δ' ἐκάτερα χάριν. Τῶν μὲν γὰρ εἰ καὶ κατὰ μικρὸν ἐφαπτόμεθα, ὅμως διὰ τὴν τιμιότητα τοῦ γνωρίζειν ἡδιον ἢ τὰ παρ' ἡμῖν ἅπαντα, ὥσπερ καὶ τῶν ἐρωμένων τὸ τυχόν καὶ μικρὸν μόριον κατιδεῖν ἡδιόν ἐστιν ἢ πολλὰ ἕτερα καὶ μεγάλα δι' ἀκριβείας ἰδεῖν· τὰ δὲ διὰ τὸ μᾶλλον καὶ πλείω γνωρίζειν αὐτῶν λαμβάνει τὴν τῆς ἐπιστήμης, ἔτι δὲ διὰ τὸ πλησιαίτερα ἡμῶν εἶναι καὶ τῆς φύσεως οἰκειότερα ἀντικαταλλάττεται τι πρὸς τὴν περὶ τὰ θεῖα φιλοσοφίαν. Ἐπεὶ δὲ περὶ ἐκείνων διήλθομεν λέγοντες τὸ φαινόμενον ἡμῖν, λοιπὸν περὶ τῆς ζωϊκῆς φύσεως εἰπεῖν, μηδὲν παραλιπόντας εἰς δύναμιν μῆτε ἀτιμότερον μῆτε τιμιώτερον. Καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ κεχαρισμένοις αὐτῶν πρὸς τὴν αἴσθησιν κατὰ τὴν θεωρίαν ὅμως ἡ δημιουργήσασα φύσις ἀμηχάνους ἡδονὰς παρέχει τοῖς δυναμένοις τὰς αἰτίας

σχόλια του ενέχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για την ἐδῶ μελετώμενη Εἰσαγωγή του πού, ἀκριβῶς, πραγματεύεται τὸ ζήτημα τῆς ἐπιστήμης σὲ διάκριση πρὸς τὴν γενικὴ παιδεία. Πρόκειται, ἄραγε, γιὰ ἓνα ἐγκώμιο τῆς ἐπιστήμης ὡς πεδίου μεγαλύτερης ἐξειδίκευσης καὶ ἐμπειρικῆς ἐρευνας; Ἀμφίβολο, ἴσως, γιὰ ἓνα βυζαντινὸ λόγιο. Μπορεῖ ἐπομένως νὰ τεθεῖ ἐδῶ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ὁ Ἐφέσιος ἀντιλαμβάνονταν τὴν διάκριση στὴν ὁποία ἀναφερόταν ὁ Jaeger, καὶ ἂν δὲν τὴν ἀντιλαμβάνονταν, μὲ ποιό τρόπο ἐκλάμβανε τὴν ιδιαιτερότητα τῆς μελέτης τῆς φύσης γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης. Τὰ σχόλια τοῦ Μιχαήλ στὸ ἐν λόγω ἀπόσπασμα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

γνωρίζειν καὶ φύσει φιλοσόφοις. Καὶ γὰρ ἂν εἴη παράλογον καὶ ἄτοπον, εἰ τὰς μὲν εἰκόνας αὐτῶν θεωροῦντες χαίρομεν ὅτι τὴν δημιουργήσασαν τέχνην συνθεωροῦμεν, οἷον τὴν γραφικὴν ἢ τὴν πλαστικὴν. Αὐτῶν δὲ τῶν φύσει συνεστώτων μὴ μᾶλλον ἀγαπῶμεν τὴν θεωρίαν, δυνάμενοί γε τὰς αἰτίας καθορᾶν. Διὸ δεῖ μὴ δυσχεραίνειν παιδικῶς τὴν περὶ τῶν ἀτιμοτέρων ζώων ἐπίσκεψιν. Ἐν πᾶσι γὰρ τοῖς φυσικοῖς ἔνεστί τε θαυμαστόν· καὶ καθάπερ Ἡράκλειτος λέγεται πρὸς τοὺς ξένους εἰπεῖν τοὺς βουλομένους ἐντυχεῖν αὐτῷ, οἱ ἐπειδὴ προσιόντες εἶδον αὐτὸν θερόμενον πρὸς τῷ ἱπνῷ ἔστησαν (ἐκέλευε γὰρ αὐτοὺς εἰσιέναι θαρροῦντας· εἶναι γὰρ καὶ ἐνταῦθα θεούς), οὕτω καὶ πρὸς τὴν ζήτησιν περὶ ἐκάστου τῶν ζώων προσιέναι δεῖ μὴ δυσωπούμενον ὡς ἐν ἅπασιν ὄντος τινὸς φυσικοῦ καὶ καλοῦ. Τὸ γὰρ μὴ τυχόντως ἀλλ' ἐνεκά τινος ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις ἐστὶ καὶ μάλιστα· οὗ δ' ἐνεκα συνέστηκεν ἢ γέγονε τέλους, τὴν τοῦ καλοῦ χώραν εἴληφεν. Εἰ δέ τις τὴν περὶ τῶν ἄλλων ζώων θεωρίαν ἀτιμον εἶναι νενόμικε, τὸν αὐτὸν τρόπον οἶεσθαι χρὴ καὶ περὶ αὐτοῦ· οὐκ ἔστι γὰρ ἄνευ πολλῆς δυσχερείας ἰδεῖν ἐξ ὧν συνέστηκε τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, οἷον αἷμα, σάρκες, ὅσῃ, φλέβες καὶ τὰ τοιαῦτα μόρια. Ὅμοίως τε δεῖ νομίζειν τὸν περὶ οὐτινοσοῦν τῶν μορίων ἢ τῶν σκευῶν διαλεγόμενον μὴ περὶ τῆς ὕλης ποιεῖσθαι τὴν μνήμην, μηδὲ ταύτης χάριν, ἀλλὰ τῆς ὅλης μορφῆς, οἷον καὶ περὶ οἰκίας, ἀλλὰ μὴ πλίνθων καὶ πηλοῦ καὶ ξύλων· καὶ τὸν περὶ φύσεως περὶ τῆς συνθέσεως καὶ τῆς ὅλης οὐσίας, ἀλλὰ μὴ περὶ τούτων ἃ μὴ συμβαίνει χωριζόμενά ποτε τῆς οὐσίας αὐτῶν. Ἀναγκαῖον δὲ πρῶτον τὰ συμβεβηκότα διελεῖν περὶ ἕκαστον γένος, ὅσα καθ' αὐτὰ πᾶσιν ὑπάρχει τοῖς ζώοις, μετὰ δὲ ταῦτα τὰς αἰτίας αὐτῶν πειραῖσθαι διελεῖν» (5, 644 b 22 – 645 b 3· ἐγὼ ὑπογραμμίζω).

ὁμως εἰσί τινα δεόμενα βραχείας ἐπιστάσεως· ὧν οὐδέν ἀνε-
ξέταστον καταλειφθήσεται. Αὐτίκα τὸ ἀντικαταλλάττεται τι
πρὸς τὴν περὶ τὰ θεῖα φιλοσοφίαν εἴρηται ὥσπερ ἂν εἰ ἔλεγε
πρὸς ἡμᾶς τὰ φυτὰ καὶ ζῶα “ἄνθρωποι, εἰ γὰρ καὶ τίμια καὶ
θειότατα τὰ οὐράνια σώματα τυγχάνει, ἀλλ’ οὖν ἐπειδὴ ἔνεισι
καὶ ἡμῖν πολλὰ θαυμάσια, ποιητέον λόγον καὶ ἡμῶν, καὶ μὴ
πάντη καταφρονητέον”. Μὴ κεχαρισμένα δὲ πρὸς αἰσθησιν
εἴρηκε τὰ ἀηδέστατα καὶ εἰδεχθέστατα, οἷόν ἐστι ὁ κοχλίας
καὶ ἄλλα πάμπολλα. Καὶ τὸ μὴ δυσχεραίνειν παιδικῶς ἴσον
ἐστὶ τῷ οὐ δεῖ ὥσπερ τοὺς παῖδας φεύγειν τὰ μὴ ἡδέα τῶν
ζώων, ἀλλὰ προσιέναι τούτοις διὰ τὸ ἐν αὐτοῖς θαυμάσιον.
Τὸ δὲ περὶ Ἡρακλείτου τοιοῦτόν ἐστιν· Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέ-
σιος καθήμενος ἐντὸς ποτε τοῦ ἵπνου (ἵπνός δέ ἐστιν οἰκίδιον
ἐν ᾧ τοὺς ἄρτους ἔψομεν, ἀφ’ οὗ καὶ ἵπνιτης ἄρτος λέγεται)
καθήμενος οὖν ἐντὸς τοῦ ἵπνου καὶ θερόμενος ἐκέλευσε τοὺς
προσιόντας αὐτῷ ξένους εἰσελθεῖν· εἶναι γάρ, φησί, καὶ
ἐνταῦθα θεούς· τὸ γὰρ “πάντα πλήρη θεῶν” Ἡρακλείτειόν
ἐστι δόγμα. Καὶ ἐπεὶ μάλιστα ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις
ἔνεστι τὸ οὐ ἔνεκα, ἕκαστον δὲ οὐ ἔνεκα τέλους ἢ ἔστιν ἢ
γίνεται, ὡς τέλος τὴν τοῦ καλοῦ χώραν εἴληφε (πᾶν γὰρ τὸ
γινόμενον ἔνεκά τινος ὡς καλοῦ ἐκείνου ἐφιέμενον γίνεται)
ἐπεὶ οὖν οὕτω ταῦτα, σκεπτέον περὶ αὐτοῦ. Εἰ δέ τις ἄτιμον
νενόμικε τὴν θεωρίαν τῶν μερῶν, ἐξ ὧν τὰ ἄλλα ζῶα συνέ-
στηκε, διὰ τὸ μὴ ποιεῖν ἡδύτητα τῇ αἰσθήσει, τοῦτο καὶ περὶ
ἑαυτοῦ νομιζέτω· τίνα γὰρ ἡδονὴν ἐμποιεῖ καταμήνιον ἢ χι-
τῶν ὁ περιέχων τὸ βρέφος, ὅτε ἐξέρχεται ἐκ τῆς κοιλίας τῆς
μητρός, ἢ σάρκες, νεῦρα, τὰ τοιαῦτα, ἐξ ὧν ὁ ἄνθρωπος συνέ-
στηκε; τούτου γὰρ ἐστὶ δηλωτικὸν τὸ οὐκ ἔστι γὰρ ἄνευ πολ-
λῆς δυσχερείας ἰδεῖν, ἐξ ὧν συνέστηκε τὸ τῶν ἀνθρώπων γέ-
νος, δυσχέρειαν εἰπὼν τὴν γινομένην τῇ αἰσθήσει λύπην καὶ
ὡς ἂν εἴποι τις ἀηδίαν (22, 25-23, 9).

Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ χωρισθεῖ σὲ τρία μέρη:

(α) «ὁμως... θαυμάσιον» – ἐδῶ δίνεται ἡ γενικὴ ἰδέα τῆς

ιδιαιτερότητας τῶν ἐπιστημῶν τῆς μελέτης τῶν ἔμβιων ὄντων ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Μιχαήλ: ὁ σχολιαστὴς προσωποποιεῖ τὰ ζῶα, ὥστε νὰ ζητοῦν αὐτὰ τὴν προσοχὴ τῶν ἀνθρώπων, δίπλα στὰ ὅσα τίμια καὶ θαυμαστὰ τοῦ οὐράνιου χώρου ἐλκύουν τὸ βλέμμα· ἐπισημαίνει, ἀκόμη, τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπερβοῦμε, κατὰ τὴν μελέτη αὐτή, τὰ αἰσθήματα πιθανῆς ἀηδίας ποὺ συνιστοῦν μία παιδικὴ κατὰ κάποιον τρόπο στάση μπροστὰ στὶς λιγότερο ἐλκυστικὲς ὀψεις τῆς φύσης·

(β) «τὸ δὲ περὶ Ἡρακλείτου... σκεπτέον περὶ αὐτοῦ» – ὁ Μιχαήλ ἀναφέρεται στὴν πολὺ γνωστὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ Ἡρακλείτου ποὺ ἐδῶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ῥήση: «πάντα πλήρη θεῶν». Ἡ μαρτυρία αὐτὴ συνιστᾶ γιὰ τὸν Ἐφέσιο ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω ἀνάλυση («σκεπτέον») ἢ ὁποία θὰ ἀποτελέσει καὶ τὸ τρίτο μέρος τοῦ ἀποσπάσματος·

(γ) «εἰ δέ τις ἄτιμον... ἀηδίαν» – τὸ τρίτο τμῆμα τοῦ σχολιαστικοῦ ἀποσπάσματος ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἐφέσιου. Ἡ θέση του περὶ μὴ συνυπολογισμοῦ τῆς δυσχεροῦς αἰσθησης κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γίνεται ἀπτότερη μὲ τὸ παράδειγμα τῆς ἀνθρώπινης ἀνατομίας καὶ γέννησης πού, παρόλη τὴν σημαντικότητά τους, ἡ θεὰ τους προξενεῖ σχεδὸν τὴν ἀηδία.

Στὴν συνέχεια θὰ ἐπιχειρήσουμε ν' ἀναλύσουμε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ μέρη τοῦ παραπάνω ἀποσπάσματος.

5.2.2.1. Ἡ κλήση τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων ὄντων

Εἶδαμε ὅτι ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος καταφεύγει σὲ μία προσωποποίηση, βάζοντας τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα νὰ ἀπευθύνονται στὸν ἄνθρωπο μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «ἄνθρωποι, εἰ γὰρ καὶ τίμια καὶ θειότατα τὰ οὐράνια σώματα τυγχάνει, ἀλλ' οὖν ἐπειδὴ ἔνεισι καὶ ἡμῖν πολλὰ θαυμάσια, ποιητέον λόγον καὶ ἡμῶν, καὶ μὴ πάντῃ καταφρονητέον» (21-24). Ἡ προσωποποίηση αὐτὴ χρησιμοποιοῦται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ «ἀντικαταλλάττεται τι πρὸς

τὴν περὶ τὰ θεῖα φιλοσοφίαν». Στὸν Ἀριστοτέλη τὸ «ἀντικαταλλάττεται» αὐτὸ συμβαίνει «διὰ τὸ μᾶλλον καὶ πλείω γνωρίζειν αὐτῶν λαμβάνει τὴν τῆς ἐπιστήμης, ἔτι δὲ διὰ τὸ πλησιαιότερα ἡμῶν εἶναι καὶ τῆς φύσεως οἰκειότερα». Σύμφωνα μὲ τὸν Düring, ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Μιχαήλ, «βεβαιότατα, δὲν εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Ἀριστοτέλους»¹⁴. Κατὰ τὸν ἴδιο μελετητὴ, «τὸ νόημα [ποὺ ἀποδίδει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ «ἀντικαταλλάττεσθαι»] εἶναι ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἔμβιας φύσης προσφέρει ὡς ἀντάλλαγμα μία ὀρισμένη γνώση τοῦ ἐπουράνιου κόσμου – μία σύλληψη», συμπληρώνει, «ἀντάξια τοῦ ἰδιοφυοῦς μεταφυσικοῦ ποὺ ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης»¹⁵. Πρὸς ἐνίσχυση τῆς ἐρμηνείας του καὶ πρὸς κατανόηση τοῦ χωρίου, ὁ Düring προτείνει δύο ἄλλες χρήσεις τοῦ «ἀντικαταλλάττεσθαι». Ἡ πρώτη ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐρωτικὴ ἐπικοινωνία:

οἱ δὲ μὴ τὸ ἡδὺ ἀντικαταλλαττόμενοι ἀλλὰ τὸ χρήσιμον ἐν τοῖς ἐρωτικοῖς¹⁶.

Ρῆση ποὺ παραπέμπει, ὅπως ὑποσημειώνει καὶ ὁ Düring, στὶς παρακάτω ἐκφράσεις τοῦ πλατωνικοῦ Φαίδωνος:

μὴ γὰρ οὐχ αὕτη ἢ ἡ ὀρθὴ πρὸς ἀρετὴν ἀλλαγὴ, ἡδονὰς πρὸς ἡδονὰς καὶ λύπας πρὸς λύπας καὶ φόβον πρὸς φόβον καταλλάττεσθαι, καὶ μείζω πρὸς ἐλάττω ὥσπερ νομίσματα, ἀλλ' ἢ ἐκεῖνο μόνον τὸ νόμισμα ὀρθόν, ἀντὶ οὗ δεῖ πάντα ταῦτα καταλλάττεσθαι, φρόνησις...¹⁷

Τὸ δεύτερο δὲ χωρίο ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Düring, καὶ ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης κάνει χρῆση τοῦ «ἀντικαταλλάττεσθαι», ὁμι-

14. I. DÜRING, *Aristotle's De Partibus Animalium*, ἐνθ' ἄν., σ. 120.

15. Ἐνθ' ἄν.

16. Ἠθικά Νικομάχεια, Η, 4, 1157 a 12.

17. ΠΛΑΤΩΝ, *Φαίδων*, 67 a.

λεῖ για τὴν ἀναγκαιότητα στὴν ἠθικὴ σφαῖρα:

τὸ γὰρ ἀναγκαῖον οὐκ ἐν παντὶ ἀλλ' ἤδη ἐν τοῖς ἐκτός, οἷον
ὅς ἂν καταβλάπτηται ἀντικαταλλαττόμενός τι ἄλλο μείζον
ἀναγκαζόμενος ὑπὸ τῶν πραγμάτων¹⁸.

Ἡ οὐσία τῆς κριτικῆς τοῦ Düring στὴν προσωποποίηση ποὺ προτείνει ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος εἶναι ὅτι αὐτὸς ὁ τελευταῖος δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν μηχανισμό τοῦ «ἀντικαταλλάττεσθαι» ὅπως τὸν προτάσσει ὁ Ἀριστοτέλης. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι ὁ μηχανισμός αὐτὸς γίνεται συχνὰ ἀντιληπτὸς κατὰ τὶς πεποιθήσεις τοῦ ἐκάστοτε μελετητῆ του. Γιὰ τὸν Le Blond, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δηλώνεται ὅτι οἱ περὶ ἀστροβιολογίας καὶ περὶ θεολογίας ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους ἰσχύουν καὶ στὸ παρὸν Α' βιβλίο του *Περὶ ζώων μορίων*, δὲν ἔχουν ἐξελιχθεῖ καὶ ὅτι, ἐπομένως, ἂν συμφωνήσουμε μὲ τὶς θεωρίες τοῦ Jaeger περὶ ἐμπειρικῆς φάσης τοῦ Σταγειρίτη ὡς ὕστερης φάσης τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητάς του –καὶ ὁ Le Blond συμφωνεῖ μὲ αὐτὲς τὶς θεωρίες–, τότε τὸ ἐν λόγῳ Α' βιβλίο δὲν ἀνήκει στὴν ὕστερη αὐτὴ φάση¹⁹. Γιὰ τὸν Düring, ἀντίστοιχα, τὸ «ἀντικαταλλάττεσθαι» δηλώνει τὴν μόνιμη ἰσχὺ μιᾶς πρώτης φιλοσοφίας ἢ μιᾶς φιλοσοφίας πρώτων Ἀρχῶν στὸ φιλοσοφικὸ σύμπαν τοῦ Ἀριστοτέλους²⁰.

Ἡ ἀναφορὰ ἀπὸ τὸν Μιχαήλ σὲ «τίμια καὶ θειότατα οὐράνια σώματα» σημαίνει ἄραγε ὅτι ὑπερασπίζεται καὶ αὐτὸς ἓνα ἀστροβιολογικὸ θεολογικὸ κοσμοεἶδωλο; Γιὰ τὸν Μιχαήλ, ἡ «τιμιότητα» καὶ ἡ «θειότητα» στὸ ἐπουράνιο κρίνεται μὲ βάση χαρακτηριστικὰ ὅπως τὸ «ἀκίνητον», κατὰ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα:

18. *Ἠθικῶν Μεγάλων* Α, 15, 1188 b 19.

19. J.-M. LE BLOND, *Aristote...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 182-183.

20. Πβ. I. DÜRING, *Aristotle's De Partibus Animalium*, ἐνθ' ἄν.

τῇ μὲν οὖν φύσει ταῦτόν ὃν ἅπαν τὸ ὑποκείμενον ἐκάστη ψυχῇ, διαφέρον δὲ τῷ τιμίῳ καὶ τῷ ὑπερτέρῳ καὶ ὑφειμένῳ, ὥσπερ καὶ αἱ σφαῖραι· καὶ γὰρ αὗται καὶ οἱ ἐν αὐταῖς ὄντες ἀστέρες τῇ μὲν φύσει οὐδὲν διαφέρουσι, διαφέρουσι δὲ τῇ τιμιότητι· τιμιώτερα γὰρ πασῶν ἢ ἀπλανῆς, εἴθ' ἡ Κρονικὴ καὶ ἐφεξῆς²¹.

Ἐνῶ, ἄλλο χαρακτηριστικὸ «τιμιότητος καὶ θειότητος» εἶναι τὸ «πρότερον». Διαβάζουμε:

εἰπὼν γὰρ ὅτι τὸ πρῶτως κινουὺν αἰεὶ κινεῖ, ἐπήγαγε τὸ γὰρ αἰδίου καλὸν καὶ τὸ πρῶτως καὶ ἀληθῶς ἀγαθὸν καὶ μὴ ποτέ δ' οὐ, ὥσπερ τὰ παρ' ἡμῖν ἀγαθὰ (ταῦτα γὰρ οὐκ αἰεὶ ἀγαθὰ) θειότερον καὶ τιμιώτερον ἢ ὥστ' εἶναι πρότερον· τουτέστιν οὕτως ἐστὶ θειότερον, ὥστε μὴ ἔχειν αὐτοῦ πρότερόν τι κατὰ τὸ τίμιον· πάντων γὰρ τιμιώτερον τὸ τοιοῦτον²².

Τὸ τιμιώτερο καὶ τὸ θειότερο κατὰ τὸ πρότερον καὶ τὸ ἀκίνητον συνιστοῦν, ἴσως, στοιχεῖα μιᾶς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας κοσμολογικῆς ἐμπνευσης. Τὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται ἐδῶ εἶναι σὲ ποιό μέτρο ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος ἀναδεικνύεται ἓνας θεωρησιακὸς φιλόσοφος, ἐμπνεόμενος ἀπὸ κοσμολογικὰ παρὰ φυσικὰ παραδείγματα καὶ ἀπὸ μοντέλα ἀναγωγῆς τῶν πολλαπλῶν στὸ ἓνα· μὲ ἄλλα λόγια, τὸ πρόβλημα εἶναι κατὰ πόσο ὁ Μιχαὴλ πλατωνίζει τὸν Ἀριστοτέλη. Ὅπως εἶδαμε, ὁ Düring δὲν πιστεύει ὅτι ὁ Μιχαὴλ στὴν ἐρμηνεία του τοῦ «ἀντικαταλλάττεσθαι» ἐμφανίζεται ὡς θεωρησιακὸς φιλόσοφος, χαρακτηρισμὸ

21. εἰς Περὶ ζώων γενέσεως, 86, 21- 27 Hayduck.

22. Εἰς Περὶ ζώων κινήσεως, 114, 10-15. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν 11ο αἰ. εἶχε ξεσπάσει μία συζήτηση γύρω ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα. Πβ. G. ARABATZIS, *Phantasia et intellect chez Syméon Seth. Sur les sources du Conspectus Rerum Naturalium*, Actes du XIe Congrès de la Société internationale de la philosophie médiévale (ὑπὸ ἔκδοσιν).

πού επιφυλάσσει για τον Ἀριστοτέλη· ωστόσο, τὰ ἀριστοτελικά χωρία στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ ἴδιος για νὰ ἐρμηνεύσει τὸ «ἀντικαταλλάττεσθαι» εἶναι, ὅπως εἶδαμε, μᾶλλον ἀνθρωπολογικῆς παρὰ θεωρησιακῆς κατεύθυνσης.

5.2.2.2. Τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ θέση

Αὐτὸ πού δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιέφερε τὸν Düring ἦταν τὸ γεγονός ὅτι ἡ προσωποποίηση τοῦ Ἐφέσιου ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς σταδιακῆς ἀναπτυσσόμενης ἐπιχειρηματολογίας γύρω ἀπὸ τὴν θέση τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐμβίων ὄντων. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἡράκλειτο, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλους, συνιστᾷ τὸ δεύτερο βῆμα στὴν σταδιακὴ αὐτὴ ἀνάπτυξη. Ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅμως, σκοντάφτουμε σὲ μία δυσκολία προσέγγισης πού γεννιέται ταυτόχρονα ἀπὸ μία κακὴ ἀπόδοση καὶ ἀπὸ μία λεξικογραφικῆς φύσης παρατήρηση.

Ὁ Ἐφέσιος προσθέτει στὸ δοξογραφικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ Ἡρακλείτου τὴν ὑποτιθέμενη ρήση τοῦ «πάντα πλήρη θεῶν». Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, αὐτὴ ἡ τελευταία ἔκφραση ἀνήκει στὸν Θαλῆ²³, ὅπως παραδίδει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης («Θαλῆς ᾤθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι»²⁴), μία ἔκφραση πού παραθέτει καὶ ὁ Πλάτων («ἔσθ' ὅστις ταῦτα ὁμολογῶν ὑπομενεῖ μὴ θεῶν εἶναι πλήρη πάντα;»²⁵) χωρὶς νὰ παραδίδει τὸ ὄνομα τοῦ Θαλῆ. Κοντὰ σὲ αὐτὴ τὴν ἀνακριβῆ ἀπόδοση τοῦ Μιχαήλ (ἀσχολίαστη ἀπὸ τὸν ἐκδότη), συναντοῦμε καὶ τὸν περίφημο βυζαντινὸ λογιωτατισμὸ μὲ τὴν διόλου φιλοσοφική, σὲ πρώτη ματιά, ἐπισήμανση ἀπὸ αὐτὸν τῆς σημασίας

23. DIELS-KRANZ, A 22.

24. *Περὶ ψυχῆς*, A, 411 a 8.

25. *Νόμοι*, I, 899 b.

τῆς λέξης «ἰπνός». Ὡστόσο, ἂν προσέξουμε καλύτερα θὰ δοῦμε ὅτι ὁ Ἐφέσιος δὲν λέει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἔκφραση «πάντα πλήρη θεῶν» εἶναι τοῦ Ἡρακλείτου ἀλλὰ ὅτι εἶναι «ἡρακλείτειον δόγμα». Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ οὐσία τῆς λανθασμένης ἀπόδοσης δὲν ἀλλάζει, ἡ διευκρίνιση ὥστόσο τῆς σωστῆς ἔκφρασης τοῦ Ἐφέσιου μᾶς ὑποχρεώνει νὰ κοιτάξουμε στὸ περιεχόμενο τῆς σύγκρισής του καὶ ν' ἀναρωτηθοῦμε γιὰ ποιό λόγο συγκρίνει τὸ «καὶ ἐνταῦθα θεοὺς εἶναι» μὲ τὸ «πάντα πλήρη θεῶν». Γιὰ νὰ φωτίσουμε τὸ ζήτημα αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ κοιτάξουμε πρῶτα τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἀρύεται ὁ Ἐφέσιος τὸ «πάντα πλήρη θεῶν»:

καὶ ἐν τῷ ὄλῳ δέ τινες αὐτὴν μεμῖχθαί φασιν, ὅθεν ἴσως καὶ Θαλῆς· ὠήθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι. τοῦτο δ' ἔχει τινὰς ἀπορίας· διὰ τίνα μὲν γὰρ αἰτίαν ἐν τῷ ἀέρι ἢ ἐν τῷ πυρὶ οὔσα ἢ ψυχὴ οὐ ποιεῖ ζῶον, ἐν δὲ τοῖς μικτοῖς, καὶ ταῦτα βελτίων ἐν τούτοις εἶναι δοκοῦσα; ἐπιζητήσῃε γὰρ ἂν τις καὶ διὰ τίνα αἰτίαν ἢ ἐν τῷ ἀέρι ψυχὴ τῆς ἐν τοῖς ζώοις βελτίων ἐστὶ καὶ ἀθανατωτέρα. συμβαίνει δ' ἀμφοτέρως ἄτοπον καὶ παράλογον· καὶ γὰρ τὸ λέγειν ζῶον τὸ πῦρ ἢ τὸν ἀέρα τῶν παραλογωτέρων ἐστὶ, καὶ τὸ μὴ λέγειν ζῶα ψυχῆς ἐνούσης ἄτοπον. ὑπολαβεῖν δ' εἰκόασιν εἶναι τὴν ψυχὴν ἐν τούτοις, ὅτι τὸ ὅλον τοῖς μορίοις ὁμοειδές. ὥστ' ἀναγκαῖον αὐτοῖς λέγειν καὶ τὴν ψυχὴν ὁμοειδῇ τοῖς μορίοις εἶναι, εἰ τῷ ἀπολαμβάνεσθαί τι τοῦ περιέχοντος ἐν τοῖς ζώοις ἔμψυχα τὰ ζῶα γίνεται. εἰ δ' ὁ μὲν ἀῆρ διασπώμενος ὁμοειδής, ἡ δὲ ψυχὴ ἀνομοιομερής, τὸ μὲν τι αὐτῆς ὑπάρξει δῆλον ὅτι, τὸ δ' οὐχ ὑπάρξει. ἀναγκαῖον οὖν αὐτὴν ἢ ὁμοιομερῇ εἶναι ἢ μὴ ἐνυπάρχειν ἐν ὄτῳ μὲν μορίῳ τοῦ παντός. φανερόν οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ὡς οὔτε τὸ γινώσκειν ὑπάρχει τῇ ψυχῇ διὰ τὸ ἐκ τῶν στοιχείων εἶναι, οὔτε τὸ κινεῖσθαι αὐτὴν καλῶς οὐδ' ἀληθῶς λέγεται²⁶.

26. Περὶ ψυχῆς, Α, 411 a 7-26.

Είναι προφανές, απ' όσα αναφέρθηκαν, ότι ο Μιχαήλ Έφεσιος, εφόσον ακολουθεί το ανωτέρω απόσπασμα, βλέπει την αξία της επιστήμης των έμβιων όντων, της οποίας παράδειγμα είναι ή ήρακλείτεια ρήση, σέ σχέση με το ζήτημα της ψυχής. Αυτό ταιριάζει και με μία παραλλαγή που δίνει ο ίδιος ο Άριστοτέλης της έκφρασης «πάντα πλήρη θεών»: «πάντα ψυχής είναι πλήρη»²⁷.

Άπό την άλλη, είναι επίσης πιθανόν ή παραπομπή νά γίνεται στο πλατωνικό κείμενο, όπου ή έλλειψη του όνόματος στο όποιο ανήκει ή πατρότητα της έκφρασης «πάντα πλήρη θεών» καθιστά την παρεξήγηση και την απόδοση στον Ήράκλειτο πιο εύκολη. Το πλατωνικό χωρίο έχει ως εξής:

*Ἄστρον δὴ πέρι πάντων καὶ σελήνης, ἐνιαυτῶν τε καὶ μηνῶν καὶ πασῶν ὥρῶν πέρι, τίνα ἄλλον λόγον ἐροῦμεν ἢ τὸν αὐτὸν τοῦτον, ὥς ἐπειδὴ ψυχὴ μὲν ἢ ψυχαὶ πάντων τούτων αἷται ἐφάνησαν, ἀγαθαὶ δὲ πᾶσαν ἀρετὴν, θεοὺς αὐτὰς εἶναι φήσομεν, εἴτε ἐν σώμασιν ἐνοῦσαι, ζῶα ὄντα, κοσμοῦσιν πάντα οὐρανόν, εἴτε ὅπη τε καὶ ὅπως; ἔσθ' ὅστις ταῦτα ὁμολογῶν ὑπομενεῖ μὴ θεῶν εἶναι πλήρη πάντα;*²⁸

Σ' αυτή την δεύτερη περίπτωση, ο Μιχαήλ μοιάζει νά όμολογεῖ πιο κατάφωρα μία άστροβιολογική, θεολογική θέση. Τόσο στην πρώτη όσο και στην δεύτερη περίπτωση, του άριστοτελικού *Περί ψυχής* ή των πλατωνικών *Νόμων*, αναφύεται αντίστοιχα πιθανή ή έκδοχή ενός πανθεΐσμοῦ ή και παμψυχισμοῦ. Ο G.S. Kirk, σχολιάζοντας το «πάντα πλήρη θεών» αναφέρει τόν όρο «ύλοζωισμός» με την διευκρίνιση ότι «ό όρος εφαρμόζεται σέ

27. *Περί ζώων γενέσεως*, Γ, 762 a 21.

28. *Νόμοι*, I, 899 b. Άκόμη και στην περίπτωση που ο Μιχαήλ έχει ανά χειρας κάποια έπιτομή, το άριστοτελικό και το πλατωνικό κείμενο δίνουν μία άρκετική υπόθεση ανάγνωσης της ρήσης.

τουλάχιστον τρεῖς διαφορετικὲς ἰδέες: (α) τὴν παραδοχὴ (συνειδητὴ ἢ ὄχι) ὅτι ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ πράγματα εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ζωντανά· (β) τὴν πεποίθησιν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ ζωῆς, ὅτι πολλὰ μέρη τοῦ ποῦ φαίνονται ἄψυχα εἶναι στὴν πραγματικότητά ἐμψυχα· καὶ (γ) τὴν τάσιν νὰ ἀντιμετωπίζεται ὁ κόσμος ὡς σύνολο, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ λεπτομερὴς συγκρότησή του, ὡς ἓνας ἐνιαῖος ζωντανὸς ὀργανισμός»²⁹.

Ὡστόσο, πρὶν προχωρήσουμε σὲ αὐθαίρετες ἐπιλογές μέσα ἀπὸ περιορισμένες δυνατότητες, πρέπει νὰ δοῦμε τίς ἐρμηνεῖες ποῦ προτάθηκαν γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἡρακλείτεια ἔκφραση «καὶ ἐνταῦθα θεοὶ εἶναι». Κατὰ μία ἄποψιν, πρόκειται γιὰ εἰρωνεία ἐκ μέρους τοῦ Ἡρακλείτου ἔκφρασμένη ἐναντία στὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Πυθαγόρα³⁰. Ἄλλοι, ἡ θέσιν περὶ εἰρωνείας ἀπορρίπτεται γιὰ νὰ τονισθεῖ τὸ αὐτονόητο, δηλαδὴ ἡ παρουσία τοῦ ἡρακλείτειου πυρὸς μέσα στὸν φοῦρνο, κάτι ποῦ ἐξηγεῖ γιὰτί ὑπάρχουν ἐκεῖ θεοί³¹. Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὅμως ἔχει ἀναφερθεῖ ἐκτενῶς καὶ ἓνας φιλόσοφος τοῦ μεγέθους τοῦ Martin Heidegger. Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς *Γιὰ τὸν οὐμανισμό* (ἢ *Γιὰ τὸν ἀνθρωπισμό*), ὁ Heidegger συγκρίνει τὸ ἀπόσπασμα «εἶναι γὰρ καὶ ἐνταῦθα θεοὺς» μὲ τὴν ῥήσιν «ἦθος ἀνθρώπων δαίμων»³². Κατ' αὐτὸν ἡ λέξις «ἦθος» δὲν παραπέμπει σὲ μία ἠθικὴ στάση ἀλλὰ στὴν διαμονὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εὐρίσκεται, καθόσον

29. G.S. KIRK, Θαλῆς, στὸ G.S. KIRK, J.E. RAVEN, M. SCHOLFIELD, *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα, MIET, 1988, σ. 109.

30. Πβ. D.S. ROBERTSON, Heraclitus in «De part. animal.» 645 a 15-23, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 154, 1933, σ. 10 κ.ἐπ.

31. Πβ. L. ROBERT, Héraclite à son fourneau. Un mot d'Héraclite dans Aristote («Parties des animaux» 645 a), *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études*, 98, 4e section, 1965-66, σσ. 61-73.

32. DIELS-KRANZ, B 119.

ἄνθρωπος, στήν ἐγγύτητα τοῦ θεοῦ. Πιο συγκεκριμένα, ἡ δήλωση ὅτι «καὶ ἐδῶ παρευρίσκονται θεοὶ» συνιστᾷ μία κριτική τῆς καθημερινότητας. Οἱ ἐπισκέπτες τοῦ Ἡρακλείτου ἀναμένουν νὰ δοῦν ἓνα «στοχαστὴ» νὰ «σκέφτεται», ὡς ἀξιοπεριέργο ἢ ὡς τουριστικὸ ἀξιοθέατο· αὐτὸ πού συναντοῦν, ὅμως, εἶναι τὸ ἀπογοητευτικὸ θέαμα ἑνὸς ἐνδεοῦς ἀνθρώπου πού μένει σ' ἓνα φοῦρνο ἐπειδὴ κρυώνει. Ὁ Ἡράκλειτος διαισθάνεται τὴν ἀπογοήτευσή τους καὶ θέλει νὰ προλάβει τὴν ἀποχώρησή τους (γιατὶ ὅταν τέτοιοι ἐπισκέπτες ἀπογοητεύονται, φεύγουν ἀμέσως): παρευρίσκονται καὶ ἐδῶ θεοί, τοὺς λέει (τὸ ἐδῶ σημαίνει τὸν «φοῦρνο», ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴν «ἐστία» τοῦ φιλοσόφου). «Ἡ λέξη αὐτή», γράφει ὁ Heidegger, «τοποθετεῖ τὴν διαμονή (“ἦθος”) τοῦ στοχαστῆ καὶ τὴν πράξη του σὲ ἓνα ἄλλο φῶς. Ἄν οἱ ἐπισκέπτες κατάλαβαν ἀμέσως τὴ λέξη αὐτή καὶ ἂν γενικὰ τὴν κατάλαβαν βλέποντας ἔπειτα τὰ πάντα ἀλλιῶτικα σὲ αὐτὸ τὸ ἄλλο φῶς, ἡ ἀφήγηση δὲν λέει τίποτε. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ ἱστορία αὐτὴ ὑπῆρξε ἀντικείμενο ἀφήγησης καὶ μεταφέρθηκε ἀκόμη σὲ μᾶς τοὺς σημερινούς, συνίσταται στὸ γεγονὸς πὼς ὅ,τι ἀναφέρει προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ στοχαστῆ αὐτοῦ καὶ τὴ χαρακτηρίζει. “Καὶ ἐνταῦθα”: καὶ ἐδῶ, δίπλα στὸ φοῦρνο, σ' αὐτὸ τὸ συνηθισμένο μέρος, ὅπου κάθε πρᾶγμα καὶ κάθε περίσταση, κάθε πράξη καὶ κάθε σκέψη εἶναι οἰκεῖα καὶ γνώριμα, δηλαδή συνήθη, ἐδῶ ἐπίσης στήν περιοχὴ τοῦ συνήθους “εἶναι θεοὺς”, παρευρίσκονται θεοί»³³.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτή, χωρὶς νὰ λύνει τὸ πρόβλημα τῆς ἀνακρι-

33. Martin HEIDEGGER, *Γιὰ τὸν οὐμανισμό*, (*Über den Humanismus*), μτφρ., σχόλια καὶ ἐπίμετρο (:Ἡ ἐρμηνευτικὴ καὶ ἡ φαινομενολογία τῶν ἐρμηνειῶν) Σ. Δεληβογιατζῆ, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1989, σσ. 155-157. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖ ὁ Heidegger νὰ ἀποκομίσει ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ἀλληγορία κάποια πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸ εἶναι, δὲν πρέπει σὲ καμία περίπτωση νὰ παρερμηνευθεῖ ὡς ὑποκειμενισμὸς εἴτε ὡς ὑπαρξισμὸς.

βοῦς σύγκρισης ἐκ μέρους τοῦ Μιχαήλ, μᾶς κάνει ὥστόσο νὰ προσέξουμε μὲ ἄλλο τρόπο τὴν ἐρμηνεία ποὺ ὁ Βυζαντινὸς δίνει τῆς λέξεως «ἱπνός» («ἱπνὸς δέ ἐστιν οἰκίδιον ἐν ᾧ τοὺς ἄρτους ἔψομεν, ἀφ' οὗ καὶ ἱπνίτης ἄρτος λέγεται»). Μὲ τὴν διαλεύκανση τῆς σημασίας αὐτῆς, τονίζει, ἐπίσης, ὁ Ἐφέσιος ὅτι τὸ «ἐνταῦθα» τῆς ἀναφορᾶς εἶναι ἓνας φούρνος. Φυσικά, τίποτε δὲν ἀποκλείει τὴν ἀπλῆ ἐπίδειξη λογισματισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ Μιχαήλ. Ὡστόσο, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ὅροι ποὺ θὰ χρειάζονταν ἐρμηνεία, ὅπως τὸ ἀναφερόμενο «φύσεως ἱστορίας», ὅπου θὰ χρειαζόταν ἴσως νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ «ἱστορία» σημαίνει τὴν φυσική, ἐπιστημονικὴ ἐρευνα καὶ ὄχι τὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ἤδη κατὰ τὸν 11ο/12ο αἰῶνα³⁴. ἔχει, ὁμως, ὁ Ἐφέσιος ἐμπιστοσύνη στὴν καλλιέργεια τοῦ ἀκροατηρίου του, ἢ τῶν ἀναγνωστῶν του, καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνει παραπάνω. Νιώθει ὁμως τὴν ἀνάγκη νὰ τονίσει ὅτι τὸ «ἐνταῦθα» εἶναι ὄντως ἓνας φούρνος καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἔτσι τὴν ἐντύπωση τῆς ἀντίθεσης. Ποιοὶ εἶναι ὁμως οἱ ὅροι τῆς ἀντίθεσης; Ἄν ὁ φούρνος ὡς χῶρος ταπεινὸς εἶναι ὁ ἓνας ἀντιθετικὸς ὅρος, ποίος εἶναι ὁ ἄλλος; Τὸ πῦρ; Θὰ μπορούσε, πράγματι, ἀκόμη καὶ γιὰ ἓνα χριστιανό –καὶ ὁ Ἐφέσιος ἐπικαλεῖται, ὅπως εἶδαμε, τὶς χριστιανικὲς πεποιθήσεις του– τὸ πῦρ νὰ φέρει τὸ «τιμιώτερον» κατὰ τρόπο μεταφορικὸ ἢ ἀλληγορικόν. Τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἐπίσης, κατὰ πόσο τὸ «πάντα πλήρη θεῶν», ποὺ εἶδαμε ὅτι τίθεται ἀπὸ τὸν Μιχαήλ σὲ συνδιάταξη μὲ τὴν μαρτυρία γιὰ τὸν Ἡράκλειτο, συνιστᾷ μία ἀποδεκτὴ ἀπὸ ἓνα χριστιανὸ ἔννοια.

Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σὲ μία ἄλλη ἐκδοχὴ τῶν σχολίων στὸ ἐγκώμιο τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐμβίων ὄντων, τὴν ὁποία παραθέτει

34. Πβ. P. LOUIS, Le mot Historia chez Aristote, *Revue de philologie*, 29, 1955, σσ. 39-44.

ὁ ἐκδότης, ὁ Μιχαήλ ἐμφανίζεται νὰ συνδέει τὸν φουῦρνο τοῦ Ἡρακλείτου μὲ τὰ αἰσθήματα τοῦ δυσχεροῦς καὶ τοῦ ἡδέος:

post σκεπτέον περὶ αὐτοῦ (εἰς Περί ζ. μορίων, 23,1) add. ὡς γὰρ Ἡράκλειτος πάντα πλήρη θεῶν ἔλεγεν, οὕτως εἰκὸς λέγειν καὶ ὑπονοεῖν πάντα πλήρη θαυμασμῶν καὶ ἀειδῆ πολλάκις ὄντα καὶ δυσειδῆ. εἰ δέ τις τὴν περὶ τῶν ἄλλων ζώων³⁵.

35. Ἕνας στοχαστὴς ποὺ ἔσκυψε πάνω στὸ πρόβλημα τῆς ἀπώθησης καὶ τῆς ἔλξης σὲ σχέση μὲ τὴν θεματικὴ ἑν-πολλὰ εἶναι ὁ Hegel. Σ' αὐτόν, τὸ εἶναι-πρὸς-ἑν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ δι' ἑαυτὸ εἶναι, ἀλλιῶς τὸ τελευταῖο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιστρέψει στὸν ἑαυτό του παρὰ μόνο διαμέσου τοῦ ἄλλου. Τὸ δι' ἑαυτὸν εἶναι τοῦ ἐνός, ὡστόσο, εἶναι καὶ ἡ ἰδεατότητα τοῦ ὑπάρχοντος καὶ τὸ ἄλλο, καταλήγοντας, ἔτσι, σὲ πολλαπλᾶ ἓνα. Ἡ σχέση αὐτὴ τοῦ ἐνός μὲ τὸ ἄλλο ὀρίζεται ὡς ἀπωθητικὴ ἄρνηση, ἐνῶ ταυτόχρονα, ὡς σχέση μὲ τὸ ἴδιο, ὀρίζεται ὡς ἔλξη. Κατὰ τὴν σχέση ἔλξης-ἀπώθησης, ὁ ἓνας ὅρος εἶναι ἀναγκαία συνθήκη τοῦ ἄλλου, ἔτσι ὥστε νὰ διασφαλίζεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὰ πολλαπλᾶ ἓνα καὶ πάλι στὸ ἓνα. Ἡ ἀνάδυση ἐνός παν-λογικοῦ σύμπαντος εἶναι ἐδῶ φανερὴ (πβ. G.W.F. HEGEL, *Science de la logique*, τόμ. 1: *Logique de l'être*, γαλλ. μτφρ. S. Jankélévitch, Paris, Aubier, 1969, κεφ. L'être-pour-soi, σσ. 161-194).

Ἡ κατὰ τὸ γίγνεσθαι ἐξατομίκευση, ἐνάντια στὴν ταυτότητα, φαίνεται ὅτι ἐπέδρασε, παρὰ τὶς ὅποιες διαφορές, σὲ μελετητὲς σὰν τὸν Balme. Ἕνας ἀναλυτὴς ποὺ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ τριμερὲς σχῆμα τοῦ ἐγελιανισμοῦ ἦταν ὁ Klaus BRINKMANN, *Aristoteles' allgemeine und spezielle Metaphysik*, Berlin – New York, de Gruyter, 1979, ὁ ὁποῖος προσπαθώντας νὰ ἑναρμονίσει τὴν γενικὴ καὶ εἰδικὴ μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους διέκρινε (α) ἓνα κατηγορικό-ὄντολογικὸ ἐπίπεδο, (β) ἓνα ἀναστοχαστικὸ ἐπίπεδο (Μ.τ.φ., Ζ καὶ Η) καὶ (γ) ἓνα θεωρησιακὸ ἐπίπεδο. Ἡ προσπάθειά του κατευθυνόταν ἰδίως ἐνάντια στὶς ἀναπτύξεις τοῦ Paul NATORP, *Thema und Disposition der aristotelischen Metaphysik*, *Philosophische Monatshefte*, 24, 1988, σσ. 37-65, 540-574 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Über Aristoteles' Metaphysik*, K 1-8, 1065 a 26, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1, 1888, σσ. 178-193, ὁ ὁποῖος πρότασε τὴν ἀσυμβατότητα μεταξὺ πρώτης φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης τοῦ ὄντος ἢ ὄν καὶ ὡς θεολογίας. Ἡ φιλολογία γιὰ τὸ ζήτημα εἶναι τεράστια, ἡ παρατήρηση ὁμῶς ἐδῶ δείχνει τὶς ἄλλοτε καντιανὲς ἄλλοτε ἐγελιανὲς καταβολὲς τῶν προσεγγίσεων τῆς κλασικῆς μεταφυσικῆς.

Πρίν, πάντως, ἀπὸ τὴν μαρτυρία γιὰ τὸν Ἡράκλειτο, ὁ Μιχαήλ ἐμφανίσθηκε νὰ συντάσσεται μὲ μία καθαρὴ νοησιαρχικὴ ιδιοσυγκρασία συνοδευμένη ἀπὸ τεολογικὰ στοιχεῖα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο καταδεικνύεται μὲ τὴν ἔκφρασή του: «καὶ ἐπεὶ μάλιστα ἐν τοῖς τῆς φύσεως ἔργοις ἔνεστι τὸ οὐ ἔνεκα, ἕκαστον δὲ οὐ ἔνεκα τέλους ἢ ἔστιν ἢ γίνεται, ὡς τέλος τὴν τοῦ καλοῦ χώραν εἴληφε (πᾶν γὰρ τὸ γινόμενον ἔνεκά τινος ὡς καλοῦ ἐκείνου ἐφιέμενον γίνεται) ἐπεὶ οὖν οὕτω ταῦτα, σκεπτέον περὶ αὐτοῦ».

Μία διευκρίνιση τοῦ χαρακτῆρα τῆς νοησιαρχίας τοῦ Ἐφέσιου ἔρχεται, κατὰ πρῶτον, ἀπὸ τὴν ἄμεση συνέχεια τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἀποσπάσματος ἀπ' ὅπου ἴσως δανείσθηκε ὁ Ἐφέσιος τὸ «πάντα πλήρη θεῶν»: ἐδῶ, ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται νὰ ἀναζητεῖ τὸ ἐνοποιούν στοιχεῖο τῆς ψυχῆς ὡς ἐστίας ποικίλων ψυχικῶν δυνάμεων:

ἐπεὶ δὲ τὸ γινώσκειν τῆς ψυχῆς ἐστὶ καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι τε καὶ τὸ δοξάζειν, ἔτι δὲ τὸ ἐπιθυμεῖν καὶ βούλεσθαι καὶ ὅλως αἱ ὀρέξεις, γίνεται δὲ καὶ ἡ κατὰ τόπον κίνησις τοῖς ζώοις ὑπὸ τῆς ψυχῆς, ἔτι δ' αὖξη τε καὶ ἀκμὴ καὶ φθίσις, πότερον ὅλη τῇ ψυχῇ τούτων ἕκαστον ὑπάρχει, καὶ πάσῃ νοοῦμέν τε καὶ αἰσθανόμεθα καὶ τῶν ἄλλων ἕκαστον ποιούμεν τε καὶ πάσχομεν, ἢ μορίοις ἑτέροις ἕτερα; καὶ τὸ ζῆν δὴ πότερον ἐν τινι τούτων ἐστὶν ἐνὶ ἡ καὶ ἐν πλείοσιν ἢ πᾶσιν, ἢ καὶ ἄλλο τι αἷτιον; λέγουσι δὴ τινες μεριστὴν αὐτήν, καὶ ἄλλω μὲν νοεῖν ἄλλω δὲ ἐπιθυμεῖν. τί οὖν δὴ ποτε συνέχει τὴν ψυχὴν, εἰ μεριστὴ πέφυκεν; οὐ γὰρ δὴ τό γε σῶμα· δοκεῖ γὰρ τοῦναντίον μᾶλλον ἢ ψυχὴ τὸ σῶμα συνέχειν· ἐξελθούσης γοῦν διαπνεῖται καὶ σήπεται. εἰ οὖν ἕτερόν τι μίαν αὐτὴν ποιεῖ, ἐκεῖνο μάλιστ' ἂν εἴη ψυχὴ³⁶.

36. Περὶ ψυχῆς, Α, 411 a 26-b 10.

Μία συνοπτική παρουσίαση τῶν ψυχολογικῶν θεωρήσεων τοῦ Μιχαήλ βρίσκουμε στὰ σχόλιά του στὰ *Πολιτικά*, ὅπου γίνονται ἐμφανεῖς οἱ ἀνθρωπολογικὲς ἀνησυχίες τῆς προσέγγισής του:

ἡ ὄρεξις ἀναιρεῖται εἰς θυμὸν καὶ ἐπιθυμίαν καὶ βούλησιν. καὶ ἔστιν ἡ μὲν τῶν ἡδονῶν ἐπιθυμία, ἥτις ἐν πᾶσιν ἔστι τοῖς ζώοις. Ἡ δὲ ὄρεξις τοῦ τιμωρῆσασθαι τινα. τῶν ἀγαθῶν ὄρεξις μετὰ κρίσεως γινομένη βουλή καλεῖται, ἥτις ἐν ἀνθρώποις γίνεται μόνοις. τούτων οὕτως ἐχόντων ἡ μὲν ψυχὴ τοῦ σώματος ἐν ᾗπασιν τοῖς ζώοις ἄρχει δεσποτικὴν ἀρχὴν (ὥς ὁργάνῳ γὰρ καὶ κτήματι χρῶνται αἱ ψυχαὶ τοῖς σώμασιν), ἐν ἀνθρώπῳ δὲ κατὰ φύσιν ἔχοντι ἄρχει ὁ νοῦς τῆς ὀρέξεως βασιλικὴν καὶ πολιτικὴν. ὀρέξεως δὲ δηλονότι τῆς βουλῆς· ἡ γὰρ ὄρεξις τῷ δύνασθαι ὑποτάσσεσθαι τῷ λόγῳ καὶ πείθεσθαι αὐτῷ, ὅταν ὀρέγηται τῶν ὑπὸ τοῦ λόγου κριθέντων, βούλησις καλεῖται, νοῦν δὲ τὴν λογικὴν ἔθος αὐτῷ καλεῖν ψυχὴν. – Σημείωσαι, ὥσπερ ἐπὶ τοῦ δούλου, ἔχειν οὕτως ἐπὶ ψυχῆς καὶ σώματος (κἀκεῖ γὰρ ὁ βούλεται ὁ δεσπότης πράττει ὁ δοῦλος· καὶ νοῦ οὐχ οὕτως, ἀλλ’ εἰ μὲν σχοίη τὴν ὄρεξιν ἐπομένην, πράττει, εἰ δὲ μή, ἀφίσταται. οὕτως καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ βουλή. εἰ μὲν ἀρέσκει τὰ βουλευθέντα τοῖς βασιλευμένοις ἢ τῷ δήμῳ, πράττουσιν, εἰ δὲ μή, οὐ. διαφέρει δὲ ὅτι ὁ μὲν βασιλεὺς καὶ ὁ νοῦς δύνανται βουλευέσθαι, ἐκεῖνα δὲ οὐ³⁷.

Ὁ νοῦς (καὶ φυσικὰ ἢ ἐπιστήμη), ποὺ ἀντιδιαστέλλονται

37. εἰς *Πολιτικά*, 294, 18-37. Ἡ σύνδεση τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ προβλήματος μὲ τὸ πολιτικὸ εἶναι βέβαια μία σταθερὰ τῆς σχετικῆς ἀνάλυσης τοῦ Ἀριστοτέλους· διαβάζουμε: «Ὡσπερ οὖν εἰ ζῶου προηρούμεθα λαβεῖν εἶδη, πρῶτον ἂν ἀποδιωρίζομεν ὅπερ ἀναγκαῖον πᾶν ἔχειν ζῶον, οἷον ἐνιά τε τῶν αἰσθητηρίων καὶ τὸ τῆς τροφῆς ἐργαστικόν καὶ δεκτικόν, οἷον στόμα καὶ κοιλίαν, πρὸς δὲ τούτοις, οἷς κινεῖται μορίοις ἕκαστον αὐτῶν· εἰ δὴ τοσαῦτα εἶδη μόνον, τούτων δ’ εἶεν διαφοραί, λέγω δ’ οἷον στόματός τινα πλείω γένη

πρὸς τὴν ζωικὴν κατάστασιν, ἐμφανίζονται στὸν Μιχαήλ νὰ ἀποτελοῦν στάδια πρὸς τὸ θεῖο καὶ ὑπερβατικὸ μὲ χριστιανικὴ, καθαρὰ, ὁρολογία:

... ἀναδραμῶν τε εἰς ἐπιστήμην καὶ νοῦν, μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ τὴν νοερὰν ζωὴν καὶ τὰς ἀπλᾶς ἐπιβολάς, ἐν ᾧ γενόμενος τὰς ἐκεῖθεν ἐλλάμψεις εἰσδέχεται καὶ φωτὸς ἀχράντου πληροῦται³⁸.

Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶναι δηλωτικὸ τῶν χριστιανικῶν πεποιθήσεων τοῦ Μιχαήλ οἱ ὁποῖες, ὥστόσο, ἀπομένουν νὰ δειχθοῦν καὶ στὸ φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο. Ἄν ἐπανέλθουμε, ὅμως, στὴν ἀνάλυση τοῦ Heidegger ὅτι τὸ παράδειγμα μὲ τὸν Ἡράκλειτο εἶναι μία ἀντίθεση, τότε ὁ δεύτερος ὅρος τῆς ἀντίθεσης εἶναι ὁ φιλόσοφος, ἢ, ἀλλιῶς, γιὰ ἓνα χριστιανό, τὸ ἰσχυρὸ πνευματικὸ στοιχεῖο μιᾶς νόησης, κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ δηλώνεται καὶ μὲ τὸ πῦρ ὡς σημεῖο τοῦ Ἁγίου πνεύματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ «πάντα πλήρη θεῶν», ποὺ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Μιχαήλ στὸν Ἡράκλειτο, μπορεῖ νὰ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμη μου, σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, δηλωτικὸ μιᾶς εὐχαριστιακῆς θέσης. Μὲ τὸν ὅρο «εὐχαριστιακὴ θέση» ἐννοῶ τὴν ἀπολογία τοῦ γύρω μας κόσμου, ποὺ ἐκφράζει ὁ χριστιανός, ὡς προῖόν τῆς Δημιουργίας, ἐνάντια π.χ. στὸν

καὶ κοιλίας καὶ τῶν αἰσθητηρίων, ἔτι δὲ καὶ τῶν κινητικῶν μορίων, ὁ τῆς συζεύξεως τῆς τούτων ἀριθμὸς ἐξ ἀνάγκης ποιήσει πλείω γένη ζώων (οὐ γὰρ οἶόν τε ταῦτόν ζῶον ἔχειν πλείους στόματος διαφοράς, ὁμοίως δὲ οὐδ' ὧτων), ὥσθ' ὅταν ληφθῶσι τούτων πάντες οἱ ἐνδεχόμενοι συνδυασμοί, ποιήσουσιν εἶδη ζώου, καὶ τοσαῦτ' εἶδη τοῦ ζώου ὅσαιπερ αἱ συζεύξεις τῶν ἀναγκαίων μορίων εἰσίν. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τῶν εἰρημένων πολιτειῶν» (Πολιτικά, 1290 b 25-38): «εἵπερ οὖν καὶ ψυχὴν ἂν τις θεῖη ζώου μόριον μᾶλλον ἢ σῶμα, καὶ πόλεων τὰ τοιαῦτα μᾶλλον θετέον τῶν εἰς τὴν ἀναγκαίαν χρῆσιν συντεινόντων, τὸ πολεμικὸν καὶ τὸ μετέχον δικαιοσύνης δικαστικῆς, πρὸς δὲ τούτοις τὸ βουλευόμενον, ὅπερ ἐστὶ συνέσεως πολιτικῆς ἔργον» (αὐτόθι, 1291 a 19-28).

38. εἰς Ἠθικά Νικομάχεια, 603, 29-31.

γνωστικισμό που αντιλαμβανόταν τον γύρω κόσμο ως προϊόν πτώσης και απωλείας. Η ευχαριστιακή θέση προϋποθέτει ένα ρεαλισμό του κοινού νοῦ και την πίστη στο αμετάτρεπτο της χρονικής προόδου. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, το «πάντα πλήρη θεῶν» γίνεται να μην παραπέμπει σε έναν παμψυχισμό ή πανθεϊσμό, όπως υποστηρίζει και ο Kirk, κάτι που θα ακύρωνε συναφῶς και την υπόθεση της ευχαριστιακής θέσης; Το ἐρώτημα ἐδῶ παραπέμπει πάλι στο πρόβλημα τῶν αἰσθήσεων που θέσαμε στην ἀρχὴ τῆς ἐδῶ ἀνάλυσής μας.

Τὸ γενικώτερο ζήτημα ἐδῶ εἶναι κατὰ πόσο, σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχικὸ μας ἐρώτημα, ὁ Μιχαὴλ ἐξέρχεται μιᾶς θεωρησιακῆς φιλοσοφίας, προϊόν μιᾶς ἀστροβιολογικῆς θεολογίας γιὰ νὰ ἐγκολπωθεῖ μία ευχαριστιακὴ ἄποψη τῆς κτίσης, ὅπως προείπαμε. Σε προηγούμενο κεφάλαιο³⁹ ἀναφέρθηκε ἡ θεωρία τῆς Nussbaum περὶ τῆς ἀριστοτελικῆς ἀστροβιολογικῆς θέσης ὡς θεμελίου μιᾶς νέας θεώρησης τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστημολογίας, ὅπου μάλιστα ἡ φαντασία ὡς ψυχικὴ δύναμη παίζει ἐξέχοντα ρόλο⁴⁰. Τὸ ζήτημα εἶναι κατὰ πόσο, ἡ ἀστρική ἀναγκαιότητα ρυθμίζει καὶ τὴν ἔμβια ἀναγκαιότητα. Τὸ θέμα τῆς τελολογίας ὡς ἀναγκαιότητας προτάσσεται, εἰδικώτερα, στὰ σχόλια τοῦ Μιχαὴλ στὸ *Περὶ ζώων κινήσεως*. Ὁ Μιχαὴλ γράφει σχετικά:

ἐπεὶ δὲ τις ἤμελλε λέγειν ὅτι ἄδηλόν ἐστιν, εἴπερ τις ὅλως ἐστὶ μείζων δύναμις τῶν δυνάμεων τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς καὶ τῶν λοιπῶν, ἐπήγαγεν εἰ μὲν οὖν εἰσιν ὑπερέχουσαι κινήσεις, τουτέστιν εἰ μὲν οὖν εἰσιν ὑπερέχουσαι δυνάμεις. ἔστι δὲ τὸ λεγόμενον εἰ μὲν οὖν εἰσιν ἐκ τῶν ὄντων καὶ ὑπαρξιν ἐχόντων δυνάμεις τινὲς μείζους τῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ

39. Πβ., ἀνωτέρω, σσ. 116-117.

40. M. C. NUSSBAUM, *Aristotle's De Motu...*, ἐνθ' ἀν., ιδίως τὰ εἰσαγωγικά ἐρμηνευτικὰ δοκίμια 2 καὶ 5, σσ. 107-142 καὶ 221-269.

τῆς γῆς δυνάμεων, κινήσουσι νῦν ἢ αὖριον ἢ ὅλως ποτέ καὶ φθεροῦσι τὸν κόσμον (τὸ γὰρ ὑπ' ἀλλήλων ἴσον ἐστὶ τῷ ἢ μὲν γῇ ὑπὸ τῆς μείζονος ἰσχύος τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως, καὶ ὁ οὐρανὸς ὑπὸ τῆς μείζονος τῆς ἑαυτοῦ)· εἰ δὲ μὴ εἰσιν ὄντα αἱ μείζονες δυνάμεις, δύνανται δ' ὅμως ποτέ γενέσθαι (ἄπειρον γὰρ οὐκ ἐνδέχεται, τουτέστιν οὐ γὰρ εἰσιν ἄπειρα τὰ σώματα, ἵνα καὶ αἱ δυνάμεις αὐτῶν ἄπειροι ᾧσιν, ἢ τὸ ἄπειρον γὰρ οὐκ ἐνδέχεται ἴσον ἐστὶ τῷ οὐδὲν γὰρ ἐνδεχόμενον γενέσθαι εἰς ἄπειρον ἔχει τὴν δύναμιν, ἀλλ' ἔρχεται ποτε εἰς ἐνέργειαν, ὥς ἐν τῇ Περὶ οὐρανοῦ δέδεικται· εἰ γὰρ ἐνδέχεται τὸ ὕδωρ γενέσθαι ἀέρα, καὶ γενήσεται ποτε) εἰ οὖν μὴ εἰσι μείζονες δυνάμεις τῶν τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ δυνάμεων, δύνανται δ' ὅμως γενέσθαι, ἐνδέχουσιν ἂν διαλυθῆναι τὸν οὐρανόν. τί γὰρ κωλύει φθαρῆναι εἴπερ μὴ ἀδύνατον ἀλλ' ἐνδεχόμενόν ἐστι φθαρῆναι τὸν οὐρανόν; οὐκ ἔστι δὲ ἀδύνατον, εἰ μὴ τὸ ἀντικείμενον ἀναγκαῖον. ὅταν γὰρ ἐστὶ τόδε τι ἀναγκαῖον, τότε τὸ ἀντικείμενον αὐτῷ ἀδύνατόν ἐστι γενέσθαι, οἷον ἀναγκαῖόν ἐστιν εἶναι τὸν ἄνθρωπον ζῶον, ἀδύνατον ἄρα εἶναι αὐτὸν μὴ ζῶον· ἀντίκειται δὲ τῷ μὴ ζῶον τὸ ζῶον. ὅταν δὲ ἐστὶ τὸ ἀντικείμενον ἐνδεχόμενον ἥτοι μὴ ἀναγκαῖον, καὶ τὸ ἀντικείμενον οὐκ ἀδύνατον ἀλλὰ δυνατόν, οἷον οὐκ ἔστιν ἀναγκαῖον βαδίζειν τὸν Σωκράτην, ὥστε τὸ μὴ βαδίζειν οὐκ ἀδύνατον, ἀλλὰ δυνατόν· ἀντίκεινται γὰρ πάλιν τὸ βαδίζειν καὶ μὴ βαδίζειν. ὥστε ἂν οὐκ ἔστιν ἀναγκαῖον μὴ φθαρῆναι τὸν οὐρανόν, ἀλλ' ἐνδεχόμενον, οὐδὲ τὸ φθαρῆναι ἀδύνατον ἔσται, ἀλλὰ δυνατόν. τὰ μὲν οὖν λεγόμενα τοιαῦτα, τὴν δ' ἀπορίαν αὐτὸς μετ' ὀλίγον ἐπιλύσεται. ὅτι δὲ οἰκεία ἐστὶ τοῖς εἰρημένοις, ὥς εἴρηται ἐντεῦθεν δῆλον· ἐζήτει γὰρ ὅτι εἰ κινεῖ τὸν οὐρανὸν ὁ Ἄτλας, ἔσται ἢ τῆς γῆς δύναμις χωρὶς μείζων τῆς τοῦ Ἄτλαντος καὶ μείζων τῆς τοῦ οὐρανοῦ δυνάμεως· εἰ δὲ τοῦτο, τί κωλύει εἶναι καὶ μείζονα δύναμιν τῆς δυνάμεως τῆς γῆς⁴¹.

41. Εἰς Π. ζ. κινήσεως, 110, 10-111, 7.

Ἡ Nussbaum θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἔκφραση τοῦ Μιχαήλ: «εἰ μὲν οὖν εἰσιν ἐκ τῶν ὄντων καὶ ὑπαρξιν ἐχόντων δυνάμεις τινὲς μείζους τῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς δυνάμεων, κινήσουσι νῦν ἢ αὐριον ἢ ὅλως ποτὲ καὶ φθεροῦσι τὸν κόσμον» εἶναι ὑποβοηθητικὴ στὴν κατανόηση τῆς ἔκφρασης τοῦ Ἀριστοτέλους «εἰ μὲν οὖν εἰσιν αἱ ὑπερέχουσαι κινήσεις, διαλυθήσεται ταῦτα ὑπ' ἀλλήλων»⁴², καὶ θεωρεῖ ὅτι εἶναι ὀρθὴ ἡ ὑπόθεση τοῦ βυζαντινοῦ σχολιαστῆ περὶ ἐνὸς κινουῦντος πού, ἂν μπορούσε νὰ ἀσκήσει δύναμη μεγαλύτερη τῶν δυνάμεων τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, θὰ τοὺς κινούσε καὶ θὰ κατέστρεφε τὸν κόσμον. Ἡ ἴδια θεωρεῖ, ὥστόσο, λανθασμένη τὴν ἐρμηνεία ἀπὸ τὸν Μιχαήλ τοῦ «ὑπ' ἀλλήλων» ὡς ἀλληλεπίδραση δυνάμεων καὶ σωμάτων («τὸ γὰρ ὑπ' ἀλλήλων ἴσον ἐστὶ τῷ ἢ μὲν γῇ ὑπὸ τῆς μείζονος ἰσχύος τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως, καὶ ὁ οὐρανὸς ὑπὸ τῆς μείζονος τῆς ἑαυτοῦ»). Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὑποστηρίζει ἡ Nussbaum, τὸ κινεῖν μὲ ἰσχὺ ἱκανὴ νὰ κινήσει καί, ἐνδεχομένως, νὰ καταστρέψει τὸν κόσμον, πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης σῶμα – ἓνα ἔκτο σῶμα, διάφορο τῶν πέντε φυσικῶν· κι αὐτὸ γιατί ὁ Σταγειρίτης συνεχίζει λέγοντας ὅτι ἡ δύναμη τοῦ ἐν λόγῳ κινουῦντος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄπειρη ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἄπειρο σῶμα: «ἄπειρον γὰρ οὐκ ἐνδέχεται διὰ τὸ μηδὲν σῶμα ἐνδέχεσθαι ἄπειρον εἶναι»⁴³. Ἔτσι, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Μιχαήλ ἐμφανίζεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια, κατὰ τὸ ἓνα μισὸ ὀρθή –στὸ μέτρο πού ὑποδεικνύει ἓνα κινεῖν ὡς ἐρμηνεία τοῦ ἀποσπάσματος– καὶ κατὰ τὸ ἄλλο μισὸ ἐσφαλμένη – στὸ μέτρο πού δὲν ἀποδίδει στὸ κινεῖν αὐτό, ὡς ὀφείλε, τὴν ιδιότητα τοῦ σώματος⁴⁴. Γιὰ ἓνα χριστιανό, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Μιχαήλ εἶναι ἡ πλησιέστερη καὶ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ πρὸς τὶς πεποιθήσεις του.

42. *Περὶ ζώων κινήσεως*, 699 b 25-26.

43. *Περὶ ζώων κινήσεως*, 699 b 27-28.

44. Πβ. M. C. NUSSBAUM, *Aristotle's De Motu...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 317-318.

Ἐξάλλου, ὁ Preus ἀμφισβητεῖ τὴν προσέγγιση τῆς Nussbaum· θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ προτάσσει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς φυσικῆς ἀναγκαιότητας, αἰτιακῆς ἢ πρωτο-μηχανικῆς, τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὁποίας ὑποστηρίζει ἡ Nussbaum στὰ ἐρμηνευτικὰ τοῦ *Περὶ ζώων κινήσεως* δοκίμιά της. Μία τέτοια ἀναγκαιότητα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, λέγει ὁ Preus, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει μία ξεκάθαρη εἰκόνα γιὰ τὸ ἀναγκαῖο καὶ τὸ ἀδύνατο (ἀναφέρει ἐδῶ τὶς μελέτες τοῦ Hintikka⁴⁵ πρὸς ἐνίσχυση τῆς κριτικῆς του) ὥστε καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει μία λειτουργικὴ εἰκόνα τοῦ σύμπαντος, ἐνῶ ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα σὲ αὐτὸν εἶναι πάντοτε τελολογικὴ, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς βιολογικῆς ἀναγκαιότητας. Ἡ ἐρμηνεία, ἐπομένως, τοῦ Μιχαήλ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι οὔτε ὀρθή οὔτε λανθασμένη καθὼς ἡ ὅλη ἀνάπτυξη τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι μᾶλλον δεῖγμα μιᾶς ἀπορίας⁴⁶.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι, ὡστόσο, ὅτι ὁ Μιχαήλ Ἐφέσιος ἐξηγώντας στὴ συνέχεια τοὺς τροπικοὺς ὅρους «ἀναγκαῖον» καὶ «ἐνδεχόμενον» χρησιμοποιεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ βαδίζοντος Σωκράτους⁴⁷. ἓνα παράδειγμα, μᾶλλον ἀταίριαστο γιὰ μία κοσμολογικὴ πραγματικότητα, ὥσάν νὰ μὴν ἀντιλαμβάνεται στὰ ἀριστοτελικά κείμενα τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἐντοπίζει ὁ Preus. Τελειώνει δὲ μὲ τὸ ἐπιστημολογικὸ ἀμφίσημο παράδειγμα τοῦ Ἀτλαντος⁴⁸, προ-

45. Πβ. Jaako HINTIKKA, *Time and Necessity. Studies in Aristotle's Theory of Modality*, Oxford, Oxford University Press, 1973.

46. Anth. PREUS, *Aristotle and Michael of Ephesus...*, ἐνθ' ἄν., σ. 75.

47. Πβ. ΑΜΜΩΝΙΟΣ, *Εἰς Κατηγ.*, 29, 27-30: «ἐὰν δὲ εἴπω “Σωκράτης περιπατεῖ, πᾶς ὁ περιπατῶν κινεῖται”, τί συμβαίνει ἐξ ἀνάγκης; τὸ “Σωκράτης ἄρα κινεῖται”. τοῦτο δὲ κατὰ μὲν τὴν ἀκολουθίαν ἀναγκαῖόν ἐστιν, κατὰ δὲ τὴν ὑπαρξιν οὐκ ἀναγκαῖον»· πβ. καὶ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Μ.τ.φ.*, 1047 a 23 κ.ἐπ., ὅπου τὸ «βαδίζειν» ἐντάσσεται σὲ μία θεωρία τῆς προαίρεσης.

48. Παράδειγμα ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀνάγκη σταθεροῦ σημείου γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς κίνησης καὶ τὶς κοσμολογικὲς συνέπειές της· πβ., σχετικὰ, D. LEFEBVRE, *La critique du mythe d'Atlas, Aristote et le mouvement des animaux*, ἐνθ' ἄν., σσ. 115-136, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

φανῶς μέσα στην ἴδια συλλογιστική γραμμὴ μὲ τὸ σωκρατικὸ παράδειγμα. Δὲν θὰ ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν διέβλεπε κανεὶς ἐδῶ μία ἐμμονὴ τόσο στὴν λογιστικὴ ὅσο καὶ στὴν ἀνθρωπολογικὴ διάσταση, ἀλλὰ καὶ τὴν θεολογικὴ, λόγω τοῦ ἀσώματου κινουῦντος, ὅχι ἀσύμβατη αὐτὴ ἢ τελευταία μὲ τὶς χριστιανικὲς πεποιθήσεις.

Στὶς ἀναλύσεις της, ὅπως εἶπαμε, ἡ Nussbaum ἀμφισβητεῖ τὴν παραδοσιακὴ θέσιν ποὺ λέει ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἡ φαντασία συνιστᾷ ἀπατηλὴ αἴσθησις καὶ ἐπικεντρώνεται στὸ ἐρμηνευτικὸ τμῆμα τῆς πρόσληψης, θέτοντας τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ὑπάρχει ἀλληλεγγύη μεταξὺ φαντασίας καὶ φαίνεσθαι. Κατὰ ἓνα μελετητὴ, αὐτὸ τὸ τελευταῖο θέτει ἓνα νέο πρόβλημα: τὸ «φαίνεσθαι», ἄραγε, εἶναι ἡ θεὰ ποὺ ἔχουμε ἑνὸς πράγματος ἢ ἓνα ἐμφαίνεσθαι τοῦ εἶναι τῶν πραγμάτων, μία δωρεά;⁴⁹ Τὸ ἐρώτημα αὐτό, μὲ τὸν τρόπο ποὺ τίθεται, σίγουρα ἀπληχεῖ κάποιες φαινομενολογικὲς καὶ χαϊντεγκεριανὲς ἐπιδράσεις καί, ὅπωςδήποτε, δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὴν θέσιν ἑνὸς χριστιανοῦ ἀπέναντι στὸν κόσμον τῶν αἰσθητῶν. Οἱ χριστιανικὲς καταβολές τοῦ Heidegger εἶναι σχετικὰ γνωστές· γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ἐφέσιο, ὅμως, ἡ χριστιανικὴ ἐπιρροή, ὡς πρὸς τὸ ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖ μία δωρεά, εἶναι κάτι τὸ αὐτονόητο, ἄσχετα πρὸς τὶς βαθύτερες πεποιθήσεις του, ἀπὸ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι σχολιάζει στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς χριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἐπικράτειας. Τὸ ἐρώτημα ἀναφορικὰ πρὸς αὐτὸν ὀφείλει νὰ τεθεῖ ὡς ἑξῆς: ὅταν μιᾶς ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος γιὰ δυσχέρεια ἢ καὶ γιὰ ἀηδία σχετικὰ μὲ ἓνα τμῆμα τοῦ

49. R. LEFEBVRE, Aristote, l' imagination et le phénomène: l' interprétation de Martha Craven Nussbaum, *Phronesis*, 37/1, 1992, σ. 25. Ὁ ἴδιος μιᾶς γιὰ τὶς στωικὲς καταβολές τῆς θεωρίας τῆς φαντασίας τῆς Nussbaum (αὐτόθι, σ. 27), καθὼς καὶ ὑπογραμμίζει, ἐπίσης, ὅτι ἡ θέσιν τῆς Ν. χρωστάει πολλὰ στὸ G.E.L. OWEN, Τιθέναι τὰ φαινόμενα, *Articles on Aristotle. I. Science*, ἐνθ' ἄν., σσ. 113-126.

φαινομενικοῦ κόσμου, δὲν διαπράττει ἄραγε βλασφημία στὴν εὐχαριστιακὴ στάση περὶ κόσμου τὴν ὁποία υἱοθετεῖ καὶ προτάσσει ὁ Χριστιανισμός, ἀπέναντι μάλιστα καὶ στὴν γνωστικὴ κρίση ποὺ σημάδεψε τοὺς πρώιμους αἰῶνες τῆς ἐξέλιξής του; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀφορᾷ ὄχι μόνο στὶς πεποιθήσεις τοῦ Μιχαήλ ἀλλὰ τὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τοῦ στοχασμοῦ του ἥ, καὶ ἐνδεχομένως, τὴν ὁποία πρωτοτυπία του.

Τὸ ὅλο ζήτημα, σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, δὲν ἀφορᾷ ἄμεσα στὸν Ἀριστοτέλη, καθὼς δὲν προσθέτει τίποτε στὴν ἐρευνά μας ὥστε νὰ γνωρίσουμε ἀναλυτικὰ τὶς ἀριστοτέλειες πεποιθήσεις περὶ κόσμου καὶ περὶ θείου. Θὰ δεχθοῦμε ἀξιωματικά, ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ αἰσθητηριακὴ ἐμπειρία ἐνέχει ἓνα οὐδέτερο καθεστῶς, σχεδὸν ὡς αἰσθητηριακὸ δεδομένο, μία θέση ποὺ συνάδει μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Σταγειρίτης, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, ἦταν ἐστιασμένος στὴν πραγματικότητα τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου καὶ πού, ἄλλωστε, συναντοῦμε καὶ στὴν βιβλιογραφία. Εἰδικώτερα, ὁ Δ.Ζ. Ἀνδριόπουλος ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ αἰσθητηριακῶν δεδομένων πολὺ κοντὰ στὰ ἐννοούμενα μὲ τὸν ὅρο «sense data» καὶ ὅτι ἀποδίδει σ' αὐτὰ ἓνα *sui generis* ὄντολογικὸ καθεστῶς, ὅπου τὸ «αἰσθητὸν εἶδος» ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς προσληπτικῆς διαδικασίας καὶ τὸ «αἰσθάνεσθαι» ὡς τὸ ἀποτέλεσμά της⁵⁰.

5.2.2.3. Τὸ παράδειγμα τῆς ἀνθρώπινης ἀνατομίας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἡδονῆς

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ ἐγκωμίου τῆς ἐπιστήμης τῶν ἔμβιων

50. D.Z. ANDRIOPOULOS, Did Aristotle Assume a Sense-Data Theory?, *Philosophical Inquiry*, I/2, 1970, σσ. 125-128. Τὸ «αἰσθητὸν εἶδος» στὸν Ἀριστοτέλη συναντᾶται στὸ *Περὶ ψυχῆς*, 424 a 17-22, 432 a 3-4, ὅπου τονίζεται ὅτι «ἐν τοῖς εἶδεσι τοῖς αἰσθητοῖς τὰ νοητὰ ἐστὶ, τὰ τε ἐν ἀφαιρέσει λεγόμενα, καὶ ὅσα ἔξεις καὶ πάθη» (432 a 5-7).

όντων, ὁ Μιχαήλ φέρει ὡς παράδειγμα τοῦ «τιμιωτέρου» τῆς ἐνασχόλησης μὲ αὐτήν, τὴν ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος καὶ τὴν φυσιολογία τῆς γέννησης. Ὁ τρόπος, ὅμως, ποὺ συνθέτει τὸ ἐπιχείρημά του ἀξίζει νὰ διευκρινισθεῖ, διότι δὲν εἶναι τόσο ἀπλὸς ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ ἓνα ἐγκώμιο. Πιο συγκεκριμένα, τὸ παράδειγμα τοῦ Μιχαήλ ἐμπεριέχει τὶς ἀκόλουθες προτάσεις:

(α) μπορεῖ κάποιος νὰ νομίζει «ἄτιμον» τὴν μελέτη τῶν μερῶν τῶν ζώων ἐπειδὴ δὲν προκαλοῦν ἡδονὴ στὶς αἰσθήσεις·

(β) ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται καὶ αὐτὸς ἀπὸ τέτοια μέρη (ὁ ἀμνιακὸς σάκος ποὺ περιέχει τὸ νεογέννητο μωρό· οἱ σάρκες, τὰ νεῦρα κ.λπ.)· τί ἡδονὴ μποροῦν νὰ προκαλέσουν αὐτά;

(γ) δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ χωρὶς πολλὴ δυσχέρεια τὸ ἀνθρώπινο γένος·

(δ) δυσχέρεια εἶναι ἡ λύπη καὶ ἡ ἀηδία ποὺ προκαλεῖται στὶς αἰσθήσεις.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ τοῦ Μιχαήλ Ἐφέσιου μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μερικoὺς συνειρμούς, ὅπως: – ἡ δυσχέρεια, ἐδῶ, προφανῶς σχετίζεται μὲ τὸ «δυσχεραίνειν παιδικῶς» ποὺ συναντήσαμε πιὸ πάνω· – γίνεται λόγος ἰδιαίτερος στὶς αἰσθήσεις, καὶ μάλιστα στὴν ὄραση· – δίνεται πάλι ἔμφαση στὴν δυαδικότητα νόησης καὶ σώματος γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ἀπὸ τὴν γέννησή του, συνδέεται ἄμεσα, κατὰ τὴν ἀνατομία του, μὲ τὰ ζωικὰ σώματα. Τὸ πρόβλημα, ὅστόσο, ἐδῶ, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὁ Μιχαήλ ἀντιλαμβάνεται τὶς αἰσθήσεις καὶ θὰ γίνῃ πιὸ ξεκάθαρο ἂν ἀναλύσουμε τὸν τρόπο ποὺ συνθέτει τὸν συλλογισμό του: τὰ μέρη τῶν ζώων προκαλοῦν δυσχέρεια, γι' αὐτὸ δὲν θέλει νὰ ἀσχολεῖται κανεὶς μαζί τους ἐπιστημονικὰ καὶ θεωρεῖται μάλιστα «ἄτιμος» αὐτὴ ἡ ἐνασχόληση· τὴν ἴδια δυσχέρεια τῶν αἰσθήσεων δημιουργεῖ καὶ ἡ θέα τῶν μερῶν τοῦ ἀνθρώπινου σώμα-

τος. Ἡ δυσχέρεια αὐτὴ εἶναι κυρίως τῆς ὄρασης (ἰδεῖν). Ὡστό-
σο, ὁ ἐπιστήμων ὀφείλει νὰ προχωρήσει στὴν μελέτη τῶν μερῶν.
Τὸ δυσχερὲς ἢ τὸ ἥδὺ ἐπομένως τῶν αἰσθήσεων δὲν συνιστᾷ
ἐπιστημονικὸ κριτήριον. Ποιό εἶναι, ὅμως, σὲ αὐτὴ τὴν περίπτω-
ση τὸ κριτήριον;

Ὁ Μιχαήλ, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἀναφέρεται στὴν ὑπεροχὴ
τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῶν ἄλλων ζώων. Ἔτσι, στὰ σχόλιά του
στὰ *Πολιτικά*, γράφει:

ὁρῶμεν, ὅπως ἀπέδειξε τᾶληθές τὸ πάντα ἔνεκεν ἡμῶν γεγο-
νέναι καὶ πλωτὰ [·] καὶ πεζὰ καὶ πτηνὰ καὶ φυτὰ⁵¹.

Ὡς πρὸς τὸ ἴδιο ζήτημα, τῆς διάκρισης τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ
τὰ ζῶα, ὁ Μιχαήλ ἐμφανίζεται περισσότερο πλατωνικὸς καὶ
ἀντίθετος στὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ τὸ
παράδειγμα γιὰ τὰ μέρη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ συνδέουν αὐτὸν μὲ
τὰ ζῶα καὶ ὅμως εἶναι ἄξια ἐπιστημονικῆς μελέτης:

Λέγει δὲ (sc. ὁ Ἀριστοτέλης) ὡς συλλεξαμένους τὰ παρα-
λελειμμένα καὶ ὧν προσυπακούειν ἔξωθεν χρή, ὅτι κατὰ μὲν
τὰς τῶν ἄλλων φιλοσόφων Ἐπικουρείων τε καὶ τῶν ὑστέρων
Στωικῶν περὶ εὐδαιμονίας ὑπολήψεις δύναται τις εὐδαιμο-
νίαν μεταδιδόναι καὶ τοῖς ἀλόγοις ζώοις, κατ' ἐμὲ δὲ καὶ
Πλάτωνα καὶ τοὺς ἄλλους ὅσοι τὴν εὐδαιμονίαν ἐν νοερᾷ
ζωῇ ἰσθῶμεν, ἀδύνατον κατὰ ταύτην εὐδαιμονεῖν τὰ ἄλογα
τῶν ζώων...⁵²

Ἐδῶ ὁ Μιχαήλ μοιάζει νὰ ἐπιτίθεται στὸν Ἀριστοτέλη, τοπο-
θετώντας τον μαζὶ μὲ τοὺς Ἐπικουρείους καὶ Στωικούς, ἐνῶ ὁ

51. εἰς *Πολιτικά*, 295, 26-27.

52. εἰς *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 598, 19-24· πβ. καὶ K. PRAECHTER, *Review of the Commentaria...*, ἐνθ' ἀν., σ. 40, ὑπόσημ. 30.

ἴδιος ἐμφανίζεται κάπως ὡς πλατωνιστής. Τί θὰ συμβεῖ, ὁμως, ἂν συνδυάσουμε τὴν ἀδύνατη εὐδαιμονία τῶν ζώων μὲ τὴν «δυσχέρεια» ποὺ γεννᾷ ἡ ὄψη τους; Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῶν ζωικῶν μορίων, ὅπως εἶδαμε, ἐμφανίζεται ὡς ἐπιστημολογικό, σχεδόν, ἐμπόδιο γιὰ τὴν γνώση, προξενώντας «δυσχέρεια» στὴν θέα τους. Εἶναι, ἐπίσης, γεγονὸς ὅτι ἡ ὄραση στὸν Ἀριστοτέλη ἐνέχει ξεχωριστὴ σημασία ὡς ἡ πλέον αὐτὴ τῶν αἰσθήσεων. Ἐμφανίζεται, μάλιστα, ἡ ὄραση νὰ ἔχει καὶ ἐπιστημολογικὸ βάρος ἀφοῦ συνιστᾷ «παράδειγμα» σχεδόν τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐξαίρει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν θεωρητικὸ βίο. Πράγματι, στὸ Κ' βιβλίο τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ὁ θεωρητικὸς βίος ἐμφανίζεται ὡς «ἡδίστη τῶν κατ' ἀρετὴν ἐνεργειῶν»⁵³. Ἄξιο ἀπορίας, ὁμως, εἶναι, πῶς γίνεται, ἀφοῦ ἡ ἡδονὴ στὸν Ἀριστοτέλη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἱεράρχησης ἢ συνυπολογισμοῦ, δεδομένου ὅτι τὸ κάθε εἶδος δραστηριότητος ἐνέχει τὴν δική του διακριτὴ ἡδονή – ἡ χαρὰ ἐνὸς καλοῦ φαγητοῦ, ἡ χαρὰ ἐνὸς περιπάτου, τῆς μουσικῆς, τῆς καλὰ ἐπιτελεσμένης ἐργασίας κ.λπ., νὰ προτείνεται ὁ θεωρητικὸς βίος ὡς ὁ ἡδιστος; Αὐτὸ συμβαίνει κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ὄραση τίθεται ὡς ἡ ἀνώτερη τῶν ἄλλων αἰσθήσεων:

διαφέρει δὲ ἡ ὄψις ἀφ᾽ ἧς καθαριότητι, καὶ ἀκοὴ καὶ ὄσφρησις γεύσεως, ὁμοίως δὲ διαφέρουσι καὶ αἱ ἡδοναὶ καὶ τούτων αἱ τὴν διάνοιαν, καὶ ἐκάτεραι ἀλλήλων⁵⁴.

Ἐκφραση ποὺ ὁ Μιχαὴλ σχολιάζει μὲ τὰ παρακάτω λόγια:

Ἡ μὲν ὄψις τῶν εἰδῶν ἐστὶν αὐτῶν ἀντιληπτικὴ δίχα τῆς ὕλης, ὡς ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς *Περὶ ψυχῆς πραγματείας* δέδει-

53. *Ἠθικά Νικομάχεια*, 1177 a 23-24.

54. *Ἐνθ' ἀν.*, 1175 b 36 - 1176 a 3. Πβ. Francisco J. GONZALEZ, Aristotle on Pleasure and Perfection, *Phronesis*, 36/2, 1991, σσ. 141-159.

κται..., χωρίς τῆς ὑποκειμένης αὐτοῖς ὕλης. Ἡ δὲ ἀκοή καὶ ἡ ὀσφρησις σωματοειδεῖς οὔσαι καὶ παθητικώτεραι μεθ' ὕλης εἰσδέχονται τὰ αἰσθητά⁵⁵.

Χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε περισσότερο στὴν ἀνάλυση τῶν ἀριστοτελικῶν θέσεων, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι στὸν Μιχαήλ τὸ ὅλο ζήτημα φαίνεται νὰ κρίνεται γύρω ἀπὸ τὸν ἀνωτέρω ὅρο «σωματοειδής» –ποὺ συνιστᾶ καὶ τὴν πρωτοτυπία τῶν σχολίων του ἐδῶ–, ἓναν ὅρο ποὺ ἂν δὲν ἔχει μεγάλη βαρύτητα στὸν Ἀριστοτέλη τὸν συναντοῦμε, ὅμως, μὲ ἰδιαίτερη σημασία στὸν πλατωνικὸ Φαίδωνα, ὅπου σχετίζεται μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης:

ὅτι ἐκάστη ἡδονὴ καὶ λύπη ὥσπερ ἦλον ἔχουσα προσηλοῖ αὐτὴν πρὸς τὸ σῶμα καὶ προσπερνᾷ καὶ ποιεῖ σωματοειδῆ...⁵⁶

καί, μάλιστα, συνδέεται μὲ τὶς πλέον κατώτερες ἡδονές:

τὸ σωματοειδές, οὗ τις ἂν ἄψαιτο καὶ ἴδοι καὶ πίοι καὶ φάγοι καὶ πρὸς ἀφροδίσια χρήσαιτο⁵⁷.

Ἄλλοῦ, στὸν ἴδιο διάλογο, ἐμφανίζεται ὡς τμῆμα τῆς κοσμικῆς ἁρμονίας, ἐννοεῖται μαζί μὲ τὰ ἄλλα κατώτερα τμήματα τοῦ κόσμου:

ταύτη ἔμοιγε, ἥ δ' ὅς, ἥ δὴ καὶ περὶ ἁρμονίας ἂν τις λύρας τε καὶ χορδῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον λόγον εἴποι, ὥς ἡ μὲν ἁρμονία ἀόρατον καὶ ἀσώματον καὶ πάγκαλόν τι καὶ θεῖόν ἐστιν ἐν τῇ ἡρμοσμένη λύρα, αὐτὴ δ' ἡ λύρα καὶ αἱ χορδαὶ σώματά τε καὶ σωματοειδῆ καὶ σύνθετα καὶ γεώδη ἐστὶ καὶ τοῦ θνητοῦ συγγενῇ⁵⁸.

55. εἰς Ἠθικά Νικομάχεια, 569, 8-14.

56. ΠΛΑΤΩΝ, Φαίδων, 83 d 4-5.

57. Ἐνθ' ἀν., 81 b 5-6.

58. Ἐνθ' ἀν., 85 e.

ISBN: 960-404-092-8

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ